

ISSN 2278-3199

Volume - 09, Special Issue - 01, Covid-19, July, 2020

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Covid-19
Special Issue

Covid-19
Special Issue

Gondia Education Society's

Break the Chain

**SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE**

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 09, Special Issue - 01, Covid-19, July 15, 2020.

*A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal
of Social Sciences & Humanities*

National Journal on.....

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Special Issue on Covid-19

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

*S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.*

Editor

Dr. Rahul Bhagat

*Associate Professor & Head Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara - 441912*

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

**S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE,
TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.**

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in www.journalsnmcsip.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

**A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social
Sciences & Humanities....**

'Social Issues and Problems'

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,

S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, Ex. Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Suresh Wagmare, Ex. Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)

Dr. Jagan Karade, Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)

Dr. Sanjay Salunkhe, Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)

Dr. R.N. Salve, Ex. Prof. Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Dr. Sujata Gokhale, Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)

Dr. Shivcharan Meshram, Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)

Dr. B. K. Swain, Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. Smita Awchar, Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)

Dr. Prakash Bobde, Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Ramesh Makwana, Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.

Dr. M. B. Bute, Ex. Principal, Santaji Mahavidhyalaya, Nagpur.

Dr. Ashok Kale, Ex. Principal, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia (MS)

Dr. Anil Surya, President, S. M. S. New Delhi.

Dr. Kalyan Sakharkar, Ex. Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)

Dr. Arun Chavhan, Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS)

Dr. Mahendrakumar Jadhao, Head Dept. of Sociology, Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipte, Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. U. Ubale, Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. O. Belokar, Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.

Dr. Dipak Pawar, Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.

Dr. M. V. Kolhe, Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.

Dr. Nalini I. Borkar, Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)

Dr. P. H. Gajbhiye, Head, Dept. of Sociology, N.P. Shivaji College, Mowad Dist. Nagpur

Prof. Priyadarshan Bhaware, Head, Dept. of Sociology, Badrinarayan Barwale College, Jalna

Dr. Rajendra Kamble, Head, Dept. of Sociology, Indira Gandhi College, Kalmeshwar, Nagpur

Prof. Jayendra Pendse, Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.

Dr. Prakash Sonak, Head, Dept. of Sociology, Yeshoda Girls College, Nagpur.

PEER REVIEW COMMITTEE

- Dr. Sai Chandrmouli T. (English)**, Railway Degree College, Secundrabad (AP)
- Dr. Balvindarsing Ghotra (English)**, Govt. P. G. College, Jind (Haryana)
- Dr. R. K. Dipte, (English)** Asst.Professor, S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.
- Dr. Bhushan Ramteke (Marathi)**, Suwalal Patni Mahavidhyalaya, Pulgaon, Dist. Wardha.
- Dr. Shailendra Lendhe (Marathi)**, R. T. M. Nagpur University., Nagpur.
- Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi)** Ex. Principal, Pragati Mahila College, Bhandara.
- Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi)** Ex. Principal, M. B. Patel College, Salekasa.
- Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi)** Arts, Commerce College, Koradi.
- Prof. Mastan Shaha, (Hindi)**, Department of Hindi,N. M. D. college, Gondia.
- Dr. R. R. Sinha (Sociology)** Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.
- Dr. Sanjay Dudhe (Sociology)**, Arts, Commerce College, Koradi, Nagpur.
- Dr. Ashok Borkar (Sociology)**, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.
- Dr. S. S. Bahekar (Geography)**, Principal, S. S. Girls College, Gondia.
- Dr. Deva Bisen (Geography)**, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia
- Dr. Tarachand Gedam (History)** Ex. Professor, Sant Gadge Maharaj College, Hingna.
- Dr. Mubarak Qureshi (History)**, G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.
- Dr. D. D. Kapse (History)**, Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.
- Dr. Madhuri Nasre (Home Economics)**, S. S. Girls College, Gondia.
- Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics)**, Ashok Moharkar College, Adyal.
- Prof. Subha Ghadge, (Home Economics)**, J. M. Patel College, Bhandara.
- Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science)**, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.
- Prof. Atul Kadu (Political Science)**, Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.
- Dr. Sharda Mahajan (Political Science)**, N. M. D. College, Gondia.
- Dr. S. S. Meshram (Economics)**, J. M. Patel College, Bhandara.
- Dr. Manoj Sonkusre (Economics)**, M. B. Patel College, Sakoli.
- Dr. Anuradha Patil (Social Work)**, Manavlok Social Work College, Ambejogai.
- Dr. B. R. Deshmukh (Social Work)**, G. N. Aazad Social Work College, Pusad.
- Dr. Sanjay Aagashe (Physical Education)** S. N. Mor College, Tumsar.

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

**A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of
Social Sciences & Humanities....**

'Social Issues and Problems' (Special Issue on Covid-19)

- CONTENTS -

Sr. No.	Title of Paper	Author Name	Page No.
1.	Villages Study Report Regarding Covid-19	Sudhir Yevle / Sanjay Tupe	...1
2.	Covid Affect: why the paradigms shift....	Navneet Joshi	...3
3.	Effect of Coronavirus on Migrant Laborers	D. T. Shende	...6
4.	Use of Technology in Teaching..... Covid-19	Dinesh A. Gundawar	...9
5.	Impact of Lockdown on GST, CGST, SGST	Kavita K. Lende	...11
6.	Covid-19 and Problems of Migrated Laborers	Jyoti Arvind Pote	...14
7.	An Army Inside U: Immune System on ...	Juhee Tayade / Priya Meshram	...16
8.	Impact and Role of Social Media.....	Hemangi Kulkarni / Ashok Borkar	...18
9.	Coronavirus: Challenges and Its Remedy	Punyashil Tembhrne	...20
10.	The Impact of Covid-19 on Sport and...	Anil B. Sonawane	...22
11.	Domestic Violence amid Covid-19	Manju Arya	...25
12.	Impact of Covid-19	Divyaneer Bamane	...28
13.	Covid-19 Coronavirus – A Monster	R. K. Dipte	...31
14.	Global Health crisis and Covid-19	Krishna Kumar Verma	...35
15.	Migrant Laborer: Situation in Pandemic	Twinkle Sanghavi	...37
16.	Analysis of Dietary Patterns..... in Covid-19	Keerthana, P. G/ Subaratinam, R.	...42
17.	Management of Covid-19 through Ayurveda	Ritu Singh	...45
18.	The Impact of Covid-19 on Employment....	Ganesh M. Pathode	...48
19.	Impact of Covid-19 on Differently Abled...	Aparna Sengar	...50
20.	Edification of Education in the Covid Era	A.Vadivukarasi	...53
21.	Covid-19 and Home Schooling...	Paridhi Narang	...57
22.	Virtual Learning in Covid-19	C. Brindhadevi	...60
23.	Household Pest Management in Covid-19	Sheetal B. Juneja	...63
24.	The Role of MGNREGA In Covid-19	Baba Murlidhar Meshram	...65
25.	Social, Behavioral Consequences... Covid-19	Neeraj Mehta,	...68
26.	कोविड-१९ का सूक्ष्म, लघु एवं मध्यम उद्योगों पर प्रभाव	विकास वर्मा	...71
27.	बिहार में प्रवासी मजदूर और कोविड-१९...	अशोक कुमार	...73
28.	कोविड-१९ वैश्विक महामारी का मनोविज्ञान	छाया हार्डिया / प्रियंका वर्मा	...77
29.	'लॉकडाउन' का हाउस मेड पर प्रभाव....	सौरभ दीप सिंह जादौन	...80

30.	भारतीय चिकित्सा पद्धति और कोरोना महामारी	देवेन्द्र कुमार	...83
31.	कोविड १९ में लॉकडाउन और घरेलू हिंसा	अमिता कृ. महातळे	...85
32.	कोविड-१९ काल में श्रम और रोजगार	जयश्री बाथम	...87
33.	कोविड-१९ वैश्विक लॉकडाउन का खेलोंपर प्रभाव	मोहम्मद ऐजाज शेख	...89
34.	विश्व स्तर पर कोविड-१९ का वर्तमान एवं ...	सौरभ मौर्या	...92
35.	कोविड-१९ महामारी का मजदूरोंपर प्रभाव ...	प्रदिप एच. गजभिये	...95
36.	कोविड-१९ महामारी का सामाजिक प्रभाव	सुधाकर माटे	...96
37.	लॉकडाउन का परिवार पर सामाजिक एवं आर्थिक प्रभाव	शुभा नीखरा	...98
38.	भारत में कोरोना वायरस का सामाजिक प्रभाव	गीता सिंह / सुधीर शर्मा	...101
39.	कोरोना काल में धर्म की भुमिका	अनिलकुमार हनुमानदास गुप्ता	...103
40.	कोविड-१९: स्थलांतराचे बदलते प्रवाह व परिणाम	दीपक कृष्णराव पवार	...106
41.	कोरोना चा ग्रामीण भागावरील प्रभाव व पंचायत राज ...	पंढरीनाथ दत्तात्रय पाटील	...109
42.	कोविड-१९: महाराष्ट्रातील स्थलांतरीत मजुरांच्या समस्या	रमजान मुजावर / शैलजा माने	...113
43.	कोविड-१९ मध्ये शैक्षणिक ग्रंथालयाची भुमिका	वर्षा एम. मेश्राम	...116
44.	वर्तमान सामाजिक परिस्थिती आणि ज्ञानाचे महत्त्व	शंकर बागडे	...118
45.	कोविड-१९ आणि बदलते मानवी जिवन	माया बा.मसराम	...121
46.	कोविड-१९ चा विवाहसंस्थेवरील परिणाम	राखी श्रीराम तुरस्कर	...124
47.	कोविड-१९ चा असंघटित क्षेत्रावर परिणाम...	राजेन्द्र बी. कापसे	...125
48.	कोरोनाचा धर्म व बाबा-बुवावर परिणाम	राजकुमार भगत	...128
49.	कोविड-१९ चे सामाजिक परिणाम	संजय हिंदूराव शिंदे	...130
50.	कोविड १९ आणि भारतीय लोकशाहीची स्थिती	कल्पना निंबार्ते	...132
51.	कोविड-१९ चा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव	स्मिता दिलीप जोशी	...134
52.	कोविड-१९ चा स्थलांतरीत कामगारावर परिणाम	प्रमोद चंद्रभान शेंडे	...136
53.	कोविड-१९ आणि ऑनलाईन शिक्षण	निशा अशोक कळंबे	...138
54.	कोरोना विषाणूचा समाज व अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम	राजेश सं. बहूरुपी	...140
55.	कोविड-१९ आणि भारतातील टाळेबंदीचा प्रवास	नलिनी आय. बोरकर	...143
56.	लॉकडाउन विषयी औरंगाबाद शहरातील नागरिकांच्या.....	मंजुषा मोतीराम नळगीरकर	...147
57.	कोविड-१९ विषाणूचा विविध क्षेत्रावरील परिणाम.....	विजय आनंदराव दरवडे	...152
58.	कोविड-१९: लॉकडाउन डायरी	अंजली जोशी-टेंभुर्णीकर	...154
59.	कोविड-१९ आणि मानसिक आरोग्य	सुनिता अर्जुनराव राठोड	...157
60.	कोविड-१९ आणि बदलणारी जीवनशैली	साधना डी. वाघाडे	...160
61.	कोरोनाचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम	वर्षा गंगणे	...163
62.	ऑनलाईन क्लासेस: ग्रामीण विद्यार्थ्यांसमोरील समस्या	डॉ. मिनाक्षी एस. बेसेकर	...165
63.	टाळेबंदी मधील स्थलांतरीत कामगारांच्या व्यथा आणि कथा	डॉ. राहुल भगत	...167
64.	कोविड-१९ मध्ये योगा: काळाची गरज	स्नेहभा आर. गावंडे	...169
65.	कोरोना आणि योगा	राजेन्द्र कांबळे	...170
66.	कोविड-१९ काळात स्थलांतरीत मजुरांची दशा.....	तात्याजी गेडाम	...173

Editorial ...

We feel honored and highly elated by the overwhelming response to the 'Special Issue on Covid-19' of Peer Reviewed National Journal on "Social Issues and Problems" with ISSN No. 2278- 3199 published by G. E. S's S. N. Mor College of Arts & Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara. We received research papers from all corners of the country. There are papers from various authors under several University and affiliated Colleges of far off places like D. V. V. Indore, J. N. U. Delhi, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad, R. T. M. Nagpur University Nagpur, R. G. U. H. S. Bengaluru, S. N. D. T. Women's University, Mumbai, Shivaji University, Kolhapur, Government P. G. College Khandva M. P., Awadh University Uttar Pradesh, Gondwana University Gadchiroli, Government Girls PG College Ujjain, Government College, Gwalior, Ayurveda Medical College, Karnatka. Sawitribai Fule University Pune, Magdha University Bihar, Om Ayurveda College, Bharat Bharti, Betul, to name a few.

Truly speaking, we did not anticipate such an extraordinary flow from all directions. In the month of June, in the current year, the Volume - 09, Issue - 01, January - June, 2020 has been published. It was a herculean task even to think of such a venture - a special volume. My colleagues emphatically stressed the need for special volume on 'ongoing burning social problem' to cope up the

pandemic situation of Covid-19. Especially, since the journal is dedicated to give voice to the social problems, and committed to social cause, it is imperative to offer a platform for all to give vent to their ideas and feelings about the problem imperiling the very existence of human race. The College's department of Sociology under Head of Department, Dr. Rahul J. Bhagat has been regularly putting untiring efforts for publishing the journal since June, 2012. The journal has been appreciated for its quality and standard. I am sure that the 'Special Volume' will be welcomed and appreciated by all.

We are glad to say that the volume touches several of aspects that were affected by the pandemic. It shows deep concern for humanity as a whole. The scholarly articles will provide profound knowledge which definitely helps us to cope up the pandemic situation of Covid - 19, and give impetus for further writing and research. We must say that without cooperation of editorial board and staff members, the rigorous task of editing and bringing out a volume in such a short span & crucial time would have been impossible. I thank all for cooperative hands and support. Thank you very much all scholars for such a high quality input. We humbly anticipate your response for all academic activities our college undertakes in future. Please visit our journals website for previous issues'- www.journalsnmcsip.org.in

Executive Editor
Dr. Rahul Bhagat
Head, Department of Sociology

Chief Editor
Dr. Chetankumar B. Masram
Principal

Please writes us freely
Dr. Chetankumar Masram / Dr. Rahul Bhagat
S. N. Mor College of Arts & Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara (Maharashtra) Pin-441912
Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in
Mobile – 09420359657, 09834988337

VILLAGES STUDY REPORT REGARDING COVID-19 OF SHIRUR (KA) TALUKA OF BEED DISTRICT IN MAHARASHTRA

Dr. Sudhir A. Yevle, (Researcher), Dr. Sanjay K. Tupe, (Principal), Kalikadevi Arts, Commerce and Science College, Shirur (ka) District Beed (MH), Pin 413249, Cell No: 09689066846

Abstract: This study was conducted in a scientific manner following the objectives of the University Grants Commission's reference letter (No D.O.NOF.1-1/20209 (Secy) Dated 12 June 2020) to the villagers of five villages namely Rakshasabhuvan, Padli, Warni, Kolwadi and Dahiwandi in Shirur Kasar taluka of Beed district in Maharashtra. Google forms have relied on this technique to collect data in this regard. This study is based on preliminary data. The data is analyzed on the basis of questionnaires, observations, techniques for compiling basic facts. Although the study was conducted by the Department of Sociology our college, the sociological approach is evident in the study. The views of fifty villagers from the above five villages have been incorporated in this study. The study lacked time while doing this, so there were limitations to study from different perspectives.

Key words: Health, Community, Awareness, Prevention

Introduction: Corona is a name of a group of viruses. India is already known to this virus. SARS discovered in 2003, and MERS discovered in 2012, are also diseases caused by the corona virus. But the corona virus that was found in the outbreak of the disease in December 2019 in Wuhan, China, is different from the previous one, so it is called the novel Corona virus. The World Health Organization has named the disease Covid-19. Covid-19 is the name given by the World Health Organization (WHO) on February 11, 2020 for the disease caused by the novel Corona virus SARS-CoV-2. It started in Wuhan, China in late 2019 and has since spread worldwide. Covid-19 is an acronym that stands for Corona virus disease of 2019. The virus is also named after its shape which takes the form of a crown with protrusions around it and hence is known as corona virus.

The disease has been reported in many parts of the world. India could not stay away from this disease. The Covid-19 has infected millions and killed scores of people all around the world. There are currently five lakh forty eight thousand three hundred and eighteen patients in India and two lakh ten thousand one hundred and twenty patients are currently undergoing treatment in the hospitals. Three lakh twenty one thousand seven hundred and twenty three patients have recovered and gone home. The total number of deaths in India due to corona virus is sixteen thousand four hundred and seventy five. In Maharashtra, seventy three thousand two hundred and ninety eight patients are active patients and a total of eighty eight thousand nine hundred and sixty patients have recovered and returned home. Till date one hundred and fifty six patients have died in Maharashtra due to corona virus. In the Beed district of Maharashtra where we have studied five villages in Shirur Kasar Taluka, a total of one hundred and seventy seven patients have been affected with corona virus and eighty six patients have recovered from it. Currently thirty seven patients are undergoing treatment in Civil Hospital, Beed. Three patients have died of the disease. While the disease was rampant in Maharashtra, only two patients were found in Shirur Kasar Taluka till today. Now they are recovered and have been sent home after recovering

from the disease. The patient was from Mumbai. After this, however, no corona infected patient has been found or reported in Shirur Kasar Taluka till date and no death has been reported so far. We are studying the villages in such talukas. Covid-19 has been shown to have many effects at different levels in the society. We can see the vivid economic, social, environmental consequences in this context. The results have been seen in urban as well as rural areas. What effects did the lockdown caused by Covid-19 have on rural areas? A study has been conducted on the awareness of the rural population about corona virus disease and the problems that have arisen in the rural areas during the lockdown and the measures taken by the rural population.

Study Method: For this study, five villages of Rakshas Bhuvan, Padli, Dahihandi, Kolwadi and Warni in Shirur Kasar Taluka of Beed district of Maharashtra were identified and selected. Our intention in selecting these villages was that a special camp of our Kalikadevi College's National Service Scheme was held in these villages. Since the study was conducted during the lockdown period, Google Forms were used for data collection. We reached out to the villagers on social media and the questionnaire was filled out by the people. A total of fifty people participated and filled out the questionnaire online. The purpose of the letter from the University Grants Commission has been kept in mind while preparing this questionnaire.

- 1) To study the awareness of the villagers about Covid-19;
- 2) To study what problems arose in rural areas during the Covid-19 period;
- 3) To study how the rural masses overcame the problems created during the Covid-19 period and what their strategy was while doing this.

About this objective, as well as the study conducted by the Department of Sociology, some of these questions were asked from the sociological point of view. This Study is totally dependent on primary data. For data collation we have used Questionnaire, Observation Method techniques.

Silent Findings: The highlights of this study are as follows;

Our college is located in a rural & hilly area. Most of the people in this area are sugar cane cutters. This area is also facing the water scarcity problem continuously.

For the study of Covid-19 as per our reference letter D.O.NOF.1-1/20209 (Secy) dated 12 June 2020 we have conducted this study. For this study we have chose the five villages which are located in Shirur Kasar and have the population of near about two thousand or so. We have conducted the N.S.S. camps in the same villages from time to time. They were always very co-operative with us and we have worked in close coordination with them.

As per the samples of survey we observed that there are 98.2% Hindu and 1.8% Muslim community people in this area. There are no clashes among them. Here the population has the average age of 20 to 30 years and is more aware and they gave very good response to this study and to the questions put to them. Among them 80.7% were males and 19.3% females. We got very good response from the under graduates students 70.2 % and 14% from P.G. It is one of the great achievements of our college and it has added a new feather in the history of our college.

We observed that 87.7% residents were already living in their villages but 12.3% residents were migrants who had migrated from various cities to their village in this period. Many people have migrated from cities to their village in the crisis of corona.

One thing is also noticeable here that the migrant people had followed the rules and regulations which are enforced by the Central Government and controlled by the State Government such as quarantine, isolation, medical checkup, hand wash, use of mask, social distancing etc. Villagers were alerted by the government agencies and also due to the effort taken by the Asha activists, Anganwadi Sevika, Sarpanch, Gramsevak the people were made aware of and educated about the spread of corona virus. The people were also identified if they were infected by the virus and sent to civil hospital for the treatment. Tahasildar and his team along with the educated people and students from the town have worked tirelessly and selflessly in the crisis of corona virus. They have worked hard in close co-ordination with each other as a team and collectively followed the instructions strictly to restrain the spread of the corona (covid-19) virus. During the survey we observed that near about 96.5% people are well-known about the symptoms of covid-19 and they also know which organs of the body will be highly affected by the virus. If a mob or crowd was observed anywhere on the streets immediately the people were instructed to disperse from there and avoid the spread of the virus.

The people in these villages who have android mobile phones among them 84.2% had downloaded the SETU APP which gives the alerts about the covid-19 in their area.

In some villages many people who had migrated to the villages were restricted or prevented from entering in to the villages, but finally they were

allowed entry and were kept in quarantine or isolation for fourteen days as per the norms of government. Around 72% of the people have arrived in the village with government permission. We also observed that during the lockdown period the people have received regular and sufficient supply of grains from the government as well as the NGOs etc. Also the primary teachers, social workers and the students from the villages have taken special efforts and worked tirelessly, hand-in-hand and in close co-ordination with the administrative authorities. So we observed that 96.5% people are satisfied with the efforts taken by the government agencies and others in the harsh times of corona virus.

The Grampanchayat of every village has cleaned up each and every area of the villages; however, due to some limitations they were able to clean up only 63.2% of the area of their villages so far. All the villages are kept neat, clean, and tidy. Specially, the entry to temples, mosques, market places is strictly banned.

Due to covid-19 everyone has become alert and conscious in order to improve their immunity and so many people have given up their bad habits of chewing tobacco, gutka and smoking or consuming liquor etc. The women's self help groups are also engaged in creative and preventive work such as mask making, sanitizers, making various food items and supplying them to the people in the same villages. The journalists in Shirur Kasar Tahsil have also played a very important and crucial role during this period. They have continuously worked to give information which is helpful for the peoples for preventing the spread of corona virus. The journalists have also helped the administration in reaching out to the needy people. Our college staff has also helped near about two hundred needy people by providing them grains and other needful items under the guidance of our Honorable Secretary Ex. Minister of Maharashtra state Shree Jaydutt Kshirsagarji. The entire college staff and colleagues have also helped the Shirur Tahashil in this hour of need. We were also on duty on the check posts at the borders of Shirur Kasar Taluka.

Conclusion: Overall, we observed that the rural people are cooperative, helpful, alert about their immunity, cleanliness, government policies, and facilities etc. Their economic condition is poor, so they are affected adversely. The routine of the people has been disturbed for a long time. But they have faced all the problems very bravely with the help of their strong, positive, and helpful nature.

One thing we have intensively observed is that they are very eager about the education. But nowadays number of people (87.7%) who have Android mobile phones and 66. 6% people had ensured that there is proper internet range in their areas. Some parents are afraid of the misuse of the mobile, as well as there are lots of electricity problems in the rule area.

Still the basic infrastructure is not available for providing online education. The people has also limited the number of people and arranged the

functions in the presence of limited people only. About 82.5 % peoples are satisfied due to such functions. This is also one output of this lock down. People are also strictly aware about the personal as well as village cleanness and have avoided creating crowd. Around 98.2 % people are in the favor of early lockdown for the environmental balance.

References:

1. Covid 19 Pandemic General Awareness Booklet: Published by Public Health Department, Government of Maharashtra.
2. Day to Day Report Prepared by government of Maharashtra also Civil Hospital, Beed.
3. https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1
4. UGC Ref. letter: D.O.NO.F.1-1/20209 (Secy) Dated 12 June 2020.

COVID AFFECT: WHY THE PARADIGMS SHIFT FROM GROWTH TO SUSTAINABILITY?

Dr. Navneet Joshi, Professor, Sanjive Saxena, Associate Professor, Jagan Institute of Management Studies, Rohini, Sector-5, near Rithala Metro Station, New Delhi-85 Email: joshinavneet21@gmail.com

Abstract: The Covid era is dictating terms. It has forced business entities to change the mechanisms of managing organizations by pragmatic approach to aim for sustainability instead of targeting growth as was case in pre-Covid times. Today we are witnessing job losses, reduced consumption, and cash preservation. This paper address the research question (a) Why there is paradigm shifts from growth to sustainability (b) What it needs to be done to maintain sustainability. Data is collected from various stakeholders with sample size of 309. The findings indicate that it is prudent to shift focus to sustainability by redesigning the processes.

Key words: Sustainability, Processes

Introduction: - The Covid episode has jolted mankind. It surreptitiously walked into our lives, secretly began to unleash the ruthless power, and is finally ruling the world. Till date, scientists, medical professionals and other researchers have been unable to tame the Covid virus. For decades, mankind has been so much engrossed in the pursuit of wealth, growth and other forms of measures that generated the feeling that nature can be fiddled and exploited for personal gains. But nature is nature. It has its own means and mechanisms to take revenge. Covid pandemic is revenge by Mother Nature to make mankind realise the destruction which has been inflicted upon her. And, sure enough mankind is now realising the consequences of the fury of Mother Nature. The focus is now shifted to sustainability instead of growth. This paper is developed the address the paradigm shift from growth to sustainability due to Covid affect.

Literature Review: - Numerous meetings and seminars have been conducted across the world to foster the goal of implementing sustainable means and mechanisms so as to save the world which is slowly moving towards destruction (Maurie J. Cohen (2020). Various leaders of the countries across the world have been pontificating about the need for developing cleaner work environment, developing various processes that would eliminate waste and promotion of eco-friendly products and services (Hertwich 2005; Matthias, Mont, and Heiskanen 2016; Sunstein 2015).

With the onslaught of the financial crisis in the year (2008), there has been an growing concern on the need for developing a systematic and more pragmatic approach towards the development measures for sustainability (Cohen 2019; Foden et al. 2019; Akenji et al. 2016). The talks and promises of developing and implementing sustainable measures have been going on for several years but once the conclave was over it was back to normal. The Covid pandemic has once again presented to the world

leaders the harsh reality of *Perform or Perish* and this time is more vigorous and aggressive in its mission. It will either force mankind to implement sustainable practices or perish. The harsh reality today is tourism industry is in doldrums; Hotels are closed; Cinema Halls are closed and so are the metros and railways and thus the change is inevitable. Mankind has sensed the need for development and implementation of sustainable solutions (O'Rourke and Lollo 2015; Valentine, Ruwet, and Bauler 2015; Røpke 2015; Welch and Southerton 2018)

The above literature review resulted in the identification of sustainable means and mechanisms as to why the shift as to why the shift to sustainability and what it takes to main. Thus the next section deals with the research question.

Research Question: - An extant review of literature has resulted in the formulation of the following research questions: a) why there is paradigm shift from growth to sustainability. b) What it needs to be done to maintain sustainability

Research Methodology: - For the purpose of the study structured methodology was adopted and integrated in the paper development process. The methodology started with the topic formulation in the context of Covid epidemic. The formulation of the topic resulted in an extant literature review and other reading materials which will provide inputs to the paper development process. The end of the literature review resulted in the generation of research questions. The data was collected by means of Google forms to capture demographic details as well as responses to the variables of the study. The sample process adopted in the study was purposive. The sample size was reduced to 309 after verification and validations. The domain of the respondents included various stakeholders' housewives, executives in MNC's, Students, teachers, and any other who expressed his desire to participate in the study provided it met the research objectives. The data was analysed by means of MS Excel software 2016. The

analysis provided the findings and included descriptive and exploratory statistics.

The interpretations, managerial implications, and research implications were constructed on the findings of the study. The limitations of the study also came into domain and provided several new avenues. The conclusion part was prepared on the holistic view and sought to answer the research questions that were identified earlier

Findings

a. Demographic distribution of the respondents

Demographic Distribution		
Respondent Category	#Count	% of Respondents
Executives	79	25.6
Students	35	11.3
House Wives	38	12.3
Teachers	84	27.2
Other Stakeholders	73	23.6
Centralized count value		61.8
Median count value		73
Standard Deviation		23.44568191

Table 1: Demographic Distribution of the respondents

Table 1 depicts the demographic distribution of the respondents. Close interpretations of the findings reveal that the distribution of the respondents is heavily centred at the categories Executives, Teachers and Other stakeholders. Thus these components form the core of the study. On the other hand the category of the respondents comprising of the students and housewives form the other end of the distribution. The analysis of last three values of *table 1* reveal the presence of skewness in the distribution from the centralized mean value of 61.8. Further, the standard deviation value of 23.44 denotes the presence of an outlier due to the fact that some of the data points fall outside the range of the normal distribution. The direct managerial implication of the presence of an outlier indicates the new and innovative measures are needed to address these issues of sustainability. In other words, this means that they may have been targeting for aggressive growth even in the present Covid times and this may be disastrous in the long run. Hence, some corrective and preventive measures are needed to curtail this approach of aggressive growth to bring it down to the acceptable level of sustainability.

b. Interpretations of Findings and Discussion on core components of the study

Category					
Executives					
Growth Component	Count	% age	Sustainability component	Count	% age
Aiming for Business Expansion	45	57	Status Quo of Business operations	72	91.1
Focus on increased revenue generation	63	79.7	Focus on revenue generation to maintain core operations	75	94.9
Focus on value addition	64	81	Focus of selling of products	78	98.7
Investment in Technology	34	43	Making optimal use of technology to handle core operations	75	94.9

Table 2: Comparison of Components Pre & Post Covid for Executives

Table 2 depicts the comparison between the components Growth and Sustainability for the

category Executives. The Growth component is stabilized prior to the Covid era where the focus was on aggressive growth and consequently the executives were too much engrossed on expansion, diversification, and other forms of means and mechanisms aimed for increasing the business operations. On the other hand the sustainability component values are measured in the present Covid era. The values of the table indicate that executives have shifted their focus to sustainability and that too on an aggressive scale. For example, the paradigm shift for maintenance of the business operations is to the tune of 91.1 % whereas in the case of pre-Covid era 57% of the executives were aiming for growth. The reason that was attributed as the part of the data capturing measures were attributed to change in the behaviour of the consumer buying behaviour due to lockdown measures implemented by the government as a part of the Covid control mechanisms. So the focus of the executives changed from growth to survival and the means and measures adopted were pragmatic which resulted in the form of maintaining the status quo of the business operations.

On the other hand, prior to Covid times, the focus of the executives was to increase the revenue by adopting various means and mechanisms to generate more and more revenues. The change in the consumer buying behaviour, to spend only on the bare necessities forced the executives to generate the revenue so that the basic operations can go on unhindered. In a similar parlance, the focus of the executives pragmatically shifted to selling of the products *even at a loss* so that they are able to generate some form of revenue and thus they are survive in the market. On the technology front, executives began to exploit the technology in an optimal manner so that they are able to serve the customer without any increase in revenue.

Category					
Teachers					
Growth Component	Count	% age	Sustainability component	Count	% age
Upgrading of Skills	78	92.9	Focus on to maintain status quo	72	85.7
Focus on application of Skills in practical scenario	67	79.8	Focus on to do what was essential	75	89.3
Learning of new tools and technology	76	90.5	Focus on other tasks such as administrative works	78	92.9
All round development	82	97.6	Limited work	75	89.3

Table 3: Comparison of Components Pre & Post Covid for Teacher Category

Table 3 provides the glimpse of the responses for the teacher category. From the table it is evident that there is a complete reversal of the scenario from the category of executives as was discussed in table 2. It is evident that in the case of the teachers, the pre-Covid era, the focus was on sustainability meaning that teachers were more focussed on doing the bare minimum of the work allocated to them though this

may not be applicable to some of the teachers and also in some of the colleges or institutions. With the present Covid era, the focus has shifted to growth and in a resounding manner. This is due to the fact, as per the respondents is the shift to making optimal use of technology to carry out the tasks as well as teachers have sensed that post Covid teaching methodology and pedagogy would be highly dependent on technology and as such teachers need to upgrade themselves to bridge the gap. The other reason attributed by the respondents is the fact that the profile of the students is more driven by technology and digital devices and as such the traditional teaching style will no longer work. In other words, teaching must upgrade them to bridge the gap between the digital natives and the digital immigrants.

c. Means and measures adopted to maintain sustainability

Table 4 depicts the means and measures adopted by various stakeholders to maintain sustainability in their operational domain

Executives	Cou	%
Selling Products at reduced prices	72	91
Implementing cost cutting measures	76	96
Implementing environmental changes in	78	99
Implementing car pool drive with	63	80
Conducting meeting through Video	77	97
Teachers		
Learning new tools such as Google	32	38
Undertaking MOOC Courses	45	54
Enhancing Problem solving through	51	61
Attending FDP and webinars	34	40
Students		
Learning new tools and technology	30	86
Generating awareness through newspaper	12	34
Undertaking Skill enhancement courses	31	89
Housewives		
Reducing the expense on unnecessary items	35	92
Learning new skills through various	21	55
Acquiring the usage of new tools and	12	32

Table 4: Depiction of Means and Measures adopted to maintain sustainability

Table 4 depicts the details of the respondents on the various means and mechanisms adopted to maintain the sustainability of the categories of the respondents in the study. From the table it is evident in the case of the student’s category the focus is invariably on learning new tools and technology as this will be the platform of the future. On the other hand the executives are focussed on implementing changes, conducting video conferencing meetings and other cost cutting measures so as to maintain sustainability. In the teacher’s category, the focus has been mainly on the increasing usage of analytical skills as compared to other means and mechanisms adopted. In the case of housewives the focus has shifted to reducing the unnecessary expenses on fringe items. Thus, it is evident, that each category has determined its own domain as to what will be the prime factor for sustainability. For example, for the category executives, the focus shifts to workplace environment, conduct of business operations through

video conference and implementation of cost cutting measures.

Contribution to Existing Study: - The contribution of the study to the existing literature stems from the fact that the study contributes to the earlier work in the context of the sustainability of various stakeholders. in terms of various dimensions which impact the functioning of the society, the individual and the like. The earlier studies on the Covid virus had mainly focussed on the prevention of individuals in the context of health related issues and the corrective and preventive measures that are needed to be undertaken so as to ensure that the effects of the Covid syndrome is minimized.

Managerial Implications: - The managerial implication of the study pertains to the fact that the current study has provided new dimensions to managers wherein they can identify the areas, under their operational domain, so that various stakeholders can be identified and their focus be directed towards sustainability during the Covid times.

Research Implications: - The research implications of the study are the fact that a new avenue is opened by taking another set of variables and studying the consequences of ignoring the sustainability factor on various categories of stakeholders.

Future recommendations: - The future recommendation of the study is the realization of the fact that Covid is here to stay for a sufficient period of time. Armed with this knowledge various business units must necessarily take the call as to what would be the appropriate course of action. For, exclusively targeting on growth strategies in these tough times will prove to a disaster as the economy is slow in recovery mode. On the other hand targeting exclusively on the sustainability aspect would be inappropriate due to low value generation and value addition to society.

Taking the hybrid approach be best solution in the present circumstances but a detailed study need to be undertaken to determine the degree, intensity and depth of the Covid impact and what would be the most appropriate methodology to study it further and then develop the software to achieve the business objective.

Limitations: - The following limitations surfaced during the process of study. A sample size of more than 500 would have provided more detailed and exhaustive findings which would have further improved the interpretations and hence avenues to translate the findings in real life applications.

Conclusion: - The conclusion of the study stems from the fact that Covid pandemic is here to stay for a sufficient period of time. Various measures such as lockdown, the practice of social distancing, contact tracing and the like have been undertaken by the government and other related agencies to prevent the spread of contamination. The massive efforts that went into these implementable measures and action steps have yielded insufficient results. Hence, other appropriate measures and action plans are needed to identified and implemented accordingly to ensure that

growth is maintained as well as the issue of sustainability is preserved. For this is the demand of the situation. Hence, the research questions are answered appropriately in this research study.

References

1. Maurie J. Cohen (2020) Does the COVID-19 outbreak mark the onset of a sustainable consumption transition?, *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 16:1, 1-3, DOI: 10.1080/15487733.2020.1740472
2. Hertwich, Edgar. 2005. "Life Cycle Approaches to Sustainable Consumption: A Critical Review." *Environmental Science and Technology* 39 (13): 4673–4684. Doi: 10.1021/es0497375.
3. Lehner, Matthias, OksanaMont, and Eva Heiskanen 2016, "Nudging: A Promising Tool for Sustainable Consumption Behavior?" *Journal of Cleaner Production* 134:166–177
4. Sunstein, Cass. 2015. "Behavioural Economics, Consumption, and Environmental Protection." In *Handbook of Research on Sustainable Consumption*, edited by Lucia Reisch and JohnThøgersen, 313–327. Northampton,.
5. Cohen, Maurie. 2019. "Introduction to the Special Issue: Innovative Perspectives on Systems of Sustainable Consumption and Production." *Sustainability: Science, Practice, and Policy* 15 (1): 104–110 Doi: 10.1080/487733.
6. Foden, Mike, AlisonBrowne, DavidEvans, LeithSharp, and MattWatson. 2019. "The Water-Energy-Food Nexus At Home; New Opportunities for Policy Interventions in Household Sustainability." *Geographical Journal* 185 (4):
7. Akenji, Lewis, MagnusBengtsson, RaimundBleichwitz, ArnoldT ukker, and HeinzSchandl. 2016. "Ossified Materialism: Introduction to the Special Volume on Absolute Reductions in Materials Throughput and Emissions. *Journal of Cleaner Production* 132: 1–12. doi:10.1016/j.jclepro.2016.03.071.
8. O'Rourke, Dara, and NiklasLollo. 2015. "Transforming Consumption: From Decoupling, to Behavior Change, to System Changes for Sustainable Consumption." *Annual Review of Environment and Resources* 40: 233–259. doi:10.1146/
9. Van Grameren, Valentine, Coline Ruwet, and Tom Bauler. 2015. "Towards a Governance of Sustainable Consumption Transitions: How Institutional Factors Influence Emerging Local Food Systems in Belgium." *Local Environment* 20 (8): 874–891. doi:10.1080/13549839.13.8
10. Røpke, Inge. 2015. "Sustainable Consumption: Transitions, Systems, and Practices." In *Handbook of Ecological Economics*, edited by Joan Martínez - Alier and Roldan Muradian, 332–359. Northampton, MA: Edward Elgar.
11. Welch, Daniel and DaleSoutherton. 2018. "After Paris: Transitions for Sustainable Consumption." *Sustainability: Science, Practice, and Policy* 15 (1): 31–44. doi:10.1080/15487733.2018.1560861

EFFECTS OF CORONA VIRUS ON MIGRANT LABOURERS

Dr. D. T. Shende, M. G. College, Parseoni. Cell – 9423412392 Email: dnyaneshwar744167@gmail.com

Abstract- Since the pandemic hit, claims for unemployment benefits have soared in some countries notably the India and by far less in others, for example, Japan. The global outlook is not positive. The UN's International Labour Organization predicts 1.6 billion informal economy workers could suffer "massive damage" to their livelihoods. In the second quarter of 2020, Covid-19 may cost the equivalent of 305 million full-time jobs. The advanced economies of the G7 provide snapshots of evolving unemployment trends in the developed world.

Keywords- Covid-19, World Health Organization (WHO), Labour, Unemployment,

Introduction: - Coronavirus disease 2019 (Covid-19) is an infectious disease caused by severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2). It was first identified in December 2019 in Wuhan, China, and has resulted in an ongoing pandemic. The first case may be traced back to 17 November 2019. As of 14 June 2020, more than 7.81 million cases have been reported across 188 countries and territories, resulting in more than 430,000 deaths. More than 3.72 million people have recovered.

Common symptoms include fever, cough, fatigue, shortness of breath, and loss of smell and taste. While the majority of cases result in mild symptoms, some progress to acute respiratory distress syndrome (ARDS) possibly precipitated by cytokine storm, multi-organ failure, septic shock, and blood clots. The time from exposure to onset of symptoms is typically around five days, but may range from two to fourteen days.

The virus is primarily spread between people during close contact, most often via small droplets produced by coughing, sneezing, and talking. The droplets usually fall to the ground or onto surfaces rather than travelling through air over long distances. Less commonly, people may become infected by touching a contaminated surface and then touching their face. It is most contagious during the first three days after the onset of symptoms, although spread is possible before symptoms appear, and from people

who do not show symptoms. The standard method of diagnosis is by real-time reverse transcription polymerase chain reaction (rRT-PCR) from a nasopharyngeal swab. Chest CT imaging may also be helpful for diagnosis in individuals where there is a high suspicion of infection based on symptoms and risk factors; however, guidelines do not recommend using CT imaging for routine screening.

Recommended measures to prevent infection include frequent hand washing, maintaining physical distance from others (especially from those with symptoms), quarantine (especially for those with symptoms), covering coughs, and keeping unwashed hands away from the face. The use of cloth face coverings such as a scarf or a bandana has been recommended by health officials in public settings to minimise the risk of transmissions, with some authorities requiring their use. Health officials also stated that medical-grade face masks, such as N95 masks, should only be used by healthcare workers, first responders, and those who directly care for infected individuals.

According to the World Health Organization (WHO), there are no vaccines nor specific antiviral treatments for Covid-19. Management involves the treatment of symptoms, supportive care, isolation, and experimental measures. The World Health Organization (WHO) declared the Covid-19 outbreak a public health emergency of international concern

(PHEIC) on 30 January 2020 and a pandemic on 11 March 2020. Local transmission of the disease has occurred in most countries across all six WHO regions.

Signs and Symptoms: - Fever is the most common symptom of Covid-19, but is highly variable in severity and presentation, with some older, immune compromised, or critically ill people not having fever at all. In one study, only 44% of people had fever when they presented to the hospital, while 89% went on to develop fever at some point during their hospitalization. A lack of fever does not verify someone is disease free.

Other common symptoms include cough, loss of appetite, fatigue, shortness of breath, sputum production, and muscle and pains. Symptoms such as nausea, vomiting, and diarrhoea have been observed in varying percentages. Less common symptoms include sneezing, runny nose, sore throat, and skin lesions. Some cases in China initially presented with only chest tightness and palpitations. A decreased sense of smell or disturbances in taste may occur. Loss of smell was a presenting symptom in 30% of confirmed cases in South Korea.

As is common with infections, there is a delay between the moment a person is first infected and the time he or she develops symptoms. This is called the incubation period. The typical incubation period for Covid-19 is five or six days, but it can range from one to fourteen days with approximately ten percent of cases taking longer.

An early key to the diagnosis is the tempo of the illness. Early symptoms may include a wide variety of symptoms but infrequently involves shortness of breath. Shortness of breath usually develops several days after initial symptoms. Shortness of breath that begins immediately along with fever and cough is more likely to be anxiety than Covid-19. The most critical days of illness tend to be those following the development of shortness of breath.

A minority of cases do not develop noticeable symptoms at any point in time. These asymptomatic carriers tend not to get tested, and their role in transmission is not fully known. Preliminary evidence suggested they may contribute to the spread of the disease. In June 2020, a spokeswoman of WHO said that asymptomatic transmission appears to be "rare," but the evidence for the claim was not released. The next day, WHO clarified that they had intended a narrow definition of "asymptomatic" that did not include pre-symptomatic or paucisymptomatic (weak symptoms) transmission and that up to 41% of transmission, may be asymptomatic. Transmission without symptoms does occur.

Devastating impacts on Migrant Workers: - In a study of non-migrant workers in Delhi, researchers observe widespread compliance with public health directives important in reducing the spread of the virus, as rates of mask usage, handwashing, and social distancing increase.

In a study of non-migrant workers in Delhi, researchers observe widespread compliance with public health directives important in reducing the

spread of the virus, as rates of mask usage, handwashing, and social distancing increase.

Almost two months into the Delhi lockdown, mostly poor and non-migrant workers in Delhi have seen their incomes and working days drop by at least 57% and 73%, respectively, researchers at the University of Chicago and the University of British Columbia have found. By early-May, 9 out of 10 survey respondents were stating that their weekly income had fallen to zero.

Despite this unprecedented job loss, the study finds widespread compliance with public health directives. Compared to levels before the arrival of Covid-19, mask usage rose from 20% (during the air pollution season) to 90%; time spent indoors increased from 44% to 95%, and regular handwashing rose from 88% to 98%.

"Even for non-migrant workers in Delhi, the lockdown has been devastating economically. But it also brought about a massive change in behavior. People started wearing masks more, they stayed indoors and socialized less, they washed their hands more regularly, and there were even fewer reports of smoking. These habits are crucial for limiting the spread and the health impacts of the virus," said Dr. Ken Lee, Executive Director of the Energy Policy Institute at the University of Chicago in India (EPIC India) and the lead author of the study. "A big question we have right now is whether these positive behaviors can persist once the lockdown is lifted, even as fear and media coverage of Covid-19 begin to subside."

The researchers point to the role of extreme fear and media coverage in driving these unprecedented behavioral changes. Throughout the lockdown, 80% of people reported feeling extremely concerned about Covid-19. To demonstrate the unparalleled media coverage of Covid-19, the researchers use Twitter data to show that since March 25, Covid-19 coverage has accounted for more than 56% of all media coverage.

Dr. Lee adds, "For this particular group of mostly non-migrant workers in Delhi, we have not yet seen alarming changes in rates of hunger, access to health care, scarcity, or security. A lot of people reported benefiting from the Delhi government's food assistance program. That said, the latest projections expect a surge in infections in the coming months, and so the government should prepare itself to rapidly expand these types of assistance programs."

In addition, the study notes that there are relatively high rates of mental and emotional well-being problems, ongoing challenges in food supply chains, in terms of higher prices and lower quantities, and dwindling levels of reported savings.

The study uses data collected from 1,392 non-migrant workers, many of whom live in Delhi's informal settlements. The data was collected in 2018, 2019, and during the lockdown, between March 27 and May 13. The national lockdown, which began on March 25 and is scheduled to be lifted on May 17, had a drastic effect on movement in Delhi. Using Facebook mobility data, the study also shows that

intra-city movement dropped by 80% percent, immediately following the Janata curfew, where it remained through early-May

India's nationwide lockdown amidst the Covid-19 pandemic has critically dislocated its migrant population. Lacking jobs and money, and with public transportation shut down, hundreds of thousands of migrants were forced to walk hundreds of miles back to their home villages – with some dying during the journey.

The central government imposed the lockdown and closed businesses when India reached around 500 cases of Covid-19. Local authorities followed with measures such as creating strict containment zones to close off hotspots, which left millions of migrant workers stranded. The country's rapid response slowed down the spread of the disease, but also raised concerns about exacerbating existing inequalities and vulnerabilities.

As India has started to relax some lockdown restrictions, speakers discuss the impact of the Covid-19 virus and containment measures on the most vulnerable groups in India, and explore the social policy measures and employment opportunities that can protect informal and migrant workers from hunger and extreme poverty.

Global Unemployment: -

1. US: - In the week to 25 April, 3.8 million Americans made an unemployment claim – giving a six-week total of around 30 million. It was, however, the fourth consecutive week of falls in numbers of new claims. Payroll processor ADP says the US private sector shed more than 20 million jobs in April. The big question is how long those jobs will take to come back. The US Congressional Budget Office predicts 15% of people could be unemployed

by the third quarter of this year – up from less than 4% in the first quarter.

2. Canada: - The unemployment rate in Canada in April was 13%, up 5.2 percentage points on March, according to data from the country's official statistics bureau. So far in the Covid-19 crisis, more than 7.2 million people have applied for emergency unemployment assistance.

3. Japan: - Japan's unemployment rate is rising more slowly than in other G7 economies like the US. In March, it was 2.5%, with 1.76 million unemployed – an increase of 20,000 from the same month in 2019. However, job openings are at their lowest level in three years, and there has been a sharp increase in numbers of people requesting emergency loans to cover job losses and wage cuts.

4. UK: - There is more of a time lag on the UK's official unemployment data than some other nations. Its main statistics office shows employment at a record high and unemployment at around 4%. However, KPMG forecasts this will rise to just fewer than 9% during the lockdown period. Almost 2 million people have applied for the main benefit – Universal Credit – since the country's lockdown began. A quarter of the UK's employed workforces have registered for the government's job retention scheme, which pays 80% of an employee's wages. Predictions of job losses are gloomy, particularly in the aviation sector, following the announcement of significant redundancies by carriers including British Airways.

Reference -

1. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus>
2. <https://www.elsevier.com/connect/coronavirus-information>
3. <https://www.webmd.com/lung/coronavirus>
4. <https://www.weforum.org/>

USE OF TECHNOLOGY IN TEACHING IN COVID-19 PANDEMIC

Dr. Dinesh A. Gundawar, Arts, Commerce & Science College, Maregaon Dist- Yavatmal (M.S.)

Abstract: - 21st century World is facing the biggest pandemic in the Era due to Covid-19. In such scenario the world is undergoing from tremendous problems such as Economical problem, Social problem, Educational Problem, etc.. There is havoc in each and every area. Peoples are frightened and nothing knows what to do. But in such pandemic the most affected area is Education sector because since March 2020 all the Educational sectors are closed in the world. But if we think regarding India it is very worse condition because we don't have enough technical infrastructures for online classes. In remote areas there is not sufficient Internet coverage, online tools for the students. But this problem we have to face for long time and we could not remain align from education. For that we have to improve our teaching techniques according to the time. So, as a teacher, it is our duty to acquaint us with the new techniques for the benefit of our students. So, in this paper we are going to study some new technology in language classroom in Covid-19 pandemic.

Keywords: - Educational, pandemic, online, techniques, technology.

Introduction: - Every challenge is an opportunity, they say. I've been thinking about the impact of the coronavirus, and the kinds of tools and services that could be focused on ensuring that students don't miss a beat in their learning. Covid-19 has brought home the reality that education technology that delivers great content and engages students and teachers has never been more important. While many education systems have resisted changing their 150-year-old structure, necessity now compels them to do what declining student achievement could not. Thousands of entrepreneurs and innovations can help our students keep moving in their educational journey no matter where this virus disruption takes them. While we are all upset by this global problem, we can and we must overcome it. And fortunately the tools to do so are at hand.

In the field of education technology, most products and services on the market work to improve the educational experiences of students, instructors, or managers. Far fewer are intended to ensure the educational experience can continue for each student on their own, in the event of choice or necessity.

Higher education is the exception. University students have had access to advanced and interactive curricula online for at least a decade, though many institutions are still slow getting to the party. In reflecting on the current situation, Andrea Leone-Pizzighella, who manages English language instruction remotely in Italy for the University of Pennsylvania, "You want to have the option...to do lots of different things, having every possible tool available to us... It makes sense to continue to develop our online infrastructure and have everything available to us and also because it's not complicated; [we need to get] over the idea of high quality education needing to be offered in a face-to-face format as opposed to being offered in an adaptable, online format."

How is the education sector responding to Covid-19?: - In response to significant demand, many online learning platforms are offering free access to their services, including platforms like BYJU'S, a Bangalore-based educational technology and online tutoring firm founded in 2011, which is now the world's most highly valued edtech company. Since announcing free live classes on its Think and Learn app, BYJU's has seen a 200%

increase in the number of new students using its product, according to Mrinal Mohit, the company's Chief Operating Officer.

Tencent classroom, meanwhile, has been used extensively since mid-February after the Chinese government instructed a quarter of a billion full-time students to resume their studies through online platforms. This resulted in the largest "online movement" in the history of education with approximately 730,000, or 81% of K-12 students, attending classes via the Tencent K-12 Online School in Wuhan.

Other companies are bolstering capabilities to provide a one-stop shop for teachers and students. For example, Lark, a Singapore-based collaboration suite initially developed by ByteDance as an internal tool to meet its own exponential growth, began offering teachers and students unlimited video conferencing time, auto-translation capabilities, real-time co-editing of project work, and smart calendar scheduling, amongst other features. To do so quickly and in a time of crisis, Lark ramped up its global server infrastructure and engineering capabilities to ensure reliable connectivity.

Alibaba's distance learning solution, Ding Talk, had to prepare for a similar influx: "To support large-scale remote work, the platform tapped Alibaba Cloud to deploy more than 100,000 new cloud servers in just two hours last month – setting a new record for rapid capacity expansion," according to DingTalk CEO, Chen Hang.

Some school districts are forming unique partnerships, like the one between The Los Angeles Unified School District and PBS SoCal/KCET to offer local educational broadcasts, with separate channels focused on different ages, and a range of digital options. Media organizations such as the BBC are also powering virtual learning; Bitesize Daily, launched on 20 April, is offering 14 weeks of curriculum-based learning for kids across the UK with celebrities like Manchester City footballer Sergio Aguero teaching some of the content.

Here are list of some new technology that we can use-

Global Digital Library: - This open source digital library offers free accessible eBooks in more than 40 languages readable on the web, mobile, or for

downloading and printing. The books can also be translated or localized directly on the platform.

Feed the Monster: - A winner of ACR GCD and Norad's EduApp4Syria prize to support the education needs of out-of-school Syrian refugee children, Feed the Monster is an early literacy digital gaming app that teaches children reading and writing fundamentals while collecting and growing their pet monsters. Available in more than 50 languages on Google Play, and in Arabic on the App Store, research shows the app improves children's early literacy skills and psychosocial wellbeing.

Antura and the Letters: - Also a winner of an EduApp4Syria prize, Antura and the Letters is available in English and Arabic on Google Play, the App Store and Windows download. Designed for children age 4 and older, the app enables children to catch letters hidden around the world, solve puzzles, and earn gifts, alongside Antura the dog. Like Feed the Monster, the research conducted on use of Antura and the Letters shows improvement in children's early literacy skills and psychosocial wellbeing.

Bloom: - The winner of ACR GCD's Enabling Writers prize, Bloom enables teachers, parents and children to easily create leveled and decodable children's books in any language. Books can be adapted from shell books, or new resources created using Bloom software's templates for basic books, picture dictionaries, and wall calendars, with images available from its free illustration library. Don't want to create the books yourself? Access the Bloom Library, with basic leveled and decodable books available in more than 220 languages.

eKitabu: - Winner of multiple ACR GCD prizes, eKitabu offers dozens of books for free download and readable via free e-reader software. eKitabu's Studio KSL (Kenyan Sign Language) and Studio RSL (Rwandan Sign Language) also offer several sign language videos and sign language storybooks to support accessible, early grade reading.

World around You: - Funded through ACR GCD's Sign on for Literacy prize, WAY enables communities to create content in local and national

sign languages and share it in WAY's open content digital library of folktales. The digital libraries are viewable from any web browser and can be remixed by anyone, including children, with simple text and video editing tools.

Bookshare: - Children and adults with disabilities such as blindness, low vision, dyslexia and cerebral palsy can access thousands of accessible books on Benetech's Bookshare platform. Benetech was a winner of ACR GCD's 2014 grant competition, using the Bookshare platform to provide students who are blind in India access to accessible reading materials. The library is provided to individuals with disabilities for free or low cost, depending on the support of local partners in your region

KitKit School: - A finalist of ACR GCD's Sign on for Literacy prize, KitKit School is a tablet-based early learning program that includes a suite of games, books, videos, and art and music tools in Swahili and English to support children in learning literacy and math skills independently.

Sema: - A finalist of ACR GCD's EduApp4Syria prize, the Sema package of apps enable children to teach themselves how to read, write and do basic numeracy. The curriculum was designed in collaboration with pedagogy experts and teachers in Africa.

Worldreader: - I don't know if Worldreader received ACR-GCD, yet Worldreader is a standout educational resource and needs inclusion on a list like this. Worldreader provides people in the developing world with free access to a library of digital books via e-readers and mobile phones. Since 2010, over 13 million people across 47 countries have read from Worldreader's digital library of thousands of e-books and they have a special Covid-19 effort.

References

1. *Educational Technology Solutions for COVID-19 Out-of-School Children*- By Wayan Vota on April 2, 2020
 2. *Innovation In Education Is Taking On COVID-19* By-Jeanne Allen
 3. www.Google.com
-

IMPACT OF LOCKDOWN ON GST, CGST, SGST

Dr. Kavita K. Lende, Assist. Professor, Dept. of Commerce, S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara

Abstract: GST also known as the Goods and Service Tax is defined as the giant indirect tax. It is introduced two-tiered one country, one tax regime. It is designed to support and enhances the economic growth of a country. Goods and Service Tax that customers have to bear when they buy any goods or services, such as food, clothes, items of dily needs, Transprotation etc, GST is a valueadded tax. As the coronavirus crisis deepens across the world, countries are using lockdown as are of the prime quarantine strategies to control the spread. Lockdown defined as an emergency protocol implemented by the authorities that prevents people from leaving a given area. A severe fall in economic activity due to nationwide lockdown in the month of April. Led to a steep fall in the month's GST collections because April was a month of complete lockdown and only essential services were working during the month. GST collection for business activities in April 2019, as recorded in May 2019, were as Rs. 1, 00.289 Crore, The GST collections for April 2020. Recorded in May stand at around Rs. 43,000 Crore. This is the impact of lockdown on GST. Central GST collection falls 87% in April amid lockdown. This paper focus on impact of lockdown due to corona virus on Goods and Service Tax.

(Keywords – GST, Revenue, Lockdown, Transaction, Pandemic)

Introduction: - GST the goods and service tax is reformative financial taxation scheme introduced in Indian constitution for structuring all the business units into the database of tax paying organization with equal consideration. The goods and service tax are implemented to subsume all the indirect taxes. There are three main components of taxation that are CGST, (Centre Goods and Service Tax), SGST (State Goods and Service Tax), IGST (Intergreted Goods and Service Tax). Goods and Service Tax law will comprise of CGST, SGST and IGST. CGST and IGST will be levied by central government and SGST will be levied by state government.

CGST - CGST means Central Goods and Service Tax. CGST is a part of GST. It is covered under Central Goods and Service Tax act 2016. Taxes Collected under central goods service tax will be the revenue for central government. Present taxes like Central Excise Duty, Additional Excise Duty, Special Excise Duty, Central Sales Tax, Service Tax etc. will be subsumed under GST.

SGST - SGST means State Goods and Service Tax, it is covered under State Goods and Service Tax Act 2016. A collection of SGST will be the revenue for state government, after the introduction of SGST, all the state taxes like Value Added Tax, Entertainment Tax, Luxury Tax, Entry Tax etc, will be merged under SGST. For ex., if goods are sold or services are provided within the state than SGST will be levied on such transaction.

IGST - IGST means Integrated Good and Service Tax. IGST falls under Integrated Goods and Service Tax Act 2016. Revenue collected from IGST will be divided between Central Government and State Government as per the rates specified by the government. IGST will be charged on transfer of goods and service from one state to another state. Import of goods and services will be deemed to be covered under interstate transactions so IGST will be levied on such transactions for ex. Goods or Service are transferred from Gujrat to Maharashtra then the transaction will attract IGST.

To reduce the spread of coronavirus in India, the central government imposed a nationwide lockdown on 25 March 2020. The lockdown necessitated the suspension of all economic activities, except the ones

classified as 'essential from time to time, and the ones that can be carried out from home. As a result, all economic activities which require persons to travelor work outside home. Such as manufacturing of non-essential goods and construction, have stopped since then. While this has resulted in a loss of income for many individuals and businesses, the ongoing 40-45 days lockdown is also going severely impact the revenue of the central and state government. Primarily the tax revenue that they would have generated from all such economic activities. The effect of pandemic and the lockdown on GST, CGST, SGST are difficult to estimate.

The government had last month extended the deadline to file GST returns for March to May 5 from April 20. As per convention the government releases GST revenue collection number on the basis of cash collection in particular month (PTI May1, 2020, 10.00 : 15pm) government deferred the release of April GST revenue collection data as the ongoing lockdown and extended return filing deadline led to lower mop-up during the month April. Sources said, the government had in March extended the deadline to file GST returns for entities with turnover of over 5 crore by 15 days from the due date without payment of any late fee, interest and penalty. However a reduced rate of 9 percent interest will be levied if the return is filed after May 5 till June 30. For the business transaction in March. GST return was to be filed by April 20, which was extended till May 5.

As per convention, the government releases GST revenue collection number on the basis of cash collection in a particular month. However with the situation arising out of Covid-19. The government has decided to wait till the extended deadline for filing return before release of collection figure, sources said due to the "unprecedented situation" arising out of the coronavirus outbreak, it has been decided to defer the April GST collection data release, No date has yet been decided to release this data.

The real impact of the lockdown on GST revenue will be reflected in the revenue collections in May for business activity in April as the country was in complete lockdown last month with only essential services permitted. GST mop-up in May would

mainly come from sectors like telecoms, FMCG (Fast Moving Consumer Goods), food processing, and pharma.

Objective: - 1. To study the background of GST. 2. To study the benefit and need of GST in Indian Economy. 3. to analysis the impact of lockdown on GST. 4. To know about economic impact of Covid-19 pandemic on India.

Background of GST: - GST is levied at every stage of production distribution chain with applicable set-offs. GST is basically a tax on final consumption. GST may be defined as a tax on goods and service. It is designed to support and enhance the economic growth of a country. More than 150 countries have implemented GST. In India GST was mooted by Vajpayee government in 2000 and the constitutional amendment for the same was passed by the Lok Sabha on 6th May 2015 but is yet to be ratified by the Rajyasabha there is a huge hurdles against its implementation.

Technology assisted compliance is not an entirely new concept in India way back in the 1990's taxation department used technology for tax administrations. However this was mainly as a backend mechanism. A major shift in behaviours occurred when online filing of returns was introduced. This is largely a result of different computer system being integrated. Thus enabling tax payers to directly interact with the tax department under the current taxation system, data or information broadly flows in one direction to the government which we can describe as a B to G (Business go Govt.) data flow, with the use of technology, the time and cost has reduced. Significantly, while accuracy of compliance has been greatly enhanced. There are several cases, where the government has not been able to detect evasion and loss of tax revenues and it is challenge for the department concerned to tract the input claims against the liability of the seller. There have been numerous cases of duplication of claims on input tax. Fraudulent claims, in input tax claims, that don't correspond with tax liability declared by the seller. Or seller who has not furnished his tax liability. GST has introduced invoice matching of buyer and seller, goods and services tax is an Indirect tax which has replaced many indirect taxes in India. The good and service tax act was passed in the parliament on 29th March 2017. The act comes into effect on 1st July 2017.

Benefits of GST:

- 1) It would introduce two-tiered on country. One tax regime.
- 2) It would subsume all indirect taxes at the center and the state level.
- 3) It would make it transparent.
- 4) It would free the manufacturing sector from cascading effect of taxes. Thus by improve the cost competitiveness of goods and services.
- 5) It would bring down the prices of goods and services and thus by increase consumption.
- 6) It would create business - friendly environment thus by increase tax – GDP ratio.

Need for GST in India: - The proposed GST seems to be based on the above principle. Following are the supporting reasons to adopt GST.

1. Many areas of services which are untaxed will also get covered.
2. GST will help in development of a common national market.
3. GST will replace existing taxes.
4. Achieves, uniformity of taxes across the territory, regardless of place manufacture or distribution.
5. Provides, greater certainty and transparency of taxes.
6. Ensure tax compliance across the country.
7. GST will avoid double taxation.
8. Present system allows for multiplicity of taxes, the introduction of GST is likely to rationalize it.

Impact of lockdown on GST: - Lockdown impact on GST collections for business activities in April drop to Rs. 43,000 Crore. April was a month of complete lockdown and only essential services were working during this month. As business activities come to a virtual standstill mode during the month of April owing to the Covid-19 pandemic led lockdown the goods and services tax collections have shown a clear reflection of the same. According to sources the GST collections for the month of April recorded in May, stood at approximately Rs. 43,000 Crore. "The GST collections for April, recorded in May and till June 4, 9am, stand at around Rs. 43,000 Crore. The GST filing period, due to pandemic hardships has been extended by 15 days. So actual collections will be recorded till June 5."

- GST collections for business activities in April 2019, as recorded in May 2019, were at Rs. 1, 00,289 crore.
- April 2020 figures, when compared to those for March 2020, have also seen a decline, GST collections in March 2020, recorded till May 5, stood at Rs. 61,543 crore.
- Sources shared that "states fared better and have seen a slight recovery in collections when compared to the central GST collections."
- States are still struggling as revenue shortfall is the biggest challenge they are facing today.
- Revenue decline, which is ranging between 60% to 85% across India for the month of April and May, on a yearly comparison is making it tough for states to survive.
- In Covid-19 crisis, CGST (Central GST) collection falls 87% in April amid lockdown.
- The CGST stood at Rs. 19,183 crore and SGST at Rs. 25,601 crore in March 2019.
- CGST collection stood at Rs. 5934 crore in April 2020.
- A fall of 87% compared with the Rs. 46848 crore collected in the same month last year 2019, according to the official data.
- SGST is usually higher than CGST for instance, CGST stood at Rs. 19183 crore and SGST at Rs. 25601 crore in March 2019-20.
- The goods and service tax regime completes three years in this year. It has fallen short of expectations

in terms of stability of laws revenue growth, curbing, evasion, ease of compliance and smooth movement of goods but look effect is too much.

- Several rating agencies have changed their estimates of India's 2020-21 GDP growth after the imposition of lockdown, so there cannot be one number for revenues foregone. However, if it is assumed that the state level GDPS will go down by 1 percent than what was assumed. All the states may see around Rs. 5,000 crore of GST collections in 2020-21.
- Of the top 10 states in terms of GST collections from domestic activities, six saw in fall in year-on-year growth in February. While three states- Karnataka, Uttar Pradesh and West Bengal. Witnessed a significant increase in GST collection Rajasthan saw a one percentage point rise.
- Top 10 in terms of GST collections from domestic activities are as follows :

S N	State	Jan. 20 (Crore)	Growth in %	Feb. 20 (Crore)	Growth in %
1	Maharashtra	18,085	19%	15,735	12%
2	Gujrat	7,330	19%	7,216	11%
3	Karnataka	7,605	11%	7,414	4%
4	Tamilnadu	6,703	14%	6,427	8%
5	Uttar Pradesh	5,698	4%	5,776	13%
6	Haryana	5,487	14%	5,266	8%
7	West Bengal	3,747	7%	3,942	13%
8	Delhi	3,967	13%	3,835	12%
9	Telangana	3,787	19%	3,667	6%
10	Rajasthan	3,030	9%	2,932	10

(Source: Finance Ministry)

- Indian economy will shrink by 25% in the first quarter permanent damage of 10% of GDP.
- Service sector, the lifeblood for economic growth and jobs, contracted in March as new business and export demand fell sharply as the coronavirus pandemic wreaked havoc globally. The service sector accounts for 53.66% total India's GVA of Rs 137.51 lakh crore.
- The impact of Covid-19 on the economy is no doubt devastating. No sector has escaped its impact its impact on agriculture is complex and varied across diverse segments that from the

agricultural value chain, even among the different segments, its impact varies widely among different regions and among producers and agricultural wage labourers. This impact will reverberate across the larger economy and will linger longer than a few months and impact shows on GST also. The agriculture sector contributing around 16% of the Indian GDP.

Conclusion: - The government of India has imposed lockdowns across, several districts of the country. It has been done in a bid to reduce the further spread of the coronavirus. Tax and Bank related monthly compliances are also getting hampered. There is considerably lower compliance of the GST returns in GSTR-313 in the month April. A certain category of taxpayers such as small businesses are suffered from this lockdown. Most of businesses especially the IT and BPO (Business process outsourcing) sector, have asked their employees to work from home. Due to Covid-19 pandemic and challenges faced by taxpayer's government has extended dates for GST filing.

The service sector accounts for 53.66% of total India's GVA (Gross Value Added) of Rs. 137.51 lakh crore. The Industrial sector is at the second spot and contributing around 31% of the Indian GDP. The agriculture sector's at the third spot and contributing around 16% of the Indian GDP. But due to lockdown, these all sectors are affected, and it would reduce in government revenue. Indirect taxes have always been contributing more than direct taxes to the government revenue.

References:-

1. <https://en.m.wikipedia.org>
2. <https://www.businessinsider.in>
3. <https://www.google.com>
4. <https://www.business.standard.com>
5. <https://www.moneycontrol.com>
6. <https://blog.saginfortech.com>
7. <https://prsindia.orgtheprsblog>
8. <https://www.financial express.com>
9. <https://www.livemint.com/articlesonGST>
10. www.indiantax.co.in
11. www.simpletaxindia.net.2016

COVID-19 AND PROBLEMS OF MIGRATED LABOURERS

Dr. Jyoti Arvind Pote, Head, Sociology, P. D. Karkhanis College of Arts & Commerce, Ambernath.

Abstract: The present paper focus on the Indian migrant workers during the COVID-19 pandemic has faced multiple hardships. With factories and workplaces shut down due to the lockdown imposed in the country, millions of migrant workers had to deal with the loss of income, food shortages, and uncertainty about their future. Following this, many of them and their families were hungry. The plight of migrant workers Due to the nationwide lockdown, migrant labourers got stranded in parts of cities and towns and they are facing ranges of crisis.

Keywords: - Migrant Labour, Socio-economic discrimination.

Introduction:- In a developing country like India with exploding population, increasing urbanization rate & regional disparities in development, The floating population as mentioned refers to the migrant labourers belonging to Low Income Group (LIG) or Economically Weaker Section (EWS) of the society who migrate from one state to the other in search of better jobs, facilities & better quality of life. The following paper discusses on Problems of Migrated Labourers and role of government.

The Covid-19 pandemic in India is part of the worldwide pandemic of coronavirus disease 2019 (Covid-19) caused by severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2). The first case of Covid-19 in India, which originated from China, was reported on 30th January 2020. As of 30th June 2020, the Ministry of Health and Family Welfare (MoHFW) has confirmed a total of 5, 66,840 cases, 3, 34,821 recoveries and 16,893 deaths in the country.

On 24th March 2020, the Government of India under Prime Minister Narendra Modi ordered a nationwide lockdown for 21 days, limiting movement of the entire 1.3 billion population of India as a preventive measure against the Covid-19 pandemic in India. It was ordered after a 14-hour voluntary public curfew on 22nd March, followed by enforcement of a series of regulations in the country's Covid-19 affected regions. The lockdown was placed when the number of confirmed positive coronavirus cases in India was approximately 500. Observers stated that the lockdown had slowed the growth rate of the pandemic by 6th April to a rate of doubling every six days, and by 18th April, to a rate of doubling every eight days.

As the end of the first lockdown period approached, state governments and other advisory committees recommended extending the lockdown. The governments of Odisha and Punjab extended the state lockdowns to 1st May. Maharashtra, Karnataka, West Bengal, and Telangana followed suit. On 14th April, Prime Minister Narendra Modi extended the nationwide lockdown until 3rd May, with conditional relaxations after 20th April for the regions where the spread had been contained or was minimal.

On 1st May, the Government of India extended the nationwide lockdown further by two weeks until 17th May. The Government divided all the districts into three zones based on the spread of the virus green, red and orange with relaxations applied accordingly. On 17th May, the lockdown was further

extended till 31 May by the National Disaster Management Authority.

On 30th May, it was announced that the ongoing lockdown would be further extended till 30th June in containment zones, with services resuming in a phased manner starting from 8 June. It is termed as "Unlock 1".

Effect of Covid-19 the disease has affected all sections of society. However, amidst the nationwide lockdown, the semi/unskilled migrant labourers employed in the formal and informal sectors of the urban and rural economic centres of Maharashtra are the most affected. Many are still stranded due to the lockdown; they face an uncertain future and an inherent fear about the disease. The Maharashtra government has taken several proactive relief measures for the benefit of migrants who have been rendered jobless and homeless owing to the ongoing crisis.

Objectives: 1. To understand the socio-economic conditions Migrated Labourers. 2. To Study the positive and negative impacts of migration on Migrated Labourers and Society. 3. To understand the role of government.

Methodology: - This study is based on secondary data. The methodology of this study to analyse the secondary data obtained from web-based and facilities provided by government to understand the problems of migrant labourers in India.

Migrant Labourers and their Problems: - Indian migrant workers during the Covid-19 pandemic have faced multiple hardships. With factories and workplaces shut down due to the lockdown imposed in the country, millions of migrant workers had to deal with the loss of income, food shortages, and uncertainty about their future. Following this, many of them and their families were hungry. The plight of migrant workers due to the nationwide lockdown, migrant labourers got stranded in parts of cities and towns and they are facing ranges of crisis. It is pertinent to note that millions of migrants have been adversely affected by this lockdown; most of them are poor, with no food and water from downtrodden society. Having no business there, migrant labourers are compelled to go to their native places where they can live with their family and seek other arrangements for their survival but as the transportation mechanism got closed and trains and buses are not functioning, it is woeful that thousands of migrant labourers are forced to walk hundreds of miles barefoot to reach their homes and these include women and small children as well.

Unfortunately, while doing so a few of them died midway on the road in their efforts to reach homes due to arduous journeys under the sun, starvation, exhaustion, horrible train accident, road accidents, etc. The claimed arrangements made by the government seemed to be a failure as it was found that 96% of the migrant workers did not receive rations (food) from the government and 90% of the labourers did not receive wages during the lockdown, in a survey conducted by Stranded Workers Action Network (SWAN). It is argued that the lockdown and subsequent orders of government to prevent the migration of migrant labourers have essentially caused gross violation of their fundamental rights and specifically Article 19 and 21 of the Constitution of India. While government schemes ensured that the poor would get additional rations due to the lockdown, the distribution system failed to be effective. With no work and no money, thousands of migrant workers were seen walking or bicycling hundreds of kilometres to go back to their native villages. Many were arrested for violating the lockdown and some died of exhaustion or in accidents on the roads.

Other than the peculiar hardships interstate migrants face during emergencies, they have to deal with several challenges and barriers that negatively affect their integration and wellbeing. They do not easily get employment opportunities in the government sector due to the support for the 'sons of the soil' policy. However, they do get a livelihood in urban centres, in the construction, domestic help, textile and brick-kilns, transportation and security services sector. Labour laws guaranteeing the protection and rights of migrant workers, including the Inter-State Migrant Workmen (Regulation of Employment and Conditions of Service) Act (1979), are ineffective due to their inherent gaps such as entrusting the responsibility of migrant labour registration solely on the contractor as well as implementation lapses at the state level. When the lockdown was imposed, migrant labourers with no work and savings were forced to depend on the goodwill of their contractors for sustenance. Besides, the limited accessibility to the social entitlements, the prolonged physical separation and the constant worry about the wellbeing of the left-behind family in their home contexts have impacted their mental and physical health, which continue to be unaddressed in policy discourses.

The most important problem of Migrant labourers is Poverty and weak economic background force labourers to live in rented shabby dwellings or tents with poor infrastructure with no access to water & sanitation facilities in the destination place. Tents and temporary shelters are often found in areas where people settle at their work place and those people who reside far away from work place live in Slums i.e. small rooms with minimum or no basic amenities. Most of them live in congestion with 7-8 persons living in one room with 20 sq. metres area on an average. Also majority are illiterate, 75% of them received below primary level education, because of

which they lack knowledge in cleanliness and hygiene.

Government Providing Following Facility: - As we know that the 21-days Lockdown period was over on 3rd May 2020. India Covid-19 Lockdown 3.0 is now imposed with little relaxations in all green and orange zones of the country. However, Maharashtra is one of those states which is under the red zone. Ultimately, the number of Covid-19 cases is rising day by day in the state. More than 6,000 Covid-19 positive cases are reported so far by the state. In these all chaos, the Maharashtra Government has set up the facility of movement for all the migrants.

Thus, only if migrants are Covid-19 negative and have all the reasons to return back to their state then they can easily catch the respective Shramik Special train and reach to their homes. What important is at this moment is that the poor and migrants need to understand the importance of filling the registration form. Well, on the official website as well as in every nearby police station, Majdur registration form for returning back to their state is available. Some of the appointed police officers are even distributing it to the shelters where migrants are residing. Fill the registration form manually or from the site and submit. All the registration form will undergo intense cross-checking and validation of the documents along with it will be seen. Once, all the information on the registration form is out to be true then only they will be given the movement pass/ travel pass. With this, they can either return back from their own vehicle or by special trains and buses.

The Supreme Court directed that the migrant workers found walking home should immediately be taken to shelters and should be provided with food and all other basic facilities. The apex court has directed that the migrant workers, who are stranded due to the ongoing coronavirus-induced lockdown, shall be provided by the state at places, which shall be publicised and notified for the period that they are waiting for their turn to be taken home. Also directed that no fare, either for train or bus, shall be charged from migrant workers and the same shall be shared by the states and said that originating state shall provide meal and water at the station.

Conclusion: - Due to pandemic covid-19 condition most of the effect has on migrant labourers. In this period of Lock down most of the Migrant labourers lost their jobs.

A large number of people migrate from rural areas to urban areas in India and they are considered as floating population. While study of migrant labours we realize that these labourers face social & economic discrimination. They have to live in Slums area there they face various problems like polluted environment and poor housing conditions. There is also another side to the reality that they also face some antisocial activities like increase in crime rate and bad influence. They also lack identity of who they are, where they are from, and what they exactly do. Due to considering above situations the migrant labourers in the country left their home and started

marching to towards the native place where they felt safe and secure.

References:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Covid-19_pandemic_India
 2. <https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/justiceforal/the-distressing-situation-of-migrant-labourers-in-india>

3. https://en.wikipedia.org/wiki/Covid-19_pandemic_in_India
 4. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, Volume 5, Issue 7, July-2014 ISSN 2229-5518
 5. <https://www.aninews.in/news/national/general-news/take-migrant-workers-walking-home-to-shelters-provide-food-basic-facilities-sc20200528170328/>

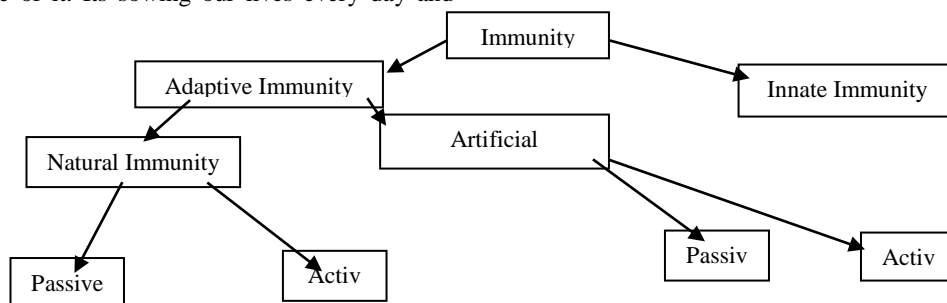
AN ARMY INSIDE U: IMMUNE SYSTEM ON BASIS OF COVID-19

Dr. Juhee Tayade, Asst. Prof., Rachana Sharir Dept., Om Ayurved College, Bharat Bharati, Betul ,MP
Dr. Priya Meshram, Asst. Prof., Kriya Sharir Dept. Jupitor Ayurved College, Shankarpur, Nagpur, MS

Introduction: - From last 3-4 months we all & even whole world going through pandemic disease called Covid-19. This is caused by virus named Coronavirus-2 or SARS-Co-V-2 virus. It is combination of many symptoms. Everybody has its own immunity or defense system, just like defense system of our country. They fight against enemies and keeps us safe inside country. Similarly our immune system plays same role in our day to day life. In these days everybody is most primarily taking care of own self to prevent from this pandemic situation. Still there is no availability of vaccines we all must have to boost our immunity naturally. Our body already has a strong defense system inside us. So here we must have to know what, how, & where our immunity works. How can we protect our organs, our body from viruses, bacteria. We can get fully loaded knowledge here about our immune system. In Ayurveda Acharya briefly noted about immune system in Rachana Sharir & Kriya Sharir subject about it.

The human body is an optimal environment for pathogens, e. g, Bacteria, Viruses; Fungi & Parasites to thrive. The immune system is being bombarded by all sorts of microbes all the time. Even though we are not aware of it. Its saving our lives every day and

doing a remarkable good job of it. It is the resistance of body against the pathogenic agents is known as Immunity. It is the ability of body to resist all types of foreign bodies like bacteria, fungi, viruses, toxic substances etc, which enter the body. There are main two groups of our immunity. The immune system has traditionally been divided into innate and adaptive component, each with different function role. The adaptive component is organized around two classes of specialized cells, T cells, and B cells. Since each lymphocyte displays a single kind of structurally unique receptor, the repertoire of antigen receptor, in the entire population of lymphocytes is very large and extremely diverse. The size and diversity of this repertoire increase the probability that an individual lymphocyte will encounter an antigen binds to receptor, there by triggering activation and proliferation of the cell. It contains macrophage, natural killer cells, Dendritic cell, Neutrophil, Eosinophile, Basophile. It has rapid response team, nonspecific defense, response activated by chemical properties of antigen. It includes physical barriers such as skin, chemicals in blood, immune system cells.

Above mentioned are the different types of Immunity natural passive immunity is developed naturally whereas natural active immunity developed by infection by foreign body. Artificial passive immunity is developed by antibody transfer while artificial active is developed by immunization.

Development of Lymphocytes: Lymphocyte originates from bone marrow. The pluripotent stem cells give rise to colony forming units [CFU] and lymphoid stem cells lymphoblast and then the lymphocytes. The lymphocytes designed to develop the cellular immunity migrate into thymus gland & transformed into T-lymphocyte. The lymphocyte designed to develop humeral immunity are processed

in liver during fetal life and bone marrow after birth and are transformed

Above mentioned are the different types of Immunity natural passive immunity is developed naturally whereas natural active immunity developed by infection by foreign body. Artificial passive immunity is developed by antibody transfer while artificial active is developed by immunization.

Processing of Lymphocytes: Because of processing in thymus gland these cells are called T lymphocytes. This occurs during period between just before birth. Thymosin is hormone secreted by thymus and released into circulation. Thymosin also takes some important role in immunity.

.It accelerates the proliferation & activation of lymphocytes in thymus.

Types of T lymphocytes: During the processing the T lymphocytes are transformed into 4 types – 1) Helper T cells 2) Cytotoxic T cells 3) Suppressor T cells 4) Memory T cells

B lymphocyte: Processing of this take place in Liver and bone marrow .There are two types of this: 1) Plasma cells 2) Memory cells.

Antigen: The antigens are the substances which induce specific immune reactions in the body .Antigens are of two types: Self antigen and nonself antigen. They are mostly conjugated proteins like glycoproteins, nucleoproteins.

Development of cellular immunity: The cellular immunity is carried by the T lymphocytes .It develops when an antigen or the antigenic material from the invading microbial or non-microbial cells is exposed to the lymphocyte is an important process during development of immunity .It is done by some special type of cells called antigen presenting cells.

Antigen presenting cells: There are two types of antigen presenting cells in the body 1.Macrophages 2. Dendritic cells

1. Macrophages –The macrophages are the large phagocytic cells, which digest the invading organism to release the antigen .The macrophages are present along with lymphocytes in almost all the lymphoid tissues.

2. Dendritic cells-These cells are nonphagocytic in nature .Dendritic cells in spleen, which trap antigen blood. (In a nutshell it works like A series of “Sensors” within the system detect that intruding pathogens .Then the sensors signal other parts of this system to kill the pathogen and eliminate the infection.

Central role of Hepler T cells

ARMY= IMMUNE SYSTEM

The immune system is like the military that protects your body or your homeland, against invaders and prevents invaders such as viruses and bacteria from coming in taking over and trying to take down your homeland.

Training before battle

A) Basic training: Training centre –Bone marrow .purpose of this is to obtain trained soldiers .The innate cells called as Infantry soldiers .This is common to all immune system .This creates rapid but nonspecific attacks. The local immune system called as solders of front line.

B) Advanced training: For obtain higher level officers (adaptive Immunity), these are more evolutionarily advanced cells .they are B cells and T cells of adaptive system. To organize very specific attacks on targeted pathogenic enemies.

Secondary level training centers: For direct attacks like field officers or conduct specific missions like special force. They have special training centre called Thymus .Training in the thymus is especially in identifying any mutinous T cells that are capable of attacking the host own cells. If a traitor T cell is discovered during this training process it is executed.

This ensures that only T cells specific to potential enemies.

Field training centers: Forward operating Bases in specialized organs like spleen and lymph nodes .The spleen is meeting point for cells that have been training in the blood and perhaps encountered invaders there .The lymph nodes likewise are a meeting point for cells that have had training in the tissues.

Special force: Cytotoxic T cells –Tc, CD8+,T-CELL or killer T cell ,conduct targeted seek ,destroy missions of compromised host cells.

Memory cells: Functions of adaptive cells. The memory T and B cells are like war veterans’ .A memory of the Battle will improve future tactics.

Regulatory and healing mechanism: It is prevention of homeland ,destruction .It regulate T cells Just as an requires infrastructure to transport cells ,nutrients and messengers molecules .The lymphatic system along with the circulatory system, act as this infrastructure for the immune system.

Triggering factors for immune system: Stress-Stress has a significant effect on your immune system. During stress, A series of event release cortisone, adrenaline, and other stress hormone from the adrenal gland .Together they help your body to cope with stress .But if a person is chronically stressed, stress hormone can affect the way the body function over time. This increases your risk of health problems.

Interferon gamma (IG)-A substance that helps the immune system fight invaders, was linked to social behaviour which is one of the ways we become expose to pathogens.

Laughter helps your immune system .It releases Feel –good chemicals in the brain like Dopamine all of which can help decreases stress. Twenty minutes of laughter a day may keep doctor away. A healthy lifestyle may boost your immunity, Ayurveda suggests, prevention is better than cure: Dincharya–daily regimes Rutucharya- Seasonal regimes. Yogasana, Pranayama, Meditation practice at least 30 minutes daily. When you make your environment so clean, you minimize so many foreign pathogens that you actually minimize the development of the immune system.

CD 47 (A recently discovered molecule) sends the immune system macrophages a “don’t eat me signal” .Cancer cells for; the immune system not destroying them by secreting high amounts of CD47.

When Cheshire and his team blocked the CD47 signals on cancer cells, the macrophages could identify the cancer cells and eat them, without toxic side effects to healthy cells .The treatment successfully shrank all five of the common paediatric tumours without the nasty side effects of chemotherapy.

Acknowledgment:

1. The Immune System –Dr .Rose Whelan .Evonik Nutrition and Care .GmbH Animal Nutrition, Germany.
2. (In a nutshell it works like A series of “Sensors” within the system detect that intruding pathogens .Then the sensors signal other parts of this system to kill the pathogen and eliminate the infection.

IMPACT AND ROLE OF SOCIAL MEDIA IN COVID-19 PANDEMIC

Hemangi Kulkarni, Research Centre, Dept. of Mass Communication, R. T. M. N. U. Nagpur. (MS)

Dr. Ashok Borkar, (Research Supervisor), Dept. of Sociology, R. T. M. N. U. Nagpur

Introduction: - Social media has become the inseparable part of our life as we are connected socially to a lot of people, forums, groups etc. Social media is defined as websites and computer programs that allow people to communicate and share information on the internet using computers or mobile phones (Cambridge Dictionary). Today, we have numerous social media across the globe. To name a few popular medias we can enlist Facebook, Instagram, Telegram, Whatsapp & Twitter. Amid the Covid-19 pandemic situation and imposing of lockdown, people were confined at their homes. During this time Social media played an important role to keep people connected. At the same time consumption of social media increased as people and organizations started making use of social media for various other purposes like sharing news, photos, posting updates, videos, opinions and articles etc. (Balram, 27 March 2020). Social media thus took the main stream place as other mediums of exchange of thoughts were restricted. In this article a small effort has been made to understand impact and role of social media during covid-19 pandemic.

Research Objective: - The objective of this paper is to understand various dimensions that are related to Impact and Role of Social Media during the Covid-19 pandemic

Methodology: - Secondary data collection methodology was used for the attaining the research objective. The researcher has studied Secondary data i.e. the data that are already available. The data is used from the authentic and verified sources like various publications of the central, state and local governments; various publications of foreign governments or of international bodies, journals, books, magazines and newspapers, reports and publications, reports prepared by research scholars, public records and statistical information.

Discussion: - A cumulative effect has been the important feature when it comes to social media. A message, A tweet, A video, A post is sent and shared by millions making it a topic of discussion. Social media has its own pros and cons. We have heard of news of people getting benefited due to awareness on social media at the same time we also get to hear that social media spoiled life of many. Social media being available at tip of finger, let us try to understand its impact and role in this pandemic situation of covid.

Heidi Tworek, Assistant professor at University of British Columbia in Canada said on Twitter "Communication in public health crisis are as crucial as medical intervention, in fact communication policies are medical intervention" (Tworek, 2020). Communication plays a crucial role in pandemic.

Identifying importance of communication, we have seen that central and state government in India too made optimum use of social media. Ministry of Health and Family Welfare, Govt. of India popularised Arogya Setu app through various social

platforms. Arogya Setu is contact tracing, syndromic mapping and self-assessment" digital service, primarily a mobile app, developed by the National Informatics Centre under the Ministry of Electronics and Information Technology.

A good move was seen to be done by Government of Maharashtra amid covid-19 outbreak. Around 71 government blood banks were registered on face book blood donation tool. (Deshpande, 2020) This move helped in getting touch with the donors in the vicinity. Here we see the **crucial role of social media** in creating awareness about noble cause of life saving.

This role of social media was seen extended as it was seen as two way communication between people and constitutional functionaries at various levels, sometime resulting in the immediate redressal of grievances. (Pulipaka, 2020). Reaching out to political and other influencers is becoming a practice.

Social media consistently hammered the importance of staying home. Social media also appealed help and respect for doctors, police, media, and frontline covid warriors. Various (#) Hashtags were floated to support noble causes and money was gathered via crowd funding.

Interestingly, lot of creativity was also seen on social platforms like Youtube, tiktok, facebook, instagram etc. For example people posted fitness tips / video, sharing of hobbies, conducting online classes, webinars, posting recipes, online teaching videos, zoom and webex classes were some well accepted changes from all walks of society. (Kaushal, 2020). This we can definitely call a positive side of social media that played an **important role** in pandemic.

Market research firm Nielsen said that social media volume saw whopping 50X i.e. 50 times surge in the 1st week of March in India. With limited activity out of home, Indians are reportedly reading, contributing, and influencing on social media. According to Nielsen, the total volume of Covid-19 related conversations reached 22.3 million on March 24 in the country. (Balram, Covid-19 Impact - Social media activity in the country grew 50X in early March: Nielsen, 2020) . This shows the role of social media in terms of being consumed by netizens which cannot be ignored. Similarly, Sunil Kamath, Chief Business Officer, ShareChat, a video-sharing and social networking service, said that the platform saw over 20 per cent growth in user-generated content from the first week of March to the last week of the month. (Annapurani V, 2020)

But as we know every coin has two sides and everything has its own advantages and disadvantages some greyish impact was also seen due to unlawful use of social media.

India has over 350 million social media users. Unfortunately a large proportion of social media users do not know whether to trust the news or fact check the sources. (Abhay Kadam, April 2020).

Sometime people blindly get carried away with fake news / videos/ content/ manipulated photos, meme etc. Also a serious concern spreading communal hatred, racism and civil unrest on social media which needs serious attention. Panic is created when fake information is spread.

To maintain peace in society, govt. authorities were seen going strict against misuse of social media, Govt of Maharashtra warned strict action against posting misogynistic, communal content on social media like facebook, Instagram, tik-tok, twitter etc. (Bose, 2020)

Press Information Bureau circulated PIB fact check that exposed a viral messages claiming Home Ministry notification on Covid -19 as fake. 'PIB fact check' twitter handle rebutted viral messages.

A recent study done at Chhattisgarh, India, regarding health related misinformation spread over social media states that Social Media has both positive and negative impact on general population however if used wisely and prudently it is powerful tool for changing people's behaviour and promotes wellbeing of individual and public health. (Heena Sahani, 2020). Here it is important to understand that the impact of viral messages on various social media's is so widespread that a need was felt to conduct a study to see its impact.

Not only in India, but panic was spread via social media across the globe. Though efforts were made by government and local administration to keep people alert and safe, still negative impact of social media was seen. A study done in Iraq reports that a potential negative influence on people's mental health and psychological well being was seen due to panic spread about covid -19 outbreak. It also stated that majority of youths aged between 18-35 years are facing psychological anxiety. (Araz Ahmad, 2020)

One major concern on witnessing a huge pour in fake news and misinformation related to new corona virus (Covid-19) on social media platforms in India, the government issued an advisory to them, saying it is pertinent on their part to control spread of misinformation on their platforms. The government wrote to top social media companies including Facebook, Google-owned

YouTube, Twitter, TikTok and ShareChat to sanitise their platforms. (Service, 2020). This was done basically to let not people fall prey to fake news and believe in it. The impact of social media being huge govt was seen taking lot of timely required action to avoid the deeper penetrations of impact.

Conclusion and Suggestions: - It could be concluded from above discussion that, 'Do it Right' is the first rule of using social media. Check, cross check sources and then forward or post message. Not trusting blindly comes at the next place. Ensure that any message that is posted is not provocative or igniting hatred in society. Do not get into unlawful thing. Lastly use social media for good cause and creating awareness.

A prudent and cautious use of social media is suggested.

Reference:

1. *Abhay Kadam, S. A. (April 2020). Negative impact of social media panic during the Covid-19 outbreak in India. Journal of Travel Medicine , 1-2.*
 2. *Araz Ahmad, H. M. (2020). The Impact of Social Media on Panic During the Covid-19 Pandemic in Iraqi Kurdistan: Online Questionnaire Study. Journal of Medical Internet Research , 22(5).*
 3. *Deshpande, A. (2020, June 15). Maharashtra govt. to use social media to identify blood donors. The Hindu .*
 4. *H. Juhling McClung, R. D. (1998). The Internet as a source for Current Patient Information, American Academy of Pediatrics.*
 5. *Heena Sahani, H. S. (2020). Role of Social media during covid -19 pandemic: beneficial, destructive or reconstructive? 70-75.*
 6. *Kaushal, S. (2020, may 17). Impact and role of social media during Covid-19 pandemic, lockdown. newsd.in .*
 7. *Pulipaka, M. H. (2020, may 27). Pandemic, policing and role of social media. The Statesman .*
 8. *University, C. (n.d.). Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus.*
 9. *V, A. (2020, April 13). Coronavirus impact: Social networking platforms see a surge in usage. thehindubusinessline.com .*
 10. *Watson, K.-A. (2013, September). Evaluating Primary and Secondary Sources- An Online Tutorial. National Library of Jamaica.*
 11. *www.onlineuniversities.com. (n.d.). Retrieved Oct 22, 2017, from http://www.onlineuniversities.com*
-

CORONAVIRUS: CHALLENGES AND ITS REMIDY

Punyashil S. Tembhurne, Late N.P.W. Arts, Science & Commerce College, Lakhani Dist. Bhandara.

Abstracts: Covid-19 is a pandemic disease which has been horribly attacked to all over the world rapidly. Coronaviruses are a larger family of viruses which may cause illness in animals or humans. In humans, several coronaviruses are known to cause respiratory infections ranging from the common cold to more severe diseases such as Middle East Respiratory Syndrome (MERS) and Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS). The most recently discovered coronavirus causes coronavirus disease Covid-19. Corona virus creates many problems and challenges before the world. The world economy has been suddenly collapsed due to Corona virus and its lockdown periods. It first attacked in Wuhan in China and rapidly spreader to everywhere. Each country tried the best effort from their side. The war against Covid-19 has also opened a battlefront elsewhere. The unprecedented 21-day lockdown has unsettled lives, halted the economy, and pushed deeper into crisis even as pain on the employment front looks inevitable. These difficulties are only dwarfed by the hardships and devastation faced by millions of migrant workers and daily-wage labourers, with little economic buffer or welfare safety net. Some have questioned the lockdown.

Keywords: Coronavirus pandemic, Poverty, Problems, Crisis, Remedy.

Introduction: - As 2019 ended, news arrived of an epidemic of pneumonia; with a few cases in a seafood wholesale market in Wuhan, China. Initially, a few cases were detected around December 8, and a cluster was revealed on approximately December 31, 2019, when the WHO office in China was given the information. The market was shut down on January 1, 2020, and the Chinese authority announced the viral threat. All active and suspected cases were tested. At that time, 300 cases were positive and 4 people had died. Initially, few reports verified human-to-human transmission, and reports of super-spreading patients included 15 healthcare workers and viral spread to different Chinese cities. Various other countries also confirmed human-to-human transmission. After China, SARS-CoV-2 spread to Europe, across Asia, and throughout the rest of the world. On January 31, 2020, first case of Covid-19 was confirmed in Kerala, India, where a student tested positive as she returned from Wuhan, China. Presently, SARS-CoV-2 is still spreading throughout the world and has affected nearly 132,758 persons globally in 167 countries. Throughout the world, the death rate is extremely high.

Covid-19 Condition in India: - The current Covid-19 situation has affected the whole world and has had a dramatic impact on India. In India, the death rate is comparatively good, but the recovery rate of infected persons is not, which is leading to a difficult situation in India. Infections are increasing day by day in India, even though community transmission began only recently. The Indian government has taken a few necessary steps to control the situation, such as making masks and sanitizer available and providing free testing and diagnosis. Public awareness and programs of “do’s and don’ts” for Covid-19 are run at public places. Environmental conditions may also support controlling SARS-CoV-2; across Asia spring temperatures are increasing, which may decrease viral spread somewhat. Early prediction methods and a specific vaccine are not yet available, although government has been able to control the pandemic thus far. The World Health Organization (WHO) helps developing countries by providing funding, medical kits for testing, and proper guidance for

treatment and safety. In India, the death rate and the recovery rate indicate that the pandemic is being controlled, largely because of the preparation done by government before Covid-19 reached more advanced stages.

The numbers of laboratories, test kits, and medical facilities have been enhanced appropriately. The Indian government is collaborating with SAARC countries to fight this pandemic. Because the Indian government has taken the appropriate actions outlined here, the Covid-19 pandemic, although tragic, will have the best possible outcome in India. We are putting health risk before economic risk. For informal workers who survive day to day, health and income are problems. The lockdown was timely. Any delay could have resulted in a spike in cases. Without doubt, the lockdown has been costly in terms of increasing hunger and rural distress but the benefits are significant in terms of a smaller projected epidemic peak,” says Ramanan Laxminarayan, director of the Washington-based Centre for Disease Dynamics, Economics, and Policy. Agrees Gautam Menon, professor of physics and biology Ashoka University, who has an interest in infectious diseases modelling: “You can fault the government in their. Where the government could have done better was possibly in its planning. Take the decision of the 21-day lockdown. “It’s not an easy thing to do. What you are doing is buying time to flatten the curve,” says K Viswanath, director of the Indian Research Centre at Harvard TH Chan School of Public Health. While the countrywide lockdown was necessary, it is also true that “we could have been better prepared”, says Reddy, referring to hardships faced by migrant workers. “What was lacking in Modi’s speech was him telling migrants that they shouldn’t move and that the government will do what it takes to keep them where they are,” says Chinmay Tumbe, a migration scholar and assistant professor at the IIM-Ahmedabad. The lockdown began mere four hours after Modi’s announcement. If the idea was not to leave much time for people to move, which would put them at risk of infection, it became counter-productive. Big cities saw a swelling crowd of homeless and penniless migrants desperately trying to reach home. On March 29, five days into the

lockdown, the Centre finally asked states to stop the exodus of migrants and provide them food and shelter. According to the Union home ministry, states and Union territories are providing food to 25 lakh migrant workers and shelter to 6.75 lakh. "Government response has been knee-jerk. They took decisions without much planning. There are problems with top down decision making," says Ravi Duggal, a health activist and researcher. It's a double-edged sword. A strong PMO and centralised decision-making have enabled tough and bold decisions. It also means the decisions may be less deliberated upon and thought through. But the government can course-correct fast when it realises its mistakes. This is now visible as the government ramps up Covid-19 hospitals, converts railways coaches into mobile treatment facilities and marshal's scarce resources to tackle migrant crisis even as it rallies start-ups and India Inc to chip in, and so on. The Indian government has come in for a lot of criticism for its conservative testing strategy, but how much of it is justified? India has done around 50 tests per million people, compared with 8,800 in South Korea and 3,900 in the US. Should we have tested more by now? "Limitations were clear. Most countries didn't have adequate testing kits. India tried to use testing kits optimally. With 1.3 billion people, you can't test everyone," says Reddy. Rising positive cases would have also overwhelmed India's healthcare infrastructure. "For a virus with no vaccine or cure, that is highly infectious and has high mortality, a 21-day lockdown buys you time to prepare," says Ravi. It's a view echoed by others. Says GSK Velu, MD of Newberg Diagnostics, whose labs have been approved for Covid-19 testing: "The government's focus is on not creating panic. They want to have the healthcare infrastructure ready before they increase testing." But most experts, including K Vijay Raghavan, are hopeful that Covid-19 testing will scale up both qualitatively and quantitatively as the lockdown ends.

Covid19 created more acute challenges before the state and central government of India. Some are a very poor condition of hospital due to the maximum patients. There are lacks of doctors and nurse. The hospitals are packed with the patients. Here is one of the conditions of Parveen Bano mentioned by the editor Nitin Shrivastav in BBC Hindi. On 20 May, Parveen Bano started to feel slightly breathless. When she told her son, Amir Pathan, he rushed her to the nearest hospital. He says he was worried because his 54-year-old mother had diabetes and a history of cardiac ailments. And worse, their neighbourhood - Gomtipur in the Indian city of Ahmedabad - had recorded a slew of Covid-19 infections recently. The next 30 hours were harrowing for the family. Mr Pathan says they went to three hospitals - two private and one government-run - but none of them had a bed available. So Mr Pathan decided to bring his mother back home. But he says her "discomfort" worsened through the day and the night, so early the next morning, the family took her to Ahmedabad Civil Hospital, one of India's biggest government facilities.

She was swabbed for a Covid-19 test, and put on oxygen support because doctors found that her blood oxygen levels were low. Mr Pathan says the levels were erratic through the day, so doctors connected her to a ventilator that night. Hours later - at 1:29 AM on 22 May - she died. Her coronavirus test result came the next morning - it was positive. The hospital did not respond to the BBC's queries, but Mr Pathan says he believes his mother may have lived if she had been admitted to a hospital a day earlier. India has seen a series of record spikes recently, adding tens of thousands of cases daily. It recorded most of its confirmed cases in June, within weeks of reopening after a rigid lockdown.

India's emphasis on test and trace early on limited the pool of people it was testing to high-risk cases and their contacts - and kept it from expanding to the wider population. Test and trace is insufficient once the infection starts to spread rapidly, said Himanshu Tyagi and Aditya Gopalan, mathematicians who have studied Covid-19 testing strategies. It helps with containment, but it does not discover new cases that have emerged undetected in the community, Mr Tyagi and Mr Gopalan said. India has to test a broad swathe of people for that to happen. But how do we know who India is testing? Comparing testing numbers across countries is tricky because some count how many people they test, while others count how many tests they do. India does the latter and this number is slightly exaggerated because most people get tested more than once. So instead, scientists prefer to calculate how many tests it takes to find a single confirmed case. The more tests it takes, the wider you are casting your net. Here, India fares poorly compared to countries that have managed to control the spread of the virus.

There have been a lot of questions around India's Covid-19 death figures, and most experts agree that they are likely being under reported. But Dr Ravi said that did not explain the significant gap in death rates between India and Europe. "If we were indeed having high death rates, no amount of data could have hidden that - that's 20-40 times as many deaths," she said. India's low death rate is also similar to other countries in the region, such as Pakistan or Indonesia. Theories range from a higher prevalence of infections in the region to a less virulent strain of the virus circulating in these countries to younger populations on average than badly hit Western nations, given that Covid-19 predominantly kills the elderly. "Every country cannot be fudging its data," Dr Jameel said. "Maybe innate immunity in these populations is higher due to a high load of other infections. But we really do not know yet why their deaths rates are so low. The health secretary of government of India has announced many time to the citizen to be careful, wash hands with soap ,hand wash and sanitizers. Keep distance when we are in the office. We must wear mask stay home .All these instructions are given earlier must be followed by the people.

Conclusion: - As we know the whole world has been suffering from a terrible coronavirus problem. Many powerful country tries to control the patients of

covid19, but it increases day by day. It also creates the horrible situation in all over the world. Seven lakh corona patients are active in India. India is the third largest country of corona patients. The death calamities are near about twenty thousand in India.

Web Cited:

1. www.Bbc.com
2. www.who.int/covid19.com
3. www.economicstimes.indiatimes.com
4. www.timesofindia.indiatime.com

THE IMPACT OF COVID-19 ON SPORT & PHYSICAL ACTIVITY,

Anil Bhagwan Sonawane, S. Y. B. A., Dr. D. Y. Patil Arts, Science & Commerce College, Pune.

Abstract: Sport is a major contributor to economic and social development. Its role is well recognized by Governments, including in the Political Declaration of the 2030 Agenda, which reflects on “the contribution sports make to the empowerment of women and of young people, individuals and communities, as well as to health, education, and social inclusion objectives.” Since its onset, the Covid-19 pandemic has spread to almost all countries of the world. Social and physical distancing measures, lockdowns of businesses, schools, and overall social life, which have become commonplace to curtail the spread of the disease have also disrupted many regular aspects of life, including sport and physical activity. This policy brief highlights the challenges COVID-19 has posed to both the sporting world and to physical activity and well-being, including for marginalized or vulnerable groups. It further provides recommendations for Governments and other stakeholders, as well as for the UN system, to support the safe reopening of sporting events, as well as to support physical activity during the pandemic and beyond.

Keywords: Sporting events, Physical activity, Impact of Covid-19

The Impact of Covid-19 on Sporting Events:

- To safeguard the health of athletes and others involved, most major sporting events at international, regional, and national levels have been cancelled or postponed – from marathons to football tournaments, athletics championships to basketball games, handball to ice hockey, rugby, cricket, sailing, skiing, weightlifting to wrestling and more. The Olympics and Paralympics, for the first time in the history of the modern games, have been postponed, and will be held in 2021. The global value of the sports industry is estimated at US\$756 billion annually. In the face of COVID-19, many millions of jobs are therefore at risk globally, not only for sports professionals but also for those in related retail and sporting services industries connected with leagues and events, which include travel, tourism, infrastructure, transportation, catering, and media broadcasting, among others. Professional athletes are also under pressure to reschedule their training, while trying to stay fit at home, and they risk losing professional sponsors who may not support them as initially agreed. In addition to economic repercussions, the cancellation of games also impacts many social benefits of global and regional sport events, which can cement social cohesion, contribute to the social and emotional excitement of fans, as well as their identification with athletes leading to greater physical activity of individuals. Sport has long been considered a valuable tool for fostering communication and building bridges between communities and generations. Through sport, various social groups can play a more central role towards social transformation and development, particularly in

divided societies. Within this context, sport is used as a tool for creating learning opportunities and accessing often marginal or at-risk populations.

Major sporting organizations have shown their solidarity with efforts to reduce the spread of the virus. For example, FIFA has teamed up with the World Health Organization (WHO) and launched a ‘Pass the message to kick out coronavirus’ campaign led by well-known football players in 13 languages, calling on people to follow five key steps to stop the spread of the disease focused on hand washing, coughing etiquette, not touching one’s face, physical distance and staying home if feeling unwell. Other international sport for development and peace organizations have come together to support one another in solidarity during this time, for example, through periodic online community discussions to share challenge and issues. Participants in such online dialogues have also sought to devise innovative solutions to larger social issues, for example, by identifying ways that sporting organizations can respond to problems faced by vulnerable people who normally participate in sporting programs in low income communities but who are now unable to, given restriction to movement. The closure of education institutions around the world due to COVID-19 has also impacted the sports education sector, which is comprised of a broad range of stakeholders, including national ministries and local authorities, public and private education institutions, sports organizations and athletes, NGOs and the business community, teachers, scholars and coaches, parents and, first and foremost, the – mostly young – learners. While this community has been severely impacted by the

current crisis, it can also be a key contributor to solutions to contain and overcome it, as well as in promoting rights and values in times of social distancing. As the world begins to recover from Covid-19, there will be significant issues to be addressed to ensure the safety of sporting events at all levels and the wellbeing of sporting organizations. In the short term, these will include the adaptation of events to ensure the safety of athletes, fans, and vendors, among others. In the medium term, in the face of an anticipated global recession, there may also be a need to take measures to support participation in sporting organizations, particularly for youth sports.

The Impact of Covid-19 on Physical Activity and Well-being: - The global outbreak of Covid-19 has resulted in closure of gyms, stadiums, pools, dance and fitness studios, physiotherapy centers, parks, and playgrounds. Many individuals are therefore not able to actively participate in their regular individual or group sporting or physical activities outside of their homes. Under such conditions, many tend to be less physically active, have longer screen time, irregular sleep patterns, as well as worse diets, resulting in weight gain and loss of physical fitness. Low-income families are especially vulnerable to negative effects of stay at home rules as they tend to have substandard accommodations and more confined spaces, making it difficult to engage in physical exercise. The WHO recommends 150 minutes of moderate intensity or 75 minutes of vigorous-intensity physical activity per week. The benefits of such periodic exercise are proven very helpful, especially in times of anxiety, crisis, and fear. There are concerns therefore that, in the context of the pandemic, lack of access to regular sporting or exercise routines may result in challenges to the immune system, physical health, including by leading to the commencement of or exacerbating existing diseases that have their roots in a sedentary lifestyle. Lack of access to exercise and physical activity can also have mental health impacts, which can compound stress or anxiety that many will experience in the face of isolation from normal social life. Possible loss of family or friends from the virus and impact of the virus on one's economic wellbeing and access to nutrition will exacerbate these effects. For many, exercising at home without any equipment and limited space can still be possible. For those whose home life can involve long periods of sitting, there may be options to be more active during the day, for example by stretching, doing housework, climbing stairs, or dancing to music. In addition, particularly for those who have internet access, there are many free resources on how to stay active during the pandemic. Physical fitness games, for example, can be appealing to people of all ages and be used in small spaces. Another important aspect of

maintain physical fitness is strength training which does not require large spaces but helps maintain muscle strength, which is especially important for older persons or persons with physical disabilities. The global community has adapted rapidly by creating online content tailored to different people; from free tutorials on social media, to stretching, meditation, yoga, and dance classes in which the whole family can participate. Educational institutions are providing online learning resources for students to follow at home. Many fitness studios are offering reduced rate subscriptions to apps and online video and audio classes of varying lengths that change daily. There are countless live fitness demonstrations available on social media platforms. Many of these classes do not require special equipment and some feature everyday household objects instead of weights. Such online offerings can serve to increase access to instructors or classes that would otherwise be inaccessible. However, access to such resources is far from universal, as not everyone has access to digital technologies. For individuals in poorer communities and in many developing countries, access to broadband Internet is often problematic or non-existent. The digital divide has thus not only an impact on distance banking, learning or communication, but also on benefitting from accessing virtual sport opportunities. Radio and television programs that activate people as well as distribution of printed material that encourages physical activity are crucial in bridging the digital divide for many households living in precarious conditions. Young people are particularly affected by social and physical distancing, considering sport is commonly used as a tool to foster cooperation and sportsmanship, promote respectful competition, and learn to manage conflict. Without sport, many young people are losing the support system that such participation provided. Currently some organizations, and schools have begun using virtual training as a method for leagues, coaches, and young people to remain engaged in sport activities while remaining in their homes.

Recommendation and Initiative Should be taken by Government & Sports Federation: -

(a) Governments and intergovernmental organizations may provide sports federations, clubs, and organizations around the world with guidance related to safety, health, labor and other international standards and protocols that would apply to future sport events and related safe working conditions. This would allow all stakeholders to work cooperatively as a team with the objective to address the current challenges and to facilitate future sports events that are safe and enjoyable for all.

(b) The sport ecosystem, comprising of producers, broadcasters, fans, businesses, owners, and players among others, need to find new and

innovative solutions to mitigate the negative effects of Covid-19 on the world of sport. This includes finding ways to engage with fans in order to ensure safe sport events in the future while maintaining the workforce, creating new operating models and venue strategies.

(c) Governments should work collaboratively with health and care services, schools, and civil society organizations representing various social groups to support physical activity at home. Enhancing access to online resources to facilitate sport activities where available should be a key goal in order to maintain social distancing. However, low-tech, and no-tech solutions must also be sought for those who currently lack access to the internet. Creating a flexible but consistent daily routine including physical exercise every day to help with stress and restlessness is advisable.

(d) Intergovernmental Committee for Physical Education and Sport, as well as through its research and policy guidance should support Governments and other stakeholders to ensure effective recovery and reorientation of the sports sector and, at the same time, strengthen the use of sports to achieve sustainable development and peace. Scientific research and higher education will also be indispensable pillars to inform and orient future policies.

(e) Governments, UN entities and other key stakeholders should ensure the provision of capacity development and technical cooperation services to support the development and implementation of national policies and approaches for the best use of sport to advance health and well-being, particularly in the age of COVID-19.

(f) Governments, the United Nations, and the sporting community, including the sporting education community, should disseminate WHO and other guidance on individual and collective measures to counter the pandemic. Measures must be taken to reach communities that have limited access to the Internet and social media and that can be reached through cascading the sport education pyramid from the national/ministerial level down to the provincial/municipal level, from the national

physical education inspector down to the teacher, from the national sport federation down to the clubs. In turn, escalating the pyramid provides for important feedback to identify needs and share specific solutions. Athletes, while deeply affected by the pandemic, remain key influencers to ensure that – especially young – audiences understand risks and respect guidance.

(g) Sport education is a powerful means to foster physical fitness, mental well-being, as well as social attitudes and behavior while populations are locked down. International rights and values based sport education instruments and tools, such as the International Charter of Physical Education, Physical Activity and Sport, the Quality Physical Education Policy package and the Values Education through Sport toolkit remain highly relevant references to ensure that the many online physical activity modules that are being currently deployed comply with gender equality, non-discrimination, safety and quality standards.

Conclusions: - The COVID-19 pandemic has had and will continue to have very considerable effects on the sporting world as well as on the physical and mental well-being of people around the world. The following recommendations seek to both supports the safe re-opening of sporting events and tournaments following the pandemic, as well as to maximize the benefits that sport and physical activity can bring in the age of COVID-19 and beyond.

References:

1. <https://sportsvenuebusiness.com/index.php/2020/03/19/coronavirus-economic-impact-on-the-sports-industry/>
 2. <https://www.un.org/en/observances/sport-day/resources>
 3. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/be-active-during-Covid-19>
 4. <https://www.who.int/news-room/detail/physical-activity>
 5. <https://www.olympic.org/news/joint-statement-from-the-international-olympic-committee-and-the-tokyo-2020-organising-committee>
 6. <https://www.fifa.com/who-we-are/news/five-steps-to-kicking-out-coronavirus#five-key-steps-to-tackle-the-coronavirus-overview-graphic-x2012>
 7. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/community/schools-childcare/youth-sports.html>
-

DOMESTIC VIOLENCE AMID COVID-19

Manju Arya, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India arya13manju@gmail.com

Abstract: - Existing patriarchal values in the society are the most influential factor for the occurrence of domestic violence. The other socio-demographic factors act like triggering factors which goes simultaneously with the patriarchal aspect. Unequal power relation between men and women within the sanctity of home is sanctioned by patriarchal structure. Differential treatments on the basis of sex can be observed within the family. This results in the acceptance and naturalization of boys' aggression and violence as a masculine character. The times of Covid-19 pandemic created more serious situation for women victims to domestic violence. The argument of the paper is to identify possible reasons behind the occurrence of domestic violence amid Covid-19.

Keywords: domestic violence, socialization, wife beating.

Introduction: - In order to understand the social conditions which make women vulnerable to domestic violence in the male dominant society, gender aspect must be taken into consideration. Gender refers to the array of socially constructed roles and relationships, personality traits, attitudes, behaviors, values, relative power, and influence that society ascribes to the two sexes on a differential basis. The socialization leads to self subjection of women to domestic violence. This socialization works from the very early childhood period. Even the primary education text books provide an education of gender biasness and gender roles discrimination. For example, Mother is cooking food, Father is going to office. Brother is playing football, Sister is drawing. Boys are naughty (rule breakers), Girls are obedient. This kind of basic knowledge construct the mindset of the children from the very beginning that males are bread-winner and females have prior duty towards the household and family needs. Even when women are educated and employed, they tend to perceive their own economic contribution as less important. Gender discrimination allows women to accept their subjugated and oppressed status in the society. This can be seen in various forms. The preference for male child keeps female child deprived from nutritional food, health care, education, employment, marriage and divorce rights and right to property. Traditional cultural practices like female genital mutilation, dowry and bride-price and marriage of physically immature girls cause violence in various forms. Though during the first ten years of life, the energy and nutrient needs of girls and boys are same yet in India boys receive greater quantities of higher quality, nutritious foods such as dairy products which are justified by the reason that girls perform less physical activity than boys.

Education and job preference among women: - Taking education into account creative, productive and intelligent women have faced much repression from various quarters. The personal accounts such as books, biographies, diaries, and letters of women writers suggest that madness is the price that women artists have had to pay in trying to express their creativity in a male

dominated society (Fishbach et.al, 1997). In middle of eighteenth century such works and reactions against patriarchy recognized females as insane in social context. In a society women are perceived as childlike, irrational and sexually unstable who are unfit to possess power and economic control (Campbell et.al, 1996).

Covid-19 has even worsened the situation for women more. In the economic stratified society the medium of education is limited to those who have access to technology. The women in remote areas are deprived of education in the times of COVID 19. The greatest drawback is only the section who have access to electricity in their region, who have Smartphone and accessibility of internet, only they can be the part of online education. In many patriarchal homes women accessing mobile phones and internet is more like taboo. Much insecurity in patriarch may view it as a matter of perpetration of violence. Women can easily be trapped in the vicious cycle of violence with online system of education. Firstly, most women from remote areas will be deprived of education, their fundamental right. Secondly, most women will be overindulged in household chores rather than education. "With almost 57% of the women in India not having access to phones, their options for accessing education under the lockdown are now limited" (EPW 2020). Despite various attempts of women education and empowerment of women, still women all over the world face violence ranging from restriction of freedom of choice to physical violence within and outside their households. Every five women in India internalize and naturalize hitting, kicking or beating as their normal life. 40 per cent of women experience some kind of psychological or emotional violence. Vulnerability of being victim to physical violence is greater during pregnancy. More than 95 per cent of women do not leave or get separated from their abusive husband. Among women who report their experience of domestic violence in some form, 38 per cent of those suffered from mental and health problems and nearly one-fourth had suicidal inclination due to violence experiences (P.D.Kaushik, 2007).

The lockdown period has overburdened the women with additional work in their homes. The lack of role sharing and social norm of conforming to gender roles results in overwork for women that have direct relation to their health. The exploitation of women's labor has always been deeply entrenched in the patriarchal society. In the times of COVID 19 women has to give extra time, attention and care to family members involved in work from home. Women are expected to be ready to attend them. Care for elderly members of the family who themselves undergoing panics and anxiety, it is considered women's responsibility to care for their mental health and care for the sick members in the family.

The working women who are involved in work from home becomes difficult for them to perform all the responsibilities of home and household chore alone. This is how the biological dichotomy of gender roles results in exploitation of women's labor. Women are considered as care provider and nurturing member and receiver of the economy. This can be the reason women quit from the job in the times of lockdown, they could not take the guilt of ignoring the family and keeping job in priority. The women's involvement in productive work is responsible for women's productivity in the household income provides autonomy to indulge in decision making process in family. This economic independence of women threatens male ego as it results in lack of controlling capacity of men. This leads to domestic violence.

In times of Covid-19 women who are victims of domestic violence and did not leave the abusive relationship has to stay with the abusers everytime. They have nowhere to go but to stay with perpetrator and they cannot seek help amid Covid-19 otherwise the perpetrator will be more violent towards them. They prefer to remain indifferent sometimes, it is battered women only who are blamed. Neighbors do not want to interfere in what is considered another's internal family matter and hence, even if a woman is tortured, the neighbors may not help. Also very few families are ready to support their married daughters in times of crisis to help them escape from the violence inflicted on them by their husbands. Usually, attempts are made to effect compromises with the husband and make him regret his mistakes. The girl is given advices that she must adjust to tolerant her husband's violent behavior by following the culture of silence.

Some factors which force woman to follow a culture of silence are individual fear and apprehension relating to consequences of leaving her matrimonial home, this is especially true if a woman is unemployed and has no other source of support and lack of support from natal family and other social networks, especially in terms of emotional support. Inadequacy of social support

network which compels women to compromise or reconcile, cultural forces which stigmatize a women if she dares to challenge the power structure of the society and non availability of alternatives in terms of physical, economic and social rehabilitation. Care and custody of children is an important issue which prevent women to take any strict step. Inadequacy of legal provisions which take long time to dispense justice, and lack of political will to tackle the situation. Social factors also play major role in reporting number of crime or atrocities committed on women. All these factors may combine together to build a 'culture of silence' around the whole issue.

The data revealed from the National Commission for Women (2020) report, "the total complaints from women rose from 116 in the first week of March (March 2-8), to 257 in the final week (March 23-April 1)". One complainant from upper middle class in Mumbai complained about her husband's violent tendencies towards her. Her husband and in-laws demand of her is being perfectionist in household chores, refusal of role sharing from their part, shouting on imperfections/mistakes. Job loss of husband made him aggressive and all frustrations are flushed on her. Lack of resources and poverty can be the reason for violence because if a person gets higher education the chances of getting better paid jobs are more and with the fulfillment of economic resources various stresses are reduced. So, lack of economic resources which is directly related to educational level of a person is a cause of domestic violence. This concept of masculinity teaches growing children who have been subjected to violence since childhood and observed their mothers been beaten by the father that the best way to normalize things is through the use of physical force. Other case from Hyderabad revealed the husband beaten his wife over not getting alcohol. Due to the emergence of the sense of class differentiation, a simultaneous sense of hypermasculinity also emerged among the young men. This resulted in the adoption of consumption behavior and other raucous behavior which includes frustrating behavior towards their wives. These superficial cosmetic changes and limited economic resources which limits lower class men to grow their masculinity creates the lack of self control which results in the private violence against the female members of the family. In India, husband or families takes it as their right or duty to constrain female sexuality as virginity is taken as a pre-requisite condition to judge women's morality. Mostly it is imagined threat that makes women victim of domestic violence. There are many biological features like virginity wall and capacity to conceive which are absent in male's physiology are responsible for the suspects to infidelity which women face whether imagined or real. This

motivated instinct of suspected infidelity works more once a girl breaks her virginity (before or after marriage). After undergoing sexual intercourse a girl cannot prove her loyalty again as virginity test works only once. This is the major cause of severe domestic violence perpetration. There are instances where men practice illegal polygamy. Also there are instances of maintaining relation with sex workers with/without using protection. In such cases if wives of such men come to know about the extramarital relation then argument among them leads to domestic violence and in such cases if wife refuses to have sex she might become the victim of marital rape. While analyzing evolutionary psychological perspective, taking into account both the genders we find that it is also related to patriarchy where gender power relation works as triggering factor for the perpetration of domestic violence on the basis of suspects and threats, where such suspects and constraints and moral policing is legitimized when situation is perceived from male's account of adaptive problem and resource investment risks. These suspects and threats are used to justify domestic violence but the matter is these justifications are biased and women's perception is not taken into consideration. The sexual stereotypes which are normalized in the society create an atmosphere and conditioning of women to meet the requirements of all gender roles in submissiveness to their husband. These societal attitudes socialize women to be dependent on their husband socially and economically which results in the oppression of domestic violence against women.

Conclusion: - One of the strong factors responsible for the perpetration of domestic violence is the lack of legal protection within the sanctity of home. In many countries domestic violence is not considered as a crime. In such cases state is held responsible for making women's situation worse and vulnerable to violence by not providing them legal protection instead giving freedom and security to the perpetrators of domestic violence. Though several countries now have laws against domestic violence, there is a lack in providing legal protection as when violence is performed towards women in an intimate relationship, these attacks are more often tolerated as norms rather than providing protection and security to women. On the contrary if similar violence is performed on stranger then it is taken more seriously and strictly by law. Many states took strong step towards protection of women from abuse and considering women abuse as a crime for which abuser has to be punished. The challenging that law reformers are facing is whether to criminalize wife beating as it is

supposed to be a crime which is taking place between the members who are in intimate relationship. 'The question of intimacy, i.e. whether wife-battering should be treated as an ordinary crime or whether there should be an emphasis on counseling and mediation, pose a major dilemma for policy makers' (Coomaraswamy, 2000 CF: Domestic Violence Against Women And Girls, UNICEF Report, 2000).

'Wife beating is perhaps the most prevalent form of violence against women. In USA many researchers estimate that 50 per cent of all marriages involve some degree of physical abuse of the woman. Such statistics are not available in India, but there is little doubt that they would far exceed the American statistics' (Agnes, 1988: 152). It is because of the patriarchal notion that considers aggression and violence to be masculine character due to which women becomes slave of their husbands. On the contrary women do not have any right to say 'no' to their husband's desire. as childbearing and caring for the health and wellbeing of family ignoring her own health. Despite of having such oppressed and deprived status in society even worse in family, women are overburdened with the responsibility of taking care of entire family and in return receiving ignorance which results in ignorance of themselves which somewhere results in their experience of domestic violence. Tracing the evidence of women superiority in India in religious context, women are considered to be the representatives of goddesses but in practice are brutally treated merely as commodity and experience violence in many forms which is an indicator of domestic violence.

References

1. Agnes, F. (1988). Women in Indian Society, New Delhi: Sage Publications.
2. Agnes, F. (2006). Making Laws work for women: The potential of existing law against domestic violence. *A Manushi Report*. Vol.156, pp.25-31.
3. Campbell, J. (1996). Depression in battered women. *Journal of American Women Association*. Vol.51. pp.106-10.
4. Caracci, G. (2003). Violence against Women: Mental Health and the United Nations. *International Journal of Mental Health*. Vol. 32. No. 1. pp. 36-53.
5. Fishbach, R. et.al. (1997). Domestic Violence and Mental Health. *Social Science and Medicine*. Vol.45. pp.1161-176.
6. Joy, S. (2020). Coronavirus Crisis: No lockdown for domestic violence. *DHNS*, New Delhi.
7. Kishwar, M. (2010). Laws Against Domestic Violence: Underused or Abused. *Manushi*. Vol.120. pp.17-24.
8. Roy, L.D. (2020). Blame It On Covid-19: Domestic Violence On The Rise, Are Men Putting More Pressure On Women?. *Outlook India Magazine*.
9. UNICEF (2000). Domestic Violence against Women and Girls. *UNICEF Innocenti Research Centre*. Florence. Italy.
10. Walby, S. (1990). Theorising Patriarchy. UK: Blackwell Publishers.
11. Walby, S. and Allen, J. (2004). Domestic Violence, Sexual Assault, and Stalking: Findings from the British Crime Survey. London: Home Office Research Study.

IMPACT OF COVID-19

Dr. Divyane Mahendra Bamane, PG Scholar, Dept. of Rasa shastra and Bhaishajya Kalpana, D.G.M Ayurvedic Medical College, Hospital and Research Center Gadag, Karnataka. Cell - 9158039658

Abstract: - Covid -19 is an infectious disease caused by corona virus. Novel corona virus (SARS-COV-2) was detected in December 2019 in Wuhan a city of China Hubei. The virus has now spread to over 200 countries and territories across the globe and was characterized as a pandemic by World Health Organization on 11 March, 2020. The Ministry of Health and Family Welfare of India raised awareness about the recent outbreak and has taken necessary action to control spade of Covid-19. The central and state government is taking several protocols to achieve this goal. The impact of Covid-19 appears everywhere in all places. This paper describes the impact of Covid-19 and possible way in which disease can be controlled has been discussed therein.

Keyword: Covid-19, Pandemic, Impact, Awareness.

Introduction: - Covid-19 is an infectious disease caused by corona virus. Novel corona virus (SARS-COV-2) was detected in December 2019 in Wuhan a city of China Hubei. People infected with the COVID-19 virus will experience mild to moderate respiratory symptoms. Aged people and those with underlying medical problem like Cardiovascular, Diabetes, and Respiratory disease are more likely to develop serious illness. The virus has now spread to over 200 countries and territories across the globe and was characterized as a pandemic by World Health Organization on 11 March 2020. A declaration is often triggered after effort to contain the outbreak in specific region. It could spur more countries to roll out high level, emergency grade, response plan at state level and local level. COVID-19 affects different people in different way. Most common symptoms Fever, Dry Cough, Tiredness. Less common symptoms Pain, Sore throat, Diarrhea, Conjunctivitis, Headache, Loss of taste and smell, a Rash on skin or discoloration. Serious symptoms difficulty Breathing or Shortness of breath, Chest pain, Loss of speech or movement¹.

Isolation is used to separate ill persons who have Covid-19 disease from those who are healthy. It restricts the movement of ill person and this help to stop the spread of disease. In order to prevent and control infection persons are usually quarantined in their home, but they may also be quarantined in community facilities. The recommended duration of quarantine for COVID-19 is up to 14 days from time of exposure². These people may have been exposed to disease and do not know it, or they may have the disease but do not show symptoms. Screening is frequently involves taking temperature, asking about symptoms and about potential exposure to infected people. Contact tracing of identifying and monitoring individuals who may have had contact with an infectious person which helps to controlling the spade of disease. The ministry of health and family welfare of India raised awareness about the recent outbreak and has taken necessary action to control spade of Covid-19. The

central and state government is taking several protocols to achieve this goal.

Globalization: - Globalization is envisages a borderless world, starting from 1990 globalization dominated worlds economy order up to 2008 and then globalization had already begun to stagnated since 2008–2009. The ongoing phase of globalization has not fully recovered the recent corona virus pushed forward the treads of reverse globalization. The spade of corona virus present challenge of different magnitude. Effect of Covid-19 on globalization in various way like global economical crisis, problem faced by emerging and developing economies, disruption of global value chain, bring back import substitution, further halting of WTO talk, restriction on people to people movement is globalization responsible for the spade of coronavirus? The virus started in Wuhan, China. China being hub of many industries, people from all over the world are travelling in and out of china. When we see another side China sends doctors and masks overseas as domestic coronavirus infection drops. India ready to send hydroxy chloroquine. Countries are covering virtually to share best practices to fight pandemic. Coronavirus won't end globalization but change is needed for better. Globalization brought more good out of loss. So, nations must work together through globalization for better future. Pollution and global warming can be dealt with by collective action³.

Environment: - Impact of Covid-19 lockdown on environment: In many countries, people used to reduce travel after the lockdown, whether it be by own car, or by train and flight. Industries are also closed and not allowed to function. This situation increase air quality in environment. During first week of march nitrogen oxide level decreases by 40-50% in cities of India, compared with previous year 2018 and 2019⁴. From the beginning of the industrial era up to 2020, the average global temperature on earth is increase due to greenhouse gas, causing glaciers to melt and sea level increases. Various forms of human activity cause environmental degradation, an anthropogenic impact. Economical activity is reduced due to

Covid-19 and would help to decrease global warming as well as air and marine pollution, allowing the environment to slowly flourishing as people stayed at home because of lockdown and travel restriction; some animals have been spotted in cities. A world wide reduction in aircraft flights because of covid-19 could impact on accuracy of weather forecasts. Water quality also increases, whether they were fishing or enjoying, floating on rivers and waterways, the water was clear. There is no doubt that due to low human fall, progress also being made in sea and marine life is flourishing. Plants are growing better because there is clean air and water⁵.

Economy: - The coronavirus outbreak is having negative impact on various sector of economy. Impact on GDP growth rate, Stock market, currency, Global growth fall in consumer demand, Travel industry, Automobile sectors, and Pharmaceutical industry, Steel, Cement, there is already a slowdown in demand of these. Handcraft and Handlooms also going through some situation. Global economy now entering in it worse recession. The demand for food, beverages, recreational and entertainment industry as well as hospitality. Reduce consumer activity, decrease government income, collapse hospitality industry. Job loss is higher impact of Covid-19 crisis. Covid-19 lockdown impact unemployment rate rise to 23.4%⁶. The immediate policy suggested were protection of worker and families, short term employment creation and income transfer to affected workers, expansion of MGNREGA, job facilities, cash transfer, and social security.

Central government announced several policy decisions to solve the problems of society: movement restriction, Pradhan Mantri Garib Kalyana Yojana to provide relief against Covid-19, extension and relaxation in payment of taxes, pm care funds, containment plan for large outbreak, restriction on export of medicine and medical equipment, domestic and international travel banned⁷.

Society: - Workers are attempting to leave India's major cities after the announcement of 21 days lockdown on 25th march⁸. Migrant workers are daily wages workers working in manufacturing industries and construction industries and many of them work in informal sector. After lock down which is due to Covid-19 many of worker loss the jobs, many have no savings, not adequate healthcare, nutrition, housing and sanitation, workers are attempting to leave the cities. They mostly from rural area but live in cities for work. With no work, no money, and restriction on public transport due to lockdown, Large number of worker attempting make journey on foot with their families to their local villages due to wide spread closure of public transport. The grate escapes by migrant in container from Telangana to Rajasthan.

The lockdown of industry, construction and other economical activity has left worker without job or pay, it is difficult chose stay without any social support, food, pay in the city or walk to village. The Government scheme allowed migrant workers to retrieve food grains for free, very few were aware of the scheme In lockdown situation we all see strength of common well being, miss Jyoti pedaled close to 1200km across 8 day with her father sitting behind⁹. Volunteers and member of NGOs spent hours to help people by suppling meal, drinking water, footwear, medical assistance. Community also joined hand to help the under privileged and other needy people.

Social stigma: - During the outbreak of public health communicable disease, fear, and anxiety may be the cause of social stigma. Such behavior could result in increased animosity, lawlessness, and unnecessary social taboos. Health care defense personnel, sanitary workers and those are affected by COVID-19 police, who are in frontline for management of disease outbreak, facing discrimination because of fear and incorrect information. In the face of this crisis, health care professionals are tirelessly rendering their services, hygienist and police are selfless in service and play vital role in solving this problem, they all deserve support, admiration¹⁰.

Metal and Physical Health: - Social distance and self isolation in our social interaction change in mental and physical health. Human being are thrive on social engagements are wired to stay connected. When these connections are threatened or unavailable the nervous system may go out of order and increase negative effect on body. The felling of being alone can trigger a cascade of stress hormone that produce physiological change like increasing heart rate, increase muscle tension and thickening of blood. When things are get tough, people tends to lean towards personal relationships to seek their advice and support but this can not be done in lockdown. It is important to know that the whole world is in the same state as them and everyone is together. People have to use this time to establish forgotten connection via technology and catch up friends and family. COVID-19 and lock down being people together for common Cause, social media platform are filled with videos of people cooking, exercising and singing. Many individual have take responsibility to create a positive environment around them and for others¹¹.

Education: - The Covid-19 pandemic has affect educational system worldwide. The total closure of Schoola and Universities. School closure impact not only student but also teachers and families. In response to pandemic have shade of light on various issues like social and economical issue, student debt, food insecurity, healthcare. The impact is more for disadvantaged

children and their families, causing interrupted learning, nutrition deficiency, childcare problem, consequent economic cost to families who couldn't work. Also increase child labor. Education sector and school going children worst affected. Interruption in learning journey and in the case of dropout, it was last straw for children who struggle to get an education at best time. These children do not have access to remote and digital learning facilities at home. So many of children attend the school with primary reason is midday meal but because of lockdown there is chance that India's dropout ration might increase further. On other side minority of student attaining classes through standard digital platform. Student and teacher have technology and knowledge to use video conferencing, emails, dedicated platforms or App groups and other technology to continue their learning process. along with lack of readiness and infrastructure for student and teachers. Major challenge of remote learning is disparities in access electricity, internet connection, device like computer and smartphones¹³.

Technology: - Covid-19 has presented great challenges to government and businesses around globe, with technology playing a key role in combating the crisis. Different countries use different technologies in case of Covid-19. For screening for infection Web based and cloud based tools to screen (China), high performance infrared camera (Taiwanese), mobile technology (Iceland), digital thermometers (USA) are used. Tools for contact tracing, using security camera footage, facial recognition technology, bank card record, and global positioning system (South Korea), mobile phone application (Singapore), smart watch technology (Germany). virtual care platform, using video conferencing and digital monitoring, have been used world wide to provide health care service. In other side digital health initiative can increase socioeconomic disparities and contribute to health care disparities. Digital technology is based on internet and mobile phone, but it is difficult to availability everywhere like poor income groups. These situations handle by subsidized mobile phone schemes, loan equipment, free wi-fi, hotspots and training programs can provide temporary solution to these solution¹⁴.

Healthcare System/Staff: - Covid-19 pandemic is straining health system world wide. The growing demand for health facilities and health care personnel is expected to over expanded some health system and make them more effective. The best protection against any outbreak is a strong health system. Covid-19 reveal how fragile the world health care system and services are, forcing countries to make difficult decision on how to best meet the need of people. Government of different countries is reacting variously to this pandemic. Country like India, where

there is a total lockdown except for essential services. Health care worker are more susceptible to co infection than general population due to exposure to affected individuals. Health care worker adversely affected due to staff shortage, poor working condition, poor mental health care system, improper protective equipment. Health care workers have been subjected to violent crime. Hospital and government have taken strict measure to ensure the safety of their employees. Death of nurses and doctors has been reported from many countries because of Covid-19. Health care worker who cared for infective patients reported anxiety, depression, and stress. The world health organization has given guidelines to decrease the spade of Covid-19 among health care worker. Training health care worker to identify respiratory disease, providing personal protective equipment, provide psychological support, hospital surveillance.¹⁴

Conclusion: - Our beloved planet; earth, which is facing the pandemic of century, covid 19. No vaccine has been reported to cure this disease so far. Impact of Covid-19 crisis on globalization, environmental, economy, society, social life, mental and physical health, education, technology use, health care system and staff. We are facing critical issue because of Covid-19. Thses issues are reflecting negative impact but indeed we cannot neglect its positive impact to. At the bottom line, all of us must act responsibly and join hands in helping each others to prevent the declines of socio-economic prosperity of our society. One should remember that wealth, friends and state can be regained, but when the body is lost, it can be never be regained.

References:

1. Clinical management protocol: Covid-19, government of India, Ministry of Health and Family Welfare, Director general of health services (EMR division), version 3,13.6.2020
2. World Health Organization, consideration for quarantine of individuals in the context of containment for coronavirus disease (Covid-19): interim guidance19.3.2020.
3. Drushti,Covid-19andglobalization (10.4.2020), <https://www.drishtias.com> (accessed 30.6.2020)
4. European space agency, air pollution drop in India following lockdown.24.4.2020, https://www.esa.int/application/observing_earth/Copernicus/sentinel-5P/air_pollution_drop_in_India_following_lockdown (accessed 30.6.2020)
5. Manuel A. Zambrano-Monserrate, indirect effect of covid 19 on the environment, *science of total environment*, <https://www.sciencedirect.com>(accessed 30.6.2020)
6. Mahesh vyas, centre for monitoring indian economy Pvt. Ltd, <https://www.cmie.com> (accessed 30.6.2020)
7. Anaya bharat ram, central governments response to the Covid-19 pandemic (JAN 2020 – APR 7.2020), <https://www.prsindia.org> (accessed 30.6.2020).
8. Firstpost, PM narendra modi announces a national lockdown for 21 days starting midnight of 24-25 march, <https://www.firstpost.Com> (accessed 1.7.2020)
9. The Indian Express, new Delhi, girl cycles father 1200 km to Bihar, <https://indianexpress.com>
10. <https://mohfw.gov.in>, addressing social stigma.
11. <https://mohfw.gov.in>, minding our minds during the covid.
12. <https://plus.google.com/>
13. Sera whitelaw, prof mamas A mams, prof eric topol, Harriette G C Van spall, Application of digital technology in Covid-19 pandemic planning and response, *The Lancet Digital Health*.
14. "Health worker become unexpected target during covid 19" the economist.

COVID-19 CORONAVIRUS - A MONSTER

Dr. R. K. Dipte, S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G.D. Saraf Science College, Tumsar Dist. Bhandara

Abstract: Human history experienced a number of viral attacks and outbreak of epidemics, pandemic, and diseases. Covid- 19 coronavirus is such a virus attack, which has imperilled the world economy, stalled transportation, and killed a number of people all over the world.

Global economic growth will sink to levels not seen in over a decade as the coronavirus outbreak hammers demand and supply, challenging central banks and governments to respond to a fast-changing situation, according to the OECD. A virus that originated in bats and may have jumped from animals to people at a market, has indirectly affected our billionaires, their businesses and net worth.

Pessimism has no place. It is certain that man will surpass all, and will conquer some day. As it has been proved from the voyage of human beings from neanderthals to the modern human, this time also, we will overcome, and defeat this monster, the economy- the identity of progress, will revive like a mythological bird phoenix from ashes, and we will once again attain the lost glory! Meanwhile the need is to maintain distance, stay home, and take every care, as the P.M. Modiji advised.

Key Words: Covid-19, Billionaires, Education, Environment, Neanderthals

Introduction: - Human history experienced a number of viral attacks and outbreak of epidemics, pandemic, and diseases. Covid- 19 coronavirus is such a virus attack, which has imperilled the world economy, stalled transportation, and killed a number of people all over the world.

It has rapidly spread in many countries throughout the world. No vaccine has been found against this virus so far for protecting people. It has rapidly spread around the world, posing enormous health, economic, environmental, and social challenges to the entire human population. All most all countries have been struggling to check transmission of infection by treating patients, quarantining people, clamping and maintaining lockdown, banning social congregations, and slew of other possible measures. The pandemic has affected all most all fields of civilization.

The present paper describes variegated impacts of Covid-19 coronavirus on society.

Covid-19:- Pandemics in general are not merely serious public health concern; rather, these cause disastrous socio-economic and political crises in the infected countries. Covid-19 has become the greatest threat to global public health of the century, and is being considered as an indicator of inequity and deficiency of social advancement. As is implied in the name Covid-19, 'CO' stands for 'corona' 'VI' for 'virus', and 'D' for disease, and 19 represents the year of its occurrence.

Origin of Covid-19 (Beaumont): Donald Trump, the US president, has given credence to the idea that the virus may have escaped from a lab in Wuhan, although the US intelligence community has pointedly declined to back this up. The scientific community says there is no current evidence for this claim.

The Wuhan Institute of Virology (WIV) is a biosecurity level 4 facility – the highest for biocontainment – and the level 2 Wuhan Centre for Disease Control, which is located not far from the

fish market, had collected bat coronavirus specimens.

Several theories have been put forth. The first, and wildest, is that scientists at WIV were engaged in experiments with bat coronavirus, involving so called gene splicing, and the virus then escaped and infected humans. A second version is that sloppy biosecurity among lab staff and in procedures, perhaps in the collection or disposal of animal specimens released a wild virus.

It is regarded that the virus emerged naturally and became stronger through natural selection. "We propose two scenarios that can plausibly explain the origin of Sars-CoV-2 (Covid- 19): natural selection in an animal host before zoonotic [animal to human] transfer; and natural selection in humans following zoonotic transfer."

"There is convincing evidence that the new virus was not the result of intentional genetic engineering and that it almost certainly originated from nature, given its high similarity to other known bat associated coronaviruses," James Le Duc, the head of the Galveston National Laboratory in the US, the biggest active biocontainment facility on a US academic campus, said. (qtd.) The current state of knowledge about coronavirus and its origin suggest that like other coronaviruses before it simply spread to humans via a natural event.

Covid-19 has severely made impact on various aspects of human life:

Impact on Economy (Horobin (As the web site reveals, the data is procured on March 2, 2020)): - Global economic growth will sink to levels not seen in over a decade as the coronavirus outbreak hammers demand and supply, challenging central banks and governments to respond to a fast-changing situation, according to the OECD (The Organization for Economic Cooperation and Development). Things could get a lot worse, the OECD said in its report, "Coronavirus: The World at Risk." The outbreak has led to widespread travel restrictions, and shut

businesses and schools. It is assumed, if the China-centred epidemic peaks this quarter and outbreaks in other areas will 'remain mild and contained'. If it proves longer lasting and spreads through Asia, Europe and the U.S.[which has actually happened], the economic impact would be severe. Global growth in that case would be just 1.5%, with the possibility of recessions in economies including Japan and the euro area. "The coronavirus outbreak has already brought considerable human suffering and major economic disruption," the OECD said. "Growth prospects remain highly uncertain."

Impact on Business (Gupta (As the web site shows, the data is procured on March 2, 2020) :- One of the fastest spreading viruses had the potential to disrupt a number of industries, big companies and people associated with it. The impacts of coronavirus are being observed almost everywhere. The virus didn't take many days to wheel its way to reach to the corporate houses.

On Billionaires: A virus that originated in bats and may have jumped from animals to people at a market, has indirectly affected our billionaires, their businesses and net worth.

It's a simple chain reaction. When a country and its people are affected by a dangerous disease, they will not go out shopping or they will not order anything online. Their preferences and focus tend to shift to keep them safe from the deadly impacts of coronavirus.

World's 500 richest people lost their collective net worth.

Stocks went drastically low; is definitely one of the impacts of coronavirus.

LVMH (Louis Vuitton, leading in fashion) chairman Bernard Arnault lost \$8.8 billion from his personal net worth in past next week as a result of reduced spending in luxury goods sales.

Impacts of coronavirus knocked down \$1.8 billion off the net worth of former Alibaba CEO Jack Ma, the richest person in China in the past week.

Jeff Bezos experienced 2nd highest drop on Monday losing approximately \$10 billion since the past week.

On Brand & Industries: A number of companies have shut down their manufacturing units in China due to coronavirus outbreak. Some have reopened while some are on their way.

On Manufacturing Industry: The impacts of coronavirus have had a major effect on production and manufacturing units. Areas, where the outbreak was said to be very high, were shut down immediately. Shutting down factories in China is more likely to disrupt the entire world where goods produced from the country are going. Almost all the conglomerates have one (or two or more) manufacturing units in China country. From the cost of labours to availability of labours and tech.

support, China fits the expectations as a manufacturing hub. Impacts of coronavirus outbreak can be felt across a range of industries like the supply of inputs from China including electronic components, non-electrical machinery, and machine tools, Meta products, organic chemical and pharmaceutical ingredients.

On Smartphone Industry: Apple temporarily closed all of its 42 stores in mainland China due to coronavirus outbreak and Samsung made similar moves soon after Apple. Apple's head, Deirdre O'Brien wrote in an internal email on 7th Feb. that offices and contact centres were expected to open around 10th February. World's largest smartphone exhibition, Mobile World Congress 2020 was cancelled due to coronavirus outbreak where showstoppers like LG, Samsung, ZTE, Vivo, Sony are said to be the first ones to exit the show. Soon after their exit entire MWC 2020 was cancelled.

On Automobile Industry: Tesla temporarily closed all of its stores in mainland China on Sunday 2nd February when more than half of China's country was shut down in an effort to control the impacts of coronavirus outbreak. Tesla closed its manufacturing unit that was said to make its Model3.

Tesla shares dropped more than 17% on Wednesday after Tao Lin – Tesla VP in China announced that cars that were initially scheduled for delivery to customers are delayed due to coronavirus outbreak. Last year Tesla opened a dedicated factory in Shanghai last year to begin producing Model 3. The production stopped soon after it was realized that the virus is not stopping amid so many precautions taken.

A week after the news, automakers like Hyundai, Volkswagen also followed Tesla's shutting down its stores.

On Indian Automakers: Mahindra & Mahindra Limited (M&M) and Tata Motors said on Sunday that car parts coming from China are stuck due to coronavirus outbreak. "Going into March, we anticipate the challenge on parts-supply to continue for another few weeks before we get back to normalcy." – Veejay Ram Nakra, Chief of Sales and Marketing at M&M's automotive division said in a press release. M&M said its domestic sales had fallen by 42%, Tata Motors reported a drop of 34% while Maruti Suzuki said its total domestic sales were down by 1.6% in February.

On Retail & Tech Industry: The pandemic has ability to spread from coughing and sneezing. Consumers are reluctant to risk their lives. There have been empty shelves along with empty stores. "It's worth noting that big-box players like Target and Walmart could be the 1st to experience out-of-stock issues as they are more heavily dependent on a shorter-lead-time replenishment model." -

BestBuy, Dick's Sporting Goods Inc and G-III Apparel Group Ltd.

On The movie business: The movie business is also said to be affected by the outbreak. Hardly anyone is interested to step out of their home and watch a movie when they know that every cough and sneeze has the potential to make people fall into the trap of coronavirus outbreak. India's movie business has suffered a lot.

On Tourism Sector: The domestic and international transport is absolutely stalled. People directly and indirectly involved in tourism sector have become jobless. The sector experienced almost zero turnovers.

On Pharma Industry: Any virus outbreak requires a new drug to be rolled out for its cure; which is why the coronavirus outbreak comes with some relaxation to the pharma industry. From masks, protection kits, inhalers to anti-virus drugs, sales of the allied things have gone up, but this was the case in China.

About drugs- India imports not less than 67% of its pharma requirements from China. From active pharmaceutical ingredients (API) to intermediates, almost every big and small supply has its part coming from China. Typically, pharma makers maintain a buffer stock of ingredients for 2-3 months which means there are no immediate impacts of coronavirus outbreak.

But if the outbreak lasts longer, companies depended on Chinese APIs will be exposed. Impacts of coronavirus outbreak can be observed in the prices of key APIs including paracetamol, azithromycin, and ibuprofen. There has been a 30-80% hike in the prices of medicines since the spreading of disease.

Impact on Education (Kandri): The pandemic has forced universities to bring their courses online, as a paradigm shift. The pandemic that has shuttered economies around the world has also battered education systems in developing and developed countries. Some 1.5 billion students — close to 90% of all primary, secondary, and tertiary learners in the world — are no longer able to physically go to school.

While each level of education faces its unique challenges, it is the higher education segment that may end up, by necessity, triggering a learning revolution. Universities are distinctive in that their students are both old enough to handle the rigours of online work and technologically savvy enough to navigate new platforms. The real challenge lies for the institutions in which they have enrolled.

Right now, video-conferencing apps like Zoom and Webex are throwing universities a lifeline. However, lecturers are still struggling to maintain the same depth of engagement with students they could have in a classroom setting. They need to find solutions — and fast — to avoid a dip in the quality of education they are providing.

"With the online segment still comprising a small fraction of the \$2.2 trillion global higher education market — less than 2%, according to market intelligence firm HolonIQ — the market is ripe for disruption. The appetite from students for online offerings will likely grow because of Covid-19."

According to a UNESCO report, the pandemic will adversely impact over 290 million students across 22 countries due to the closure of schools in the wake of the lockdown. Extended school closures will not only weaken the fundamentals of students, but it will also lead to loss of human capital as well as economic opportunities in the long -run. According to the World Bank, its impact will be profound in countries where education is grappling with low learning outcomes and a high dropout rate. Several educational institutions had no choice but to embrace e-learning to sustain the momentum. (Kanodia)

As per the present situation, there is an uncertainty when schools and colleges will reopen. No doubt, this is the crucial time for education sector because entrance tests of several universities and competitive examinations are held during this period apart from board examinations, nursery school admissions, etc. Higher education sectors are also disrupted which again pave an impact on the country's economic future. Various students from India took admissions in abroad like the US, UK, Australia, China etc. And these countries are badly affected due to COVID-19. (Goyal)

Recent graduates in India are fearing withdrawal of job offers from corporate because of the current situation. The Centre for Monitoring Indian Economy's estimates on unemployment shot up from 8.4% in mid-March to 23% in early April and the urban unemployment rate to 30.9%.

The pandemic has transformed the centuries-old, chalk-talk teaching model to one driven by technology. This disruption in the delivery of education is pushing policymakers to figure out how to drive engagement at scale while ensuring inclusive e-learning solutions and tackling the digital divide. A multi-pronged strategy is necessary to manage the crisis and build a resilient Indian education system in the long term.

Impact on Environment in India (Goswami): Contrary to negative effects on so many factors, environment has seen positive effects of coronavirus outbreak. All over the world the news have been flashing showing that environment has improved a lot. Somewhere it has improved so much that it will not be exaggeration to say that it has attained pristine glory of primitive age. The impact is evidenced in the Indian context.

Human beings are dependent on Mother Nature and become ignorant towards taking care of it. We should preserve natural resources and sustain development. We had forgotten the beauty of the

Earth completely. The Covid-19 lockdown imposed throughout the world has struck a chord in every one of us and it has made us think how nature is so important for our day-to-day living. There is hope to believe that the Earth can be saved. Our actions can very well impact the Earth's sustainability. We have seen some important changes during coronavirus lockdown in India:

1. **Improvement in air quality:** New Delhi was ranked as the most polluted city in the world by WHO in May 2014. The usual air quality of India's national capital according to the air quality index used to be 200. When the pollution level hit its peak, the pollution level soared to 900 and sometimes, off the measurable scale. AQI (Air Quality Index) levels have regularly fallen below 20. The skies are suddenly a rare, piercing blue. Even the birdsong seems louder. In the capital of New Delhi, government data shows the average concentration of PM (Particulate Matter (also called Particle Pollution)) 2.5 plunged by 71 percent in the space of a week - falling from 91 micrograms per cubic meter on March 20, to 26 on March 27, after the lockdown began.

2. **Dolphins spotted near Kolkata ghats:** Critically endangered, South Asian River Dolphins also known as Ganges Dolphins have been spotted back in the Ganga River after 30 years. Due to the reduced pollution in water, the South Asian River Dolphins have been spotted at various Ganga Ghats of Kolkata.

3. **The number of flamingos increased in Mumbai:** As a result of the lockdown imposed due to Covid-19, tens of thousands of flamingos have gathered in the city of Navi Mumbai. Residents have reported that this year they have seen a massive increase in their numbers. "They say water is #pink in #Mumbai as #flamingos have arrived in record number. They say there are no people to enjoy. Via @firstpost pic.twitter.com / tH4lUmzhHL—Parveen Kaswan, IFS (@Parveen Kaswan) April 23, 2020". (quoted)

4. **Ganga fit for drinking in Haridwar:** Water from HarkiPauri in Haridwar was tested, and the results from the tests reveal that the water here has been classified as 'fit for drinking after chlorination', for the first time in decades. It is assumed that due to the lockdown, the drainage of industrial waste into the river water has stopped and brought a significant change in the water quality.

There is a lesson for human being regarding conservation of eco- system.

Conclusion: - Covid -19 is a monster- more than a monster, which is set scot free, trampling all who come in its path. It lays dormant after sneaking into a body, resides there for the few days and launches invasion on the target leaving the soft target a perfect victim. No remedy so far; only the person with high immunity strength can withstand its onslaught. It doesn't admit class, caste, gender, and race or age difference. As discussed in the paper, it has wrecked havoc all over the world. The 24x7 spinning wheel of progress of man came to stand still. It has shown the world what a thing of nano size can do!

However, pessimism has no place. It is certain that man will surpass all, and will conquer some day. As it has been proved from the voyage of human beings from neanderthals to the modern human, this time also, we will overcome, and defeat this monster, the economy - the identity of progress, will revive like a mythological bird phoenix from ashes, and we will once again attain the lost glory! Meanwhile the need is to maintain distance, stay home and take every care, as the P.M. Modiji advised.

References:

1. Chakrobarty, Indranil, Maitry, Presenjit. "Covid-19 outbreak: Migration, effects on society, global environment and prevention", *Science of the Total Environment*, <https://www.sciencedirect.com>
2. Beaumont, Peter. "Where did Covid-19 come from? What we know about its origins", *The Guardian*, 1 May, 2020. Web. <https://www.theguardian.com/world/2020/may/01>.
3. "EtGovernment". "Covid-19 Pandemic: Impact and strategies for education sector in India", *ETGovernment.com*, 16 April, 2020. Web.04.07.2020. <https://government.economicstimes.indiatimes.com/news/>
4. Goswami, Kavita. "Covid-19: 4 unbelievable environmental changes seen in India since lockdown", *India Today*, New Delhi, May 2, 2020. Web. 03.07.2020. <https://www.indiatoday.in/education-today/gk-current-affairs/>
5. Goyal, Shikha. "Impact of Coronavirus on Education in India", *Josh*, 20 April, 2020. Web. 04,07,2020. <https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/impact-of-corona>
6. Gupta, Mihir. "Impacts of Coronavirus on Brands, People and Industries", *NBB Next Big Brand*, March 2, 2020. Web.02.07.2020. <https://www.nextbigbrand.in/impacts...>
7. Horobin, William. "Coronavirus pushes the world to its first contraction since 2009", *The Economic Times*, 02 March, 2020. Web. 02.07.2020. <https://economictimes.com/news/economy/indicators/coronavirus-pushes...>
8. Kandri, Salah-Eddine." How Covid-19 is driving a long-overdue revolution in education", *World Economic Forum*, 12 May 2020. <https://www.weforum.org/agenda/>
9. Kanodia, Payal. "Decoding Covid-19 Impact on Indian Education", 05 June, 2020. <http://bwdeducation.businessworld.in/articleDecodingCovid-19>.

GLOBAL HEALTH CRISIS AND COVID19

Krishna Kumar Verma, Ph. D. Scholar at Centre for International Politics, Organization and Disarmament, School of International Studies, Jawaharlal Nehru university, New Delhi

Today the World is witnessing many Health Emergencies such as outbreak of Coronavirus, HIV/AIDS (Human Immunodeficiency virus/ acquired immune deficiency syndrome), Ebola Crisis, spread of Zika Virus, or Malaria, Nipa and Chikungunya. Among all, on 31 December 2019 outbreak of coronavirus can be counted as recent addition to the Global Health Crisis in Wuhan capital of Hubei province of China (WHO, 2020). This crisis has caused huge loss for China and other Nations. Till date, 1, 19, 79, 525 cases of Coronavirus (COVID-19) has been reported by WHO and 5, 47, 315 death (WHO, 2020)¹ since, there is no cure; it has spread to 25 countries of the World. It is puzzling to see that China claimed to take over United States as Superpower has been struggling to fight the outbreak. Such outbreak is second health emergencies in China in last twenty years. Initially, SARS presence was not recognised by Chinese authorities which later spread to more than 8000 people by killing 800 globally (Neier, 2020)² History has witnessed the downfall of many dynasties in China as the result of Health Emergency (Zhou, 2020).³ Even Mao Zedong era had used public health work for influencing the masses, but unfortunately it still haunts in 21st century.

Since the discovery of Ebola Virus in 1976 WHO reported 11, 000 deaths (includes three countries: Guinea, Sierra Leone, and Liberia) during 2014-16 period (WHO, February 12, 2018).⁴ Collectively, 4.3 million people die of infectious diseases in 2016 and majorly caused of HIVs, Malaria, tuberculosis, and hepatitis B (WHO annual report, 2019: 23). Importantly, there are some regions which most affected than others, for example Africa is most affected by these diseases. For example, South Africa was badly hit by the HIV positive patients during the period of 1990 and 2000s. Her one among five adults was found HIV- positive (Shadlen et al, 2019: 02)⁵ interestingly, introduction of TRIPS had priced out them because multinational pharmaceutical companies were able to completely monopolise the medicine through patent protection. Globally, 90% patient of malaria is found in Africa and 91% deaths are from Africa. Globally, 71% of deaths are caused by non-communicable a disease which is nearly around 41 million every year (WHO annual report, 2019: 31)⁶ Each year, 15 million people die of premature death are aged between 30-69 and 85% deaths are witnessed in low- and middle-income countries (WHO, 2018)⁷ These diseases can be cured by maintaining quality health facilities in these countries, but unfortunately most of the African countries are unable to provide because of few important reasons and there are poor financial resources, and negligible manufacturing capacities of medicine.

International trade of goods and services, and cross border movement of persons have raised cost

along with raising the standards of life. Costs are counted in terms of outbreaks and spread of communicable, communicable diseases and degradation of environment. Significantly, global rise or outbreak of such diseases has posed Global Health challenges before states. To meet the demand of crisis, World Health Organization has been working to either provide humanitarian support such as medicine, technical expert and funding or collaborating with states. In 2015, United Nations General Assembly came up with resolution no 70/1 for sustainable development which affirms the WHO mandate for health activism (UNGA, 2015)⁸ In paragraph 25 of the resolution, document mandates following measures to fight “Health for all”.

To promote physical and mental health and well-being, and to extend life expectancy for all, we must achieve *universal health coverage and access to quality health care*. No one must be left behind. We commit to accelerating the progress made to date in reducing new born, child and maternal mortality by ending all such preventable deaths before 2030. We are committed to ensuring universal access to sexual and reproductive health-care services, including for family planning, information, and education. We will equally accelerate the pace of progress made in fighting malaria, HIV/AIDS, tuberculosis, hepatitis, Ebola and other communicable diseases and epidemics, including by addressing growing antimicrobial resistance and the problem of unattended diseases affecting developing countries. We are committed to the prevention and treatment of non-communicable diseases, including behavioural, developmental, and neurological disorders, which constitute a major challenge for sustainable development.

Before such step by UNGA, World Health Assembly resolution number 58.33 has advocated for Universal health coverage for all, irrespective their economic conditions in 2005.⁹ the mandate of WHO does not cover all health issues in detail such as access to medicine which is crucial for the sustainable healthy life. In the lack of such facilities or lifesaving drugs, poor developing countries get hit severely. For example, Basic immunization programme for children has been shut down by Economic crisis facing developing countries as a result some 4 million children die mostly affected by infectious diseases every year and another 8 million annually die which could have been prevented by bringing new vaccines (WHO, 1998)¹⁰

Since the access to medicine has become major component in attaining a healthy life, this paper seeks to identify major barriers in achieving the goal. In doing that, this paper highlights the important provisions of WTO agreements and Free Trade agreements which affect public health. Paper has been divided into following themes to understand the access to medicine crisis and Global Health Crisis.

Globally, health has been a concern for large number of people. At one side, it has been incurable because of unaffordability of basic nutritional value in their basket of foods, while, at other side, it has been lackness of accessibility to medicine or health services. There are more than 2 billion people who lack access to medicines (Chan, 2017; WHO: 2017: 14)¹¹ Improvement in access to medicine can save nearly 10 million lives every year (WHO report, 2007-17). Inequality exists in terms of access to medicine because nearly 15 % of world populations consume more than 90% of world pharmaceuticals (WHO, 2017). In other words, one third of total population of world are facing problem of access to medicine either in terms of unaffordability of drugs, vaccines or diagnostics' services. In case of India, A study of Public Health Foundation of India found that every year 5.5 crore citizen – a more than population of South Korea, Spain and Kenya- are pushed under poverty line because of their expenditure on health services and out of it, 3.8 crore are only because of spending on medicines (Nagarajan, Rema 2018; Times of India, June 13, 2018). Since 2013, Drug Price Control Regulatory Body of India has brought all essential drugs into it, but they only constitute 20% of total sell and the volume of sell has been declining.

In world, there are huge shortages of health services which led to the death of a billion of people every year. To prevent this, United Nations has launched two mega programmes consecutively: Millennium Development Goals (launched in 2000 and target set was 2015) and Sustainable Development Goals (launched in 2015 and target set is spanning from 2015-30). However, malaria and HIV/AIDS found space in MDGs programme, but none health issues were targeted by United Nations mega development programme. Among the 17 goals of SDGs, Goal 3 has specified the target to fight the shortage of medicine and provide universal health services. In paragraph 3.8 of SDG goals, goal 3 demands for-

Achieve universal health coverage, including financial risk protection, access to quality essential health care services and access to safe, effective, quality and affordable essential medicines and vaccines for all (United Nations, 2015)¹²

The international agencies which are involved or mandated to regulate contours of access to medicine are World Trade Organization, World Intellectual Property Organization, regional trade agreement among countries: CUSMA (Canada, United States and Mexico agreement) and to some extent World Health Organization. However, as the mandate of "Health for all" includes universal health coverage and access to quality health care, but such aims cannot be achieved without addressing challenges of access to medicine. It should be noted here that

agencies which are mandated to regulate and set the rules in regard to accessing medicine are favouring the business interests of pharmaceutical companies. So, as result it is necessary for us need to discuss the role of trade regime over trade regimes because access to medicine cause are directly linked to the multilateral and bilateral trade agreements. For example, there was time when *cryptococcal meningitis* infection had impacted Thailand severely. One in every five patients with AIDS was affected by it and Pfizer was the sole supplier of fluconazole which were used to treat the patients. The cost of medicine was \$14 per day per patient which went down after the patent expiration in 1998. Cost was just 5% of 1998 price after the start of the local production (Lancet, 1999; 354:1893-5¹³).

Continuity in the prevalence of global outbreaks of infectious disease needs a global response to evolve. Especially, at the time when multilateralism is dying because global players are acting (retreating and) unilaterally. Possession of essential products and technologies requires participation of states, especially global powers. Since TRIPS agreement and Free Trade Agreement are becoming the major barrier, it is required by member countries to utilise the TRIPS flexibilities and be cautious while negotiating a Free Trade Agreement. Indeed, countries should prepare a model draft of intellectual property regimes before initiating any negotiations. In doing that, they should include limitations and exception provisions for data exclusivity protection. However, in 2001, the Doha Declaration was a key development that aimed to address health crisis through the issuing of compulsory licensing. It is also recommended that countries should be using the exact wording of the Doha Declaration for signing any agreement. With regard to national intellectual property regimes, countries should be enacting a law which would be securing a minimum standard of TRIPS agreement.

References:

1. <https://www.indiatoday.in/world/story/coronavirus->
2. <https://www.project-syndicate.org/commentary/china-great-leap-into-coronavirus-epidemic-by-aryeh-neier2020>.
3. <https://theconversation.com/coronavirus-how-in-china..>
4. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ebola->
5. Kenneth C. Shadlen, Bhaven N. Sampat & Amy Kapczynski (2019): *Patents, trade and medicines: past, present and future, Review of International Political Economy*
6. <https://www.who.int/news-room/fact-....> WHOreport, 2019
7. Ibid.
8. *Resolution adopted by the United Nations General Assembly on 25 September 2015- A/RES/70/1 dated 21 October 2015.*
9. *WHA58.33 resolution on "Sustainable health financing, universal coverage and social health insurance" in 25 May 2005.*
10. http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S Children Vaccine Initiative of World Health Organization.
11. <https://apps.who.int/iris/>
12. *A/RES/70/1 document of United Nations on Sustainable Development Goals: 2015.*
13. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1117196/>

MIGRANT LABORER: SITUATION IN PANDEMIC

Dr. Twinkle Sanghavi, Maniben Nanavati Women's College, Mumbai

Abstract: *The exploration aims to cover the issues faced by migrant labours during the outbreak of the novel Covid-19. The spread of this virulent disease has touched every corner of the world and has affected every segment of people. The microbial malady is difficult to detect and can only be alleviated through social distancing and staying indoors. Based on the universal protocol, the administration of many nations including India, has decided to freeze certain operations in order to mitigate its effect. The study stresses on the condition of refugee laborers who stays in different provincial states or countries for employment purpose. The sudden change in financial, social, cultural, and political agenda had an unconstructive consequence on the employment status of the contractual and low-waged workers. The fear and apprehension of economic instability and unclear future prospects is more than the terror of any virus. With the dread of a lost livelihood and forbidden transportation services, the workers experienced massive obstruction on their mobility, thereby giving birth to enormous complexities at the cost of their life.*

Keywords: *Covid-19, virus, migrant, labours, transportation, mobility, unemployment]*

Introduction: - The World Health Organization (2020) states that majority of the immigrant labours dwell at single and societal lodging in cities, townships, industrial locations, and metropolitans. The wave of corona has hit all strata and has imposed a severe menace on crowded areas. Conversely, owing to the situation of the itinerant trips, restricted service openings, congested and deprived livelihood and employment circumstances with insufficient availability of basic necessities of life along with proper hygiene facilities, migrants are exposed to unambiguous susceptibilities. A lot of refugees are restrained from state-based schemes for fitness endorsement, ailment deterrence, heed and cure, as well as from fiscal fortification policies for wellbeing and community services. The set of prohibitions make timely discovery, assessment, analysis, contact tracking, and getting proper treatment for COVID-19 a complicated process for the migrant workers, thereby augmenting the hazard of eruption among the crowd as these outbursts may go undetected or can remain vigorously hidden. The aforementioned situations inflict an added danger to the general public health. Associated with the World Health Organization Covid-19 premeditated awareness and rejoinder arrangement along with the organizational technological supervision for the pandemic, this document provides direction to allied states and associates and intends to add to the universal community wellbeing activities to avert the spread of this disease. It stresses on the involvement of the migrant workers as an equal element of the comprehensive endeavor to react to the effect of virus in the world. The attempts should be in harmony with the purpose of the international reaction to the endemic united with various lawful Article of the 1951 conference connecting to the position of immigrants. The word 'refugee' is applied to an individual who because of justifiable terror of getting mistreated on the grounds of race, creed, nationality, social status or political inclination is outside the nation

of origin and is incapable or unenthusiastic to benefit from the safeguard of their present resident state or are staying across the border of his original habitat because of similar happenings and are disinclined to return to the place. The emigrants might receive an unusual legal treatment in the nation of their present stay which can have dissimilar understanding concerning prerogative powers and availability to indispensable medical services within a specified nationwide administration. Nonetheless, the global human rights lucidly elaborates the apparatuses, incorporating intercontinental human rights requirements, expatriate law, labour standards and rest pertinent worldwide and provincial implementations and values.

Man is a social animal and mobilization has been a part of the culture for the longest time. After the creation of civilization, movement was permitted to facilitate. During that time, traders went off shore to sell their merchandizes and came back to their native places later on. Therefore, the trading practice allowed relocation for a transitory period. There was no occasion for the loss of financial resources from the country's financial system however; it also had a negative impact as immigrants did not have an enduring stay (Kaur, 2020)

India has been a blaring source of incoming passengers who've been a part of the industries operating abroad. The labour market in India is cheaper in comparison to other countries; therefore different nations hire people from India to work at low-wage. The sudden disruptions in the social and economic system of the world have created a major havoc in these strata of the society. With sudden change in the organizational structure and urgent need of shrink in the operational costs, a lot of companies terminated their workers without former notice. Due to the unmanaged condition, a lot of workers out of apprehension were forced to take the risk of mixing with the crowd in order to reach home. Cases of Corona virus in India started growing in the metropolitans because of the

illiteracy and lack of consciousness about the lethal impact of the disease. It even penetrated into small cities and towns as movement happened within the country as well. Many state governments and public figures took the initiative to send the workers back home, however many of them went unnoticed and started their journey barefoot. India had witnessed a lot of labour deaths on road due to accidents and exhaustion in the past few days. The inadequate amount of isolation wards is still a matter of concern for workers who don't have enough rooms to isolate themselves from their family. The poor arrangement of the available quarantine centres and its filthy ambience became a breeding ground for the virus. The cases of Corona virus infected patients toll in India crossed the 6 lakh mark and is mounting in an indefinite manner. The country is slowing resuming its operations; however mobility is still restricted to an extent.

People are eccentric as evolves with experiences. Mobility is needed to expand the horizon of knowledge and understanding. In a developing country like India, providing jobs to the incessant population in their respective states is not possible. Therefore, sometimes they have to leave the state or country of their origin and settle in a foreign set up in order to seek employment. The imperative aspect for the domestic product is the remaining transfer of funds done by the workers in other country to their families as it can assist in the enlargement of the country. However, in the present situation when the pandemic has created a chaotic ambience in the country, a lot of advancements have been restricted to avoid rebound. As the risk of transmission of this disease lies in people arriving from affected countries like U.S.A, U.K, China, and Italy to India, mobility has been the biggest matter of concern. The widespread alteration has mainly affected the lower class that has lost their means of livelihood and is also the most vulnerable population in moment of crisis. The strict action taken by the Indian government to eradicate the consequences of Corona virus has led to innumerable job losses and change in the organizational pattern. It has been a difficult phase for everyone, especially the unfortunate class to survive in this condition. Many blue-collared workers who were hired on a contractual basis had to go through various discrepancies to reach their home country and meet their loved ones (Cohen and Sirkeci, 2011).

According to Jan Sahas (2020), the acute confrontations faced by the immigrants were the issue of basic necessities of life, loss of jobs and trepidation of exposure to the virus. Therefore, millions of people started escaping to their country of origin with the assumption of no certainty. It was unfortunate to discover that a lot of them lost their lives due to misshapen, starvation and some

even committed suicide due to depression. A survey done on 3000 refugee workers from north central India reflects that 42% of the workers faces the scarcity of ration, one-third of them have no availability of food, water and financial resources, 94% of them are bared of their worker's identity card. The immediate declaration of lockdown restricted their movement from the foreign cities while those who made a move got stuck at state, district or country boundaries. A lot of them were obligated to start their journey on foot with no accessibility to transportation facilities. After bearing all possibilities, the workers who reached their native state were regarded as the suspected carrier of the disease and were mistreated by the administration and the people around. There's even a case of the bunch of migrant workers returning to their homeland, were sprayed harmful chemicals. The ultimate attempt to remove the infection turned out to be the biggest human catastrophe in country's recent past.

Literature Review: - Ranjan and Bisht (2020) state that the excessively mounting infectivity of Covid-19 has spread to 200 countries universally and infected mammoth amount of people. Intentionally or mistakenly, the catastrophe has considerably emphasized on the difference between local and non-local at the world level, particularly in the situation of migrant labors. The disaster has equally touched the lives of thirty-two million abroad groups in India, one being the biggest global emigrant population in the globe. Out of the population of India staying abroad, labours staying in the Gulf Cooperation (GCC) countries are considered to be more exposed to the virus because of their impermanent service term and callous state of employment and survival. The researcher stresses that the majority of the laborers residing in the six Gulf countries live in an inferior stratum and has inadequate availability of medical services and other precautionary measures during the comprehensive humanitarian cataclysm.

The incidence of class segregation was not so severe and perceptible in India as it has been since the initiation of the global threat. The sudden lockdown has taken away jobs of million refugee workers. A lot of them were stuck in those towns and cities with no access to food and water as public transport was also not operational for them to move back to their home town. With no resources and option left, a lot of labors started walking their way back home. The initiative costed a lot of lives as many died on their way due to accidents, fatigue, etc. The central authority also decided to expand the operational hours as the entire manpower cannot be assigned in the era of social distancing while organizations need to resume back its operations. Therefore, limited human resources and elongated working hours would facilitate a smooth working. Due to the

increasing ratio of job loss, there's high probability of students in the adult populace joining the informal labor force (Kundu, 2020).

According to Bhagat and Keshri (2018) provisional and recurring immigration for the purpose of employment was nearly 13.6 million yearly and was seven times more than the undeviating and semi-permanent resettlement. Impermanent and cyclic migration is mainly done by the underprivileged class with inferior socio-economic condition in contrast to the privileged class who prefers long-term or everlasting migration. A huge number of refugees return to their homeland in the process of repeated relocation, therefore, addition of exodus to urbanization and mass reallocation is much lesser than predicted, on the basis of the chronological knowledge of mobility conversion in the western world. The present situation can have negative repercussions on the temporary migration. Also, higher population makes social distancing impracticable, especially in poor states like Bihar and Uttar Pradesh where most of the labour population belong to. The labour survey (GOI 2019) states that 70.7% of the crowd is rural. There have been constructive effects of the enhancement in migration without any strategy but the universal insight about migration still remains pessimistic and antagonistic. The less-fortunate households are mostly run by women and have no means of possession to support their existence in the present times.

The study states that it has become progressively difficult for refugee workers to save a portion of financial and spatial permanence in Noida, India. Since 1991, the diminutive manufacturing units in the city had witness steep casualization of service. But after the declaration of Demonetization in 2016, producing and building businesses were badly affected. The particular wave mandated numerous workers to transfer to the low-waged sectors. Except the ones who had no possessions left to fall back on, most of the workers considered their native places to be the only place of ownership at the time of an emergency. However, travelling back to their ultimate place of possession has never been so difficult during any crisis, as it is during the outbreak of Corona virus. A lot of firm scrutiny revealed that, forms of ingenuousness and surge have fascinated unparalleled restrictions in rural India. The migrants will still save up the rent if they get back home safely. The states are coming forward to aid the employees with required resources needed for their existence and are trying to expand their area of operations. Though, the tenure of inadequate safety measures provided by the government to maintain the migrants is uncertain. Further, with the rural economy heading

towards retrenchment, the evacuation will result in the drop of local wages (Das and Kumar, 2020).

Responses, actions and conversations based on the present universal epidemic differed radically throughout the earth. When some countries went through a thorough procedure of lockdown due to the rising cases, some nations had no restrictions as they were free from the threat of the virus. Since the beginning of this disease was from Wuhan, China; it was important to understand the travel history of a passenger and treating them likewise. The research was done to build a replica on the emigration and travel concentration that can illustrate the outburst and reach of this infection since its appearance in 2019. It is portrayed that the existence of refugee accumulation populace originally from China and the colonist stock in China are beneficial predictors for the enlargement of Covid-19 throughout the world in the happening of communication with various other noticeable aspects. It was also discussed that keeping strong observation on the refugee stock information and their travel history based on the human mobility passageway; nations could have monitored the proceedings in order to lessen the adverse effects of Corona virus (Sirkeci1 and Yüceşahin, 2020).

Jiang and Luo (2020) illustrated the power of inhabitant movement on the diffusion of the virus. It was discovered that the virus would usually take 11-12 days of time to show up after people have travelled from the containment zones. The movement of the crowd was seen to be the chief most reason for the spread of this disease. Population mobility was also regarded as essential drivers of the diffusion of virus whereas the effects of lockdown have been an effective strategy to eradicate the dissemination. Therefore, policies like social distancing and limitations of movement along with the facility of quarantine for 12 days should be promoted in order to rage with the pandemic.

Aure (2020) stated that the Norwegian seafarers were seen to be the most susceptible group of population who got affected by the movement constrictions, subsequent unemployment, and job redundancy. The Norway's oil sector is believed to be an indispensable part of the financial system of the world and it persists to function even during the moment of disaster. The reserve mining segment of the industry depends on the refugee employees who operate on different shifts to uphold the mechanism. The immigrant labours have the highest health hazard of dispersing the ailment to their relatives, acquaintances and other people who come into contact. Asylum seekers are appointed from other countries and also from different regions of the same nation. Organizations and managerial authorities have switched to quarantine these labours and expand replacements. Various

regional cities and industries have approved an assortment of methods and conventions under such circumstances.

Emerging infectious diseases (EID) intimidate people's wellbeing and are continued by the escalating worldwide trade, movement, and interruption in environmental mechanisms. Tourists can be responsible for the importation of certain diseases to other countries and can be a guard of chief contagions. With the association with the expansion of paucity, urbanization, widespread farm animal nurture, and globalization, there could be an increased exposure to the third epidemiological conversion distinguished by zoonotic ailments and contamination through multidrug-resistant germs. The peril is less for the budding transferable maladies or very less for highly dangerous emerging transmittable illness but more for multidrug-resistant enterobacteriaceae carriage with the probability of partial effects. The function exercised by the refugees is even more fragile than thoughts. Emigrants are not the active carrier of a severe outbreak everytime. They can however play a dynamic function in trading multidrug-resistant enterobacteriaceae, but there is no concrete assessment (Vignier and Bouchaud, 2018).

The immigrants involving the internal dislodged, refugees, ungratified employees, and less paid workers can be abandoned and relegated, dwelling in wobbly circumstances and face obstacles with the accessibility of medical and other social services in their present resident nation. The determinants majorly obscure the management of the virulent disease. It is demonstrated by the circumstances of the blue-collared workers in the Middle East operational in the building industry, where lodging areas were confiscated after the outbreak of the cases of Covid-19 were perceived. Mobility within and outside the compass was proscribed to laborers staying in appalling and excessively populated condition with restricted source of precautionary techniques and substantial cumulative effects from their former revenues. There have also been spreading reports of people being debarred immediately to their native land with absolutely no lucid preparations or stipulation of fundamental amenities like fooding and lodging. In different nations, the aggregated mobility of all the jobless people, who are relinquishing big cities to get back to their home in remote surroundings, focuses on the fact the emigrant workers are the largest universal refugee group who have not been adequately covered under the bracket of safety. In spite of the sturdy community healthiness foundation to expand Covid-19 approach to each individual in order to eradicate the continuing diffusion, the governing authority might give relevance to its own citizens with refugees going through distressing situations (Cohen, 2020)

Suggestions: - Ivakhnyuk (2020) narrates that the infection will soon disappear and the inimitable societal trial to separate people will also stop. The world will cease back to its usual operations but it will definitely not be similar to what it used to be. The restriction in mass gathering and the closure of public places including organizations and other business related sectors have created grave monetary predicaments like the diminution in the number of jobs, boost in job redundancy and decrease in revenue. At the time of this enormous financial upheaval and layoffs, the position of the migrant workers is at great risk. Post the pandemic scenario, most of the country will try to lessen the joblessness in their country and will give preference to their own citizens leaving no scope for the migrant workers. It is also an important to consider the efficiency of the local citizens in respect to the immigrant workers. The research stresses on the fiscal enhancement of Russia and other countries through the adequate utilization of abovementioned queries. The Indian administration and the respective state regime with the help of other Non-Governmental Organizations (NGOs) and benevolent societies have come forward to assuage the upshot of the calamity on the susceptible segments of people involving the refugee workers. The mitigation process can be executed by catering to the deprived class with reprieved shelters and basic amenities. The managerial authority had anticipated to send qualified advisors and communal influencers to these camps and protection areas to ease down the mental stress faced by the migrants in these areas. Nevertheless, the anxiety due to the loss of employment has been an unremitting issue for the mass evacuation of workers from different countries, who began their journey back home on foot due to the dearth of communication facilities. Owing to the scarcity of appropriate strategies imposed by the government, there have been innumerable challenges blocking the way of the management. Ignorance in awareness of the policies implemented by the central authority, most of the states have developed their own policies and have taken extensive action to safeguard the lives and privileges of emigrants at the time of crisis (Bhagat, Reshmi, Sahoo, Roy and Govil, 2020).

Every organization should continue to operate their services with utmost health precautions. Countless companies that have its origination in China or deal with majority of its clients in that country were badly affected in the pandemic but majority of them have switched to a corresponding partner or have stimulated business permanence preparation. Every business institution has a vital role to play in grounds of vigilance and disaster management during the eruption of a communicable infection like Corona virus.

Therefore, companies' need to incorporate administrative health emergency arrangement strategized by many nations, the universal health governing body WHO and the International Labor Organization. Assisted by the professional experts, medical counselors and security specialists, organizations that have monetary competence and accountability will need to modify their trade stability development if the company starts facing the incidence of corona affected employees. There should be adequate arrangement for the probable psychosocial and mental outcome of the occurrence. There should also be an equal participation of medical experts in the advancement and accomplishment of proposals for the organization and its workers (Fadel, Salomon, and Descatha, 2020).

References

1. Kaur, H. (2020). Immigration; Bane or Boon in Corona Virus Time. *Studies in Indian Place Names*, vol. no. 40(70).
2. World Health Organization. (2020). Preparedness, prevention and control of corona virus disease (Covid-19) for refugees and migrants in non-camp settings.
3. Ranjan, R. and Bisht, M., Novel Coronavirus and Indian Overseas Labour Migrants: Updates from Gulf Cooperation Council Countries. *Roots and Routes*, vol. no. 9(1-4).
4. Ivakhnyuk, I. (2020). Coronavirus pandemic challenges migrants worldwide and in Russia. *Population and Economics*, vol. no. 4(2), pp. 49-55.
5. Bhagat, R. B., Reshmi R.S., Sahoo, H., Roy, A. K. and Govil, D. (2020). A Policy Brief on the Covid-19, Migration and Livelihood in India: Challenges and Strategies', *International Institute for Population Sciences*.
6. Kundu, P. (2020). Covid-19 Crisis Will Push Millions of Vulnerable Children into Child Labour. *The Wire*, 21 April 2020. <https://thewire.in/rights/covid-19-crisis-will-push-millions-of-vulnerable-children-into-child-labour> [accessed 26 May 2020].
7. Bhagat, R B and KunalKeshri. (2018). "Internal Migration in India: Intensity, Flows and Impact," presented at "Comparing Internal Migration in the Countries of Asia" Conference, Asian Demographic Research Institute, Shanghai University, Shanghai, China.
8. Das, R., and Kumar, N. (2020). Chronic crisis: migrant workers and India's Covid-19 lockdown.
9. Sirkeci, I., and Yüceşahin, M, M. (2020). Coronavirus and Migration: Analysis of Human Mobility and the Spread of Covid-19. *Migration Letters*, vol. no. 17(2), pp. 379 – 398.
10. Sahas, J. (2020). *Voices of the Invisible Citizens: A Rapid Assessment on the Impact of Covid-19 Lockdown on Internal Migrant Workers*. April, New Delhi.
11. Jiang, J. and Luo, L. (2020). Influence of population mobility on the novel coronavirus disease (Covid-19) epidemic: based on panel data from Hubei, China. *Jiang and Luo Global Health Research and Policy*.
12. Aure, M. (2020). How Covid-19 Has Impacted Offshore Workers in Norway
13. Cohen, J. H. (2020). Editorial: Modeling Migration, Insecurity, and Covid-19. *Migration Letters*, vol. no. 17(3), pp. 405-410.
14. Fadel, M., Salomon, J., and Descatha, A. (2020). Corona Virus Outbreak: the role of the companies in the preparedness and responses. *The Lancet*, vol. no. 5(4).
15. Vignier, N., and Bouchaud, O. (2018). Travel, Migration, and Emerging Infectious Diseases. *The Journal of the International Federation of Clinical Chemistry and Laboratory medicine*, vol. no. 29(3), pp. 175-179.

ANALYSIS OF DIETARY PATTERNS IN THE SOUTH INDIAN POPULATION DURING COVID-19 LOCKDOWN

Keerthana, P. G., M.Sc., Research Scholar, SDNBV College for Women, Chrompet, Chennai.
Subaratinam, R., Assi. Prof., Dept. of Home Science, SDNBV College for Women, Chrompet, Chennai.

Abstract: - Global lockdown was established throughout the world due to COVID-19 infection which was declared as a pandemic by the World Health Organization. In India, the lockdown posed a shutdown to major community services. This study aimed to analyse the dietary patterns of the South-Indian population during lockdown. Results obtained showed that 64.4% of the population chose to practice healthy eating practices. There was also an increase in the oil and millet consumption. People choosing for vegetarian and plant-based diets along with the inclusion of immune-boosting functional foods as a protective measure to the COVID-19 infection were observed in the study. **Keywords:** Lockdown, Dietary Pattern, Immune-boosting foods

Introduction: - Novel Corona Virus Disease is caused by SARS-COV2 that had a major outbreak at the end of 2019 in Wuhan, China. It is one of the major pathogens that primarily target the human respiratory system. It was named as Covid-19 by the World Health Organization post its discovery. (Rothan & Byrareddy, 2020) The World Health Organization (WHO) declared the COVID-19 outbreak as a global pandemic on 11 March 2020, and henceforth, lockdown was established all over the world. As per the protocol, measures were taken by the legal authorities.

Due to the lockdown, food systems in this pandemic crisis are said to have definite issues. The major issues include; meeting up with the demand for functional foods and other healthier food options as people choose to protect themselves by improving their immunity, food safety among the food handlers, food security issues due to the lockdown and sustainability of the food system in the pandemic. (Galanakis, 2020) Here forth it can be said that food and nutrition play a crucial role in situations like these.

Dietary pattern analysis is an upcoming area of research that helps in analyzing an individual's dietary intake with the help of a questionnaire or a survey. An earlier systemic review of the Indian dietary patterns showed that, the dietary patterns in India were highly diverse, that included high-fat, high-sugar foods and also meats along with a traditional representation. This was also associated with the potential risk of metabolic disorders such as obesity, diabetes, and CVD. It was also noted that there were very minimum studies based on dietary patterns in India and it was a need of the hour for much more studies. (Green et al., 2016)

Most Indians were said to consume food less than their Recommended Dietary Allowances (RDA) that lead to nutrient deficiencies. It was also noted that most adults followed a monotonous cereal-based diet and the food patterns varied according to the different traditions and geographical areas across the country. (Vecchio et al., 2014) Due to the Covid-19 pandemic, individuals were asked to be conscious about their eating pattern, as consumption of diets high in saturated fats, sugars and refined carbohydrates

will not only contribute to the prevalence of metabolic disorders, but may also increase the probability of acquiring the COVID-19 infection, hence increasing the rate of mortality. Hence, considering the present situation, individuals were asked to be mindful about healthy eating. (Butler & Barrientos, 2020)

This article focuses on the dietary patterns of the South-Indian population during the lockdown of Covid-19. Due to the inaccessibility to certain food commodities during lockdown, as well as the encouragement to adapt to healthier diet as a protective measure from the disease, it was believed that there might be an alteration in the consumption pattern of the individuals

Materials and Methods: Study design: This was an observational study that involved random samples who were geographically from the South-Indian background, where the majority of the population were from Tamil Nadu. Random samples of 250 participants were involved in this study (n=250). The samples ranged from 20 to 35 years of age on an overall basis.

Materials and Methods: A questionnaire was formulated that included questions regarding the Food Frequency Questionnaire and a 24 hour dietary recall. The questionnaire was uploaded online in Google Forms and it was circulated via means of social media. Directions were given on how to fill the 24-hour dietary recall with appropriate measurements of food composition for the individual. The lockdown was initiated in March 24 in India and the responses were recorded 45 days post lockdown. The questionnaire was circulated for a week.

Food Frequency Questionnaire (FFQ) was a main basis of the dietary pattern questionnaire along with the sample's 24 hour dietary recall. The frequency of consumption of different food groups including cereals, pulses, fruits, vegetables, animal-based products, milk-based products and junk food consumption were included as a part of the FFQ. 24-hour dietary recall included the main meals of the day – breakfast, mid-morning, lunch, tea-time and dinner. Other questions like, what type of diet was followed in the house, regarding the consumption of immune boosting foods as a

part of the diet was also asked. The collected data was organized in a spreadsheet for better understanding

Statistical Analysis: - All the statistical analysis was carried in MS Excel 2007 in an efficient way.

Food Frequency Questionnaire: In order to analyze the dietary pattern, the percentage of the frequency of the food consumed was included from the food frequency questionnaire. The standard deviation of the food frequency questionnaire was analyzed.

24-hour dietary recall: Due to non-normal data, a mean value of the nutrient composition of the 24-hour dietary recall was calculated. Using the data, mean energy content of breakfast, mid-morning, lunch, tea-time, and dinner were calculated manually. The overall macronutrient composition including energy, protein, fat and carbohydrate were calculated for each individual and the mean value was obtained for the same.

Other data were represented graphically as it was straightforward and simple. Pie Charts and Bar Diagrams were used to represent the data for the FFQ. The mean scores of the FFQ were analyzed accordingly.

Results and Discussion: - A total of 250 responses (n=250) were recorded in Google Forms that coherently provided the data in diagrammatical representation. The samples were among the age range of 20 – 35 years old comprising of the young adult population. Predominant part of the population was based in Tamil Nadu which also included other South-Indian states including Andhra Pradesh, Karnataka, and Kerala.

Table 1: Demographic Profile of Subjects

Characteristics	(n=250)	Percentage	
Gender	Male	41	16.4
	Female	209	83.6
Age	20-25	128	51.2
	25-30	90	36
	30-35	32	12.8
Literacy	Illiterate	3	1.2
	High School – SSLC	6	2.4
	Higher Secondary	37	14.8
	Graduate	131	52.4
	Post Graduate	63	25.2
	Others	10	4

Food Frequency Questionnaire: It was observed that there was no significant changes in the frequency of pulses, fruits, vegetables and milk products consumption, as essential services were available and accessible to the consumers whereas there was a notable difference in the consumption of sea foods, meat and meat products, junk foods and proprietary foods.

This can be validated due to the frequent availability of the food commodities during the lockdown period. A specific study on the taste preferences and nutrition in Indian scenario showed that Indian preferred the locally abundant foods as they were relatively inexpensive. It also elaborated about the Indian habits in the household. (Atkin et al., 2013) It was stated that the consumption of protein was highly depended upon the income of the family or the household as well as the economy. Consumers

were said to choose for the type of protein based upon the price of the food commodity. (Rampal et al., 2018) This can explain the changes of preference in the population in circumstances as these where there was an economical instability due to the lockdown initiated in the country. (Gupta et al., 2020)

Most samples selected to consume a vegetarian diet during lockdown although they were consuming non-vegetarian diet before lockdown either because of the unavailability of the food commodity or the initiative to choose for a plant-based diet. . On a scale of 100, even though 51.6% of the population consumed non-vegetarian diet before lockdown, only 27.6% of the population consumed the diet during lockdown. Hence, a shift to plant-based diet by the population was visible. 64.4% of the population practiced healthy eating habits in their household during lockdown.

Quantity of oil consumption was observed that showed that majority of the families had an increase in the quantity of oil consumption per month. Although there was no alteration in the type of oil that was consumed in the given samples. Urbanization had caused an ideal part of the population to choose for sunflower oil, rather than other traditionally available oils. (Govindaraj et al., 2012) The increase in the oil consumption can be due to the increased snacking frequency which was observed in the population. Junk food was discouraged in most households during lockdown although a majority of the population had the habit of consumption of junk foods before lockdown. There was an evident change in the type of junk food that was consumed as well as major junk food and fast food outlets were remained closed during the lockdown.

Millet consumption showed an obvious increase, as the samples chose for healthy diets. The frequency of consumption of millets by the population showed a drastic elevation although the samples weren't used to the consumption of millets before lockdown. Millets in general hold a good amount of micronutrients such as niacin, folic acid, calcium, iron, potassium, magnesium and zinc. (Michaelraj et al., 2013) Samples were choosing for foods with healthier options due to the prevalence of the Covid-19 infection. 84.4% of the population chose the use of immune boosting foods as a part of their diet.

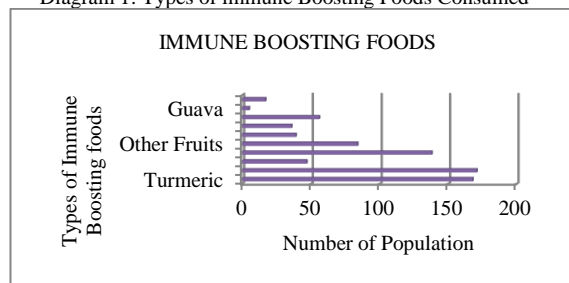
An earlier study conducted showed that, immune-boosting foods such as probiotics, micronutrients, herbs, flavanoids and antioxidants were said to be beneficial to the immune health, also including helping to get rid of pollution related immune issues. (Cong et al., 2020) Although specific studies haven't been carried out yet regarding the relation between immune boosting functional foods and Covid-19 infection, a review suggests that although there aren't any pharmacological strategies for prevention or treatment of the infection, possible benefits with regard to viral infections can be obtained with the consumption of vitamins, trace elements, nutraceuticals and probiotics. (Jayawardena et al., 2020)

Plants and herbs hold therapeutic potential to prevent or cure certain health-risks which is due to the bioactive metabolites that are effective in balancing and proper functionality of immune system. These plant sources and herbs included garlic, green tea, ginger and other herbs there were efficiently available in the market. (Sultan et al., 2014) Turmeric was the major spice that was consumed by the samples. It was considered to be the golden spice of life, which has been an integral part of the Indian household. It is said to act as an antioxidant, anti-inflammatory, anti-carcinogenic, anti-viral etc, which were elaborated by a recent study. (Rathaur et al., 2015)

Table 2: Percentage Distribution of Food Frequency

Food Group	Before Lockdown			During Lockdown		
	Frequentl y	Rarel y	Never	Frequentl y	Rarel y	Never
Pulses	68%	30%	2%	68.4%	28.8%	2.8%
Fruits	58.4%	37.2%	4.4%	60%	35.2%	4.8%
Vegetables	82%	17.2%	0.8%	85.2%	14.4%	0.4%
Milk and Milk Products	73.2%	22.4%	4.4%	73.2%	22%	4.8%
Meat Products	36.8%	41.2%	22%	15.2%	43.2%	41.6 %
Sea Foods	26%	43.6%	30.4 %	8%	37.2%	54.8 %
Proprietar y Foods	12.4%	57%	30.5 %	7.2%	49.8%	43%
Junk Foods	20.8%	74.4%	4.8%	9.6%	60.4%	30%

Diagram 1: Types of immune Boosting Foods Consumed

24-hour dietary recall: Macronutrients including energy, protein, fat and carbohydrates were calculated manually with the help of the Indian Food Composition Tables 2017. There was a major depreciation in the energy as well as the protein consumption whereas there was an elevation in the fat consumption. A mean value of 1295kcal of energy and 35.5g of protein were consumed by the samples. However, the recommendations for sedentary men were 2318 kcal and for sedentary women were 1899 kcal. (Rao et al., 2010) As per the nutrient requirement given by the National Institute of Nutrition (NIN), it was also noted that none of the protein requirements of the population were met as well. Visible results were observed by obtaining the mean and the standard deviation of the data.

Table 3: Mean values of macronutrients

Nutrient	Nutritive Value
Calories	1295 kcal
Protein	35.5 g
Fat	38.9 g
Carbohydrate	183.9 g

Conclusion: As per the obtained results, it can be concluded that the lockdown initiated due to COVID-19 outbreak resulted in a dietary shift among the South-Indian population. The study showed that people chose for a plant-based diet during the lockdown. Observation showed that the dietary intake of the samples was comparatively less than the Recommended Dietary Allowances (RDA) as give by the National Institute of Nutrition. It was noted that the consumption of immune-boosting foods was a go-for during the pandemic, as the samples chose to stay protected from the infection. Further studies must be held on the effect of immune-boosting foods as a part of the diet during viral pandemics such as the Covid-19.

References:

- Atkin, B. D. (2013). *Trade , Tastes , and Nutrition in India* . 103(5), 1629–1663.
- Butler, M. J., & Barrientos, R. M. (2020). *The impact of nutrition on Covid-19 susceptibility and long-term consequences. Brain, Behavior, and Immunity.* <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.07.033>
- Cong, L., Miroso, M., Kaye-Blake, W., & Bremer, P. (2020). *Immune-Boosting Functional Foods: A Potential Remedy for Chinese Consumers Living Under Polluted Air. Business and Management Studies*, 6(1), 12. <https://doi.org/10.1016/j.bms.2020.01.001>
- Galanakis, C. M. (2020). *The Food Systems in the Era of the Coronavirus (Covid-19) Pandemic Crisis. Foods*, 9(4), 523. <https://doi.org/10.3390/foods9040523>
- Govindaraj, G., Suryaprakash, S., Sivaramane, N., Sunadaramoorthy, C., & Murali, P. (2012). *Dynamics of household edible oil consumption in rural and urban Tamil Nadu (India)*. 18–24.
- Gupta, M., Abdelmaksoud, A., Jafferany, M., Lotti, T., Sadoughifar, R., & Goldust, M. (2020). *COVID-19 and economy. Dermatologic Therapy.* <https://doi.org/10.1007/s12247-020-00329-9>
- Jayawardena, R., Sooriyaarachchi, P., Chourdakis, M., Jeewandara, C., & Ranasinghe, P. (2020). *Enhancing immunity in viral infections, with special emphasis on COVID-19: A review. Diabetes and Metabolic Syndrome: Clinical Research and Reviews.* <https://doi.org/10.1016/j.dms.2020.04.015>
- Michaelraj, P. S. J., & Shanmugam, a. (2013). *a Study on Millets Based Cultivation and Consumption in India. International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research*, 2(4), 49–58.
- Rampal, P. (2018). *An Analysis of Protein Consumption in India Through Plant and Animal Sources. Food and Nutrition Bulletin*, 39(4), 564–580. <https://doi.org/10.1016/j.fnb.2018.04.001>
- Rao, B. S. N. (2010). *Nutrient requirement and safe dietary intake for Indians.* 31(1).
- Rathaur, P., Ramteke, P. W., & John, S. (2015). *TURMERIC: THE GOLDEN SPICE OF LIFE.* (November 2015).
- Rothan, H. A., & Byrareddy, S. N. (2020). *The epidemiology and pathogenesis of coronavirus disease (COVID-19) outbreak. Journal of Autoimmunity*, 109(February), 102433. <https://doi.org/10.1016/j.jaut.2020.102433>
- Sultan, M. T., Buttxs, M. S., Qayyum, M. M. N., & Rasul, H. A. (2014). *Immunity: Plants as Effective Mediators Immunity: Plants as Effective.* (June 2014), 37–41. <https://doi.org/10.1080/10408398.2011.633249>
- Vecchio, M. G., Paramesh, E. C., Paramesh, H., Loganesh, C., Ballali, S., Gafare, C. E., ... Gulati, A. (2014). *Types of Food and Nutrient Intake in India: A Literature Review. Indian Journal of Pediatrics*, 81(1), 17–22. <https://doi.org/10.1007/s12098-014-1465-9>

MANAGEMENT OF COVID-19 THROUGH AYURVEDA

Dr. Ritu Singh, Assistant Professor, Babu Ayurvedic Medical College, & Hospital Kopaganj Mau, India

Abstract: - Covid-19 is new pandemic diseases caused by Corona virus known as SARS CoV-2. Common sign of disease incorporate respiratory side effects, fever, cough, and breathing challenges. In increasingly serious cases, disease can cause pneumonia, extreme intense respiratory disorder, kidney failure, and even death. It is transmittable diseases. In Ayurveda written works the communicable diseases are referenced under the Janapadoddhvamsa and Aupasargik Rogas. Its causative agents, strategy for prevention has been obviously clarified. It is put stock in the public arena that communicable diseases are managed only by modern medicines, however this isn't totally correct. Advances in antibiotics diminished toxicity, and numerous complexities, however normally have adverse drug reactions. Management of these diseases isn't just significant yet their prevention is likewise of concern. To oversee Janapadoddhvamsa it is informed to incorporate the usage of Rasayana therapy, Panchkarama procedures, Sadvrit Paalan, and Aachara Rasyana i.e behavioral therapy, Dhupan Karma and Vaad Chikitsa. Use of Traditional Chinese Medicine in Wuhan to treat COVID-19 cases sets the example showing that traditional health care can contribute to treatment of these patients effectively. Drawing consideration on the Ayurveda classics, contemporary scientific investigations, and experiential information on comparable clinical settings, here we propose a pragmatic plan for mediation in India. We give an arrangement to reviewed reaction, depending upon the phase of infection among individuals, in a population. Despite the way that no arrangement of medicine has any proof based treatment for COVID-19 up till now, clinical interventions are required to be set up. In this manner, pragmatic strategy procedure proposed here for Ayurveda system of medicine requires immediate implementation.

Keywords- Covid 19, Ayurveda, Communicable, Immunity, Rasayana.

Introduction: - Covid-19 is new pandemic diseases caused by virus knows as Corona virus as well as SARS-CoV-2. Corona viruses are a large family of viruses that typically cause mild to moderate upper-respiratory tract sicknesses, similar to the common cold, shortness of breath. Be that as it may, in 21st century three times corona virus flare-ups have risen up out of animal reservoirs to cause worldwide transmission concerns. The most of corona virus circulating among animals including Pigs, Camels, Bats, and Cats. Now and again those viruses jump to human called an spillover event. Seven corona viruses are known to cause human disease, four of which are mild and three of the corona viruses can have progressively more serious results in people, and those diseases are SARS (severe acute respiratory syndrome) which emerged in late 2002 and vanished by 2004; MERS (Middle East respiratory syndrome), which rose in 2012 and stays circulation in camels; and Covid-19, which rose in December 2019 from China and a worldwide effort is under way to contain its spread.⁽¹⁾ Covid-19 belongs to communicable disease. The elements responsible for such sort of infections are known as epidemiological triad. Environment, agent, and host structure the epidemiological triad for such such kind of diseases. In Ayurvedic written works the communicable diseases are referenced under the Janapadoddhvamsa. Janapadoddhvamsa is "Janpadanaam Uddhvansanam Marken Tatr Tayanaam Bahunaam Manvanaam Marnen Iteyartham".⁽²⁾ Where communicable diseases are described under which an outbreaks occurs that influences a whole nation or the entire world and a few passing happens. In Ayurveda

Janapadoddhvamsa actually implies devastation or destruction of communities.

"Parsangaat gaatrasansparsshaat Nishvaasaat Sah Bhojnaat |

"Praagapi Cha Adharmadrite Na Asubho Utpatir Anyato Abhut"

In Ayurveda literatures like *Sushruta* and *Charaka*, communicable diseases are recorded as *Aupasargika Roga* and *Janapadoddhvamsa* individually. *Susruta* in *Kustha* (group of skin disease) portrays that the infections like *Kustha*, *Jwara*, *Shosha* and so forth are infectious and spreads or occurs by direct contact or by use of contaminated objects⁽³⁾. All type of contacts, eating together, resting together, sharing and utilizing of others fabrics, adornments, balms, and so forth prompts illnesses like *Kustha*, *Jwara*, *Shosha*, *Netrabhishyanda*, and as such the disease spread from individual to individual. *Charaka Samhita* describes role of *Vayu*, *Udak*, *Desha*, *Kala* are liable for *Janapadodhwansha* pandemics. *Charaka's* depiction is more of infectious disease, and describes contamination of physical, chemical, and biological variables in occurrence of infection⁽⁴⁾. These two are the instances of what *Ayurveda* accepts about the infectious disease and pandemics. This is described to legitimize that, role of microorganism and information of epidemics was known in *Ayurveda* and not by any means the only the contribution of western world. *Charaka Samhita* in describing the *Vishama Jwara* (Malaria), depicts that relying upon confinement and involvement of *Dhatu*, fever ascends after a specific interval only. Moreover it is supported that body's immunity system is of more significance than the infective organisms. It is mentioned that *Bij* socked in *Bhoomi* flourishes only in correct

time and *Doshas* vitiate *Dhatus* if *Dhatus* *Bala* depleted and in correct time⁽⁵⁾.

Common symptoms include: - Cold- or flu-like symptoms usually set in from 2–4 days after a coronavirus infection and are typically mild. However, symptoms vary from person-to-person, and some forms of the virus can be fatal.

Symptoms include: 1. Sneezing 2. Runny nose. 3. Cough. 4. Watery diarrhea. 5. Fever in rare cases. 6. Sore Throat. 7. Exacerbated asthma.

Local Prophylaxis: - Coughing and sneezing without covering the mouth can disperse droplets into the air. Contacting or warmly greeting an individual who has the infection can pass the infection between people. Reaching a surface or article that has the infection and afterward contacting the nose, eyes, or mouth. The eyes, nose, and mouth are the fundamental gateways of passage of droplets conveying the SARS-COV-2. Prior to the final assault in the lungs, the infection accesses the throat area and remains for certain hours. The fatty acid coat of virus adheres to the moist mucosal layers, which causes it gain passage into the cells by binding to specific cell receptors. *Ayurveda* classics mention several interventions that are probably going to focus on these entry portals⁽⁶⁾. This may assist with improving the natural immunologic response of mucus membrane and may consequently inhibit the virus transmission to the lungs. These measures may henceforth work as "physiological masks" blockading the viral attack. The general measures for respiratory illness described in *Ayurvedic* texts⁽⁷⁾, such as, utilization of boiled water, hot food, and herbal decoctions, gargling with medicated water, steam inhalation, and local applications may be helpful for symptomatic relief in mild symptoms.

The National Institutes of Health (NIH) suggest that several groups of people have the highest risk of developing complications due to Covid-19.

These groups include: 1. Young children 2. People aged 65 years or older 3. Women who are pregnant

Unexposed asymptomatic group: - Preventive mediations here can incorporate both pharmacological just as non-pharmacological methodologies. Among the non-pharmacological interventions healthy lifestyle, satisfactory physical action, adequate rest, care of retainable and non-retainable desires, *sadvritta*, and shirking and detachment from contaminated people are imperative.⁽⁸⁾ Fumigation of homes, shelter and living-place by *Dhupan* drugs like *Guggulu*, *Nimba*, *Vacha*, *Kutha*, *Haritaki*, *Sarsapa*, *Yava* with *Ghrita*. *Nimba*, *Lavana* with *Ghrita* fumigation with them to be done two times per day for 10 days. Microbes are destroyed by *Raksoghana* drugs. *Ayurvedic* herbs such as garlic peel, turmeric powder, *Ajwain* seeds and *Loban*

may likewise be a helpful system for sanitization.⁽⁹⁾ In addition, community based *Swarna Prashana*⁽¹⁰⁾ and mass prophylaxis through *rasayana* having the predominant effects upon respiratory tract can be useful.⁽¹¹⁾ *Rasayana* may include *Brahma Rasayana*, *Chyavanprasha* or *Amrit Bhallataka*.^(12, 13) *Rasayana* act as antioxidant, anti-stress, anti-inflammatory anti-microbial, vaccine adjuvant, and present insusceptibility against infections.^(14, 15) Further, according to *Ayurveda* classics, *rasayana* therapy⁽¹⁶⁾ alongside physical and social distancing from contaminated people, comprise a center system to overcome epidemic and infectious diseases. Building immunity requires time. There might be some asymptomatic carriers who could transmit the virus to other apparently healthy people. Henceforth, physical and social distancing for all would be essential to avoid any transmission.⁽¹⁷⁾

Exposed asymptomatic (quarantined group): - This group comprises individuals who are without apparent symptoms, however in risk because of contact history. They should be isolated cautiously. Specific prophylaxis for this group may include *Sanjeevani vati*⁽¹⁸⁾ and *Chitrakadi vati* and blend of *Guduchi*, *Shunthi* and *Haridra*. This selection of drugs is focused on maintenance of *agni* just as *aam pachana* in order to prevent the progression of pathogenesis in its initial *sanchaya-prakopa-prasara* stage⁽¹⁹⁾. *Sanjivani vati* is generally utilized against communicable diseases, fever because of contamination and *sannipataj jvara*, cold, cough, and indigestion^(20, 21). This group may likewise be provided with decoction of a blend of *Ayurvedic* spices including *T. cordifolia*, *Z. officinale*, *C. longa*, *Ocimum sanctum*, *Glycyrrhiza glabra*, *Adhatoda vasica*, *Andrographis paniculata*, *Swertia chirata*, *Moringa oleifera*, *Triphala* and *Trikatu*.⁽²²⁻²⁴⁾

Mild Covid-19 symptoms: - This classification relates with individuals found positive to SARS-CoV-2 and is having mild URTI symptoms. They are required to be carefully isolated and observed for any progression of the disease, along with giving adequate treatment to arrest the symptoms and balancing the vitiated *doshas* to control disease progression. Formulations like *Lakshmi Vilas Rasa*⁽²⁵⁾, *Pippali rasayana*⁽²⁶⁾, *Sanjeevani vati*, *Go jihvaadi Kashaya*, *Vyaghri haritaki*, *Kantakaari Avaleha*.

Moderate to Severe Covid-19 symptoms: - This class may be where the moderate to severe symptoms are already present and the patients likewise belong to high risk groups. These patients require tertiary consideration from the beginning stage itself yet can in likewise be co-prescribed with *Ayurveda* drugs in order to lessen the impact of the pathology and to buy greater opportunity to have genuine administration⁽²⁸⁾. *Pipalli rasayana*,

Laghu Vasant Malati, Sanjeevani vati, Tribhuvan keerti rasa ⁽²⁹⁾, *Brihata Vata Chintamni rasa, Mrityunjaya rasa, and Siddha makardhvaja rasa. Rasaushadi* are seemed to have better bioavailability and absorption through sublingual and oral route accounting to the nano size of their particles ⁽³⁰⁾. For example, *Suvarna bhasma* has been found to get absorbed well through sublingual organization when mixed in with dark pepper powder and ghee ⁽³¹⁾.

Discussion and Conclusion: - The fundamental goal of Ayurveda is *Swasthasya Swasthya Rakshanam* i.e to keep up strength of a sound individual. Ayurvedic literature mentioned the present circumstance numbers of years back in *Janapadoddwansa*. Social distancing assumes significant job in repressing the spread of this illnesses so it ought to be kept up. Present day clinical consideration and wellbeing frameworks are being tried to hit for compelling administration of Covid-19. We should recall the fundamental guideline in medication that "prevention is better than cure." Prevention is most ideal approach to stay away from Covid-19. As Covid-19 is *Aupsargik Vyadhi* (communicable disease) and consider under *Janpadoddwansa* so cures that are told in *Janpadoddwanmsa* like *Rasayana treatment, Panchkarama strategies, Sadvriti Palan* (code of right leads) and *Aachara Rasyana* i.e behavioral therapy, *Homa (Yagy)* ought to be attempted as preventive measure. Ayurveda has enough potential and conceivable outcomes to be utilized both for avoidance and treatment of Covid-19. This will give a significant chance to learning and generating credible evidence. The straight forward and practical estimates dependent on *Ayurveda* and *Yoga* could be immediately publicized in general wellbeing efforts through electronic and print media and data handouts for open appropriation and show at conspicuous areas. The Ministry of AYUSH, Government of India, has just given an extremely valuable warning in this context. People are overemphasized by the impulses of social distancing and physical hindrance techniques. They are likely to find comfort and support in some of the deeply rooted traditional practices that may protect them from the infection and its associated debilitating conditions. Perceptibly, these intercessions have the upsides of effortlessness, reasonableness, and agreeableness and seem promising as achievable measures for huge scope usage. *Ayurveda, Yoga*, and meditation have a likely job to connect with the network in creating a more positive health environment. It is appropriate to emphasize that interest of Ayurveda in tending to the Covid-19 challenge in India ought not to stay restricted and seen as the augmentation of human services administrations and backing to bio-clinical framework. Indeed, with sufficient observing and information keeping during the implementation, important lessons and research directions are likely to emerge on the management of increasingly frequent and virulent communicable diseases.

References:-

1. <https://www.niaid.nih.gov/diseases-conditions/coronaviruses>.
2. Preface Yadav Sharma, introduction by Prof. Banavari Lal Gour, 1st edition Charaka Samhita's Ayurveda Dipika's Ayusi hindi commentary Vimanasthana; Janapadoddwansa vimana: 3(4).
3. Sushruta Samhita Nirysagar publication (1941) Su. Ni. 5/33
4. Charak Samhita vimarsh vidyotini hindi vyakhya charak viman 3/6 pg 692
5. Charaka Samhita vimarsh vidyotini hindi vyakhya Ch. Chi. 3/48
6. Paradkar H ed. Ashtanga Hrudaya of Vagbhata. Varanasi, India: Chaukhamba Surbharati Prakashan, 2003:287–294.
7. Acharya YT, ed. Shri Dalhanacharaya Nibandhasamgrahacommentary of Sushruta Samhita. Varanasi, India: Chaukhamba Sanskrit Sansthan, 2003:761–765
8. Pandey DN. Seven shields of Ayurveda between health and diseases. *An Ayurvedic Med* 2019;8:6e10
9. Bhatwalkar SB, Shukla P, Srivastava RK, Mondal R, Anupam R. Validation of environmental disinfection efficiency of traditional Ayurvedic fumigation practices. *J Ayurveda Integr Med* 2019; <https://doi.org/10.1016/j.jaim.2019.05.002>.
10. Patil A, Dindore P, Aziz A, Kadam A, Saroch V. Clinical effect of suvarna bindu
11. Prashan. *J Ayurveda Integr Med Sci* 2017; 2:11e8.
12. Rastogi S, Lakhota SC, Singh RH. Ayurvedic rasayana therapy: a rational understanding necessary for mass benefits. In: *Translational Ayurveda*. Singapore: Springer; 2019. p. 77e99. https://doi.org/10.1007/978-1981-1013-2062-1000_1006.
13. Sharma R, Martins N, Kuca K, Chaudhary A, Kabra A, Rao MM, et al. Chyawanprash: a traditional Indian bioactive health supplement. *Biomolecules* 2019; 9:E161. <https://doi.org/>
14. Rege NN, Thatte UM, Dahanukar SA. Adaptogenic properties of six rasayana herbs used in Ayurvedic medicine. *Phytother Res* 1999; 13:275e91.
15. Rastogi S. Building bridges between Ayurveda and Modern Science. *Int J Ayurveda Res* 2010;1(1):41e6. <https://doi.org/>
16. Rekha PS, Kuttan G, Kuttan R. Antioxidant activity of Brahma rasayana. *Indian J Exp Biol* 2001; 39:447e52.
17. Sharma PV, editor. *Caraka Samhita* (text with English translation), Vimansthan, chapter 3, verse 13-14., vol. I. Varanasi: Chaukhamba Orientalia; 2012. p. 316.
18. Srikantha Murthy K, editor. *Susruta Samhita, Nidansthan, chapter 5, verse 33- 34, vol. I. Varanasi: Orientalia; 2014. p. 502.*
19. Rastogi S, Rastogi R, Singh RH. Adverse effects of Ayurvedic drugs: an overview of causes and possibilities in reference to a case of Vatsanabha (Aconite) overdosing. *Int J Risk Saf Med* 2007 19(3):117e25.
20. Tripathi JS, Singh RH. Possible correlates of free radicals and free radical mediated disorders in Ayurveda with special reference to bhutagni vyapara and ama at molecular level. *Ancient Sci Life* 1999; 19:17e20.
21. Srikantha Murthy K, editor. *Sarangadhara-Samhita: a treatise on Ayurveda Madhyam khanda, chapter 7, verse 18-21. Varanasi: Chaukhamba Orientalia; 2012. p. 103.*
22. *The Ayurvedic Formulary of India* (first English edition), vol. 2, section 12, vati prakarana. New Delhi: Controller of Publications; 2000. p. 154.
23. Rege A, Sadashiv Chowdhary A. Evaluation of ocimum sanctum and thymopora cordifolia as probable hiv-protease inhibitors. *Int J Pharmaceut Sci Rev Res* 2014; 25:315e8.
24. Rege AA, Chowdhary AS. Evaluation of some medicinal plants as putative HIVprotease inhibitors. *Indian Drugs* 2013; 50:24e8.
25. Panche AN, Chandra S, Diwan AD. Multi-target b-protease inhibitors from *Andrographis paniculata*: in silico and in vitro studies. *Plants* 2019. <https://doi.org/10.3390/plants8070231>.
26. Srikanth N, Singh A, Ota S, Sreedhar B, Galib, Dhiman KS. Chemical characterization of an ayurvedic herbo-mineral preparation- mahalaxmivilas rasa. *J Ayurveda Integr Med* 2019; 10:262e8. <https://doi.org/10.1016/j.jaim.2018.01.002>.
27. Bisht D, Sharma Y, Mehra B. A clinical study to evaluate the efficacy of pippali rasayana in certain respiratory disorders.
28. Makhija IK, Shreedhara CS, Ram HNA. Mast cell stabilization potential of sitopaladi churna: an Ayurvedic formulation. *Pharmacogn Res* 2013. <https://doi.org/>
29. Rastogi S, Srivastav PS. Ayurveda in critical care: illustrating ayurvedic intervention in a case of hepatic encephalopathy. *Ayu* 2011; <https://doi.org/10.4103/0974-8520.93911>.
30. Panigrahi HK. Efficacy of Ayurvedic medicine in the treatment of uncomplicated chronic sinusitis. *Ancient Sci Life* 2006; 26:6e11.
31. Sharma R, Prajapati PK. Nanotechnology in medicine: leads from ayurveda. *J Pharm BioAllied Sci* 2016;8:80e1. <https://doi.org/10.4103/0975-7406.171730>.

THE IMPACT OF COVID-19 ON THE EMPLOYMENT SCENARIO

Ganesh M. Pathode, Asst. Professor, S. B. K. Arts College, Sakoli Dist- Bhandara (Mob. 9764098078)

Abstract: - In this present paper, an attempt is made to bring to the fore discussions on the employment scenario and household income in the pre-lockdown and post-lockdown periods and its probable consequences on the Indian economy, especially the informal economy including the poor, backward and the marginalized class. This paper also describes the state of the Indian economy in the pre Covid-19 period. The most severe immediate impact of Covid-19 crisis while lower economic growth and rise in inequality would be the long-term effects of Labor Economics.

Introduction: - Coronavirus disease (Covid-19) is an infectious disease caused by a newly discovered coronavirus. Most people who fall sick with Covid-19 will experience mild to moderate symptoms and recover without special treatment. One can be infected by breathing in the virus if you are within close proximity of someone who has Covid-19, or by touching a contaminated surface and then or eyes, nose or mouth. People of all ages can be infected by the coronavirus. Older people and people with pre-existing medical conditions such as asthma, diabetes, and heart diseases appear to be more vulnerable to becoming severely ill with the virus.

Government of India is taking all necessary steps to ensure that we are prepared well to face the challenge and threat posed by the growing pandemic of Covid-19, the coronavirus with entire support of the people of India, we have been able to control the spread of the virus in our country. The most important Factor in preventing the spread of Covid-19, Government of India has imposed nationwide lockdown that created an employment calamity.

Like demonetization, the current lockdown has exposed millions of workers and their Families to starvation, hunger, and death. The impact of a little less than Four months lockdown is turning out to be immense, since economic activities have come to a standstill. Factories are not running, establishments are closed, and most markets are shut. There is a disruption in work; wages income and food-all are interconnected for crores of people in India.

Rising unemployment, Falling labour Force:

- As per the data received the track of India's employment creation has not been very good record since the 2000s. India's Economic growth has not been able to deliver jobs as in 2000s, the GDP growths decreased to less than, percent. Since 2000s to 2019s the employment growth was decreased on a large scale. And in 2020, unfortunately the coronavirus pandemic comes as huge shock to the labor market in India denting the employment scenario and threatening the survival of millions of workers and their Families. According to the latest survey of the Centre for monetary Indian Economy (MIE), the overall rate of unemployment has increased from 8-4 percent to 23-8 percent in the week ending 29 march. In

absolute terms, the number of unemployment people has risen from 32 million to 38 million. The corresponding figures for urban and rural areas are 30 percent. Due to the Lockdown of coronavirus, millions of people lost their jobs. It shows that around one-third of India's households court be facing relentless livelihood crisis.

If we put our eyes on the occupational structure, we come to know that around 40 percent urban informal workers are committed in ten highly susceptible occupations includes a small shops, salespersons, labors in construction, manufacturing and transport, domestic helpers, painters, street- vendors, restaurant service workers and stall salesperson. These workers and consequently their families are worse hit during the lockdown. Thus unemployment rose from 6-7% on March to 26% on 19 April and then back down to pre-lock down levels by mid-June. During the lockdown, an estimated 14 crore people lost employment while salaries were cur for many others. More than 45% of households across the nation have reported on income drop as compared to the previous year.

Low income individuals are more likely to contact the coronavirus and to die from it, in country like India. Low income neighborhoods are hit by coronavirus cases. Poorer families are more likely to live in crowded housing and work in the low skills jobs which are deemed essential during the crisis millions of low-income people may lack access to health care due to being uninsured many low income workers in service jobs have become unemployed Agriculture being the backbone of the country and the GDP has been impacted in a negative way with enormous disruption for imminent agricultural seasons. All those have negative implication on the Farming group of people that is undergoing serious inimical losses.

As reflected in a recent international labor organization (2020s) report on the impact of the Covid-19 crisis, youth were already vulnerable within the work force prior to the crisis and now the recent advent of massive job losses and rowing priority of work is having particularly painful impacts on young people across the globe especially in Indian. According to a report by press Trust of India, above 400 million people working in the informal economy in India are at sick at falling deeper into poverty due to the coronavirus

crisis which is having catastrophic consequences and is expected to wipe out millions of full time jobs. India's economy, even when it is growing doesn't create enough quality jobs, and nationwide lockdown of Covid-19 has created an employment calamity. The lockdown brings an unimaginable misery to them. There is no income and maintaining social distance is unimaginable for them. For all practical purposes, nearly at present 140 million people have lost both employment and income during the lockdown of Covid-19.

Migrant workers and labor force: - India's nationwide lockdown amidst the Covid-19 pandemic has critically dislocated its migrant population. Due to the lockdown daily wage workers were left with no work. At the same time, the lockdown restrictions put a stop of Public transportation such as buses and trains, large number of migrant were forced to walk hundreds of miles back to their home villages with some dying during the journey.

Central government imposed the lockdown and closed businesses when India reached around 500 cases of Covid-19. Local authorities followed with measures such as creating strict containment zones to close off hotspots, which felt millions of migrant workers stranded. Soon after a central government and state governments set up 21,000 camps to house over 660,000 migrants over 500 hunger relief centers were set up by the Delhi government last week of march. By 5 April 75 lakh people are being provided food across the country in food camps run by the government and NGO's. As of 12 April, 37,978 relief camps and 26,225 food camps had been set up. Migrants in such camps in Kerala were provided with medical essentials such as masks, sanitizers, and medicines. Soon after the nationwide lockdown was announced in late march Finance Minister Sitharaman announced 17 lakh crore spending plan for the poor. This consisted of cash transfers and steps to ensure food security. On 14 May, FM Sitharaman further announced free food grains for the migrant workers, targeting 80 million migrant workers by spending 35 billion.

Farmers and small entrepreneurs: - Those around 113 million population of our country in the informal sectors and daily wage groups have been at the most risk. A large number of farmers around the country who grow perishables also faced difficulty and uncertainty. Vegetables and

Fruits could not be harvested because of the lock down. Thus both the categories small traders and daily wage earners and farmers are facing difficulty due to the lockdown of coronavirus.

Not only the small traders but also the major companies in India such as Aditya Birla Group, Ultra Tech cement, Bhel, Tata motors have temporarily suspended in the 21 day lockdown announced by the Prime Minister Narendra Modi.

Thus, the outbreak of coronavirus disease Covid-19 has created a global health crisis that has had a deep impact on the way we perceive our world and our everyday lives. The coronavirus pandemic has not just created a medical emergency but also employment crisis across the country. The international labor organization (ILO) in its report titled 'ILO monitors 2nd edition Covid-19 and the world war' describes the coronavirus pandemic as 'the worst global crises.

Conclusion: - The entire world is grappling with the Covid-19 pandemic. The situation gets worse every passing moment. We know that coronavirus does not discriminate. It can potentially strike anyone who comes into its contact but the attack has a probability distribution and the human body can build antibodies against it. The Lockdown, on the other hand, is attacking all groups. No employed person will come out better from it. The lock down may save us from the infection but the cost will be a huge loss of livelihood. So, there is a lot more need to be done to treat those infected with the virus. The governments are trying their best, but citizens too, need to extend their helping hand in these difficult times. If one country fails, then we all fail. We must find solutions that help all segments of our global society, particularly those that are most vulnerable or least able to help themselves. So we all should come together to fight and eradicate the dangerous calamities like Covid-19. Together and united, we can support the humankind and crush the crisis.

References:

1. India's unemployment rate hits 26% amid lockdown, 14 crore lose employment; (MIE) Business Today, 22 April 2020, Retrieved 24 April 2020.
 2. International labor organization 2020, and world employment and social outlook, trends (2020) P, 2020.
 3. Vyas Mahesh (21 April 2020), 'Unemployment rate touches 26% Centre for monitoring Indian Economy (CMIE), Retrieved 24 April 2020.
-

IMPACT OF COVID-19 ON DIFFERENTLY ABLED STUDENTS

Dr Aparna Sengar, Assistant Professor, Department of Sociology, NSN PG College Lucknow.

Abstract: - Every country, including India, is beset with social, economic and political crisis due to the pandemic Covid-19. Each person is facing a hard time; however, the government is trying to make things easy for everyone. Thus, the government of India, to cope with this crisis implemented the lockdown to control the spread of Covid-19. The lockdown paused the life of people and country. From industries to market and from educational institutions to sports grounds all came to a standstill. So that social, economic, and political structure of the society does not get affected the government tried to give some relief to people in one form or the other. However, amid this crisis, a vulnerable section of society, to be more specific 'Differently Abled Students' (DAS) are the most affected and ignored by the government. The government issued the orders to the educational institutions to carry-on the classes through an online medium so that students do not suffer loss. However, it is pertinent to note that in these educational institutions, DAS is also enrolled. Thus, it appears that the government has issued the direction in haste and without considering the problems of DAS. This paper, in general highlights the difficulties faced by DAS during the lockdown period in India. Further, this paper discusses the critical issues faced by DAS in the academic field. This paper also deliberates on the point that online mode of education is a good step, but is not beneficial in case of imparting knowledge to this vulnerable section of the society. At last, this paper provides some suggestions which can be helpful for the government and civil society to make the academic life of DAS easier in this difficult time.

Keywords: Covid-19, Differently Abled Students, Online Education, Technology, Rights.

Introduction: - Corona virus disrupted about 1.58 billion learners around the world. Most of the governments have responded by holding classes broadly online to ensure uninterrupted studies of learners. Majority of learners across the globe are using distance learning programs through the internet, T.V. or radio or combination of these. Moreover, these measures do not ensure continuous education for all learners. We can observe the inequality in access to the internet, facility to support distance education among them, but what we do not observe is the marginalized learners. Especially learners with disabilities or very specifically learners who have special educational needs are severely neglected. Schools play an essential role for this deprived section of society, because here not only they learn but also they get therapy sessions. The estimate of 1.58 billion affected children and youth even do not take into account those learners who are marginalized and thus remain invisible in the education system. The direction of WHO of school closure to curtail the spread of novel corona virus has put the children with disabilities, at higher risk of being left behind. Differently-abled students having working parents are severely hit during the lockdown as now they cannot get personal assistance which was earlier available at school. Throughout, centuries, students with disabilities have been marginalized in all societies. They represent the most neglected and reduced section of society. They are always on the socially, and economically disadvantaged side which forced them to be an educationally deprived component of society. Their demands are still back seated; thus, their voice is never heard by the majority. This phase of crisis can also be taken as an opportunity to re-ponder the issue of how the

emergency educational plan can be better planned to include children with disabilities.

These exceptional learners were marginalized earlier also before the pandemic, but now they are more prone to risk. Inability to perform any activity in a manner a normal human being can achieve due to impairment is termed as a disability. In general, impairment is concerned with the physical aspect of health; thus, disability is depletion of functional capacity resulted from an impairment of any organ. Disability, when observed with other discrimination of society like poverty, gender, ethnicity, age, lead to multiple forms of exclusion. For ensuring comprehensive protection and services to all sectors in this time of the pandemic, an effort is needed in health, social welfare, and education. In one of the studies of UNESCO, approximately 15% of the world population, this roughly represents 1 billion people, living their life with disabilities. Out of this 2% to 4% are those who find the day to day life difficult to live without assistance. People with disabilities are more in numbers in low and middle-income countries than in high-income countries. Differently-abled students are placed in special schools or excluded from educational opportunity. Socially excluded groups of people are often exposed to discrimination; many have been denied access to education at all. This usually results in illiteracy and low skills, especially amongst adult with disabilities, contributing to a high level of unemployment and poverty. When we talk of information communication technology, then the belief that it created an inclusive learning environment is not valid. An online-based, high tech approach is not always ideal, because disability, gender, nationality, age, poverty, and various other factors affect internet access. To generalize the advantage of ICT is not a good step

because it overlooks many marginalized sections of society, which are necessarily needed to be brought in the main stream.

India's Place: - Along with other countries of the world India has also faced an unprecedented crisis developed due to corona virus. At the time when regular learners of the nation founded it challenging to carry on their studies. We can see various platforms where the issue of proper schooling is raised, and the meaningful solutions are also suggested for it. These high profile discussions, as usual, neglected the most excluded category of learners with Disability or differently able students. In India, 75% of differently-able students do not attend school. This vulnerable category is the most excluded category from education when combined with societal inequalities of caste, poverty, gender, religion. UNESCO report of 2019 reveals that in Indian schools, girls with disabilities are fewer in number in comparison to disabled boys. The report stated that the number of enrolled children in school dropped remarkably with an increase in the level of class. In India disability is just not limited to physical handicapness but here it is also manifesting in societal discrimination.

Present Educational Status of Differently-abled Students in India: - State of the Education Report (2019) for India "Children with disabilities" which worked on data of 2011 census stated that the populations of differently-able children constitute 1.7 per cent of the total population of children, who will be around 7864636 differential-able children. It is understood that school education for these children in India is at a crossroad. The report addresses that inclusive education is complex to implement. It requires a clear understanding of the diverse needs of students as well as their families across different context. In India the issues of education for these students are dealt by two ministries, the Department of Empowerment of Persons with Disabilities (DEPD), under the Ministries of Social Justice and Welfare and Ministries of Human Resource Development.

Further, DEPD deals with specialized issues like and launching and implementing special schemes related to rehabilitation and education of DAC and training of rehabilitation, professionals training in compliance of international conventions cite at U.N. Convention "The Right of Person with Disabilities etc. India was one of the first countries to rectify this convention. At the same time, the HRD addresses the educational needs of students with disabilities through schemes like Samagra Shiksha Abhiyan, National Council of Educational Research and Training (NCERT). Right to education which was enacted in the year 2009 also take into consideration of differently able students. They are considered as disadvantage groups and

are eligible for free and compulsory education from age 6 to 14 years. Accessible India Campaign the flagship campaign launched by the Prime Minister on World Disability Day,(3 December) aims at achieving universal accessibility for all, that is the barrier-free environment. This will incorporate the accessibility principles across all the new development. Smart City and Digital India are the government projects which are aimed to promote accessibility.

Challenging Task to Ensure Education during Covid-19:- It is saddening to notice that even after four months of Covid-19 spread, no separate announcement was made by the concerned Ministries to tell how education services will be provided to differently able students during this pandemic. Very late Department of Empowerment of Persons with Disability under Ministry Of Social Justice and Welfare released comprehensive disability-inclusive guidelines for protection and safety of persons with disabilities during the pandemic. Though it discusses the essential services and assistance to people with disabilities, it gave no air to the issue of educational need of students with disabilities. No provision is made to ensure any type of distance open or home-based education for this DAS. Ministry of Human Resource Development through its Department of School Literacy and Education assuring access to education through various online platforms like e- pathshala and NROER, DIKSHA, SWAYAM, DTH channel to learners. A press release of Ministry revealed that the lockdown period has resulted in an increase in SWAYAM and other digital initiatives but report nowhere mention the number of DAS beneficiaries or how this platform is modified to fulfil the unique needs of DAS.

Use of Technology to Facilitate Education for Students with Disabilities: - There is no universally accepted definition of the term ICT; in general, the term is applicable to mean all devices, networking components, application and organisations used to interact in the digital world. Its vast spread area includes not only the technologies such as landline telephones, radio, television broadcast but also artificial intelligence and robotics too. It is a collection of a diverse set of technological tools and resources combinedly used to communicate, to create, to disseminate, to store, and manage information. Last few decades, computers and the internet are utilised to enhance the efficiency and effectiveness at all levels of education, both formal and informal settings Information Communication Technology, in general, is helpful for people with disability to access information, services, develop a social-cultural network, and engage in economic activities. In this crucial time of the pandemic, it is the need of the hour to utilise this accessibility of

ICT in taking education not just at their doorstep but in their rooms. If they cannot move out, knowledge can step in with the help of ICT. Article 9 of the U.N. Convention on Rights person with disability obligate the state to ensure access of ICT system to people with disability. ICT offers a great potential to support the learning of all groups of students, including those who are differently-abled. Application of ICT enhances independence, integration, and equal opportunities for such students and thus facilitates their inclusion in society as valued, respected, and contributing members. ICT can be used to keep the morale of students high, share the stories of resilience of the world so that the students can remain positive in this adverse scenario. In this time, all the surrounding is spreading negativity, and thus, the role of the teacher becomes crucial. Students at home are listening to pessimist news; elders are talking about the fears, may it be the insecurity of life or job. At this crucial time, teacher's optimistic counselling can help the students to develop a resilient personality. Interaction of teachers with students through these technologies will make their bonding secure. Positive guidance of teachers can be a ray of hope for the students.

It is a matter of fact that without adequate infrastructure, enabling ICT access to differently able students will remain a challenge. Another point to consider is that even with infrastructure DAS may not be able to afford ICT access without active State support. Besides, the digital literacy programs of the Government like PMG DISHA do not have a specific component of digital literacy for the disabled. Next area of concern is designing, without inclusive design principle ICT products can exclude DAS further. There is an urgent need for developing websites and online resources, precisely according to the need for DAS, for instance, for vision-impaired children short phrases to describe each element on a web page should be developed. As the government has taken the initiative in translating course material in regional languages same way initiative is required to modify course material in the form which could be easily accessible to DAS.

Today Smart phones are accessible to DAS; they have features of voice recognition, screen readers but those physically disabled students who cannot afford smart phones will have to struggle to access knowledge. Like many other countries of the world, in India also telecommunication products and services required to be accessible to DAS. Government has to make mandatory rules for Private manufacturers and service providers to ensure the accessibility of ICT to DAS. The policies like Universal Electronic Accessibility to Eliminate Discrimination based on disability should be strictly followed, rather than being limited to papers only, as most of the government websites are still inaccessible in their design and functioning for DAS.

Hurdles needed to be Overcome:-

1) Technologies have to become accessible for the person with special requirements. 2) Assessment

is required to know the need of each student and accordingly, use the alternates, for example, audio could be preferred over print. 3) As requirements of differently able students include specially designed materials which make their learning costly, thus it is required to make technologies affordable to them. 4) The individual education program should be initiated. Under these educators, learners, parent, families, all work together and decide how to best proceed with each student's education. 5) Teachers are also required to get guidance on how to deliver lessons in online settings in special education. 6) Parents and caregivers should be provided with systematic approaches and necessary help for domestic responsibilities and student's education. 7) Technologies needed to be developed which are inclusive and support universal designs. 8) Special Higher Education Institute which aims for the education of students with disability should have research and development section to encourage new inventions to fulfill the individual needs of their students.

Conclusion: - There is a need for performing work with collective responsibility; the suggestions mentioned above are just the tip of the iceberg and are not exhaustive. The need of the time is disability-inclusive development. The time when average learners are facing difficulty in adjustment, it becomes all the more difficult for differently able students to go with the change. They are accustomed to fixed schedules, and the unwarranted changes due to Covid-19 have put them into undue pressures. Thus this time of crisis should be utilized in developing standard bases in education using technology for learning. Sign language, transcription, visuals, diagrams should be used more in online course materials for special need children. Thus truly making education, inclusive and universal.

References:-

1. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/need-extra-precautions/people-with-disabilities.html>
2. Covid-19 Outbreak and Persons with Disabilities, <https://www.un.org/development/desa/disabilities/covid19>
3. Elizabeth Koh, Coronavirus Strains Safety Net for People with Disabilities, <https://www.wsj.com/articles/587310130>
4. Coronavirus | People with disabilities have special issues during a virus outbreak, says Indian Institute of Public Health chief G.V.S. Murthy, <https://www.thehindu.com/sci-tech/health/>
5. Getting your workplace ready for Covid-19, World Health Organisation. <http://niepid.nic.in/corona.php>
6. G. Radha, P. Prashanth Kumar, Sensitizing People with Intellectual and Development Disabilities about Covid-19, <http://niepid.nic.in/corona.php>
7. Covid-19 response: Considerations for Children and Adults with Disabilities, American journal of public health, 2009: 99.
8. Excluding the excluded: India's response to the education of children with disabilities <https://timesofindia.indiatimes.com/>
9. 'This is crisis teaching': students with disabilities slip through cracks as coronavirus shuts schools. <https://www.theguardian.com/>
10. Covid-19 and Education of Students with Disabilities Resources, <https://www.ndrn.org/resource/covid-19-and-education-of-students-resources/>
11. Ali, W. (2018) Influence of Evolving Technology in Emerging Online Lives of the Digital Native University Students. Asia Pacific Journal of Contemporary Education and Communication Technology, 4(2), 141-155 <https://doi.org/10.25275/apcctv4i2edu15>
12. Ratheeswari, K. (2018). Information Communication Technology in Education. Journal of Applied and Advances Research, 3(Suppl 1) S45-S47

EDIFICATION OF EDUCATION IN THE COVID ERA

Dr. A.Vadivukarasi, Assistant Professor of English, Sri GVG Visalakshi College for Women (Autonomous) Udumalpet – 642128 Mo: 9942596635, vadivuramu@gmail.com

Abstract: - The Coronavirus pandemic has transformed the face of education and has forced shut down schools and colleges. In order to bridge the gap in learning during this unprecedented period, educationists and policy makers have resorted to technological modes of education. This paper focuses on the sudden transformation from traditional methods of teaching-learning to digital platforms that requires immense efforts of both the learners and the teachers. It delineates the many advantages of inculcation of technology in learning and also unravels the disadvantages that hinder learning. It also advocates the need for quality assurance and bench-marking for effective e-learning process.

Key words: E-Learning, pedagogy, learning

The Covid-19 pandemic has transformed our current way of life and has hammered into our minds the need for change in all spheres of life, especially in education. The centuries-old chalk-talk teaching model has been conquered by technology driven models, the face-to face mode of education has been thrust to the rear while blended and virtual learning occupy the forefront.

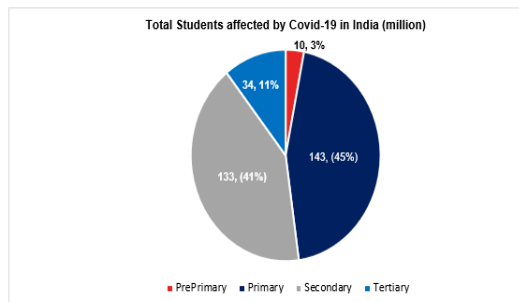
The students who were focused on learning inside the classroom have been compelled to seek improvised methodologies to supplement face-to-face learning. They are forced to step outside their comfort zone, be committed to learning, to collaborate, and above all focus on what is truly important -scores or knowledge.

secondary and higher education institutions as well as the policy makers have answered the call, mobilized, and rallied around online learning using numerous approaches in order to provide continuity and regularity. Students are being exposed to integrated learning and experiential learning, which, with greater implementation of technology, will power the future the education in schools.

Technology has emerged as a major lifesaver in the current otherwise bleak scenario. Communication using technology has become a major key to the teaching-learning experience. E-Learning, in comparison with traditional learning a method has significantly reduced the time and space required to locate and draw information. It also offers ready access to resources from various sources such as libraries, databases, periodicals, journals and other materials.

The present generation is defined by their use of technology and the pandemic has merged it into their world without which they would be rendered helpless. The future of their education is built upon the utilization of technology to empower learning in an age that is integrating technology as a way of life. These generations are influenced and in turn influence the progress of education.

Digital learning was existent in India before the pandemic, but face-to-face learning and classroom learning was predominantly the prime source of education. The learning management systems proved to be a massive shift towards e-learning. The LMS softwares provide institutions with a digital space for everything from teaching-learning, evaluation, communication, documentation and tracking to the delivery of messages, online teacher education and training. Slowly, but deliberately the e-learning techniques had been working their way into the learning systems which were more focused on the delivery of content and information from teachers to students. Correspondence and collaboration therein became more efficient, friendly and more natural and easier to navigate. Teaching using technology and E-learning methods have been evolving and expanding allowing the learners to confront new

Source: UNESCO

The chart above exposes the percentage of learners affected by the pandemic from pre-school to higher education (**televisory.com**). 41% primary and 45% of secondary school children are those mostly affected in the pandemic period, while 11% of higher education students and 3% of pre-primary children have been disturbed.

The teachers and education leaders at various levels of hierarchy in the public and private sectors have realized the severity of the educational risks represented by the Pandemic and have been working on tackling this adaptive challenge. Their efforts have been focused towards saving an entire generation of students jeopardized from losing their educational opportunities partially or wholly.

With a positive and adaptive mind-set, it can be related that learning is the acquisition of knowledge. But it doesn't have to solely occur through the age-old methods that do not utilize the highest potential of the brain. At the present unusual and unprecedented times, the primary,

experiences, access abundance of information and enjoy e-learning opportunities.

Technology has been harnessed and utilized to its fullest to disseminate knowledge by creating content and delivery systems, to familiarize various blended learning techniques, to introduce and include interesting and entertaining methods using gamifications, simulations and to discern suitable assessment and evaluation patterns. Online technologies can easily hook learners to consume your course content and understand a subject easily. Careful selection of graphics, animations, video, and sound, compelling pictures, visual elements can also transform information-heavy courses into interesting stories. Info graphics or short explainer videos can be used to sum up the sections of the. Inclusion of activities, interactive graphics, and thought-provoking questions add up to the interest of the students.

The use of more than one sense makes learning fun, and this is true especially with children, who extensively use their senses to learn. Making learning fun, interesting and effective through use of technology is crucial, according to BYJU'S Mrinal Mohit. He says "Over a period, we have observed that clever integration of games has demonstrated higher engagement and increased motivation towards learning especially among younger students, making them truly fall in love with learning" (Nick Oddson). The Covid era stands as a conducive test for companies offering virtual classroom platforms and services like Blackboard, Desire2Learn, Cisco, Microsoft, Agilix, Epsilen, Moodle, and Pearson Learning Solutions, Canvas LMS, Video chatting platforms like Zoom, Google duo, Hangouts, Google Meet, Cisco WebEx, Skype, What Sapp etc. They are making it easier and conducive for teachers to conduct virtual classes. However it will certainly take time to build a teacher and student-friendly online education infrastructure to be able to efficiently exchange knowledge. So, though a long one, the journey has begun in the right direction. In response to significant demand, many online learning platforms are offering free access to their services, including platforms like BYJU'S, Tencent classroom, Byte Dance, Lark, DingTalk, Google Classroom, Courseera, edx, Udemy etc.,.

The UNESCO has launched a global coalition, a multi-sector partnership to provide appropriate distance education for all learners. They particularly cater to the distance learning needs, but most of them offer functionalities across multiple categories. They include:

- Resources to provide psychosocial support
- Digital learning management systems
- Systems built for use on basic mobile phones
- Systems with strong offline functionality

Massive Open Online Course (MOOC) Platforms

Self-directed learning content

Mobile reading applications

Collaboration platforms that support live-video communication

Tools for teachers to create of digital learning content

External repositories of distance learning solutions

The **DIKSHA** portal, **e-Pathshala**, The National Repository of Open Educational Resources (**NROER**), **Swayam**, **Swayam Prabha**, are offered by the MHRD of India.

With millions of students out of school, and the entire learning community outside their learning spaces, technology and e-learning platforms have brought them closer to revive learning. The resources and support necessary to help make this journey into online learning easier is provided from all borders.

Learning online is proved to be more effective for those who have access to technology. Research shows that on average, students **retain 25-60%** more material when learning online compared to only 8-10% in a classroom. This is owing to the fact that the students learn while their involvement is at its fullest, which leads to active learning, thereby enabling faster learning; e-learning requires **40-60% less time to learn** than in a traditional classroom setting because students can learn at their own pace, going back and re-reading, skipping, or accelerating through concepts as they choose (unesco.org) .

The study on effectiveness of online learning and handling of technology proves that learning increases with decrease in age. The primary and secondary school children acquire the skill to absorb matters rapidly in comparison to the higher education students, and the higher education students are faster than their seniors and peers, and all these groups together prove to be swifter than their teachers. Hence the difficulty level in learning and handling technology increases with increase in age.

The general consensus on children, especially younger ones, is that a **structured environment promotes learning**, because kids are more easily distracted. To gain the full benefit of online learning, a concerted effort is required to go beyond replicating a physical class and lecture sessions through video capabilities. A wide range of collaboration tools and engagement methods that promote inclusion, personalization, entertainment, and knowledge. Passive learning has to be replaced with active learning, and the whole teaching process has to be Learner-centric adopting both synchronous and a synchronous methods.

In the current scenario, a holistic educational solution is one that offers a wide range of elements: instruction, practice, evaluation, lesson plans, assessment activities, use of digital and print resources, blended learning making learning fun and entertaining, also inducing a well-planned and cohesive atmosphere. The teacher has to plan the mode of teaching, interactions and assessment bearing in mind the specific needs of the student and subject seamlessly connecting technology, textbooks and class activities for an engaging learning experience.

In spite of all the benefits of e-learning, one cannot deny that there are some drawbacks also. Mere shift to online classrooms would not mean effective and remote learning. One-to-one interaction, discussion, and communication among peers and teachers are very important for learning. The extent to which the students learn and communicate with others on a digital platform is mostly dependent upon the readiness of both the teachers and students.

Practical skills are harder to develop from online resources. For example, conducting an experiment is something that can easily be shared, recorded videos can be posted and explained, but the practical experience is the quintessential element in this learning process and Hands-on experience cannot be replaced by e-learning. Though e-learning offers flexibility in time, enables re-attending classes and the ability to remotely access a classroom, learners may feel a sense of isolation. This is because learning online is an individual and solo act for the most part, which gives the learners the feeling that they are entirely on their own.

Teachers also confront a lot of challenges. Not only that many of them are digitally inept but also a large number of teachers have never been exposed to an online environment in the process of teaching. Teaching a course online course ideally requires preparation, such as designing a lesson plan and preparing teaching materials such as audio and video contents. Most of the teachers are comfortable navigating the Internet and the computer world, but not everyone is as tech-savvy. Without formal training, they may find the concept and execution of e-learning difficult to grasp. Even if the e-learning software is user-friendly, the idea of using it may be intimidating to some, especially to those who do not use computers regularly on their jobs. Through e-learning, the teachers use their own methods, the effectiveness of which is questionable. Since they can use e-learning tools at their own pace, there's a risk of some falling behind or just going through the material without real attention. This lack of control over the learning process can lead some to be uninterested in the use of e-learning for training purposes. Also, the teachers lack complete control over the

learning atmosphere, and cannot even be sure if the student really attempted the tests or someone else. This has posed new challenges in the assessment and evaluation of the learning process.

Learning demands a conducive environment for study. However, not all students have a comfortable space for learning at home. While most of households in India have three to one dwelling room, it would be a luxury for many to attend lectures in an undisturbed environment. Partaking in online classes on a regular basis has cost implications too, as students have to bear the cost of internet services. In the current situation, many students, especially those whose families have lost income as a result of covid lockdown-related job loss, will be unable to afford to bear the cost of internet packages.

An important aspect of the e-learning process is digital divide: poorest students do not have access to smartphones, and even if they do, net connectivity is poor and content is often not available in vernacular languages. This gives rise to discrimination in access to education. Other potential technological issues can include lack of digital infrastructure for the teachers and students, disparity in internet connection, access to computers, laptops and smart phones, slow Internet connection, specific browser requirements, and poor device compatibility.

Lack of access to electricity and internet impacts remote learning. Only 24% of the households in the country have internet facility, according to a report of National Sample Survey Education (Indianexpress). According to the Internet and Mobile Association of India Report, at the national level, 33% of women have access to internet compared to 67% of men, and the disparity increases to 28%-72% in the rural areas and reduces slightly to 38%-62% in the urban areas. The current situation has also laid bare the language and economic divide prevalent across India with vernacular medium schools largely catering to the poor section of the society whilst English medium schools catering to other sections of the society (the statesman).

At present, the whole system of teaching, schooling and learning, including evaluation and assessment methodologies rely on technology and are striving to adopt the online way of imparting education and integrating e-learning in their teaching and evaluation system. Only a handful of private schools are able to adopt and adapt to online teaching methods while the low-income private and government school counterparts have been completely shut down owing to the lack of access to technology and **e-learning** solutions. According to the India Internet 2019 report by IAMAI and Nielsen, only 36% of the Indian population has access to the internet. Approximately two-third of municipal school

students in rural areas are unable to access teaching material as they don't have internet access (**Archana Shukla**). This exposes a bleak scenario which further compels the policymakers to figure out modes and methods to ensure inclusive e-learning solutions and tackling the digital and economic divide.

An assorted strategy is necessary to manage the crisis and build a stable Indian education system in the long term. Immediate measures are essential to ensure continuity of learning in government schools and universities. Open-source digital learning solutions and Learning Management Software should be adopted so that the teachers can continue teaching online. Inclusive learning solutions, especially for the most vulnerable and marginalized, need to be developed.

It is also important to reconsider the current teaching and pedagogical methods in school and higher education by integrating classroom learning with e-learning modes to build a unified learning system. Teachers have to be upgraded into Tech savvy individuals. Aspects that were once considered fundamental to education have to be revised to largely accommodate life skills required for a wholesome development of the students. Hence a holistic curriculum focusing not just careers, but residents of the future as well will

require life skills like resilience, adaptability, collaboration, communication, empathy, creativity, and emotional intelligence. Further, it is also important to establish quality assurance mechanisms and quality benchmark for online learning. In this time of crisis, a well-rounded and effective educational practice is what is needed for the capacity-building of young minds. It will develop skills that will drive their employability, productivity, health, and well-being in the decades to come, and ensure the overall progress of our country.

References:

1. <https://www.televisory.com/blogs/-/blogs/covid-19-pandemic-disrupts-india-s-face-to-face-medium-of-teaching>.
 2. Nick Oddson, 'Performance in a time of crisis: How does your LMS measure up during a pandemic?' PR 20, 2020.
 3. <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/solutions>.
 4. <https://indianexpress.com/article/opinion/covid-has-forced-the-educational-establishment-to-introduce-e-learning-tools-but-the-chasm-between-haves-and-have-nots-is-a-concern-6469841/>.
 5. <https://www.thestatesman.com/opinion/digital-divide-indias-education-1502899472.html> Digital divide in India's education Smriti Misra and Nand Lal Mishra | New Delhi | June 13, 2020 2:05 pm.
 6. Archana Shukla, <https://www.cnbctv18.com/technology/digital-education-during-covid-19-lockdown-not-for-all-5785491.html>, Updated: April 27, 2020 09:34 PM IST.
 7. A. Clarke, *E-Learning Skills*. Red Globe Press: Paperback-9780230573123, 02 June 2008.
-

COVID-19 AND HOME SCHOOLING: IT'S HARDER THAN IT LOOKS!

Paridhi Narang, Assistant Professor, Home Science, Gopi Chand Arya Mahila College, Abohar

Abstract: *The Covid -19 Pandemic has hit and still hitting everyone hard. Schools which have always been a place for physical interaction, real life learning have been the hardest hit of all. Millions of students are studying at home without any school exposure. The structure of schooling and learning that includes ways of teaching; assessment was the first to be affected by the school closures. Only very few private schools have adopted online teaching methods. The low income private and government school counterparts have no access to e learning methods. The students have missed the opportunities for learning, have no access to mid-day meals, and are subjected to economic and social stress. Now comes a real challenge for parents and educators of how to deal with new learn at home reality.*

In India, technology and technical knowledge seems limited at the present with the parents and teachers both. Now as the lock down continue for schools, there is a real need for parents and teachers to come up with new innovations and ways of teaching the children by making use of both traditional methods and technology. This is not the time to wait and let the tide pass, but to rise and re-engineer the education to benefit the future generation that will lead the world.

Key words: *Pandemic, Education, Home schooling, Covid-19, Parents, technology.*

Introduction: - The pandemic is a crisis for today's children, as it has largely affected their academic success to social skills and mental health too and this will follow throughout their lives.

The closing of schools is one of the visible impacts of Covid-19. According to UNESCO, the education of nearly 1.6 billion pupils in 190 countries has so far been affected-that's about 90% of school age children. And still as on 1st July 2020, there are no definite dates or plan for opening of schools of many of the school children. Never ever have these much children out of the school at the same time, which is actually disrupting the learning.

Schools have now switched on to online learning and Parents are working as temporary teachers. For the sustainability of online learning, there is a list of factors which are required to be lined up. Schools need to have resources to implement online learning. Students need to have reliable internet connection; printer and Parents need to have time, energy, and ability, patience to home school their children. It is a lot to ask specially from working parents who need to fulfil both the responsibilities of work and children along with the household chores especially in case of Indian females where it is mandatory to take care of the in laws and the family.

Impact of Covid-19 on Education:

Inequality among Children: School going children are the worst affected. For students, lock down doesn't reduce cash flow but interrupted learning journey. The lock down has increased class and social differences between private and government schools. Government schools follows the midday meal scheme so as more of students get enrolled and no student is left due to poverty. The students who are studying in government schools doesn't have access to remote and digital learning facilities at home. Therefore, the education for such students is at complete halt. If the lockdown continues much longer, there is a chance that the dropout rate might increase further.

On the other hand, a minority of students attending urban private schools are using digital platforms. They are making use of video conferencing, email, zoom, what's app, you tube etc.

to continue their learning. Children below 8 years needs complete support of Parents.

Lack of readiness and infrastructure for teachers: Teachers are scrambling various ways to teach students in this situation as physical contact is not possible. Many of the teachers are not upgraded and tech savvy. Many schools in rural India are still run by just a single teacher. High speed internet, Internet supporting phones, and the technical knowledge of using various applications are some basic parameters required to rate how any teacher is performing? Moreover, the attitude and readiness to switch to online mode is a big question for the teacher.

It is harder for Parents than it looks! When it comes to home schooling, kids want more of freedom to play or to watch television on emotional grounds. When they were at normal school, "choice time" meant they could choose no. of activities within the classroom. Their options always seemed something school related. At home it translates 100% to school time.

Moreover, in today's scenario, where there is only one kid in family, the child is missing moral concepts such as sharing, cooperation, teamwork, leadership. The child will be doing the activities and tasks alone, and cooperative learning loses its significance. All the more even if Parents become the second partner, it is difficult for them to enact as a kid for long.

The most frustrating part of Home schooling is how hard it is to organise and plan everything. The teachers are doing a great job sending PDF documents that have most of the kid's school activities. The websites they are directed to navigate have separate logins and passwords. Remembering them for the Parents is a new task. If both the parents are working from home, it is difficult to juggle between their own work, household work, and children's online education. And it is altogether a different world for illiterate parents especially in case of India where they don't know how to access online.

School owners: Cash Crunch & Survival: - There is a major cash flow crunch because of lockdown. Schools which have day care facilities works with a monthly fee structure, if the lockdown

continues, from where the cash flow happen. Expenses including rent, salaries, maintenance are some of the heads which needs cash. Smaller schools may shut down permanently across the country. Parents are not willing to pay the fees as they say that our kid is not using any school facility and not willing to attend online class.

In Schools, kids are meeting their friends, classmates, teachers, workers which stresses the importance of social-emotional growth. No one knows how long Covid-19 will last and how long schools will remain closed but parents can actually ring their bells and use this transition time to make their child's future. It is important to show to kids that how much they are valued and even their education at the time of crisis. The time and energy Parents put into their kids right now will be worth enough and will be realised in future.

The Government plans are unclear:- The government has done well initially enforcing the lock down but nothing has been said regarding the education sector till now. The final university exams are at halt. The official T.V. channels are not giving any clear statements regarding fee hikes, reopening of schools, final examinations of Colleges etc. Even if the schools open by the end of September (as per news channels) good working days of the academic year are already lost. The government has not commented upon any financial support to schools.

Therefore, after looking at how badly education has taken the back bench due to Covid19, there is the need of the hour that the parents must take the command and start home schooling their children?

Benefits of Home Schooling: - 1) Parents have the opportunity to determine the curriculum and schedule of children's schooling. 2) Demonstrating to the student that education is fun. 3) Creating strong bonds with the children. 4) Adapting the methods that are best suited for their child. 5) Providing religious and ethical instructions as per their age. 6) Sheltering children from school violence and other negative behaviours that children in public schools generally encounter. 7) Providing children with their personal interaction that teachers are not able to provide due to huge number of students in the classroom. 8) Spending extra time with their children and discussing even controversial topics. 9) Family bond will be stronger as all members of the family will cooperate. 10) Assisting the children in their adolescence will become easy and smooth.

Ways to keep children learning during Covid-19:-

1) **Fix a Routine:** Fixing an age appropriate routine for the children will help them being in discipline and following the instructions as given by the parents & elders. The parents should follow a democratic approach wherein the children are also the part of deciding for their routine. Children should be given some level of flexibility at times. They may feel frustrated and agitated. The parent can involve them in household chores which will help them in development of fine and motor functions of children.

2) **Talk More!** : Encourage the child to talk more and share their feelings with the parents.

Acknowledgment of their feelings is very important so as to reduce their anxiety levels. Giving the kids full attention while listening will reduce their fear.

3) **Protect Children online:** Discuss about the internet with your children so that they know how it works, what is age appropriate for them, what they need to be aware of. Parental control is necessary to reduce online risks. Identify appropriate online tools for recreation with them: educational games, entertainment etc. Make the children about not sharing any personal information online such as pictures, home address etc.

4) **Stay in touch with your child's education facilitator:** It is very important to stay in touch with your child's teacher and school so as to clarify doubts and know how to guide children. What age appropriate content to be taught to the child? Making parents groups with the school support will also prove a good option in home schooling. Teachers can be really helpful when it comes to navigate the hub of educational resources available to parents from external sources, internet etc. there is lot of stuff available online for free. Teachers can provide some level of curation and advice. The Parents just need to see that the material from internet is from the trusted source. Schools are providing useful stream of materials to work and it is a great idea to be connected with them!

5) **Take your time:** It will be good to start with short learning session with the kids as it will be easy for them to adapt home schooling. Start with 10 minutes session and gradually build up to 35-40 minutes session. Combine various activities to make the session interesting for them. It is important to have some tangible goals. Some tasks can be priority, others can be skipped. Don't pressurise the kids, as it will make them hate studying.

6) **Schedule Fun activities together:** Collaborate with kids and be of their age group. The more they laugh and enjoy with you, the more they will be able to form the bond and listen to you. A really important thing is to keep the spirits high and to deal with the challenges of boredom, especially for small kids who get very irritated in such situations where they are bound in the houses and can't even move out for a walk for cycling.

7) **Teach Life skills:** We may not get another opportunity and should not rather at all of all the family members staying at home due to Covid-19 and lockdown. Involve the kids in chores and teach them life skills like laundry, cooking, cleaning etc. make the activities fun by giving them some incentives. Make them exercise, a bit of fresh air and sunshine are also a good way to break up the day.

8) **Lower the expectations:** As students are also facing total isolation, so don't be hard on them on days when they don't go according to plan. It is important to have important connection in place. The parents should manage their expectations about what they can deliver and how much the child can learn in a particular time. Parents cant replace the school and the school teachers. In such unusual circumstances

even if the child is doing 60% of what you planned, your child is doing fine.

9) **Identify their passion:** Move out of traditional ways of learning and help the child develop deep knowledge of the subject they love. If the child is passionate about aeroplanes, encourage them to spend some time making scrapbook on the same. This will help them to choose their career paths.

10) **Take your responsibility seriously:** Parents really need to take this seriously as it is almost 4 months that schools are closed. Children are already out of habit of going to school and studying. No day should be missed by parents due to other important chores. Home schooling is as important as other aspects.

Conclusion:- Family is another key defining factor of homeschooling. It's almost needless to say that homeschoolers spend much more time with their families than school kids, especially if they have home schooled siblings. This increases the ties between families, which are also strengthened by the one-on-one learning style of most homeschoolers, and the fact that parents can emphasize their belief systems and values through homeschooling.

Kids those who are home-schooled due to the pandemic situation will have altogether a different life experience to share with their next generation. The parents really need to be clam and patient to deal with the situation and make the children about the real life importance of education and how missing a single day on learning some concepts can impact their future and life.

The children need to understand and help parents along in making the teaching learning process easy and enjoyable. Home schooling during these times can bring a major lifestyle change as spending time together will make the children experience about values and how they perceive the world.

In the time of crisis, a well-rounded and effective education practices are required for the overall development and capacity building of the young

minds. It will help develop skills and will help gradually in productivity, employment health and overall wellbeing in the decades to come and will lead to overall growth & development of the country.

References:

1. *Benefits and Disadvantages of Home schooling.* (n.d.). Retrieved from <https://www.educationcorner.com/benefits-disadvantages-of-homeschooling.html>
2. Stachowiak, B. (2020, May 18). *What Home schooling During Covid-19 Taught Me about My College Teaching - EdSurge News.* Retrieved from <https://www.edsurge.com/news/2020-05-18-what-homeschooling-during-covid-19-taught-me-about-my-college-teaching>
3. Service, T. N. (n.d.). *Home schooling tips during Covid-19.* Retrieved from <https://www.tribuneindia.com/news/schools/homeschooling-tips-during-covid-19-110588>
4. Sellgren, K. (2020, July 08). *Coronavirus: Home-schooling has been hell, say parents.* Retrieved from <https://www.bbc.com/news/education-53319615>
5. *Coronavirus Outbreak: Tips for effective home-schooling during a lockdown - Learning News, First post.* (2020, April 20). Retrieved from <https://www.firstpost.com/learning/coronavirus-outbreak-tips-for-effective-home-schooling-during-a-lockdown-8259101.html>
6. *Covid19 & education in emergencies.* (2020, March 30). Retrieved from <https://www.educationcannotwait.org/covid-19/>
7. Enos, J., & Admin. (2020, April 20). *School Closures during Covid-19: Potential Impacts on Home schooling Regulation.* Retrieved from <https://www.sociologylens.net/topics/organisations-and-work/school-closures-covid-19-impact-homeschooling-regulation/30482>
8. *Education: From disruption to recovery.* (2020, June 15). Retrieved from <https://en.unesco.org/covid19/education-response>
9. *Home-schooling Pros and Cons.* (2017, November 10). Retrieved from <https://www.calverteducation.com/should-i-homeschool/homeschooling-pros-and-cons>
10. Sellgren, K. (2020, July 08). *Coronavirus: Home-schooling has been hell, say parents.* Retrieved from <https://www.bbc.com/news/education-53319615>
11. *Top 10 Questions About Homeschooling.* (2020, March 14). Retrieved from <https://www.homeschool.com/articles/most-important/>

VIRTUAL LEARNING IN HIGHER EDUCATION IN COVID-19

Dr. C. Brindhadevi, Assistant Professor, Sri GVG Visalakshi College for Women (Autonomous), Udumalpet

Abstract: - The Covid-19 pandemic has enforced many sectors to shift their bases online including education, where numerous colleges have started teaching their students through virtual platforms across the world. In India, however, the story in terms of online education tends to differ as compared to remainder of the world. Before this pandemic period, there was already high growth and adoption of virtual learning within the field of education has been introduced, with global edtech investments reaching US\$18.66 billion in 2019 and therefore the overall marketplace for online education projected to succeed in \$350 Billion by 2025. It is often of language apps, virtual teaching & coaching, video conferencing tools, or online learning software, there has been a serious surge in usage since Covid-19.

Keywords: Virtual platforms, Covid-19, e-learning.

Introduction: - The Covid-19 pandemic has enforced many sectors to shift their bases online including education, where numerous colleges have started teaching their students through virtual platforms across the world. In India, however, the story in terms of online education tends to differ as compared to remainder of the world.

Countries are at dissimilar opinions in their Covid-19 infection rates, worldwide there are currently quite billion youngsters in many countries suffering from college closures thanks to the pandemic. A sudden change of shift from the classroom in many parts of the world, some are wondering whether the adoption of online learning will still persist post-pandemic, and the way such a change would impact the worldwide education marketplace.

Before this pandemic period, there was already high growth and adoption of virtual learning within the field of education has been introduced, with global edtech investments reaching US\$18.66 billion in 2019 and therefore the overall marketplace for online education projected to succeed in \$350 Billion by 2025. It is often of language apps, virtual teaching & coaching, video conferencing tools, or online learning software, there has been a serious surge in the usage since Covid-19.

Education Sector During Covid-19 Period – A Summary: UNESCO has projected that about 1.26 billion youngsters or 70 percent of youngsters round the world have had their education disturbed due to the pandemic and an outsized number of those youngsters are from what UNESCO calls the “low tech or no tech” phase, with India contributing 300 million of the 1.26 billion youngsters. Given this backdrop, Professor Sahana Murthy described things behind the surge of online education in India because the clue of “Emergency Remote Teaching”. She narrates that, there’s a change between emergency remote teaching and effective online learning. She explained that for online teaching, a long side the need of tools like online platforms, one needs access also as trained teachers. She resolved her primary declaration by highlighting on the position of shifting the attitudes of the teachers also as students since online teaching only limits to a through a face-to-face lens. A method during which this might be applied is through the LCM Model, which focusses on a “learner-centric approach towards the designing and conducting of online courses”.

Dr. Shakila Shamsu shed light on the practice of technology for education shouldn't be seen as an outcome of the pandemic, but as a thought that has been ongoing for several years. She documented now by outlining the diligence of the National Mission on Education through ICT which was a robust approval of the 11th five-year plan. She illuminated how the Satellite Instructional Television Experiment within the 1970s and academic broadcasting that happen over the radio were ways during which technology was utilized in the sector of education, giving “equitable access” to all or any those learning through those channels. By the initiative of MHRD had launched a channel for college kids to require online courses and at the present 15 million students is enrolled with it. It also thrown a subsidiary direct-to-home channel in 2019, called Swayam Prabha. The numbers of viewers are doubled compared to its parent channel. She believed that the rationale India isn't ready to transition swiftly from face-to-face education to remote learning is that the absence of institutional preparedness and simple understanding by students to the new mode of delivering classes. She submitted that “higher education institutions should start preparing a tutorial plan of action.” Therefore, there's a “need to watch institutions, faculty and students to repurpose e-content during a manner that turns into the curricula for attaining the specified learning objectives of that specific course”. She established her primary statements by saying that to succeed in a bigger audience, it's essential to organize e-content which should be made obtainable in local languages.

Dr. Ashwin Fernandes from his views about Covid-19 fetched that it's a “second storm to education in India”. He said this is often due to three key reasons. Firstly, the enlarged practice of technology for varied ideas, particularly for education, has “encouraged assurance for users” Secondly, India has tried to trace the footpaths of UK, US and UNESCO prototypes of online education and lastly it hang on how both these factors “level the playing field for Indian universities.” Discussing the study conducted by his organization which focused on whether India was equipped for a digital transformation, he revealed that quite 80 percent of India’s population uses their mobile hotspot for accessing the web. 96 percent of scholars are using android mobile and accessing to educational resources faced problems with internet connectivity.

He says it, might be happening due to the low cost of internet in India, because it steered to the overburdening of systems. From his views he feels that India is currently in beginning stage of the transition from face-to-face learning to online education, where classes have begun to be taken online. Stage 2 of this transition is where there's "100 percent course delivery online (assessment, grading)" and Stage 3 is where there's "thorough transfer in fact credit through online mode." He determined by suggesting that, for India to make an efficient modification to online platforms for education, it must discourse the facility supply issues as soon and then later it brings a change towards online teaching and learning and conduct robust training for faculty and students on ed-tech tools.

Dr. V. Sridhar enlightened the "Nomenclature of Online Education", which incorporates "Learning Management", "Course Delivery", "Assessment and Evaluation" and "Sync Course Conduct." believing Dr. Fernandes on the overcapacity of network connections resulting in the poor connectivity experienced by students in online education, he suggested a couple of possible solutions. The think is that we've to supply internet connectivity through DTH or cable networks or give internet connection through landline infrastructure. Another roadblock to online education, is that the observing of online assessment. so as to extend internet connection in rural areas, connections might be taken from cities or places with an opportunity of upper internet connection and access.

According to a report of the MHRD, Government of India conducted a survey on education sector and observed that there are 993 universities, 39,931 Colleges and 10,725 other (Stand Alone) Institutions scheduled on their gateway, which contribute to education. These institutions further reflect the scholar density of India because the total enrolments in education per annum are nearly 37.4 million, reflecting the expanding horizons of the education industry. The universe was seen grasping bound by the passing day up to Coronavirus impacted the country intensely. While academic experts are pushing for online models of education - be it classroom learning or lessons, we are however to find out how successfully a nation that primarily relies on an offline mode of teaching can seamlessly transgress to a web medium of teaching and education. So, the question is will the Coronavirus Pandemic end in a replacement solution for education and innovation.

The conventional Indian education system follows face-to-face or physical teaching, albeit the trend of audio-visual aids in classrooms was introduced a decade ago. Popular academia's in India like the University of Delhi are offering online classes to its students already. But countless education organizations in India aren't furnished with such amenities. Within the event of such a niche, some students might face the brunt brutally, which could affect their entire school year. Unless we adopt from countries where the quality of education is way more advanced & flexible compared to ours.

Education System Equipped to Handle the Change: - In a study by Times education in 2018, the front-runners of famous worldwide universities were of the opinion that online teaching could never match with physical room teaching. Once we mention how equipped Indian education System to handle the change, we'd like to stay in mind that the digital shift in India is comparatively new. It is not only to our country India, but in Asia also. You'll be amazed to understand that the primary Asian Massive Open Online Course (MOOC) was developed by the Hong Kong University of Science and Technology within the year 2012 only.

Indian Educational institutions will take a period to handle the modification and be welcoming the new methods because the approach of the education system here may be a lecture-based approach to teaching. Digital teaching is more evident in schools and therefore the school students/ teachers/parents are easier with this approach in comparison to education set-up in India. Within the event of COVID-19, online teaching has become a necessity, for not only colleges in India but worldwide to seem for innovative solutions during a short period of your time and to always have a Plan-B in situ.

2020 Year for Higher Educational Sector: -

Examinations: With board exams, university exams, college exams, the doorway test being postponed, it'll be an enormous challenge for colleges to finish their syllabus on time without compromising on the education quality. By the postponement in semester exams to college being shutdown to delay in national level entrance tests, it's the tutorial year of the scholars which will suffer. As already discussed, JEE Main which is that the ticket to engineering education in India has already been postponed thanks to the Coronavirus outbreak & will cause the delay within the start of educational sessions for many of the engineering colleges and most of the opposite colleges will witness a delay also. Not just that it's estimated that students meaning to take admission in 2020 are now clueless on how and where they ought to apply to high schools from here on.

2020 Admission for Colleges Amidst: an outsized chunk of India's admission system is fractured and most of the scholars in India believe the offline process for admissions. it's a known incontrovertible fact that most of the people within the country don't have access to high-speed Wi-Fi and most of the scholars in small cities/towns/villages prefer the offline admission process. Consistent with a piece of writing published in Times, "schools with more or less open admissions like Arizona State, Western Governors and Southern New Hampshire Universities fundamentally rethought and reconstructed their UG programs, with virtual media to supply increased access at lower cost, the selective colleges generally went on with their classroom business as was common." To implement an equivalent in India could be a time-taking process merely due to a weak education system.

While it's a still gray area, platforms like ours have provisions to facilitate remote applications to high schools in India for his or her UG & PG. College Dekho features a platform called the Common form or CAF, wherein students can refill one form to use to quite 250+ colleges in India at one go! This is often facilitated with a web counseling facility, wherein education experts counsel students on the simplest course, degree or college for college kids basis his/ her academic background and aspiration. Students can use this chance for online applications to high schools for admissions in 2020.

Educational Institutions Placements: The COVID-19 panic period has directed to numerous colleges in India to defer their GD/ PI (Group Discussion/ Personal Interview) process. Popular management colleges like Management Development MDI had scheduled the WAT-GD-PI round in Mumbai from March 21-26, 2020 but an equivalent has been postponed and therefore the revised dates are going to be issued soon. Likewise, another standard college IIM Lucknow has also decided to delay its GD-PI for an indefinite period of your time. There are chances that the 2020 placement season may witness a dip because the World Economy goes through a huge decline. With new and more added companies demanding an 'outplacement', wherein support facility is provided by few organizations to assist previous employee's transition to fresh jobs or are deferring their joining dates, it'll not be aggressive to assume that globally, we are heading towards a serious recession in 2020. The Indian Economy and therefore the market will take time to regrow. Within the event of such uncertainty, students in 2020 can seize this chance to require up a certificate/ pursue an academic degree.

MHRD Digital Initiatives for Education :The best open access resources with some best ICT Initiatives (In India & Abroad) with their access link like National digital Library, SWAYAM online courses, National Knowledge Network, NPTEL, Info part, Talks to teacher, A- View, Virtual Labs, FOSSEE, Spoken Tutorial, e- Yantra, Oscar++, E-Kalpa, NCERT Text Books, directory of open access Journals, Open Knowledge Repository – International Bank for Reconstruction and Development, UG/PG MOOCs, e- PG Pathshala, SWAYAMPURABHA, e-shodh Sindhu, Vidwan, Oxford Open, Cambridge University Press etc... for the advantage of Students and school members within the field of upper Education.

Conclusion: Since our country has been adapting to the new-age learning, but there still lays a difficulty in making the endeavor's entirely successful. Anything still remains together is that merely 45 Crore general public of our overall population of the country have access to the internet and thus to Virtual and e-learning. The people residing in rural areas are still considerably bereft of the newest advancements and thus hampering the

explanation for online learning. Now, virtual classrooms aren't only hooked in to e-lectures but also require one to possess access to the e-content and online study material, practice sheets etc. as well. And that's where we lag behind as India isn't fully equipped to form education reach all corners of the state via digital platforms or online classrooms or Virtual technology. During a country just like the U.S.A, there are many low-income students who don't have access to broad bands and laptops; digital learning won't be the perfect solution. An equivalent is that the case with India, not every student here is tech-savvy or has access to the high-speed internet and can therefore suffer. When classes actually commence online, many students will suffer due to their inability in touch the value. Students who have access and thorough knowledge towards technology are capable of learning new things in online or virtual educational platforms. A report says that on an average, students preserve 25-60% more material when learning online (virtually) compared to only 8-10% during a classroom. This is often mostly thanks to the scholars having the ability to find out faster online; e-learning requires 40-60% less time to find out than during a traditional classroom location since students can learn at their specific pace, accepted back and re-reading, skipping, or accelerating through concepts as they choose.

Unless India makes internet available to all or any, there are chances that the gap in education quality may widen. The scholars who aren't privileged just like the others are going to be held back thanks to the present resort and there's no denying that. But universities and therefore the government of India are relentlessly trying to return up with an answer to resolve this problem.

References:

1. Fahad Alturise , Computer department college of Science & Arts, Qassim University ,Alrass, Saudi Arabia" Difficulties in Teaching Online with Blackboard Learn Effects of the COVID-19 Pandemic in the Western Branch Colleges of Qassim University", (IJACSA) International Journal of Advanced Computer Science and Applications, Vol. 11, No. 5, 2020
2. Aggilanda Easwary Muruthy and Fadhilah Mat Yamin, Malaysia, "The Perception, and Effectiveness Of Learning Management System (LMS) Usage Among The Higher Education Students", Journal of Technology and Operations Management, 12, No. 1 (July) 2017, pp: 86– 98.
3. K. Alshahrani and M. Ally, Transforming Education in the Gulf Region: " Emerging Learning Technologies and Innovative Pedagogy for the 21st Century", Routledge, London, UK, 2016.
4. N. A. Adzharuddin and L. H. Ling, "Learning management systems (LMS) among university students: does it work?," International Journal of e-Education, e-Business, e-Management and e-Learning, vol. 3, no. 3, pp. 248–252, 2013.

Website

5. <https://www.highereducationdigest.com>
6. <https://government.economictimes.indiatimes.com>
7. <https://www.orfonline.org>

HOUSEHOLD PEST MANAGEMENT WITH SIMPLE BORIC ACID FORMULATIONS AMIDST COVID-19 OUTBREAK

Dr. Sheetal B. Juneja (Banerjee), Asst. Prof., Dept. of Zoology, D. B. Science College, Gondia (M S).

Abstract: Covid -19 Pandemic has made a major impact across the globe. During this unprecedented Covid 19 outbreak government have ordered to shutdown the non-critical businesses and services to reduce the transmission of the virus to protect the population. This has left many buildings lying empty or with much reduced human presence resulting in greater risk of pest and maintenance problems. Pests such as rodents, cockroaches, etc, have started seeking new locations for water, food, and shelter. During this period of change, Homeowners may see pests in new and different places. Pest Management requires professionals to visit sites and deal with clients face to face. As its everyone's responsibility to help protect the nation from the spread of the virus by following official government advice, particularly by avoiding all unnecessary contact and practicing social distancing, Present paper is an attempt to enlist various easy and ecofriendly Boric acid formulations to curb the menace of household pests.

Keywords: Covid -19 Pandemic, Pest Management, Boric acid formulations.

Introduction: Boric acid is a secret ingredient of lot many pesticides and has long served as an insecticide in urban pest management. It is commonly used to control a wide variety of urban pests, including bed bugs. A 2011 study found that boric acid was available as a 'do-it-yourself' (DIY) product in 70% of 120 stores surveyed in New York City, and it was the most common nonspray product found.¹ Indeed, dust formulations of boric acid are effective against other crawling insects, including cockroaches, silverfish, and fleas.^{2, 3, 4} Boric acid appears to be an excellent candidate for a bed bug baiting system, and its solubility and stability in water, low mammalian toxicity, low cost, and no evidence of resistance to it in any insect species make it a particularly appealing candidate.⁵

The chemical formula of Boric Acid is $B(OH)_3$, is also known as hydrogen borate, boracic acid, orthoboric acid, and acidum boricum. It is a colourless crystal or white powder that easily dissolves in water. It is widely used in the pesticide formulations. It can be found in tablet form, liquid form, and powder form and in various types of traps. It destroys insects by absorbing into them, poisoning their stomachs, affecting their metabolism, and abrading their exoskeletons. When pests come into contact with it, whether through a trap or through walking across it a thin layer of it, it sticks to them, and they ingest it while cleaning themselves. Most baits containing this compound usually only a 5 percent formulation of boric acid, since high amounts of it can repel insects. However, fine powders or dusts that one would spread out in a thin layer contain 99 percent boric acid.⁶

Rat killer Mix: Mix one part boric acid with two parts peanut butter and shape into pea-sized balls. Leave out for the rats to ingest overnight.⁷

Cockroach Bait: -Three parts boric acid with one part powdered sugar can be used as an exclusive Cockroach bait.

Cockroach Balls: - Mix together 200gm boric acid with finely chopped one medium sized onion, 1 cup of flour/ corn starch, and 1/4 tsp of salt. Add enough milk to the mixture to make it all come together into dough of Pie crust consistency.

Roll into 1-2cm balls. The larger size last longer and are a bit more effective as it contains more onion. The smaller size is better for placing them in smaller spaces. Sometimes there's not a lot of space behind fridges and dishwashers. Place them on wax paper and allow them to dry. After drying one can use as an Cockroach bait.⁸

Ant Killer: - To create own ant trap at home mix 1 teaspoon of boric acid with 10 teaspoons of sugar and 2 cups of water. Put the mixture on cotton balls and let it soak. Then leave them in areas where ants are present. Eventually, they get so attracted to the sugar and will be taking the poison back to their colony.⁹

Lawn Pest Repellent Spray: - Dissolve the boric acid in warm water. Mix 10 oz of boric acid with a ½ cup of water. Stir the mixture until it is dissolved. Then, dilute the mixture in 2 ½ gallons of water to kill pests around the house.

Mold spray: Combine one cup of boric acid with 1 gallon of water. That should be good in eliminating mold spores all over the house (10).

Termite Killer: One Tea spoon of boric acid was

mixed with 8 fl oz. of warm water. This solution is used to spray the wooden surfaces or infested soil.

Conclusion: - These ecofriendly formulations are safe and economic. Hence recommended for use especially during the Covid-19 crisis, when we all are following social distancing and all the preventive measures to get rid of the household pests.

References

1. Horton M. K., J. B., Jacobson W., McKelvey D., Holmes B., Fincher A., Quantano B. P., Diaz F., Shabbazz P., Shepard A., Rundle, et al. 2011. Characterization of residential pest control products used in inner city communities in New York City. *J. Expo. Sci. Environ. Epidemiology*. 21: 291–301.
2. Hinkle N. C., P. G. Koehler, and Patterson R. S.. 1995. Larvicidal effects of boric acid and disodium octaborate tetrahydrate to cat fleas (Siphonaptera: Pulicidae). *J. Med. Entomol.* 32: 424–427. [PubMed] [Google Scholar]
3. Rust M. K. and Dryden M. W. 1997. The biology, ecology, and management of the cat flea. *Annu. Rev. Entomol.* 42: 451–473. [PubMed] [Google Scholar]
4. Wang C. L. and Bennett G. W. 2009. Least toxic strategies for managing German cockroaches, pp. 125–141. In Peterson C. J. and D. M. Stout (eds.), *Pesticides in household, structural and residential pest management*, vol. 1015 Amer Chemical Soc, Washington.
5. Angela Sierras, Ayako Wada-Katsumata, and Coby Schal. Effectiveness of Boric Acid by Ingestion, But Not by Contact, Against the Common Bed Bug (Hemiptera: Cimicidae), *J Econ Entomol.* 2018 Dec; 111(6):
6. The Truth About Boric Acid as an Insecticide <https://lakenormanpest.com/truth-boric-acid-insecticide>
7. <https://dengarden.com/pest-control/how-to-keep-rats-ou->
8. <https://www.livspace.com/in/magazine/home-remedies->
9. <https://www.treehugger.com/how-to-get-rid-of-roaches>
10. <https://homeguides.sfgate.com/homemade-ant-killer-boric->
11. <https://homeguides.sfgate.com/boric-acid-kil>

THE ROLE OF MGNREGA IN COVID-19 CRISIS

Baba Murlidhar Meshram, Research Scholar, RTMNU Nagpur babameshram01@gmail.com

Abstract: - The paper attempt to analyse the role of MGNREGA in Covid-19 crisis. As Migrant workers across the country return to their village, rural India's dependence on NREGA wages for survival is expected to increase manifold. If we expect NREGA to effectively reduce rural distress, some changes will have to be made in the design and implication. For as long as rural communities grapple with the economics after shocks induced pandemic. All NREGA work sites must be adequately stocked with necessary supplies, including water, soap and sanitizin to ensure workers safety in compliance with covid-19 safety and hygiene guidelines.

Keywords: - MGNREGA, Covid-19 crisis, wages, workers, jobcard.

Introduction: - The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (2005) aims to enhance livelihood security for all adults willing to perform unskilled manual labour in rural areas. Any household is entitled to 100 days of employment in a financial year at a minimum daily wage rate. Work can be split among household members, but workers must be at least 18 years old.

The Act envisages not only an immediate livelihood (through employing unskilled labour) but also long-term livelihood opportunities by creating sustainable assets in rural areas. This contributes to enhancing national resources (through water conservation, drought proofing, renovating water bodies, rural connectivity, and so forth) and furthering sustainable development.

MGNREGA's planning process is unique among India's government programmes. As a demand-driven, rights-based programme, it begins at the village level. In a public meeting of the village community, the Gram Sabha, individuals, and households register their interest in obtaining work. This information is consolidated by the lowest-level governance structure, the Gram Panchayat, which then prepares a list of projects to submit to the intermediate Panchayat at the block level to get project sanction. Thus, the initiative for developing projects rests with local government in response to grassroots demands,

Once projects are approved at the block level, at least 50 percent of MGNREGA works must be implemented by the Gram Panchayat, with at least 60 percent of the expenditure as wages. All workers must be allocated work within five kilometers of their residences. For those who must travel farther, a 10% wage increment is provided to cover transportation costs. If too few workers demand work within a given Gram Panchayat, the programme officer at the block level must ensure that these workers are accommodated in nearby areas. Thus, the Gram Panchayat and the programme officer at the block level (responding to the intermediate Panchayat) have the primary responsibility for implementation of the programme.

The poor are more likely to work in MGNREGA: - Before MGNREGA was launched; about 42% of the surveyed rural population was below the poverty line. Among the rural poor, 30% of households participate in MGNREGA, compared with 21% of the non-poor. Among the households in the top consumption quintile, only 10% participate.

These figures suggest that MGNREGA is far more likely to attract the poor than the non-poor. MGNREGA is also more likely to attract workers with lower education levels who cannot find other work. Among households in which no adult is literate, about 30% of households participate in MGNREGA, compared with only 13% in households in which at least one adult is a college graduate.

MGNREGA in a changing rural labour market: - While farming remains at the core of rural Indian life, increasingly greater proportions of men and women participate in non-farm work. The proportion of men aged 15-59 working solely in agriculture fell from 41% in 2004-05 to 31% in 2011-12. The decline for women was smaller, from 40% to 35%. Many men and women combine farm work with non-farm labour, even without MGNREGA. Only 13% of rural men and 10% of rural women ages 15-59 work in MGNREGA. Average number of days worked in MGNREGA is less than four days at the population level. Thus MGNREGA is a very small part of the rural labour market. About 45% of female MGNREGA workers were either not working or worked only on a family farm in 2004-05. This suggests that MGNREGA may well be the first opportunity many women have to earn cash income.

On April 15th, 2020, the Ministry of Home Affairs issued an order allowing select activities to" be restarted from April 20th onwards. This included activities related to the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) or NREGA. Since the partial lifting of the lockdown in some parts of the country, various state governments have started NREGA activities in some measure.

As migrant workers across the country return to their villages, rural India's dependence on NREGA wages for survival is expected to increase manifold. If we expect NREGA to effectively reduce rural distress, some changes will have to be made in its design and implementation-for as long as rural communities grapple with the economic aftershocks induced by the pandemic.

Drawing on our experience at PRADAN, we recommend the following reforms to effectively strengthen the role that NREGA can play in responding to the COVID-19-induced crisis.

Priorities Individual Benefiting Schemes (IBS):- Work schemes that can be taken up by individuals and small groups of 4-6 workers must be prioritised. Across many parts of the country, preparation for the *kharif* season will be underway soon, and individual schemes such as repairing and

strengthening bunds on land used for paddy cultivation and fencing of croplands can be introduced. Additionally, schemes for building individual assets such as goat and poultry sheds, dug wells, and farm ponds should also be given priority.

Increase the number of work schemes:- Currently there are only 2-3 work schemes running per panchayat, which is leading to the crowding of workers at worksites. To prevent this and to ensure that all willing households are able to access employment through NREGA.

Pay workers immediately: - Rural households urgently need cash-in-hand, and so the emerging demand is for immediate payment to workers. NREGA payments are frequently delayed by weeks or months. Given the circumstances, such delays will be entirely counterproductive. It is recommended that in remote areas, wage payments should be made in cash, and paid on the same day.

Modify daily workloads: - In compliance with COVID-19 guidelines, workers are wearing masks and other forms of face protection. NREGA works typically involve hard physical labour and workers are finding it challenging to breathe comfortably while working. Consequently, for as long as workers are required to wear masks, the daily volume of work assigned to them must be reduced. A time and motion study needs to be conducted immediately to determine the number of hours of work that can be safely carried out while wearing a mask. All NREGA work sites must be adequately stocked with the necessary supplies, including water, soap, and sanitiser, to ensure workers' safety in compliance with COVID-19 safety and hygiene guidelines.

For as long as workers are required to wear masks, the daily volume of work assigned to them must be reduced.

Increase wages:- When the PM Garib Kalyan Yojana was announced, it included a relief measure for NREGA workers: The daily-wage rate would be increased from INR 182 per day to INR 202 per day, effective April 1 st, 2020. However, Jean Dreze point out that the central government has not actually allocated any additional resources to NREGA.

"If NREGA wages are to effectively support rural households, they must be at par with states agricultural wages."

If NREGA wages are to effectively support rural households as they cope with this crisis, they must, at a minimum, be at par with states' agricultural wages. For example, the Government of Odisha has increase the daily-wage rate for unskilled manual work under NREGA to INR 298 per day in 20 migration-prone blocks of four districts (Balangir, Bargarh, Nuapada, Kalahandi). This amounts to an additional amount of INR 91 over and above the notified minimum NREGA wages in the state, which is INR 207 per day. Other states must follow Odisha's lead, especially in vulnerable districts.

Increase guaranteed days of work: - In light of the limited income-generating activities available in rural India, the number of days of work per job card should be increased from 100 person days per year to

200 person days per year. This move will be especially valuable in blocks that have a high percentage of marginal and landless farmers, Adivasi households, and where migration is high-particularly in the tribal belt of central India.

Issue job cards: - Job cards should be issued to all those who demand NREGA work, within 24-48 hours of receiving an application for the same. In cases where job cards are in the custody of middlemen, these should be reissued immediately.

In need of relief

The government's rural job scheme employs 128 million people, who are without work at present as the worksites are not operating due to the lockdown.

Top 5 states (in mn)

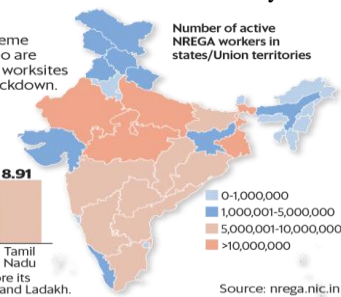
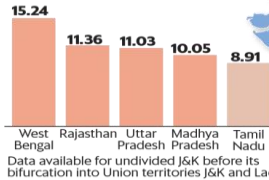

Table No. 1:- The government rural job scheme

Include single women:- Often, at NREGA worksites two people from a household will work on a scheme together-the men dig the soil and their female counterparts take on the role of headloaders-transporting the excavated soil. In compliance with COVID-19 guidelines, the muster rolls that are currently being issued are limited to 5-6 workers.

Strengthen delivery mechanisms: - For NREGA to function effectively, government departments must be adequately staffed to support the demand for work, oversee work sites, and make timely payments. This means that people who are staffed to NREGA departments-engineers, supervisors, and others-need to be available for NREGA-related work. Since the announcement of the lockdown, the focus of the government machinery has shifted to providing relief. While this is critical, it should not be at the cost of implementing NREGA.

Engage civil society: - Civil society organizations (CSOs) have played a significant role in creating awareness within communities and building the capacity of frontline functionaries on natural resource management (NRM) under NREGA. Therefore, experienced and capable CSOs should be engaged to create mass awareness and build the capabilities of frontline functionaries.

In 2019, the Ministry of Rural Development (MoRD) launched the Cluster Facilitation Project (CFP) in aspirational districts and other backward areas, with a view to leveraging NREGA and other livelihoods schemes to reduce poverty. However, the CFP's focus on the use of GIS and remote sensing technologies for NRM planning greatly reduces the scope to generate demand for employment. NREGA is a demand-driven programme and the government must not turn a blind eye to creating awareness about entitlements and participatory NRM planning processes. It can draw on the learnings from the Cluster Facilitation Team project in Jharkhand-in which CSOs partnered with the MoRD to streamline NREGA-to redesign the newly-launched CFP.

Increase budgetary allocations: - The central government's budgetary allocation of INR 61,500 crore to NREGA for FY 2020-21 is inadequate. It is even lower than the previous year's revised estimates of INR 71,000 crore. The thousands of migrant workers who are returning to their villages will soon begin searching for employment in their local areas. This will undoubtedly result in an increase in the demand for NREGA work and the current budget allocations to the scheme will not be sufficient to meet this increased demand. Echoing the recommendation from eminent activists and economists, an additional INR 1 lakh crore needs to be allocated so that NREGA can act as a safety net and help rural households cope with the devastating impact of the lockdown.

II. Review of Literature: - Kuman (2014) in his paper examined that programme has a major impact on rural area. MGNREGA is playing pivoted role in rural employment generation and enhancing the rural area. The panchayat raj institution played a leading role in planning and implementation of the programme.

Prasad L (2012) recognized that proves outcomes include strong thering grass root processes of democracy and infusing transparency and accountability in governance. It has enabled rural people with sufficient purchasing power and they are able to of least to supports their basic necessity i.e. food. The act has limited the rural poor to their areas and stopped migration to the cities. It is not only giving rural livelihoods but also involving them.

Xavier (2014) Finds that the MGNREGA expands wage and consumption of the family units thought about over the pre MGNREGA period and the plan essentially improves the social and financial basic leadership energy to women in the men commanded rural culture.

Ahangan (2014): Examined that rural women are traditionally homebound the employment guarantee Act played a significant role in curbing garden discrimination and empowering rural woman. The scheme it attractive especially for women because it stipulates that one-third of the total workers should be women.

IFSW: - Recounting our professional values Service, human rights and social justice, dignity and worth of people, privacy and confidentiality and importance of human relationship and integrity which covid-19 has undermined and in some instance overturned, it has become increasingly notable that if any professional is most hurt by the pandemic, it is the social work profession.

III. Objectives of the study: - 1. To analyzed the role of MGNREGA in covid-19 crisis. 2. To analyzed the role of MGNREGA for generation of employment in rural India. 3. To know the viability of MGNREGA for rural growth.

IV. Research methodology:- The information the different sources used to gather secondary information incorporate reports of MGNREGA research papers, journals and the website of MGNREGA.

Study and Discussion: - Only 20% of the number of people who were provided work in April 2019 was employed in April 2020 under the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), according to official government data.

In the month of April 2020, 34 lakh households were provided work as compared to 1.7 crore in April of 2019, a decline of 86%. In fact, this figure is the lowest for at least the last seven Aprils since 2013 (data for previous years is not available online). It is also the lowest for any month in at least seven years.

A bulk of the employment that was provided was only provided in a few states. Of the 34 lakh households who were provided employment in April, 20 lakh - or about 57% - were accounted for in only two states - Andhra Pradesh and Chhattisgarh. The employment provided in these two states is still lower than April 2019 when the two states combined employed 36 lakh households.

A majority of states - 19 out of 34 - provided work to less than 10,000 households. Some states like Telangana did not record any work at all. Even large states like Uttar Pradesh and Maharashtra provided employment to only 74,000 and 54,000 households respectively.

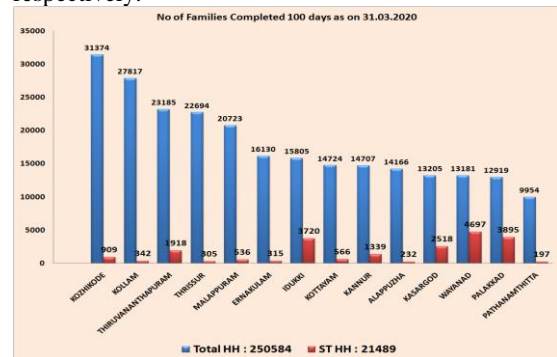

Table No. 2:- No. of families completed 100 days as on 31.03.2020

Not surprising: - The decline in work provided through MGNREGA does not come as a surprise. When the lockdown was announced on March 24 by Prime Minister Narendra Modi, there was no clarity on whether MGNREGA activity will be allowed. Most states did not allow MGNREGA works. The government clarified only on April 15 that MGNREGA work can be allowed with effect from April 20. It does, however, raise the question on the Centre's thinking behind announcing a 'wage hike' of Rs. 20 as part of its Pradhan Mantri Garib Kalyan package announced on March 26. Finance minister Nirmala Sitharaman said that the wage increase will benefit 5 crore families.

Conclusion: - In compliance with Covid-19 guidelines, workers are wearing masks and other forms of face protection. NREGA works typically involve hard physical labour and workers are finding it challenging to breathe comfortably while working. Consequently, for as long as workers are required to wear masks, the daily volume of work assigned to them must be reduced. A time and motion study needs to be conducted immediately to determine the

number of hours of work that can be safely carried out while wearing a mask. All NREGA work sites must be adequately stocked with the necessary supplies, including water, soap, and sanitiser, to ensure workers' safety in compliance with Covid-19 safety and hygiene guidelines.

For NREGA to function effectively, government departments must be adequately staffed to support the demand for work, oversee work sites, and make timely payments. This means that people who are staffed to NREGA departments—engineers, supervisors, and others—need to be available for NREGA-related work. Since the announcement of the lockdown, the focus of the government machinery has shifted to providing relief. While this is critical, it should not be at the cost of implementing NREGA.

References:

1. Das, Darshana (2016), Role of MGNREGA in rural employment, "A study of Banpeta District of Assam India", *international journal of humanities and social science studies*, 2(6); 240-242.
2. The gazette of India (2005), "The National Rural employment guaranter act, 2005", Ministry of law and justice (Sept. 7)
3. www.nrega.nic.in
4. Thafuans (2016, February), Awareness about job provisions in MGNREGA : A preliminary analysis. *Paripox-Indian journal of research*, 5(2).
5. Shah, Mihan (2007), Employment Guarantee, Civil society and Indian Democracy, *Economics and political weekly* : 52 (45).
6. International federation of social workers (2020), Statement on IFSW and Covid-19. Retrieval from <https://www.ifsw.org/statement-on-ifsw-and-covid-19/>
7. Ahangan, G.B. (2014), Women empowerment through mgnrega; A case study of Block Shahabad of District Anathag, Jammu and Kashmir, *National monthly referred journal of research in commerce and management*. 55-62.
8. Fuman, S. (2014). Role of MGNREGA in rural employment, A review epra *international journal of economics and business review* 2(1). 18-22.

SOCIAL, BEHAVIORAL CONSEQUENCES OF COVID-19 PANDEMIC

Neeraj Mehta, Gopichand Arya Mahila College, Abohar, India. Email-neerajmehta96000@gmail.com

Abstract: The Covid-19 pandemic is an enormous global health crisis. During any outbreak of an infectious disease, the psychological reactions of the population play a key role in determining both the course of disease and the occurrence of social disorder during the outbreak. While focusing on disease prevention, reducing transmission, and exploring treatment options is critically important during a pandemic, it is equally important to keep an eye on the social and behavioral aspects of the population as well. An insight into the behavioral aspects can provide ways to deal with the pandemic much more efficiently and swiftly.

Keywords: Covid-19, behavioral aspects, social aspects.

Introduction: - Coronaviruses are a group of related RNA viruses that have their roots into the world for almost 60 years since their discovery in late 1960s. The name coronavirus has been derived from a Latin word — corona, meaning crown. This refers to crown-like spikes on the outer surface of the virus.¹ these viruses were thought to infect only animals like chickens and pigs with no major human contraction, until the outbreak of severe acute respiratory syndrome (SARS), caused by a coronavirus (SARS-CoV), in 2002, in Guangdong, China. A decade later, in 2012, another pathogenic coronavirus, known as Middle East respiratory syndrome coronavirus (MERS-CoV) caused an endemic in Middle Eastern countries.^{1,2}

In December, 2019, the World Health Organization (WHO) was informed of a series of pneumonia cases of unknown cause that emerged in Wuhan, Hubei, China.³ This virus was named as SARS-CoV-2 by the International Committee on Taxonomy of Viruses.¹ Since the first report, the infections have spiked exponentially with an evident human to human contact¹ and has led to COVID-19 pandemic with more than 13,382,020 confirmed cases and nearly 580,038 deaths as of the mid of July 2020.⁴ During this entire period our focus has mainly lied on understanding the disease process, preventing transmission, and exploring effective treatment options. However, the impact that such a pandemic can have on the behavioral

and social aspects of the population is also of grave concern. A proper understanding of these facets can provide valuable insights for managing the pandemic and its impact. In the present article, we will outline some of the major aspects of individual and collective behavior in response to the pandemic.

Threat perception: - All animals, including humans possess a set of defensive systems for combating threat. Negative emotions and fear can make threats appear more imminent. Thus, targeting fears can be useful in some situations. For instance, fear can lead people to change their behavior in a positive manner if they feel capable of dealing with the threat, however, if the threat is enormous and people feel incapable of dealing with it, then fear leads to maladaptive fear control or defensive reactions.⁵

People are frequently engaged in making predictions about various aspects of their own future, including health aspects. This is important for them in terms of formulating goals and making decisions to deal with an imminent threat. Pessimists expect rather unfavorable developments, while optimists usually think that events will develop in a manner best suited to them. Although optimism is good and it promotes better physical health, but at times this leads to the occurrence of 'unrealistic optimism'.⁶ In this case, people believe that negative events are less likely

to befall oneself than others, and similarly positive events are more likely to happen to themselves than to others. To this effect, people usually underestimate the likelihood of contracting a disease and therefore end up ignoring important public health warnings.⁵

Emotional reactions:- In potentially overwhelming situations, like the current Covid-19 outbreak, emotions often drive threat perceptions. Negative emotions often lead people to rely more on negative information to make decisions. In the case of strong negative emotional reactions, people tend to ignore vital information.⁵ For example, media coverage plays an important role in shaping peoples' emotions. Providing information to the public on emergent, complex, and rapidly changing health threats is not an easy task, even for public health experts. However, when the information individuals rely on comes not from public health experts but rather from the mass media, prevention efforts may be at risk.⁷ The mass media usually reports on COVID-19 negatively—for example, by reporting the number of people infected and died—opposed to those who recovered or experience mild symptoms.⁵ This may increase negative emotions, that lead to decisions which could have broad consequences in the case of highly contagious infectious disease.⁷

Social discrimination:- Fear and threat that people experience during a pandemic has implications not only for how people think about themselves, but also how they feel about and react to others—in particular, out-groups, frontline health care providers, and patients.⁵ For example, in 1832, a series of "cholera riots" occurred in various towns and cities throughout Britain, frequently directed against the authorities, doctors, or both. The public perception was that cholera victims were being removed to the hospital to be killed by doctors in order to use them for anatomical dissection.⁸ Likewise; the bubonic plague unleashed massive violence in Europe with over a thousand communities eradicated. Although not every pandemic leads to violence, disease threat can nonetheless give rise to discrimination and violence against victimized groups.⁵ In case of Covid-19, already there have been reports of physical attacks on ethnic Asian people in predominantly White countries.⁹

With the increasing number of Covid-19 cases, the numbers of healthcare professionals are also increasing. The key players face stigma and discrimination not only in the workplace but also at the hands of the very society they are trying to help.¹⁰ While there are several effects of Covid-19 on mental health of the general population, the healthcare providers are also facing mental health challenges.¹¹ In addition many of the recovered patients are also being ill-treated and denied entry in the community based on the perception that they

may transmit the virus to others. This attitude and stigma shown by the community has to great extent created a non-supportive environment to control this crisis and is adding additional burden on the healthcare providers and administrators. In addition, in order to avoid discrimination due to the disease, people are being driven towards hiding their illness and not seeking healthcare. This would eventually lead them to more severe health problems and as well increased cases and deaths due to Covid-19.¹⁰

Risk perception: - During a pandemic, people are faced with uncertainties caused by future consequences. Uncertainty in the future brings with it several risks and anxiety. Each individual needs a way to reduce anxiety through risk reduction.¹² In these situations, many a times people act blindly and excessively out of self-preservation, potentially endangering the survival of all.⁵ The risk aspect is a part of panic behavior in people. Fear of failure is associated with risk avoidance. When consumers feel a specific risk, they tend to seek confirmation of their perceptions. Consumers who feel the risk of an outbreak would normally act to reduce the level of perceived risk. In particular, panic buying is one such behavior which is common during a crisis situation. The risk of food shortages or medical supplies, if there is quarantine in the area and an outbreak if there is no health equipment drives panic buying. People have witnessed such behaviors in the past, for instance influenza A/H1N1 pandemic, in 2009 in Poland; Hurricane Sandy stroke, in 2012 in New York City; earthquake and nuclear crisis in Japan are all such situations that triggered panic buying of food and/or medicines.¹²

On the other hand, certain people are capable of managing this situation well and in response to a crisis, they tend to cooperate rather than compete. This sense of concern for others, arises from the shared identity of being in a disaster. This feeling can be harnessed by urging the public to think about everyone and to act for the common good.⁵

Social distancing and Stress: - Social distancing is the practice of keeping people at a distance to reduce the chance of spreading illness. As per, Centers for Disease Control and Prevention (CDC), a distance of 6 feet reduces the spread of Covid-19. Individual actions such as working remotely, avoiding public transportation, staying home, and avoiding gathering in religious and social functions could go a long way in controlling the spread. Community-wide measures include transition to online teaching, and the widespread engagement of telecommunication are also highly beneficial measures.¹³ However, the problem with social distancing is that it interferes with the daily activities and human instinct to connect with others. Social connection helps

people regulate emotions, cope with stress, and remain resilient during tough times. By contrast, loneliness and social isolation worsen the burden of stress and often produce deleterious effects on mental health. Distancing threatens to aggravate feelings of loneliness and could produce negative long-term health consequences.⁵ For example, 5% of the population affected by Hurricane Ike in 2008 reported major depressive disorder after the hurricane; communities affected by the Deepwater Horizon oil spill showed signs of clinically significant depression and anxiety; SARS epidemic was also associated with increases in PTSD, stress, and psychological distress in patients and clinicians.¹⁴ All such events, project an impact on mental health that can occur in the immediate aftermath and then persist over long time periods.⁵

The social effects of the pandemic also play a part within the walls of our homes.⁵ Due to the social isolation measures implemented across the globe to reduce the transmission of COVID-19, people living in volatile situations of family violence are restricted to their homes, and hence find themselves in sudden forced proximity with their immediate family. This proximity which is associated with a range of factors including economic stress, disaster-related instability, emotional instabilities, and negative coping mechanisms (e.g. excessive alcohol consumption), and reduced options of support, can have an explosive impact, triggering an unprecedented wave of family violence.^{15,16} With millions of people spending time indoors, there have been increasing instances of domestic violence worldwide.¹⁷

Although, major stressors, have the intensity to alter the course of relationships, but a deeper understanding of which of these effects are harmful or beneficial could be helpful in coping with this problem effectively and efficiently. One factor which can surely have a positive impact on relationships is calibrating the expectations to the circumstances, but this factor is bound to vary from family to family.⁵

Conclusion: - In the face of a global pandemic like Covid-19, avoiding stress altogether is simply not an option. However, understanding the issues and designing targeted interventions, can be helpful in dealing with this situation in a much more effective manner. The worldwide COVID-19 pandemic represents a unique threat. However, while dealing with this threat it is also important to recognize the pandemic that will immediately follow the current one—that of mental and

behavioral illness—and implement the steps needed to mitigate it.

References:

1. Varshney, M., Parel, J. T., Raizada, N., & Sarin, S. K. (2020). Initial psychological impact of Covid-19 and its correlates in Indian Community: An online (Feel-Covid) survey. *Plos one*, 15(5), e0233874.
2. Shereen, M. A., Khan, S., Kazmi, A., Bashir, N., & Siddique, R. (2020). Covid-19 infection: Origin, transmission, and characteristics of human coronaviruses. *Journal of Advanced Research*.
3. Huang, C., Wang, Y., Li, X., Ren, L., Zhao, J., Hu, Y., & Cheng, Z. (2020). Clinical features of patients infected with 2019 novel coronavirus in Wuhan, China. *The lancet*, 395(10223), 497-506.
4. Covid-19 Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE) at Johns Hopkins University (JHU)". ArcGIS. Johns Hopkins University. Retrieved 2020-07-15.
5. Van Bavel, J. J., Baicker, K., Boggio, P. S., Capraro, V., Cichocka, A., Cikara, M., ... & Drury, J. (2020). Using social and behavioural science to support COVID-19 pandemic response. *Nature Human Behaviour*, 1-12.
6. Dolinski, D., Dolinska, B., Zmaczynska-Witek, B., Banach, M., & Kulesza, W. (2020). Unrealistic Optimism in the Time of Coronavirus Pandemic: May It Help to Kill, If So—Whom: Disease or the Person? *Journal of Clinical Medicine*, 9(5).
7. Basch, C. H., Hillyer, G. C., Meleo-Erwin, Z., Mohlma, J., Cosgrove, A., & Quinones, N. (2020). News coverage of the Covid-19 pandemic: Missed opportunities to promote health sustaining behaviors. *Infection, Disease & Health*.
8. Burrell, S., & Gill, G. (2005). The Liverpool cholera epidemic of 1832 and anatomical dissection—medical mistrust and civil unrest. *Journal of the history of medicine and allied sciences*, 60(4), 478–498.
9. Russell, A. The rise of coronavirus hates crimes. *The New Yorker* <https://www.newyorker.com/news/letter-from-the-uk/the-rise-of-coronavirus-hate-crimes> (2020).
10. Singh, R., & Subedi, M. (2020). Covid-19 and Stigma: Social discrimination towards frontline healthcare providers and Covid-19 recovered patients in Nepal. *Asian journal of psychiatry*.
11. Tandon, R. (2020). The Covid-19 pandemic, personal reflections on editorial responsibility. *Asian journal of psychiatry*, 50, 102100.
12. Wijaya, T. Factor Analysis of Panic Buying During the Covid-19 Period in Indonesia.
13. Sen-Crowe, B., McKenney, M., & Elkbuli, A. (2020). Social distancing during the Covid-19 pandemic: Staying home save lives. *The American journal of emergency medicine*.
14. Galea, S., Merchant, R. M., & Lurie, N. (2020). The mental health consequences of Covid-19 and physical distancing: The need for prevention and early intervention. *JAMA internal medicine*, 180(6), 817-818.
15. Usher, K., Bhullar, N., Durkin, J., Gyanfi, N., & Jackson, D. (2020). Family violence and Covid-19: Increased vulnerability and reduced options for support. *International journal of mental health nursing*.
16. Usher, K., Bhullar, N., Durkin, J., Gyanfi, N., & Jackson, D. (2020). Family violence and Covid-19: Increased vulnerability and reduced options for support. *International journal of mental health nursing*.
17. Owen, L. Five ways the coronavirus is hitting women in Asia. *BBC News* <https://www.bbc.com/news/world-asia> (2020).

कोविड-१९ का सूक्ष्म, लघु एवं मध्यम उद्योगों पर प्रभाव

प्रो. विकास वर्मा, सहायक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र), श्री. नीलकण्ठेश्वर, शासकीय स्नातक महाविद्यालय, खंडवा (मप्र)

शोध संक्षेपिका:— आर्थिक विकास में औद्योगिकरण की महत्वपूर्ण भूमिका होती है। उद्योगों के कारण ही देश में विदेशी पूंजी का आगमन तथा रोजगार क्षमताओं का विकास होता है। वर्तमान में विश्व के अनेक विकसित तथा विकासशील देश एक गंभीर संकट के दौर से गुजर रहे हैं। वैश्विक महामारी कोविड-१९ ने विश्व की संपूर्ण अर्थव्यवस्था को संकट के मार्ग पर खड़ा कर दिया है। इस महामारी के कारण वैश्विक रूप से सामाजिक, आर्थिक सांस्कृतिक समस्याओं का सामना करना पड़ा है। भारत में इस महामारी ने महाराष्ट्र, दिल्ली, गुजरात, कर्नाटक आंध्र प्रदेश आदि राज्यों को अत्यधिक प्रभावित किया है। देश में लॉकडाउन के कारण औद्योगिक क्रियाएं थम सी गई हैं, जिससे नागरिकों, व्यापारियों, सरकार तथा उद्यमियों को अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ा है। भारतीय अर्थव्यवस्था में सूक्ष्म लघु एवं मध्यम उद्योगों की महत्वपूर्ण योगदान होता है। उद्योगों के संचालन में कम पूंजी की आवश्यकता होती है तथा अधिक रोजगार सृजन करता है। वैश्विक निर्यात में उद्योगों की भागीदारी ४५ प्रतिशत तक है। इस शोध लेख के माध्यम से यह जानने का प्रयास किया गया है, कि भारतीय अर्थव्यवस्था में एमएसएमई उद्योगों की क्या भूमिका है तथा वैश्विक महामारी कोविड-१९ के कारण उद्योगों पर कितना प्रभाव पड़ा है। देश की सरकार द्वारा इस क्षेत्र को पटरी पर लाने के लिए सतत प्रयास किए जा रहे हैं। सरकार के द्वारा आत्मनिर्भर भारत अभियान के अंतर्गत विशेष पैकेज उपलब्ध कराया गया है।

कुंजी शब्द:— वैश्विक महामारी, एमएसएमई, आत्मनिर्भर भारत।

भूमिका:— औद्योगिकरण आर्थिक विकास की आधारशिला है। औद्योगिक इकाइयों की स्थापना द्वारा ही देश का आर्थिक विकास संभव है। विकसित देशों में औद्योगिक क्षेत्रों के विस्तार पर अधिक ध्यान दिया गया है। भारत के आर्थिक विकास में औद्योगिक क्षेत्र की महत्वपूर्ण भूमिका है। इसी को दृष्टिगत रखते हुए देश में दूसरी पंचवर्षीय योजना भारी उद्योगों की स्थापना पर आधारित थी। देश की कुल जनसंख्या का ६८.८४ प्रतिशत ग्रामीण क्षेत्रों में निवासरत है। ग्रामीण क्षेत्र के निवासियों की जीविकोपार्जन का मुख्य साधन कृषि के अतिरिक्त औद्योगिक इकाई है। देश में लगभग २४.८ प्रतिशत लोग उद्योगों से रोजगार प्राप्त करते हैं। भारतीय अर्थव्यवस्था में सूक्ष्म लघु एवं मध्यम उद्योगों की महत्वपूर्ण भूमिका है। यह उद्योग आकार में तो छोटे होते हैं, किंतु आय एवं रोजगार सृजन में व्यापक होते हैं। इन उद्योगों की मूल विशेषता है, कृषि पर आधारित होना। इसी कारण ग्रामीण अर्थव्यवस्था में इसका योगदान उल्लेखनीय है। वर्तमान में देश में लगभग ५६ मिलियन एमएसएमई इकाइयां कार्यरत है, जो १२४ करोड़ लोगों को रोजगार प्रदान करती है। वास्तव में विकासशील अर्थव्यवस्था में जहां पूंजी का अभाव बेरोजगारी की बढ़ती दर पाई जाती है, वहां पर एमएसएमई उद्योग आर्थिक तथा सामाजिक रूप से औद्योगिक विकास की आधारशिला होते हैं। यह भारतीय अर्थव्यवस्था के महत्वपूर्ण अंग है, जिनकी कभी भी उपेक्षा नहीं की जा सकती है। स्वतंत्रता से पूर्व जब देश में बड़े उद्योगों का अभाव था, तब इन उद्योगों के द्वारा ही उत्पादों का निर्माण कर देश के साथ-साथ विदेशों में आपूर्ति की जाती थी। स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद १९५१ के योजना काल में योजनाबद्ध अर्थव्यवस्था का शुभारंभ हुआ। इसके बाद देश में सरकार के द्वारा बनाई गई औद्योगिक नीतियों में एमएसएमई उद्योगों को पर्याप्त अवसर दिया, जिससे कि उद्योगों के लिए आरक्षित वस्तुओं एवं सेवाओं का महत्वपूर्ण था। १९९१ के बाद वैश्वीकरण, उदारीकरण एवं निजीकरण की नीतियों के पश्चात इन उद्योगों की स्थिति खराब हो गई। बावजूद भारतीय अर्थव्यवस्था में इसका योगदान महत्वपूर्ण ही रहा है। वैश्विक मंदी के कारण भी इन उद्योगों पर बहुत अधिक प्रभाव नहीं पड़ा है। एमएसएमई क्षेत्र नवाचार एवं कलात्मकता को बढ़ावा देकर कम जोखिम उठाकर, स्वदेशी वस्तुओं सेवाओं के उत्पादन से अंतरराष्ट्रीय बाजार में आत्मनिर्भर होने घरेलू और वैश्विक बाजारों की पूर्ति कर अपनी महत्ता को प्रतिपादित करता है। वर्तमान वैश्विक महामारी के दौर में एमएसएमई का महत्व बढ़ गया है। कोविड-१९ महामारी ने संपूर्ण विश्व की अर्थव्यवस्था

को बुरी तरह से प्रभावित किया है। विकसित तथा विकासशील देशों में मांग एवं पूर्ति की दरों को कम करते हुए, रोजगार तथा सकल घरेलू उत्पाद की रफ्तार को भी कम किया है। देश में मौजूद बड़े बड़े उद्योगों के उत्पादन स्तर थम गया है। इसी दौर में एमएसएमई ऐसा क्षेत्र है जिसे और अधिक समावेशी रूप से उभरकर आना होगा।

सूक्ष्म लघु तथा मध्यम उद्योगों का महत्व:— एमएसएमई को ग्रामीण अर्थव्यवस्था की रीढ़ माना जाता है। इन उद्योगों के संचालन में कम पूंजी तथा स्थानीय कच्चे माल की आवश्यकता होती है। इस दृष्टि से यह उद्योग अधिक उपयोगी है। देश की कुल सकल घरेलू उत्पाद में इन उद्योगों की भागीदारी ८ प्रतिशत है। भारत में रोजगार, स्वरोजगार और उद्यमिता के माध्यम से एमएसएमई क्षेत्र गरीबी, भुखमरी और आर्थिक विषमताओं को कम करने का प्रयास करती है। एमएसएमई क्षेत्र में ग्रामीण क्षेत्र की महिलाएं कार्यरत होती हैं। वर्तमान में कुल कार्यरत लोगों में १४ प्रतिशत महिला उद्यमी हैं। जिससे महिलाओं में स्वावलंबन तथा सशक्तिकरण की भावनाओं का उदय होता है। समावेशी विकास के दृष्टिकोण से ऋण लेकर उद्यमियों के द्वारा अगरबत्ती निर्माण, पापड़ बड़ी तथा मसाला निर्माण, मोमबत्ती का कार्य, बिजली तथा अन्य इलेक्ट्रॉनिक सामान, रत्न, आभूषण, फर्नीचर का निर्माण, श्रृंगार की दुकान, आटा चक्की, सैलून की दुकान, किराना, बेकरी उत्पाद, डिटर्जेंट पाउडर साबुन निर्माण, खिलौने, ब्यूटी पार्लर, चमड़ा प्रसंस्करण, पेकिंग पेयजल, फ्लेक्स, प्रिंटिंग आदि से संबंधित कार्य किए जाते हैं। वैश्वीकरण एवं सूचना-संचार प्रौद्योगिकी के तीव्र प्रगति के इस दौर में क्षेत्र स्थानीय कला एवं संस्कृति, पर्यटन, हस्तशिल्प आदि को बढ़ावा देकर राष्ट्रीय एवं अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर विकास करना है। भारत में पूंजी निर्माण की दर बहुत ही धीमी होती है। इस दृष्टि से एमएसएमई क्षेत्र महत्वपूर्ण है। देश में परिवहन सुविधाओं, आधारभूत संरचनाओं की कमी, कुशल श्रमिकों का अभाव, शिक्षा का निम्न स्तर, नवप्रवर्तन नीतियों का अभाव, परंपरागत तकनीकी का उपयोग आदि के कारण औद्योगिकरण का पर्याप्त विकास नहीं हो पाया है। इस दृष्टि से इस क्षेत्र को आसानी से विकसित किया जा सकता है। यह उद्योग कम पूंजी निवेश में अधिक रोजगार करता है। इन उद्योगों पर ही समावेशी विकास निर्भर करता है। जो कि गरीबों, दलितों, अल्पसंख्यकों तथा महिलाओं को समान अवसर एवं अधिकार प्रदान कर देश के विकास में समान सहभागी बनाता है। इन उद्योगों के द्वारा भारतीय संस्कृति तथा कला को जीवित रखा जा सकता है। कम

समय में अधिक वस्तुओं का उत्पादन इसी उद्योग पर निर्भर है। पिछले कुछ वर्षों में एमएसएमे दावरा उत्पादित किए गए वस्तुओं की विविधता में भी परिवर्तन हुआ है। मुख्यतः सिलेसिलेय वस्त्र, इजीनियरिंग सामान, इलेक्ट्रॉनिक, कंप्यूटर सॉफ्टवेयर, रसायन व उससे संबंधित उत्पाद, आधारभूत रसायन, फार्मास्यूटिकल और कॉस्मेटिक सामान, प्रसंस्कृत खाद्य सामग्री से निर्मित सामान, प्लास्टिक उत्पाद आदि शामिल हैं। सूक्ष्म लघु एवं मध्यम उद्योग द्वारा देश में रोजगार का सृजन होता है। कृषि क्षेत्र के बाद एमएसएमई क्षेत्र को रोजगार तथा सेवा दोनों में अधिकतम रोजगार प्रदान करता है। यह ग्रामीण क्षेत्र के पुनरुत्थान, नियोजन एवं विकास के लिए महत्वपूर्ण है। जिससे लोगों के जीवन स्तर में सुधार हुआ है। भारत में क्षेत्रीय असमानता तो काफी हद तक दूर करने का प्रयास इन उद्योगोंद्वारा हुआ है। एमएसएमई उद्योगों के संचालन में अन्य उद्योगों की अपेक्षा कम पूंजी की आवश्यकता होती है। अंतः कम पूंजी निवेश में अधिकतम व समुचित उत्पादन किया जा सकता है। एमएसएमई उद्योग देश के निर्यात में भी वृद्धि करता है। वर्तमान में औद्योगिक निर्यात में इस क्षेत्र का ४५ प्रतिशत भाग है। यह देश के भुगतान संतुलन को भी संतुलित रखता है, क्योंकि औद्योगिक संचालन में प्रयुक्त मसिनरी एवं कच्चा माल देश में ही उपलब्ध हो जाता है। उपकरणों का आयात नहीं करना होता है। उत्पादित माल को निर्यात करने से विदेशी पूंजी का अर्जन होता है। भारत के आर्थिक विकास में उद्योगों की विशेष भूमिका है किंतु वर्तमान के औद्योगिक युग में इन उद्योगों का पतन होता जा रहा है। कोविड-१९ महामारी ने इन उद्योगों को प्रभावित किया है। महामारी के कारण श्रमिकों का पुनः पलायन हुआ है, जिससे औद्योगिक उत्पादन में कमी आ रही है।

वैश्विक महामारी एवं एमएसएमई:- विश्व में कई प्रकार की महामारी आई है, जिन्होंने वैश्विक अर्थव्यवस्था को प्रभावित किया है। महामारीयों से प्रभावित देश की मांग और आपूर्ति की स्थितियां असामान्य हो जाती हैं, जो कि विकराल मंदी का रूप धारण कर लेती हैं। वर्तमान वैश्विक महामारी कोविड-१९ के संकट से विश्व के अनेक देश प्रभावित हो रहे हैं। वर्तमान (८ जुलाई २०२० की स्थिति) में दुनिया में लगभग ११.६६ करोड़ लोग प्रभावित हुए हैं, जबकि ५.३९ लाख लोगों की मृत्यु हो गई है। भारत में इस बीमारी से ग्रसित लोगों की संख्या ७.४२ लाख है जबकि २०.६ हजार लोगों की मृत्यु हो चुकी है। इस महामारी ने पूरी दुनिया के जनमानस के साथ-साथ अर्थव्यवस्था को भी ध्वस्त कर दिया है। विश्व व्यापार संगठन के अनुसार इसके कारण वस्तुओं तथा सेवाओं का व्यापार १३ से ३२ प्रतिशत तक घट जाएगा। वर्तमान में भारत में लगभग ५६ मिलियन सूक्ष्म, लघु एवं मध्यम उद्योग कार्यरत हैं। यह मुख्यतः महाराष्ट्र, गुजरात, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक जैसे राज्यों में कार्यरत हैं। कोविड-१९ के कारण भारतीय अर्थव्यवस्था प्रभावित हुई है। अनुमान के अनुसार इस महामारी के कारण भारत की आर्थिक वृद्धि दर ३ प्रतिशत पर पहुंच जाएगी, जो कि देश की आर्थिक स्थिति के लिए चिंताजनक है। एमएसएमई उद्योग के उत्पादन स्तर में भी कमी आई है। लॉकडाउन अवधि में उत्पादों की मांग में रुकावट आने के कारण तरलता की प्राप्ति भी कम हुई है। इन उद्योगों में लगे श्रमिक रिवर्स माइग्रेशन के कारण अपने मूल स्थान पर आ गए हैं। जिससे वर्तमान औद्योगिक उत्पादन स्तर बुरी तरह प्रभावित हो रहा है। उद्योगों को संचालित करने के लिए कच्चा माल, परिवहन सुविधाओं के बंद होने के कारण प्रेशानी हो रही है। राज्य तथा अंतरराष्ट्रीय व्यापार की सीमाओं के प्रतिबंध के कारण इन उत्पादों का निर्यात नहीं हो पा रहा है। जबकि देश के कुल निर्यात में इस क्षेत्र की हिस्सेदारी ४५ प्रतिशत है। तरलता के अभाव, वस्तुओं मांग की कमी, पूर्ति की असामान्य, श्रमिकों का

अभाव आदि इस महामारी के कारण है। शहरों से गांव की ओर लोगों का पलायन हो रहा है। उद्योगों में श्रमिकों की कमी का भी सामना करना पड़ रहा है। कोविड-१९ महामारी से एमएसएमई में लगभग २० प्रतिशत उद्योग बंद होने की कगार पर है। देश में कम उत्पादन तथा आपूर्ति के कारण महंगाई भी बढ़ेगी साथ ही बेरोजगारी की दर में निरंतर वृद्धि हो रही है। महामारी के दौर में कुछ क्षेत्रों पर सकारात्मक प्रभाव भी हुआ है। इस क्षेत्र के समक्ष अनेक चुनौतियां तो हैं, किंतु अवसर भी रचा है। सेवा क्षेत्र, शिक्षा क्षेत्र, चिकित्सा क्षेत्र से जुड़े एमएसएमई क्षेत्रों में सकारात्मक प्रभाव हुआ है। आवश्यकता है, उन्हें पर्याप्त अवसर देने की। वर्तमान में डिजिटल प्रणाली काफी बढ़ा है क्षेत्र के उत्पादों की बिक्री में इस प्रणाली को अपनाया जा सकता है। आत्मनिर्भरता तथा लोकल फार वोकल के मंत्र से इन उद्योगों को पुनर्जीवित कर अर्थव्यवस्था को सुचारू और अधिक मजबूत किया जा सकता है।

नीतिगत सुझाव—भारत के आर्थिक विकास में एमएसएमई का विशेष योगदान है। यह देश के अर्थ उपाजन और रोजगार अवसरों का सृजन करते हैं। ग्रामीण अर्थव्यवस्था को मजबूती प्रदान करने में इस क्षेत्र की महत्वपूर्ण भूमिका है। यह उद्योग बड़े बड़े उद्योगों में उत्पादन क्रिया में कच्चा माल प्रदान करने का कार्य करता है। इन उद्योगों के संचालन में कम पूंजी की आवश्यकता होती है। भारत में श्रम की प्रधानता तथा पूंजी की कमी होने के कारण यह क्षेत्र सर्वाधिक उपयुक्त है। शासन के द्वारा स्वतंत्रता के पश्चात से ही इन उद्योगों को विकसित करने में निरंतर प्रयास किए हैं। केंद्र सरकार द्वारा तथा लघु उद्योगों के विकास हेतु अनेक बोर्ड का गठन किया गया है। एवं अन्य आर्थिक सहायता प्रदान करने में सरकार की प्रमुख भूमिका रही। इन उद्योगों को जोखिम पूंजी, दीर्घ एवं मध्यकालीन ऋण, किराया क्रय योजना में लघु उद्योग विकास कोष के माध्यम से वितरित सुविधाएं प्रदान की गई हैं। उद्योगों की निर्यात दर को बढ़ाने के लिए उत्पादन शुल्क छूट की सीमा को भी सरकार द्वारा बढ़ाया गया है। उद्योगों को प्रोत्साहित करने के लिए लाइसेंसिंग प्रणाली को सरल बनाया है। कुछ वस्तुओं का उत्पादन सिर्फ इन उद्योगों को देकर संरक्षण प्रदान किया गया है। इन सब प्रयासों के बावजूद लघु, सूक्ष्म एवं मध्यम उद्योग क्षेत्र पिछड़ा हुई अवस्था में है। कोविड-१९ महामारी के कारण उद्योगों को पूंजी का संकट उत्पन्न हुआ है। मांग का गिरना, वित्त का अभाव, परिवहन सुविधाओं का अभाव, उपभोक्ताओं की रुचि में परिवर्तन, बिक्री प्रणाली में परिवर्तन के कारण इन उद्योगों पर नकारात्मक प्रभाव पड़ा है। उद्योगों के लिए डिजिटल प्रणाली अपनानी होगी साथ ही कौशल विकास को बढ़ावा देना चाहिए। भारत की अर्थव्यवस्था को मजबूत करने के उद्देश्य से शासन द्वारा तीन लाख करोड़ रुपए एमएसएमई उद्योग प्रदान करने की घोषणा की गई है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

१. सैनी, प्रिंसी, स्टडी ऑफ एमएसएमई इंटरप्राइजेज <http://easeofdoingbusiness-org/sites/default/files/resources/>
२. चन्द्रस, एम. वानी, द प्रोब्लेम ऑफ प्रोस्पेक्ट्स ऑफ एमएसएमई सैक्टर इन इंडिया अन अनयलिका स्टडी, इण्टर्नल ऑफ एंड मानेजमेंटमेंट — आईएसएसएन २३१९-८०२८ वॉल ०३ इशू ८ अगस्त-२०१४, पृ २७
३. सिंह, नरेन्द्र पाल, सूक्ष्म, लघु एवं मध्यम उद्योग और आर्थिक विकास, बैंकिंग एवं वित्त, अनुचितन, इंडियन प्रिंटिंग वर्क्स, मुंबई, अक्टूबर-दिसंबर, २०११.
४. प्रधान, नितिन, लघु और कुटीर उद्योग: वर्तमान और भविष्य, कुरुक्षेत्र मासिक पत्रिका, लोधी रोड-नईदिल्ली, वर्ष-६४, अंक-१२, अक्टूबर-२०१८
५. भारतीय अर्थव्यवस्था, मिश्रा एवं पूरी, हिमालया पब्लिसिंग हाऊस, मुंबई।
६. वृष्टि, भारतीय अर्थव्यवस्था, वृष्टि पब्लिकेशन, मुखर्जी नगर, दिल्ली।
७. किशोर, एस., ग्रोथ ऑफ माइक्रो स्मॉल मीडियम इंटरप्राइजेज इन इंडिया, बीआईएमएस इंटरनेशनल जनरल ऑफ सोशल साइंस एंड रिसर्च, आईएसएसएन — २४५५-४८३९.
८. गिरीश जाधव, नवीन चंद्र मेहता, इंपैक्ट ऑफ कोविड-१९ इन इंडियन इंडस्ट्री, चैलेंजेस इन अपॉर्चुनिटी, इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नोलॉजी एंड डेवलपमेंट, वादर

बिहार में प्रवासी मजदूर और कोविड-१९: एक भौगोलिक अध्ययन

डॉ. अशोक कुमार, सहायक शिक्षक, भूगोल विभाग, रा. कन्या म. वि. खु विगहा, दाउदनगर, औरंगाबाद, (बिहार)

प्रस्तावना:— मार्च २०२० से शुरू हुआ कोविड-१९ का प्रकोप पुरी दुनिया में जारी है। भारत देश में कोरोना के मरीजों की संख्या में कमी नहीं आ रही है। तमिलनाडु, दिल्ली, महाराष्ट्र में कोविड-१९ की रफ्तार डराने वाली है। इस बीच, केंद्र सरकार के ११ जुलाई २०२० के आंकड़े के अनुसार देश में अबतक कोरोना मरीजों की संख्या ८, १७, ४८२ पहुंच गई। इस जानलेवा वायरस ने २२, १२३ लोगों की जान ले ली है। फिलहाल २,७९,९७४ केस एक्टिव वहीं ५, १५, ३८५ मरीज ठीक हो चुके हैं। भारत में सभी राज्यों में कोरोना के मरीज की संख्या, ठिक हुए मरीज की संख्या तथा कोरोना वायरस की वजह से मरनेवालों की कुल संख्या निम्न तालिका में दर्शायी गयी है। यह तालिका भारत सरकार के ११ जुलाई २०२० के आंकड़ों पर आधारित है। पाठक ध्यान दे यह संख्या हर दिन बदलती रहती है।

तालिका संख्या ०१
भारत में राज्यवार कोविड-१९ की स्थिति

अ.	राज्य का नाम	कोरोना केसेस	ठिक हुए	मौत
१.	अंदमान एवं निकोबार	१५६	९२	०
२.	आंध्र प्रदेश	२५४२२	१३१९४	२९२
३.	अरुणाचल प्रदेश	३३५	१२०	२
४.	असम	१४६००	९१४७	२७
५.	बिहार	१४५५७	१०१०९	११९
६.	चंडीगढ़	५३९	४०८	७
७.	छत्तीसगढ़	३७६७	३०२८	१७
८.	दादरा, नगर हवेली	४५९	२११	०
९.	दिल्ली	१०९१४०	८४६९४	३३००
१०.	गोवा	२२५१	१३४७	९
११.	गुजरात	४००६९	२८१४७	२०२२
१२.	हरियाणा	१९९३४	१४९०४	२९०
१३.	हिमाचल प्रदेश	११७१	८८३	११
१४.	जम्मू एवं कश्मीर	९८८८	५७८६	१५९
१५.	झारखंड	३४१९	२२२४	२३
१६.	कर्नाटक	३३४१८	१३८३६	५४३
१७.	केरल	६९५०	३८२०	२७
१८.	लददाख	१०६४	९१७	०१
१९.	लक्षद्वीप	०	०	०
२०.	महाराष्ट्र	२३८४६१	१३२६२५	९८९३
२१.	मणिपुर	१५८२	८३२	०
२२.	मेघालय	२०७	६६	२
२३.	मिजोरम	२२६	१४३	०
२४.	मध्य प्रदेश	१६६५७	१२४८१	६३८
२५.	नागालैंड	७३२	३०४	०
२६.	उड़ीसा	११९५६	७९७२	५६
२७.	पुदुचेरी	१२७२	६३७	१७
२८.	पंजाब	७३५७	५०१७	१८७
२९.	राजस्थान	२३१७४	१७६२०	४९७
३०.	सिक्किम	१३४	८०	०
३१.	तमिलनाडु	१३०२६१	८२३२४	१८२९
३२.	तेलंगणा	३२२२४	१९२०५	३३९
३३.	त्रीपुरा	१९१८	१३७२	०१
३४.	उत्तर प्रदेश	३३७००	२१७८७	८८९
३५.	उत्तराखंड	३३७३	२७०६	४६
३६.	वेस्ट बंगाल	२७१०९	१७३४८	८८०
कुल संख्या		८१७४८२	५१५३८५	२२१२३

Ref: State Data updated on: Saturday, July 11, 2020¹

उपरोक्त तालिकासे पता चलता है के भारत के सभी राज्यों में कोरोना मरीजों की संख्या है। महाराष्ट्र, तमिलनाडु, दिल्ली में कोरोना मरीजों की संख्या और मौत का आंकड़ा भी काफी डरावना है। इन्हीं आंकड़ों से पता चलता है के कोविड-१९ की महामारी भारत के लिए एक त्रासदी बन चुकी है।

बिहार राज्य में कोविड-१९ की स्थिति:— ११ जुलाई २०२० को सरकारी आंकड़ों के अनुसार बिहार में कुल १४५५७ कोरोना पॉजिटिव मरीजों की पहचान की गई। इनमें से १०, १०९ मरीज ठिक हुये तथा ११९ मरीजों की कोरोना की वजह से मौत हो गई। आज की तारीख में ११ जुलाई २०२० को बिहार में कोरोना के ३,९६५ अंकीकृत मरीज हैं। बिहार में पटना, भागलपुर, मुजफ्फरपुर, बेगुसराय इन जिलों में कोरोना मरीजों की संख्या अधिक है।

तालिका संख्या ०२

बिहार राज्य में जिलावार कोविड-१९ की स्थिति

अ.	जिला	केसेस	ठिक हुए	मौत	अंकीकृत
१.	अररीया	१६१	१२२	२	३७
२.	अरवल	५०	११३	१	३६
३.	औरंगाबाद	३०२	२१८	१	८३
४.	बाँका	२८८	२३५	०	५३
५.	बेगुसराय	६३९	४७२	४	१६३
६.	भागलपुर	८४०	५३८	८	२९४
७.	भोजपुर	२९२	२२३	३	६६
८.	बक्सर	२७४	२२४	०	५०
९.	दरभंगा	४०१	२९८	७	९६
१०.	पूर्वी चंपारण	३११	२३२	६	७३
११.	गया	३३२	२२३	३	१०६
१२.	गोपालगंज	३९६	२६८	०	१२८
१३.	जमुई	१२५	८५	१	३९
१४.	जहानाबाद	३०६	२४६	३	५७
१५.	कैमूर	२१९	१९८	२	१९
१६.	कटिहार	३९३	३३३	१	५९
१७.	खगडिया	३९९	३०१	३	९५
१८.	किशनगंज	२२९	१७३	२	५४
१९.	लखीसराय	१६९	१३२	०	३७
२०.	मधेपुरा	२४७	२०३	१	४३
२१.	मधुबनी	५७६	४३१	२	१४३
२२.	मुंगेर	५०२	३५०	१	१५१
२३.	मुजफ्फरपुर	६०१	३८०	५	२१६
२४.	नालंदा	४४४	२४३	५	१९६
२५.	नवादा	४१५	३०८	३	१०४
२६.	पटना	१५५८	८०२	१३	७४३
२७.	पुर्णिया	३४५	२८७	०	५८
२८.	रोहतास	४१२	३३९	६	६७
२९.	सहरसा	२७६	१८७	०	८९
३०.	समस्तीपुर	४१२	३४३	७	६२
३१.	सारण	३०३	२२९	५	६९
३२.	शेखपुरा	१८८	१५२	०	३६
३३.	शिवहर	१०८	९१	१	१६
३४.	सितामढी	१६८	१४३	३	२२
३५.	सिवान	५४७	४१६	५	१२६
३६.	सुपौल	३४५	२९०	०	५५
३७.	वैशाली	३२३	१९९	४	११९
३८.	पश्चिम चम्पारण	—	—	—	—
कुल संख्या		१४३३०	१०२५१	११९	३९६७

Source : Government Data as on 10th July, 2020²

उपरोक्त तालिका से पता चलता है के बिहार के सभी जिलों में कोविड-१९ के मरीज पाए गये हैं। यह मरीज केवल आम जनता नहीं अपितु सरकारी कार्यालयों में काम करनेवाले, पुलिस, डॉक्टर, नर्स, अमीर-गरीब, छोटा-बड़ा जैसे सभी तबकों में पाए जाते हैं। हाल ही में पुलिस के स्पेशल ब्रांच के सात अधिकारी समेत पटना में कुल ५० कोरोना संक्रमित मिले। पीएमसीएच के ईएनटी विभाग के एक वरिय चिकित्सक, अधीक्षक कार्यालय के दो सहायक, एक चपरासी समेत १० लोग कोरोना पॉजिटिव पाए गए हैं। सिविल सर्जन कार्यालय से मिली जानकारी के अनुसार संक्रमितों में ९ एम्स में भर्ती हैं। एम्स में भर्ती मरीजों में से तीन एम्सके पुरी से मिले हैं। एम्स में भर्ती अन्य संक्रमितों में खजांची रोड की ५६ वर्षीय व रूपसपुर की ४६ वर्षीय महिला, अनीसाबाद से एक, चांदपुर बेला से एक, सिपारा से एक, वार्ड नंबर ४ के कुरकुरी मोहल्ले से एक संक्रमित शामिल हैं। पीएमसीएच का एक और डॉक्टर कोरोना संक्रमित मिला। अगले तीन दिनों तक ईएनटी विभाग में सामान्य मरीजों का इलाज प्रभावित रहेगा। इसके अलावा अधीक्षक कार्यालय के दो सहायक और एक चतुर्थ वर्गीय कर्मचारी भी संक्रमित पाया गया है। प्राचार्य डॉ. बीपी चौधरी ने बताया कि ईएनटी विभाग के कुछ डॉक्टर, कर्मियों के अलावा अधीक्षक कार्यालय के कर्मियों का भी सैपल लिया जाएगा। उधर, एनएमसीएच से भी दो कर्मियों के कोरोना संक्रमित मिलने की सूचना है।

बिहार में कोविड-१९ के मरीज और प्रवासी मजदूर का संबंध:— बिहार में कोविड-१९ के मरीज दिनोदिन बढ़ रहे हैं। इसके संदर्भ में जानकारों में यह चर्चा देखने मिली के बिहार के श्रमीक जो अन्य राज्यों में काम के लिए गये थे और लॉकडाउन की वजह से काम ना होने से वे मजदूर वापस बिहार की ओर आने लगे तथा आते समय कोरोना को भी साथ लाए। हालांकि इसमें कितना तथ्य है यह तो काफी गहन अध्ययन के बाद ही पता चलेगा। लेकिन यह बात सच है के बिहार से अन्य राज्यों में बड़ी संख्या में लोग काम करने के लिए जाते हैं। उन्ही मजदूरों को लॉकडाउन के कारण बिहार में आना पडा। इनमें से कुछ मजदूर कोरोना पॉजीटिव थे और उन्ही के कारण कुछ और लोग संक्रमित हो गये। कुल मिलाके बिहार के प्रवासी मजदूर और बिहार की कोविड-१९ की वर्तमान स्थिति इनमें काफी गहरा संबंध है।^३

उमेश कुमार राय के अनुसार, बिहार मूल के लगभग ३६.०६ लाख लोग महाराष्ट्र, यूपी, पश्चिम बंगाल, गुजरात, पंजाब और असम में रहते हैं।^४ कोरोनावायरस को लेकर देशभर में जब लॉकडाउन शुरू हुआ, तो मध्यमवर्ग घरों में रहकर खुद को व्यस्त रखने के टिप्स दे रहा था। ठीक उसी वक्त लाखों मजदूर सैकड़ों किलोमीटर की दूरी पैदल मापने के लिए गठरी उठाए सड़कों पर चल रहे थे। इनमें कुछ रास्ते में ही मर-खप गए। कुछ घर लौटे और कुछ अब भी चल रहे हैं। सनद रहे कि ये वो मजदूर हैं, जो शहरों को बसाते हैं, दुनिया को आबाद करते हैं। लेकिन, जब लॉकडाउन हुआ तो उसी शहर, उसी दुनिया ने इन्हें दुत्कार दिया। ऐसे में उन्हें याद आई अपनी मिट्टी की, जो उन्हें दो जून की रोटी न दे सकी। वे सामान और बच्चों को कंधे पर बिठाए लौटने लगे अपने घर। इनमें एक बड़ी आबादी बिहारी कामगारों की थी।

उत्तर प्रदेश के बाद बिहार देशभर में सबसे सस्ते मजदूर मुहैया कराने वाला दूसरा बड़ा राज्य है। बिहार मूल के लगभग ३६.०६ लाख लोग महाराष्ट्र, यूपी, पश्चिम बंगाल, गुजरात, पंजाब और असम में रहते हैं। ये बिहारी मजदूर कई बार दूसरे

राज्यों में हिंसा का शिकार हुए और डर कर बिहार लौटे, लेकिन बिहार सरकार इनके लिए रोजगार मुहैया नहीं करा सकी, नतीजतन इन्हें वापस उन्हीं राज्यों का रुख करना पडा, जहां से ये भागे थे।

बिहार के मजदूरों का अन्य राज्यों में जाने के कारण :— भारत के सबसे अविकसित राज्यों में बिहार का नाम पहले आता है। लेकिन आयआयटी, आयएएस में बिहार के लोग ही अधिक होते हैं। यही उच्च शिक्षित लोग आगे चलकर विकसित राज्यों में नोकरी के लिए जाते हैं। प्रशासकीय सेवा में बिहार के लोग अधिक मात्रा में हो कर भी खुद के राज्य को वो क्यों नहीं सुधार सकते। सोचनेवाली बात है के प्रशासकीय सेवा में जानेवाले लडकों को छोड कर बाकी लडकों के शिक्षा की स्थिति देखे तो काफी खराब है। सच यह है के, बिहार में दसवीं की परीक्षा देनी हो तो उसकी व्यवस्था केवल अनुमंडल एवं जिला मुख्यालय में ही है। याने शिक्षार्थी का गांव जिले से कितना भी दूर हो तो भी शिक्षार्थी को दसवीं की परीक्षा देने १० या १५ दिन के लिए अनुमंडल या जिला मुख्यालय में जाना पडता है। दसवीं की परीक्षा देने के बाद अगर आगे पढाई करने की ईच्छा हो तो गांव छोडने के सिवा उनके पास कोई दुसरा विकल्प नहीं। बिहार में तहसिल लेवल पर बहोत ही कम कॉलेज है। सभी कॉलेज जिला स्तर पर ही है। उनमें भी कुछ गिनी-चुनी शाखाएं हैं। आर्किटेक्चर, कला जैसे विषयोंकी पढाई के लिए कोई सुविधा छात्रों को अपने गांव या तहसिल स्तर पर नहीं मिलती। बिहार में पटना, समस्तीपुर, मुझफ्फरपुर, दरभंगा, बरौनी आदी शहरों को छोडे तो बाकी शहरोंमें शिक्षा की सुविधा नहीं है। इसी कारण दसवीं होने के बाद आगे पढाई के लिए गांव छोडनाही पडता है। आगे डिग्री लेने के बाद और कोई तकनीकी शिक्षा की सुविधा नहीं रहने से छात्रों के सामने प्रतियोगिता परीक्षा के सिवा कोई चारा नहीं रहता। और उसी के लिए बिहार के लडके आगे दिल्ली या अन्य शहरोंमें जाते हैं और प्रशासकीय सेवा में नोकरी करते हैं।

लेकिन जो अल्पशिक्षित होते हैं उन्हे खेती में काम करने के सिवा कोई चारा नहीं रहता। बिहार में बाढ का अधिक प्रकोप होने से खेती भी ढंगसे नहीं कर सकते। बाढ के कारण फसल बह जाती है। हर साल बाढ की मार बिहार की जनता को झेलनी पडती है। इसी कारण खेती होते हुए भी उसका कोई उपयोग नहीं होता और बिहारी लोग मजदुरी करने के लिए अन्य राज्यों में जाते हैं। बिहार के यह प्रवासी मजदूर महाराष्ट्र, गुजरात, तामिलनाडू, पंजाब, आदी राज्योंमें काम करने के लिए जाते हैं। पंजाब में बिहारी मजदूर बडे पैमाने पर हैं। जालंधर का आटोरिक्शा उद्योग बिहार के लोगों के वजह से ही है। पंजाब में खेती मजदूर करके बिहारके ही लोग काफी बड़ी मात्रा में हैं। इसके अलावा कलकत्ता, पश्चिम बंगाल, झारखंड, आदी राज्योंमें भी बिहारी लोग काम करने के लिए जाते हैं। और यही बिहार के मजदूरों का प्रवास का मुख्य कारण है।

बिहार में औद्योगीकरण लगभग नहीं है। कुछ गिने-चुने केंद्र के उद्योग छोडे तो बाकी कुछ भी नहीं है।^५ इसीलिए बिहार के लोगों को नोकरी नहीं मिलती। यही कारण है के बिहार के लोगों को नौकरी या धंधे के लिए अपना शहर ही नहीं बल्कि राज्य भी छोडना पडता है। बिहार राज्य की एक और खासीयत यह है के यहाँ के लोग बडे पैमानेपर अन्य राज्यों में चले जाने से यहाँ की खेती बडे पैमानेपर बंजर पडी हुयी है। कुछ साल पहले यहाँ की राज्य सरकार ने यह जमिन कब्जेमें लेकर उन्हे बाँटने का निर्णय लिया था। घर के लडके नोकरी के लिए अन्य राज्योंमें जाने से

घर में केवल बुढ़े माँ-बाप ही है। इन सभी बातों का बिहार के प्रवासी मजदूरों से गहरा संबंध है।

बिहार के प्रवासी मजदूर कितने?:- कोविड-१९ काल में बिहार की एक सच्चाई उजागर हो गयी है। वह यह है के बिहार के लाखों लोग मजदूर बनकर अन्य राज्यों में जाते रहे लेकिन बिहार सरकार के पास उनका कोई रेकॉर्ड मौजूद नहीं है। बिहार के बाहर काम की तलाश में मजदूरों के पलायन का लंबा इतिहास रहा है। बिहार के लगभग सभी जिलों से देश के साथ विदेशों में भी लोग नौकरी या मजदूरी करने जाते हैं। लेकिन उत्तर बिहार के मिथिला क्षेत्र मधुबनी, दरभंगा, सीतामढ़ी, सुपौल, पूर्णिया, सहरसा, समस्तीपुर, मधेपुरा के लोग देश के लगभग सभी राज्य में मजदूरी की तलाश में अपने घर बार छोड़ कर जाते हैं। लेकिन सरकार के पास बिहार के बाहर अन्य राज्यों में काम करने वाले मजदूरों का सही आंकड़ा मौजूद नहीं है। बिहार के अंदर काम करने वाले रजिस्टर्ड मजदूरों की संख्या करीब १९ लाख है।¹ मजदूर बाहर जाते हैं वे बिना किसी सूचना के काम की तलाश में दूसरे राज्य में निकल जाते हैं इसलिए अधिकारी उनका रेकॉर्ड नहीं रख पाते।

लॉकडाउन और बिहार वापस आये प्रवासी मजदूर:- कोविड-१९ की वजह से हुए लॉकडाउन के कारण बिहार के लाखों मजदूर जो अन्य राज्यों में काम करने गये थे। वे अब वापस आने लगे है। लेकिन यहाँ वापस आने के बाद इन मजदूरोंके सामने पुनः रोजगारी की समस्या निर्माण हो गयी है। अब जब लॉकडाउन खुलने की बातें हो रही है तो पंजाब, तेलंगाना, महाराष्ट्र जैसे राज्यों के मुख्यमंत्री बिहार के सीएम और डिप्टी सीएम से अनुरोध कर रहे हैं कि बिहार लौटकर चले गए मजदूरों को आने दीजिए, क्योंकि इनके बिना दूसरे राज्यों के कारखाने और खेती-बाड़ी ठप हो जाएंगे। इस वाक्या से एक बार फिर से जाहिर हो गया है कि इन दिहाड़ी मजदूरों के बिना किसी विकास की परिकल्पना ही नहीं की जा सकती है। विडंबना देखिए, बिहार सरकार के पास यह आंकड़ा तक उपलब्ध नहीं है कि राज्य के कितने मजदूर बाहर काम कर रहे हैं।

बिहार के श्रम मंत्री विजय कुमार सिन्हा ने बताया कि सरकार के पास इस तरह का कोई आंकड़ा मौजूद नहीं है। उन्होंने इसका कारण बताया कि जो भी मजदूर बाहर जाते हैं वे बिना किसी सूचना के काम की तलाश में दूसरे राज्य में निकल जाते हैं। जो जानकारी देते हैं उनका आंकड़ा तो बिहार सरकार के पास मौजूद है, लेकिन ज्यादातर मजदूर श्रम विभाग और सरकार के आग्रह के बावजूद बिना रजिस्ट्रेशन कराए और बिना सूचना दिए बिहार से बाहर चले जाते हैं। इस वजह से सरकार के पास बाहर काम करने वाले मजदूरों का सही आंकड़ा नहीं है।

लेकिन इस विपदा की घड़ी में बिहार के बाहर जितने मजदूर काम कर रहे हैं उन्होंने श्रम मंत्रालय और अन्य विभाग से जो मदद की गुहार लगाई थी, अब उसके आधार पर डेटा तैयार करने की कोशिश की जा रही है। श्रम मंत्री ने बताया कि बिहार के अंदर काम करने वाले रजिस्टर्ड मजदूरों की संख्या करीब १९ लाख है। लेकिन बिहार के बाहर अन्य राज्यों में काम करने वाले मजदूरों का सही आंकड़ा मौजूद नहीं है। बिहार के श्रम मंत्री विजय कुमार सिन्हा ने नवभारत टाइम्स.कॉम से बात करते हुए कहा कि उनके मंत्रालय ने सभी जिलों के पदाधिकारियों को निर्देश दिया है कि अब प्रवासीय बिहारी मजदूरों के प्रशिक्षण का कार्य शुरू करें। ताकि बिहार से बाहर जाने वाले मजदूर प्रशिक्षित होकर जाएं और सरकार के पास उनकी पूरी जानकारी रहे कि वह किसा राज्य में किस स्थान पर काम कर रहे हैं। उन्होंने कहा

कि इससे बिहार सरकार ना सिर्फ उन मजदूरों के दोहन को रोक सकेगी, बल्कि संकट के घड़ी में उन्हें मदद पहुंचाने का भी काम कर सकेगी।

श्रम विभाग के एक अधिकारी ने बताया की कोरोना वायरस के संक्रमण की वजह से लॉकडाउन में फंसे मजदूरों में से अब करीब ९ लाख मजदूरों ने संपर्क साध कर मदद की मांग की है। उन्होंने यह भी बताया कि दिल्ली के करीब १.२५ लाख मजदूर, महाराष्ट्र के १.५ लाख, हरियाणा गुजरात के ७१-७१ हजार, तेलंगाना के २५ हजार, तामिलनाडु के ४० हजार से ऊपर और पंजाब के ५० हजार से अधिक की संख्या में मजदूरों ने संपर्क साधा है। उन्होंने बताया कि इसके अलावा भी देश के अन्य राज्यों में फंसे मजदूरों द्वारा फोन किये जा रहे हैं। अधिकारी ने बताया कि सभी का एक डेटा तैयार किया जा रहा है।

सरकारद्वारा प्रवासी मजदूरों की सहायता:- लॉकडाउन के कारण बिहारी कामगार दूसरे राज्यों में फंसे हुए हैं और बिहार सरकार से मदद की गुहार लगा रहे हैं, तो फिर एक बार सरकार की असंवेदनशीलता जाहिर हुई है। बिहार सरकार ने फंसे हुए कामगारों को राज्य में लाने की व्यवस्था करने के बजाय नियमों का हवाला देकर कहा कि लॉकडाउन नियमों का उल्लंघन कर वे दूसरे राज्यों में फंसे बिहार के लोगों को नहीं ला सकते हैं। नीतीश कुमार ने यही बात प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी के साथ हुई वीडियो कॉन्फ्रेंसिंग में भी कही थी और नियमों में ढील देने को कहा था। जानकारों के मुताबिक, नीतीश कुमार असल में फंसे हुए लोगों को लाना ही नहीं चाह रहे थे, इसलिए नियम का हवाला दिया था। उन्हें लगा था कि केंद्र सरकार नियमों में ढील नहीं देगी, तो वह कह सकेंगे कि नियम में ढील नहीं मिलने से वह लोगों को ला नहीं सके। लेकिन, ऐसा हुआ नहीं। गृह मंत्रालय ने २९ अप्रैल को अधिसूचना जारी कर फंसे हुए लोगों को लाने की इजाजत दे दी, लेकिन इस शर्त के साथ कि उन्हें लाने वक्त सोशल डिस्टेंसिंग का पालन करना होगा।

बिहार सरकार में डिप्टी सीएम सुशील मोदी ने ३० अप्रैल को जानकारी दी कि दूसरे राज्यों में फंसे बिहार के १७ लाख लोगों के अकाउंट में एक-एक हजार रुपए की सहायता राशि भेजी जा चुकी है। इसका मतलब है कि सरकारी आंकड़ों के अनुसार, बिहार के १७ लाख लोग दूसरे राज्यों में फंसे हुए हैं। गृह मंत्रालय की अधिसूचना के मुताबिक, सड़क मार्ग से बस से लोगों को ले जाया जा सकता है। अगर, सोशल डिस्टेंसिंग का पालन करते हुए इन १७ लाख लोगों को बस (एक बस में अगर २० लोगों को बैठाया जाए) से लाना हो, तो कम से कम ८५ हजार बसों की जरूरत पड़ेगी। ऐसे में सवाल ये है कि क्या बिहार सरकार के पास इतनी बसें हैं? इस सवाल का जवाब खुद डिप्टी सीएम सुशील मोदी ने दे दिया है। उन्होंने साफ शब्दों में कहा कि इतने लोगों को लाने के लिए सरकार के पास पर्याप्त बसें नहीं हैं। इस बीच केंद्र सरकार ने कामगारों की अपने गृह राज्य मंत्री वापसी के लिए विशेष ट्रेन चलाने का फैसला लिया है। पहली ट्रेन एक मई को तेलंगाना से झारखंड के लिए रवाना हुई है। इधर, बिहार सरकार ने कहा है कि फंसे हुए मजदूरों को वापस लाने के लिए एक कमेटी गठित की गई है। अब देखने वाली बात ये होगी कि सरकार मजदूरों को लाती है कि उन्हें उनके हाल पर छोड़ देती है। लेकिन, मजदूरों के लिए सिर्फ लौट जाना समस्या का समाधान नहीं है।

बिहार के मुख्यमंत्री ने कहा है कि दूसरे राज्यों से समन्वय कर अब तक मुख्यमंत्री राहत कोष से आपदा प्रबंधन के माध्यम से मजदूरों को मदद पहुंचाई जा रही है। नीतीश कुमार ने कहा है

कि मुख्यमंत्री विशेष सहायता के अंतर्गत १० लाख ११ हजार लोगों के खातों में १००० की राशि पहुंचाई गयी है।^१ उन्होंने यह भी कहा कि आवेदन अभी भी मिल रहे हैं और सभी आवेदनों की जांच कर उनके खातों में भी राशि भेज दी जाएगी। मुख्यमंत्री ने जानकारी दी कि बिहार फाउंडेशन के माध्यम से ९ राज्यों के १२ शहर में ५० राहत केंद्र चलाए जा रहे हैं, जिसमें ७ लाख ६६ हजार ९२० लोग लाभ उठा चुके हैं। बिहार के ९४ लाख ८५ हजार राशन धारियों के खाते में १००० की राशि दी गयी है। शेष बचे हुए खाते में भी जल्द ही राशि भेज दी जाएगी। उन्होंने कहा है कि जिनके पास राशन कार्ड नहीं है अब जीविका के माध्यम से उनकी पहचान कर उनके खाते में भी राशि दी जाएगी। बिहार सरकार बिहार के विभिन्न शहरों में गरीबों के लिए १५० राहत केंद्र, भोजन राशन और चिकित्सा की व्यवस्था कर रही है। बिहार के बाहर फंसे लोग उनके लिए परेशान ना हो। बिहार के मुख्यमंत्री ने यह भी कहा कि लॉकडाउन की अवधि तक जो जहा हैं वहीं रहें।^२

लॉकडाउन में बिहारी प्रवासी मजदूरों के हाल:- कहा जाता है कि जब किसी महिला को प्रसव पीड़ा होती है तो वह दर्द २० हड्डियों के एकसाथ टूटने के बराबर होता है। इतना दर्द सहने के बाद चिलचिलाती धूप में १६० किमी की पैदल यात्रा करके अपने गांव वापस जाने की जिजीविषा या तो अदम्य साहस का परिचय है या फिर जान पर बन आने वाली मजबूरी का। कोरोना की मार झेल रहे मजदूरों की मजबूरी के ऐसे कई किस्से फिलहाल चर्चा का विषय है। कोरोना की त्रासदी झेलकर अपने घर लौटने को मजबूर मजदूरों पर सभी लोग अपनी-अपनी राय दे रहे हैं। कोई उनके प्रति अपनी संवेदनाएं व्यक्त कर रहा है, कोई उन्हें हर संभव सहायता करने की कोशिश कर रहा है, तो कोई उन्हें कोरोना कैरियर अर्थात कोरोना को एक राज्य से दूसरे राज्य लेकर जाने वाला भी कह रहा है। ये सभी भावनाएं या जुमले तात्कालिक हैं। मुख्य समस्या तो निकट भविष्य के लिए ही मुंह बाए खड़ी है, जो इन मजदूरों के घर वापस लौटने के कारण उत्पन्न होगी।

ये मजदूर मुख्यतः उत्तर प्रदेश, बिहार और झारखंड से हैं, जो कि महानगरों के साथ-साथ महाराष्ट्र, पंजाब, गुजरात और देश के अन्य राज्यों में भी फैले थे। कम मेहनताने में अधिक काम करने वाले ये मजदूर सभी की पहली पसंद थे। छोटे से किराना-बेकारी की दुकानों से लेकर मेट्रो के निर्माण जैसे विशाल कार्य में इन मजदूरों का पसीना लगा हुआ है। पंजाब में तो खेतों में कार्य करने वाले अधिकतर मजदूर अन्य गांवों से आए हुए ही थे। अब इनके वापस लौटने के बाद इन राज्यों में छोटे-छोटे कामों के लिए भी मजदूर मिलना मुश्किल हो जाएगी।

समस्या का समाधान:- कोरोना तो देर सवेर चला जाएगा या हमें उसके साथ जीने की आदत पड़ जाएगी। परंतु इन मजदूरों के वापस लौटने से उद्योग व्यवसायों और परिणामतः भारत की अर्थव्यवस्था पर जो गंभीर परिणाम होंगे उनका गणित समझना बहुत आवश्यक होगा। अभी यह समस्या किसी एक राज्य की नहीं है। अतः यह समय एक-दूसरे पर आरोप-प्रत्यारोप करने या राजनीति करने का नहीं है। अब राज्य निहाय विचार करके, राज्य आधारित उद्योगों को बढ़ावा देते हुए राज्यों की समांतर प्रगति का खाका बनाना आवश्यक है। मजदूरों के स्थलांतर को तो भविष्य में भी नहीं रोका जा सकता या यों कहे कि उनको उनके घर बैठे काम उपलब्ध नहीं कराए जा

सकते। परंतु अगर सभी राज्यों में खेती और उद्योग-धंधों को समान रूप से शुरू किया गया तो रोजी-रोटी के लिए मजदूरों को इतनी लंबी दूरी तय नहीं करनी पड़ेगी। वे अपने गांव के आस-पास के शहरों में या कम से कम अपने राज्य में ही काम कर सकेंगे। इसका परिणाम राज्यों की अर्थव्यवस्था पर भी होगा। अभी सम्पूर्ण देश एक तराजू की तरह है, जिसके एक पलड़े पर पंजाब, महाराष्ट्र, गुजरात जैसे विकसित राज्य हैं। ये राज्य खेती-किसानी या उद्योगों के कारण प्रगति कर रहे हैं। तराजू के दूसरे पलड़े पर वे राज्य हैं जो तुलनात्मक दृष्टि से पिछड़े माने जाते हैं। कालांतर में पिछड़े राज्य के मजदूर अपनी आजीविका और भविष्य संवारने के उद्देश्य से इन विकसित राज्यों में आते रहे तथा इस ओर के पलड़े को अधिक भारी करते गए। परिणाम यह हुआ कि एक पलड़ा जरूरत से ज्यादा झुक गया और दूसरा बिलकुल रीता हो गया। अब इस कोरोना की त्रासदी के कारण जबकि अधिकतर मजदूर अपने रीते पलड़े की ओर वापस लौट गए हैं तो आवश्यकता है कि उन्हें वहीं रोके रखने की जिससे तराजू के दोनों पलड़े फिर से समान हो जाएं।

अब राज्य सरकारों का दायित्व अधिक बढ़ जाता है। कोरोना ने सम्पूर्ण दुनिया को एक नई तरह से सोचने का भी अवसर दिया है। भारत की केंद्र सरकार और राज्य सरकारों को भी अपनी सोच में आमूलग्र और प्रभावी बदलावों की आवश्यकता है। अब जबकि स्थापित उद्योग भी अपनी रणनीतियों में परिवर्तन करेंगे और कुछ विदेशी कम्पनियों की भारत में आकर उद्योग स्थापित करने की सम्भावनाएं प्रबल हैं, राज्य सरकारों को भी उद्योग आधारित संकल्पनाओं को जन्म देना होगा और केवल बाहर से आए मजदूरों ने स्थानीय मजदूरों की रोटी छीन ली यह रोना रोने की बजाय अब स्थानीय मजदूरों को अवसर प्रदान करने होंगे।

पिछले कुछ वर्षों की जीडीपी पर अगर गौर करें तो उसमें कृषि क्षेत्र की भागीदारी बहुत कम दिखाई देती है, जबकि हम हमेशा से ही भारत को कृषिप्रधान देश कहते हैं। कृषि में हो रहे नुकसान और उसके कारण युवाओं का उस ओर से हटता ध्यान यह अलग चर्चा का विषय है, परंतु गांवों को पुनरूद्धार बनाने और स्थानीय मजदूरों को अपने राज्यों में ही रोकने का सबसे उत्तम उपाय यही है। महात्मा गांधी, पं. दीनदयाल उपाध्याय, नानाजी देशमुख जिस ग्राम विकास की कल्पना करते रहे उसे यथार्थ में लाने का समय आ गया है। भारत के विकास को अब किसी युद्ध की भांति देखना होगा। जिसमें हर मुख्यमंत्री सेनापति की भूमिका सम्पूर्ण निष्ठा के साथ अदा करें। उसे सम्पूर्ण भारत के विकास के लक्ष्य के साथ जोड़े, अपने राज्य के संसाधनों का अधिकतम उपयोग करें और मजदूरों को वॉरियर अर्थात सैनिक समझकर उनके अंदर की प्रतिभा का सम्पूर्ण उपयोग करें। स्थलांतर, विस्थापन की समस्या से निजात पाने तथा सभी राज्यों की समान प्रगति करने की दिशा में यही ठोस कदम होंगे।

संदर्भ:-

1. <https://www.mygov.in/corona-data/covid19-statewise>
2. <https://covidindia.org/bihar/>
3. <https://www.bbc.com/hindi/india-52944550>
4. Umesh Kumar Ray, 01 May 2020, www.downtoearth-org-in/
5. <https://www.amarujala.com/bihar/bihar-migrant-workers>
6. <https://www.dw.com>
7. <https://kvsrokkolkata.org/bihar-pravasi-majdur-sahayta>
8. <https://pmmodyojana.in/bihar-pravasi-majdur-sahayata>

कोविड-१९ वैश्विक महामारी का मनोविज्ञान

डॉ. छाया हार्डिया (सहायक प्राध्यापक), श्रीमति प्रियंका वर्मा (सहायक प्राध्यापक), शासकीय कन्या स्नातकोत्तर महाविद्यालय, उज्जैन

सारांश : कोरोना वायरस (कोविड-१९) से इस समय लगभग पूरी दुनिया प्रभावित है। इसके चलते स्वास्थ्य संबंधी कई दूसरी समस्याएं भी पैदा हो रही हैं। अब एक नए अध्ययन में पाया गया है कि लोगों की शारीरिक और मानसिक सेहत पर भी महामारी का गहरा एवं लम्बे समय तक चलने वाला असर पड़ सकता है। अमेरिका के येल स्कूल ऑफ पब्लिक हेल्थ की आस्टेंट प्रोफेसर सारा लोव ने कहाए शारीरिक और मानसिक सेहत के नजरिये से इस महामारी का अल्प और दीर्घकालीन गहन प्रभाव पड़ने की आशंका है। इसके उन प्रभावों से भी ज्यादा गंभीर होने का अनुमान है, जो अतीत में आए कट्टीना तूफान के चलते देखने को मिले थे। इस खतरनाक वायरस के संक्रमण के चलते वर्तमान में डिप्रेशन (अवसाद) और व्यग्रता के कई मामले सामने आ रहे हैं। किसी भी तरह का संक्रामक रोग सामान्यतः सभी व्यक्तियों पर एक गहरा मनोवैज्ञानिक प्रभाव डालता है, चाहे व्यक्ति संक्रमित हो या ना हों, दोनों ही स्थिति में वायरस का प्रभाव व्यक्ति में मनोवैज्ञानिक प्रभाव उत्पन्न करता है। किसी भी तरह की संक्रामक बीमारियों के प्रति व्यक्ति की प्रतिक्रिया मेडिकल ज्ञान पर आधारित न होकर व्यक्ति की सामाजिक सोच से भी संचालित होती है। किसी भी वैश्विक महामारी का मनोवैज्ञानिक प्रभाव व्यक्ति के सामाजिक ताने-बाने पर भी गहरा प्रभाव डालता है।

कुंजी शब्द : शारीरिक और मानसिक सेहत, मनोवैज्ञानिक प्रभाव

परिचय: विश्व स्वास्थ्य संगठन ने जनवरी २०२० में नॉवल कोरोनावायरस (कोविड-१९) को अंतरराष्ट्रीय चिंता वाली स्वास्थ्य एमरजेंसी घोषित किया और फिर मार्च में इसे विश्वव्यापी महामारी के रूप में परिभाषित किया गया। लगातार फैलती बीमारी से दुनिया के माथे पर तनाव की लकीरें गहरी हुई हैं। जिसका लोगों के मानसिक स्वास्थ्य पर भी असर पड़ रहा है साथ ही व्यक्ति के व्यवहार एवं तौर-तरीकों में मनोवैज्ञानिक रूप से स्थायी बदलाव आ रहा है। हम सबको अपने-अपने घरों में बंद रखने वाला यह वायरस जो सरकार के साथ, बाहर की दुनिया के साथ और यहां तक कि एक दूसरे के साथ हमारे संबंधों को भी बदल रहा है, हो सकता है कि यह महीनों तक रहे। आने वाले महीनों और सालों के दौरान हम जो परिवर्तन महसूस करेंगे उनसे हम अपरिचित हो सकते हैं और ये परिवर्तन हमारे लिए मुश्किल हो सकते हैं। किसी भी तरह का संक्रामक रोग सामान्यतः सभी व्यक्तियों पर एक गहरा मनोवैज्ञानिक प्रभाव डालता है, चाहे व्यक्ति संक्रमित हो या ना हों, दोनों ही स्थिति में वायरस का प्रभाव व्यक्ति में मनोवैज्ञानिक प्रभाव उत्पन्न करता है। किसी भी तरह की संक्रामक बीमारियों के प्रति व्यक्ति की प्रतिक्रिया मेडिकल ज्ञान पर आधारित न होकर व्यक्ति की सामाजिक सोच से भी संचालित होती है। किसी भी वैश्विक महामारी का मनोवैज्ञानिक प्रभाव व्यक्ति के सामाजिक ताने-बाने पर गहरा प्रभाव डालता है। विश्व स्वास्थ्य संगठन के प्रथम महानिदेशक ब्रॉक चिशहोम, जो कि एक मनोरोग चिकित्सक भी थे, की प्रसिद्ध उक्ति है— बगैर मानसिक स्वास्थ्य के, सच्चा शारीरिक स्वास्थ्य नहीं हो सकता है। उनके ये शब्द इस विचार का समर्थन करते हैं, सालों के रिसर्च के बाद इस बात को लेकर कोई शक नहीं रह गया है कि मानसिक और शारीरिक स्वास्थ्य बुनियादी तौर पर और अभिन्न रूप से आपस में जुड़े हुए हैं।

वर्तमान समय में यदि कोई व्यक्ति कोविड-१९ से संबंधित सूचना को प्राप्त करने के लिए किसी भी टी.वी. चैनल या समाचार पत्र को उठाता है तो उसे कोविड-१९ से संबंधित आंकड़ें व सूचनाएं विचलित करती हैं, जिससे उसके मन में इस संक्रामक बीमारी के प्रति डर का अनुभव होता है और वह स्वयं को व अपने परिवार को असुरक्षित महसूस करने लगता है। परन्तु इस महामारी के परिणामस्वरूप उत्पन्न हो रही मानसिक स्वास्थ्य से संबंधित सही व पर्याप्त जानकारी उपलब्ध नहीं है। कोई भी नया रोग अपनी प्रकृति में अपरिचित होता है और इसके परिणामों के बारे में कोई अनुमान नहीं लगाया जा सकता है।

साथ ही यह अगोचर या अदृश्य होता है। इसकी ये विशेषताएं इसे गंभीर चिंता का विषय बना देती हैं।

२००३ में आए सार्स महामारी या सिआ लियोन के प्रकोप के दौरान, रिसर्चों ने बीमारी के साथ-साथ आने वाली कई मानसिक स्वस्थ से संबंधित चिंताओं को भी रेखांकित किया, जिनमें अवसाद, तनाव और मनोविकृति अथवा पैनिक अटैक शामिल है। इसके कई कारण संभव हैं सार्स से संक्रमित और उसका इलाज पा रहे लोगों को संभवतः सामाजिक रूप से अकेलेपन का सामना करना पड़ा। ऐसा होने का मुख्य कारण उन्हें बीमारी के कारण समाज व परिवार से अलग-थलग रखा गया था। उनकी बीमारी को सामाजिक तौर पर कलंक के तौर पर देखा गया था और जिससे संक्रमित व्यक्ति ने स्वयं को उपेक्षित व स्वयं के साथ भेदभाव होता हुआ महसूस किया। साथ ही सार्स से संक्रमित लोगों में दूसरों को संक्रमित करने का भी अपराधबोध उत्पन्न हुआ। जिससे उनमें अनेक प्रकार की मानसिक विकृतियां उत्पन्न हुईं। जिनमें मुख्य रूप से अवसाद, अदृश्य सामाजिक बहिष्कार का डर, अकेलापन व आत्महत्या के भाव मुख्य थे। पीएनएएस पत्रिका में प्रकाशित शोध के अनुसार, वर्ष २००५ में आए कट्टीना तूफान के बाद किए गए अध्ययन में पोस्ट-ट्रॉमेटिक स्ट्रेस डिसऑर्डर (पीटीएसडी) और मानसिक तनाव के साथ ही आम शारीरिक दिक्कतों का इस आपदा से गहरा संबंध पाया गया था। मौजूदा महामारी के दौर में भी इसी तरह की समस्याएं आमतौर पर देखी जा रही हैं।

कोविड-१९ के मनोवैज्ञानिक प्रभाव — हाल ही में, न्यू इंग्लैंड जर्नल ऑफ मेडिसिन में एक रिसर्च पेपर प्रकाशित हुआ है। यूनिवर्सिटी ऑफ ओक्लाहोमा के साइकियाट्री प्रोफेसर बेट्टी पेफरबॉम ने अपने रिसर्च पेपर में कुछ ऐसे कारकों की पहचान की हैं, जो लोगों में तनाव और निराशा बढ़ाने का काम करते हैं। उन्होंने बताया कि महामारी की अनिश्चितता, परीक्षण और उपचार के क्रम में संसाधनों की भारी कमी लोगों में चिंता पैदा कर सकती है। आम लोगों और स्वास्थ्य सेवा प्रदाताओं की सुरक्षा से समझौता करना भी तनाव का कारण बन सकता है। लोगों के लिए अब तक अपरिचित रहे सार्वजनिक स्वास्थ्य सेवा उपायों का इस्तेमाल (भारत के संदर्भ में क्वरंटाइन और सोशल डिस्टेंसिंग जैसे शब्द) भी लोगों में निराशा का माहौल पैदा कर सकता है। वित्तीय नुकसान और सरकारी प्राधिकारों की तरफ से आने वाले परस्पर विरोधी बयान भी तनाव पैदा करने वाले कारक हैं। ये सभी कारक निश्चित रूप से कोविड-१९ संबंधी

भावनात्मक निराशा और मनोविकारों को बढ़ाने में योगदान देते हैं। कोविड-१९ के कुछ मनोवैज्ञानिक प्रभाव –

१. सूचनात्मक माध्यम का मनोवैज्ञानिक प्रभाव : यह साफ है कि संक्रामक रोग सभी लोगों पर एक गहरा मनोवैज्ञानिक प्रभाव डालते हैं उन लोगों पर भी जो वायरस से प्रभावित नहीं है। इन बीमारियों को लेकर हमारी प्रतिक्रिया मेडिकल ज्ञान पर आधारित न होकर हमारी सामाजिक समझ से भी संचालित होती है। वर्तमान इंटरनेट के युग में हम ज्यादातर सूचनाएं ऑनलाइन हासिल करते हैं। यह एक व्यवहारवादी परिवर्तन है जिसने स्वास्थ्य विषयों पर लोगों के आपसी संवाद को क्रांतिकारी तरीके से बदल कर रख दिया है। मिसाल के लिए, ट्विटर पर इबोला और स्वाइन फ्लू के प्रकोप का विश्लेषण करने के लिए किये गए एक अध्ययन में यह पाया गया कि ट्विटर यूजर्स ने इन दोनों बीमारियों को लेकर गहरे डर को प्रदर्शित किया। समाचार माध्यमों के आलेखों और सोशल मीडिया पोस्ट्स में आउटब्रेक को सनसनीखेज बनाने, संक्रामक बीमारी के प्रति अनुचित बहस और गलत जानकारी का प्रसार करने की प्रवृत्ति होती है, जिससे लोगों में डर और असुरक्षा की भावना उत्पन्न होती है। हालांकि महामारी के फैलने के दौरान इन प्रतिक्रियाओं को उस समय की स्थिति के हिसाब से आनुपातिक माना जाता है और उन्हें जागरूकता फैलाने का माध्यम माना गया। शायद यही कारण है कि विश्व स्वास्थ्य संगठन समेत कई प्रमाणित स्वास्थ्य संगठनों ने यह सिफारिश की है कि लोग तनाव और बैचेनी का कारण बनने वाली फर्जी जानकारियों से बचने के लिए विश्वसनीय स्वास्थ्य पेशेवरों से ही जानकारी और सलाह लें।

२. संक्रामक महामारी कोविड-१९ से बचाव संबंधित जानकारी का मनोवैज्ञानिक प्रभाव: वर्तमान में कोविड-१९ से सामान्य जनमानस को बचाने हेतु बहुत सी जानकारियां विभिन्न माध्यमों के द्वारा लोगों तक पहुंचाई जा रही हैं। ताकि जब तक कोरोना की कोई विश्वसनीय वैक्सिन उपलब्ध न हो जाए लोगों का जीवन सामान्य बनाए रखा जा सके। इसके लिए उनके बीच कोविड-१९ से संबंधित जागरूकता का प्रसार किया जा रहा है, परन्तु जाने अज्ञाने में यही जागरूकता लोगों में मनोवैज्ञानिक समस्याएं उत्पन्न कर रही है। क्योंकि महामारी से जूझ रहे लोगों में पहले से ही मानसिक स्वास्थ्य संबंधी समस्याएं होती हैं। उदाहरण के तौर पर कुछ लोगों में अनैच्छिक रूप से बार-बार हाथ धोने की बीमारी होती है। परन्तु बार-बार हाथ धोने के लिए प्रोत्साहित करने वाले सार्वजनिक संदेश ऐसे लोगों को खतरों में डाल सकते हैं और उनकी मानसिक बीमारी को बढ़ा सकते हैं। कुछ लोगों को सार्वजनिक स्थलों पर होने वाली भीड़ के प्रति भय होता है या असुरक्षा की भावना होती है। यदि ऐसे भय से ग्रसित व्यक्ति को महामारी से उपजी ये जानकारी, कि सार्वजनिक स्थल पर जब सबसे ज्यादा जरूरत हो तभी बाहर जाये, उनमें सार्वजनिक स्थल से संबंधित भय को मनोवैज्ञानिक तौर पर और बढ़ा देता है। किसी गंभीर बीमारी से ग्रसित हो जाने को लेकर आशंकित रहने वाले लोगों को पैनिक अटैक आ सकता है और वे ज्यादा तनावजन्य प्रतिक्रियाएं दे सकते हैं। साथ ही वे व्यक्ति जो पहले से ही किसी गंभीर बीमारी से ग्रसित है उनमें संक्रमण से ग्रसित होने का खतरा, चिंता व तनाव का दबाव मनोवैज्ञानिक रूप से बढ़ता जाता है।

३. कोविड-१९ का मनो-आर्थिक प्रभाव : किसी स्वास्थ्य संकट के मनोवैज्ञानिक प्रभावों में एक अन्य मनो-आर्थिक प्रभाव भी देखने को मिलता है, जो व्यक्ति के उपभोक्तावादी स्वभाव में दिखाई देता है। महामारी के दौरान व्यक्ति में संक्रमित होने का

डर लगातार बना रहता है। इस डर के मनोवैज्ञानिक प्रभाव के कारण व्यक्ति स्वयं को बचाने संबंधी समस्त आवश्यक वस्तुओं का संग्रहण करने लगता है। जैसे रोगाणुनाशक, फेस मास्क, दवाईयां, एवं खाने के सामान का अनावश्यक रूप से संग्रहण करने लगता है। इसका एक मुख्य कारण यह भी है कि व्यक्ति बुनियादी तौर पर अपने जीवन को नियंत्रण में रखना चाहता है। जमाखोरी से यह भी संकेत मिलता है कि लोगों को अपना स्वास्थ्य एक व्यक्ति मामला लगता है, जो कि एक गलत धारणा है। लेकिन वास्तव में इन आवश्यक वस्तुओं की आवश्यकता पूरे समुदाय को भी होती है, ताकि वे एक समुदाय के तौर पर इनका उपयोग कर सकें। परन्तु संक्रमण के मनोवैज्ञानिक प्रभाव के कारण व्यक्ति अनावश्यक रूप से जरूरी चीजों कि जमाखोरी करने लगते हैं।

४. सामाजिक बहिष्कार का मनोवैज्ञानिक प्रभाव : वर्तमान महामारी कोविड-१९ का एक अन्य मनोवैज्ञानिक प्रभाव सामाजिक रूप से बहिष्कृत होने का डर भी है। आए दिन सामाजिक पत्रों या मीडिया के माध्यम से ये खबरे सुनने को मिलती हैं कि कोविड-१९ से संक्रमित व्यक्ति के परिवार वालों को सामुदायिक रूप से उपेक्षित व्यवहार का सामना करना पडा, या संक्रमित व्यक्ति के अस्पताल से ठीक होकर लौटने पर उनके साथ आस-पड़ोस के लोगों द्वारा अच्छा व्यवहार नहीं किया जा रहा है। अन्य लोग जब इस तरह की खबरों को सुनते, पडते या देखते हैं तो उनमें एक प्रकार के भय की भावना उत्पन्न होती है कि यदि वह संक्रमित हो जाता है तो उसके व उसके परिवार के प्रति लोगों का व्यवहार भी कुछ इसी तरह होगा, उसे भी सामाजिक बहिष्कार का सामना करना पड सकता है। लोग साधारण सर्दी-जुकाम को लेकर भी शंका व्यक्त करने लगते हैं। इस संक्रमण के सामाजिक दुष्परिणाम के मनोवैज्ञानिक प्रभाव के कारण व्यक्ति साधारण शारीरिक समस्या या बीमारी को किसी भी व्यक्ति से साझा करने में डरने लगता है। जिसका परिणाम वे गंभीर शारीरिक समस्या के रूप में भोगते हैं। अतः यह आवश्यक कि संक्रमित व्यक्ति को यह एहसास व भरोसा उनके आसपास के लोगों द्वारा दिलाया जाये कि उनके इस मुश्किल समय में सभी उनके साथ हैं।

५. व्यक्ति के मानसिक स्वास्थ्य पर प्रभाव : कोरोना वायरस महामारी से बचाव के लिए सरकार द्वारा लगाए गये पुर्ण लॉकडाउन के विभिन्न सकारात्मक पहलु होने के बावजूद इसके कई नकारात्मक मनोवैज्ञानिक पहलु दृष्टिगोचर हुए हैं, जिनमें मुख्य रूप से अवसाद, अकेलापन, अपनों से दूर होने की निराशा आदि प्रमुख हैं। लॉकडाउन के समय में व्यक्ति को सुचना व संप्रेषण के माध्यमों के द्वारा कोविड-१९ से संबंधित जो जानकारी प्राप्त हुई उसने व्यक्ति के मन मस्तिष्क पर कई नकारात्मक प्रभाव डाले। जिस वजह से उनके मन में दुख के स्थायी भाव उत्पन्न हुए अर्थात् अवसाद। सामाजिक मेल मिलान के अभाव की वजह से व्यक्ति में अकेलेपन की भावना ने जन्म लिया, जिसने उसके मानसिक स्वास्थ्य को प्रभावित किया।

६. व्यक्ति के शारीरिक स्वास्थ्य पर प्रभाव : कोविड-१९ के कारण व्यक्ति का शारीरिक स्वास्थ्य भी प्रभावित हुआ है जो कि मनोवैज्ञानिक विकृति की एक वजह बनी है। जिसके कारण व्यक्ति स्वयं की रोग प्रतिरोधक क्षमता को बढ़ाने के लिए ओवर इटिंग करने लगा है जो आगे चलकर एक मनोविकृति का रूप ले सकती है। संक्रमण को लेकर व्यक्ति की जरूरत से ज्यादा सजगता उसके सामान्य शारीरिक स्वास्थ्य को भी प्रभावित करती है। जैसे व्यक्ति संक्रमण के वातावरण में स्वस्थ होने पर भी

स्वयं को बीमार समझने लगता है और मौसम परिवर्तन से होने वाली साधारण बीमारी से भी वो आसानी से भयभित हो रहा है।

७. कोविड-१९ का नैतिक व्यवहार पर प्रभाव : किसी भी वैश्विक महामारी का मनोवैज्ञानिक प्रभाव व्यक्ति के नैतिक व्यवहार पर भी पड़ता है। मिसाल के लिए समाजशास्त्री स्टैनले कोहेन के मुताबिक नैतिक घबराहट के दौर में, कोई स्थिति, वाक्या, व्यक्ति या व्यक्तियों का समूह सामाजिक मूल्यों और रूचियों के लिए खतरे के तौर पर पेश कर दिया जाता है। जैसे कि १९८० के दशक में एचआईवी/एड्स महामारी को लेकर बढ़ रही जागरूकता के तहत कई देशों में समलैंगिक पुरुषों को निशाना बनाया गया था। उन्हें गालियां दी गई क्योंकि उन्हें इस वायरस के संक्रमण के लिए जिम्मेदार के तौर पर देखा गया था। इसी तरह से कई समूहों ने कोविड-१९ के प्रसार का दोष एक खास समुदाय पर— हुबेई प्रांत के लोगों पर जहां नवंबर २०१९ में इस वायरस का जन्म हुआ, डाल दिया गया, जिन्हें उनके असमान्य व्यवहारों और सांस्कृतिक आदतों के कारण इसका जिम्मेदार माना गया। पहले से मौजूद नस्लीय पूर्वाग्रहों के उभार के कारण प्रकट भेदभाव के कई मामले सामने आए हैं। मिसाल के लिए दुनियाभर में चीनी उद्भव के लोगों के साथ शब्दिक और शारीरिक दुर्व्यवहार को देखा जा सकता है।

कोविड-१९ के मनोवैज्ञानिक प्रभाव को दूर करने के उपाय : पूरी दुनिया में इस बात पर रिसर्च जारी है कि कोरोना महामारी के दौरान और उसके बाद, इंसान के मन पर जो गहरा आघात पहुंच रहा है या पहुंचेगा, उससे कैसे निपटा जाए। इस दिशा में यूएन स्वास्थ्य एजेंसी ने मानसिक स्वास्थ्य की रक्षा की अहमियत को समझते हुए दिशा-निर्देश तैयार किए हैं, इनके अनुसार —

१. जो लोग इस बीमारी से संक्रमित हुए हैं, उन पर दोषारोपण या कलंकित करने के बजाय उनके साथ सहानुभूतिपूर्ण व्यवहार किया जाना चाहिए।
२. कोविड-१९ के संबंध में विश्वसनीय स्रोतों से ही जानकारी हासिल की जाए और ऐसा दिन में पहले से निर्धारित समय पर एक या दो बार किया जाए।
३. किसी महामारी के बारे में अचानक लगातार न्यूज़ रिपोर्ट की भरमार किसी भी चिंता का कारण बन सकती है, अतः तथ्यों के बारे में जानिए, लेकिन गलत सूचना या अफवाहों से बचें।
४. भरोसेमंद वेबसाइट्स और स्थानीय स्वास्थ्य प्रणालियों के प्लैटफॉर्म की मदद से तथ्यों और क़यासबाजी के बीच भेद को जानने का प्रयास करें।
५. इस कठिन समय में एक दूसरे की मदद करने का प्रयास करें, जैसे— जरूरतमंद पड़ोसियों या स्थानीय समुदाय के लोगों को फोन करके हल-चाल जानना।
६. एक समुदाय के रूप में साथ मिलकर काम करे और एकजुटता से कोविड-१९ महामारी का मुकाबला किया जा सकता है।
७. पर्याप्त रूप से आराम करने, स्वस्थ भोजन करने, शारीरिक रूप

से सक्रिय रहने और अपने मित्रों व परिवार के संपर्क में बने रहें।

८. भय, विषाद जैसी भावनाओं को सकारात्मक ढंग से व्यक्त करने का मौका दे। लेकिन अगर संक्रमण के कारण ऐसा ना हो सके तो दिन में दो बार फोन या वीडियो कॉल के जरिए अपने मित्रों या विश्वसनीय व्यक्ति से बात करें।

९. एकान्तवास के दौरान संक्रमित व्यक्ति से उनके परिवार व दायरे के अन्य लोगों द्वारा संपर्क रखा जाए और उन्हें अफवाहों पर ध्यान ना देने के लिए प्रोत्साहित किया जाना चाहिए।

१०. व्यक्तियों को बीमारी से संबंधित जानकारी सरल भाषा में स्पष्ट रूप से उपलब्ध कराई जानी चाहिए और जरूरत पड़ने पर तस्वारों का भी सहारा लिया जाना चाहिए।

निष्कर्ष : उपरोक्त विवरण से स्पष्ट है कि वर्तमान और आने वाले भविष्य में भी कोविड-१९ महामारी का व्यक्ति के मानसिक स्वास्थ्य पर गहरा व विपरीत प्रभाव पड़ सकता है अतः निष्कर्ष के रूप में कहा जा सकता है कि आम लोगों, जोखिम समूहों और यहां तक कि हेल्थ केयर प्रोफेशनल्स के मानसिक स्वास्थ्य की रीयल टाइम मॉनिटरिंग किए जाने की सख्त आवश्यकता है। रिसर्च के अनुसार, कोरोना महामारी के कारण बढ़ती बेरोजगारी या रोजगार छिन्नने का डर, परिवार से दूर होना, अर्थव्यवस्था की खराब हालत, क्वरंटाइन या आइसोलेशन में रहने के कारण उपजा तनाव, मृत्यु का भय, संक्रमण होने का डर आदि, आम लोगों पर दीर्घकालीन नकारात्मक मानसिक डालेगा। इस प्रकार के मानसिक तनाव से बचने के लिए व्यक्ति को स्वयं के स्वास्थ्य पर सकारात्मक रूप से ध्यान देने की जरूरत है। इसके लिए उसे घर पर ही योग-व्यायाम या स्वयं को सक्रिय रखने का प्रयास करना चाहिए जिससे उन्हें नींद अच्छी आयेगी। किसी भी तरह कि चिंता या मानसिक तनाव होने पर व्यक्ति को अपने परिवार वालों या निकट संबंधी व मित्रों से बात करना चाहिए। हेल्थ सर्विस के साथ ही क्राइसिस काउंसलर और मानसिक स्वास्थ्य सलाहकारों की व्यवस्था भी बड़े पैमाने पर किए जाने की जरूरत होगी।

संदर्भ :-

१. कोविड-१९: संकट काल में मानसिक स्वास्थ्य का खयाल जरूरी, संयुक्त राष्ट्र समाचार. news.un.org
२. मानेकशां, फ़राह (३० मार्च २०२०), कोरोना: महामारी के दौर में मानसिक स्वास्थ्य पर ध्यान....., टाटा इंस्टीट्यूट ऑफ सोशल रिसर्च.
३. सिंह, राकेश (२४ मार्च २०२०), कोरोना वायरस की महामारी से कितनी बदल जाएगी दुनिया, hindi.newsclick.in
४. हिन्दुस्तान टैम (०१ अप्रैल २०२०), जीवन शैली व सामाजिक व्यवहार में भी बदलाव लाएगा कोरोना संकट, romm.livehindustan.com
५. चटर्जी, पत्रलेखा, १६/३/२०, कोरोना की सामाजिक चुनौतियां, अ. उजाला।

‘लॉकडाउन’ का हाउस मेड पर आर्थिक एवं सामाजिक प्रभाव

सौरभ दीप सिंह जादौन, शोधार्थी, जीवाजी विश्वविद्यालय, ग्वालियर मो. 08878263131ramrajgwaliorwale@gmail.com

सारांश – ग्वालियर शहर में निवास करने वाली ७० हाउस मेड श्रमिक महिलाओं का न्यायदर्श के रूप में चयन कर कोरोना महामारी के कारण किये गये लॉकडाउन के कारण सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति पर पड़े प्रभावों का अध्ययन किया गया है। इसमें आर्थिक तंगी, खाद्यान्न संकट, सरकारी सहायता एवं भ्रष्टाचार, पारिवारिक तनाव आदि दृष्टिकोणों को शामिल किया गया है। हाउस मेडों से लॉकडाउन के दौरान रोजगार छिन गया जिस कारण उनकी निम्न आर्थिक स्थिति और भी खराब हो गयी, उनके लिये जीवन का गुजारा करने हेतु पर्याप्त खाद्यान्न उपलब्ध करने की समस्या आ खड़ी हुयी। साथ ही लम्बे समय बिना कार्य घर पर रहने के कारण एवं आर्थिक समस्याओं से जूझने के कारण मानसिक तनाव निर्मित हुआ जो कि पारिवारिक तनाव का कारण बना इस प्रकार शोधार्थी द्वारा की गई परिकल्पना सही सिद्ध हुयी।

कुंजी शब्द: लॉकडाउन, हाउस मेड, सोशल डिस्टेंसिंग।

प्रस्तावना:— ऐसी महिला श्रमिक जो अन्य व्यक्तियों के घरों पर जाकर उनके दैनिक घरेलू कार्य जैसे— झाड़ू लगाना, पौछा लगाना, खाना बनाना, कपड़े धोना अथवा प्रेस करना आदि कार्य करती है तथा उससे अपनी तथा अपने परिवार की आजीविका चलाती है। इन्हें सामान्यतौर पर ‘बाई’ या ‘हाउस मेड’ कहा जाता है। हाउस मेड हमारे समाज का महत्वपूर्ण भाग हैं। शहरी मध्यम वर्गीय एवं उच्च वर्गीय परिवार अपने दैनिक कार्य—कलापों, के लिये इन पर निर्भर है। ये अपनी अथक मेहनत की बदौलत कई परिवारों की दिनचर्या को गतिशील बनाये रखने में योगदान प्रदान करती हैं, इनके सहयोग के बिना इन परिवारों का जीवन—तंत्र मंद पड़ जायेगा।

हाउस मेड द्वारा किया जाने वाला काम थकान भरा होने के साथ—साथ सावधानी पूर्वक किया जाने वाला कार्य भी है। ये अपने तथा अपने परिवारों के पालन—पोषण के लिये घर पर जाकर काम करती हैं और आजीविका अर्जित करती हैं। इन्हें प्राप्त होने वाली मजदूरी से इनके लिये अपनी मूलभूत आवश्यकताओं की पूर्ति कर पाना भी कठिन होता है। यह क्षेत्र अब तक पूरी तरह असंगठित भी रहा है। इस कारण नीति निर्धारकों तक ये अपनी बात उचित प्रकार से पहुँचा पाने में सक्षम नहीं हो पायी हैं। आर.सी. दुबे कहते हैं कि कामकाजी महिलाएं भूमिका संघर्ष से ग्रस्त हैं। एक ओर कार्य करने की भूमिका का निर्वाह करना है तो दूसरी ओर समाज की संस्कृति एवं मूल्यों का पालन भी महिलाओं द्वारा किया जाना आवश्यक समझा जाता है।^१ हाउस मेड को भी अपने परिवार एवं काम के बीच दोहरी भूमिकाओं का निर्वाह करना पड़ता है। इन्हें इस वजह से कई मानसिक, शारीरिक तथा आर्थिक समस्याओं से भी जूझना पड़ता है। शासन प्रदत्त सहायताओं का लाभ भी यह जागरूकता के अभाव में कम ही उठा पाती हैं तथा कई बार दलालों की ठगी का शिकार भी हो जाती हैं।

वर्तमान में संपूर्ण विश्व वैश्विक महामारी कोविड—१९ से जूझ रहा है, जोकि कोरोना वायरस के कारण फैलती है। कोरोनावायरस कई प्रकार के विषाणुओं (वायरस) का एक समूह है जो स्तनधारियों और पक्षियों में रोग उत्पन्न करता है इसके कारण मानवों में श्वास—तंत्र संक्रमण पैदा हो सकता है, गहनता हल्की (जैसे—सर्दी—जुकाम) से लेकर अति गंभीर (जैसे— मृत्यु) तक हो सकती है।^२ विश्व में इस संक्रमण महामारी के कारण अभी तक ५ लाख से अधिक व्यक्तियों की मृत्यु हो चुकी है तथा करोड़ों व्यक्ति इसकी चपेट में हैं। संक्रामक बीमारी होने के कारण इसको नियंत्रित करने के लिये वर्तमान में ‘सोशल डिस्टेंसिंग’ सबसे प्रभावी उपाय माना गया है जबकि अभी तक इसका कोई टीका नहीं खोजा गया है। इसके प्रभाव से भारत भी

अछूता नहीं है। भारत में कोरोना वायरस महामारी को रोकने के लिये प्रधानमंत्री श्री नरेन्द्र मोदी ने २४ मार्च २०२० को २१ दिनों के लिये पूरे देश को लॉकडाउन का आदेश दिया^३ जिसमें अस्पतालों, बैंकों, किराने की दुकानों और अन्य आवश्यक वस्तुओं को छोड़कर सभी गैर—आवश्यक सेवायें और दुकानें बंद कर दी गयीं। इसी के कारण सभी शैक्षिक संस्थान एवं पूजा स्थलों को बंद कर दिया गया। सभी गैर—जरूरी सार्वजनिक और निजी परिवहन का निलंबन कर दिया गया। २१ दिनों के बाद भी लॉकडाउन पांच चरणों में विभिन्न छूटों के साथ जारी रहा।

लम्बे लॉकडाउन ने देश के प्रत्येक नागरिक को बुरी तरह प्रभावित किया। सभी आर्थिक गतिविधियां ठप—पड़ गयीं। व्यक्तियों के पास रोजगार न होने से एक ओर जहां उनकी आर्थिक स्थिति दुर्बल हुयी तो दूसरी तरफ घर में लगातार रहने, रोजगार—व्यवसाय की चिंता, कोरोना बीमारी का डर आदि के कारण व्यक्ति मानसिक रूप से भी परेशान रहा। इस दौरान घरेलू हिंसा के मामलों में वृद्धि भी हो गयी। गरीब और मजदूर वर्ग पर लॉकडाउन का सर्वाधिक दुष्प्रभाव पड़ा। हाउस मेड भी इससे अछूती न रह सकीं। इन्हीं तथ्यों को देखते हुये शोधार्थी द्वारा १० जून २०२० से २५ जून २०२० तक ग्वालियर शहर की हाउस मेडों के साक्षात्कार लॉकडाउन में उनकी स्थिति को जानने के उद्देश्य से लिये गये।

शोध के उद्देश्य— प्रस्तुत शोध के अप्रलिखित उद्देश्य हैं— १. लॉकडाउन के दौरान हाउस मेड और उनके पति का रोजगार छूट जाने के बाद आने वाली आर्थिक समस्याओं का अध्ययन करना। २. आर्थिक तंगी और लम्बे समय तक घर पर रहने के कारण परिवार में उत्पन्न तनाव का अध्ययन करना। ३. लॉकडाउन में प्रशासन द्वारा पहुँचायी जाने वाली सहायता किस स्तर तक हाउस मेड को राहत पहुँचा पायी आदि दशाओं का अध्ययन करना।

परिकल्पना :- १. हाउस मेडों की आर्थिक स्थिति निम्न होती है तथा लॉकडाउन के दौरान रोजगार छिन जाने से उनके सामने जीवन का गुजारा करने की समस्या आ गयी। २. आर्थिक तंगी और बिना काम घर पर लम्बे समय तक रहने के कारण पारिवारिक तनावों में वृद्धि हुयी।

न्यादर्श : शोधार्थी द्वारा दैव निदर्शन विधि का प्रयोग करते हुये ग्वालियर शहर में निवास करने वाली ७० हाउस मेड का न्यादर्श के रूप में अध्ययन किया गया। शोधार्थी द्वारा साक्षात्कार से प्राप्त तथ्यों का संकलन विभिन्न तालिकाओं में किया गया तथा तालिकाओं के आधार पर विश्लेषण किया गया।

उत्तरदाताओं का वर्गीकरण :- शोधार्थी द्वारा उत्तरदाताओं का वर्गीकरण उम्र तथा वैवाहिक स्थिति के आधार पर किया गया है जिसका वितरण तालिका क्रमांक १ में प्रस्तुत है—

तालिका क्रमांक-१

उम्र तथा वैवाहिक स्थिति के आधार पर उत्तरदाताओं का

वर्गीकरण

क्र.	उत्तरदाताओं की उम्र (वर्ष में)	उत्तरदाताओं की संख्या			कुल	प्रतिशत
		विवाहित	अविवाहित	विधवा/तलाकशुदा/परित्यक्ता		
१	१८ से ३०	१८	३	निरंक	२१	३०.००
२	३० से ४५	२५	२	२	२९	४१.४२
३	४५ से ६०	१७	निरंक	१	१८	२५.७१
४	६० से अधिक	०१	निरंक	१	२	०२.८५
	कुल	६१	५	४		

प्रस्तुत शोध में शोधार्थी द्वारा ३० प्रतिशत (२१) ऐसे उत्तरदाताओं का अध्ययन किया गया जिनकी उम्र १८ से ३० वर्ष के बीच है जिसमें १८ विवाहित तथा ३ अविवाहित हाउस मेड हैं। ३० से ४५ वर्ष के बीच की ४१.४२ प्रतिशत (२९) हाउस मेड हैं जिनमें २५ विवाहित, २ अविवाहित तथा २ विधवा/तलाकशुदा/परित्यक्ता हैं। २५.७१ प्रतिशत (१८) हाउस मेड ऐसी हैं जिनकी उम्र ४५-६० वर्ष के बीच है, जिनमें १७ विवाहित एवं एक विधवा/तलाकशुदा/परित्यक्ता है। केवल २.८५ प्रतिशत (२) हाउस मेड ऐसी हैं जिनकी उम्र ६० वर्ष या उससे अधिक है जिसमें एक विवाहित तथा एक विधवा/तलाकशुदा/परित्यक्ता है।

तालिका क्रमांक-२

लॉकडाउन के समय उत्तरदाताओं एवं उनके पतियों का रोजगार छिने से संबंधित विवरण

क्र.	रोजगार छूटने का विवरण	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
१.	उत्तरदाता का	१२	१७.१४
२.	उत्तरदाता के पति का	०४	५.७१
३.	पति-पत्नी दोनों का	५४	७७.१४
४.	किसी का भी नहीं	निरंक	निरंक
	कुल	७०	

तालिका क्रमांक २ से स्पष्ट है कि लॉकडाउन के दौरान ७७.१४ प्रतिशत (५४) हाउस मेड तथा उनके पतियों को अपने रोजगार से हाथ धोना पड़ा। ५.७१ प्रतिशत (४) उत्तरदाता ऐसे थे जिनके पति को अपने रोजगार से हाथ धोना पड़ा परन्तु हाउस मेड का काम करने के साथ-साथ वह अस्पतालों में साफ-सफाई का काम भी करती थीं इस कारण उनका रोजगार अंशतः बच गया। वहीं १७.१४ प्रतिशत (१२) उत्तरदाता ऐसे थे जिन्हें अपने रोजगार से हाथ धोना पड़ा परन्तु उनके पति अति आवश्यक कामों जैसे कचड़ा प्रबंधन गाड़ी के ड्राइवर, अस्पताल आदि में काम करने के कारण अपने रोजगार पर बने रहे।

इन १२ उत्तरदाताओं में ७ अविवाहित/ तलाकशुदा/ विधवा/परित्यक्ता उत्तरदाता भी शामिल हैं साथ ही दो उत्तरदाता ऐसे भी हैं जिनके पति लॉकडाउन लगने के पूर्वभी कोई कार्य नहीं करते थे। इस प्रकार कुल १४.२८ प्रतिशत (६६) उत्तरदाताओं का लॉकडाउन के कारण रोजगार छिन गया क्योंकि हाउस मेडों से उन मकान मालिकों द्वारा, जहां वह काम करती थीं, कोरोना के भय से काम करने से मना कर दिया गया।

उत्तरदाताओं का रोजगार छिन जाने के कारण उन्हें अत्यन्त आर्थिक तंगी का सामना करना पड़ा उनके लिये दैनिक उपयोग की वस्तुयें जुटा पाना भी कठिन हो गया यहां तक की खाद्य की समस्या भी उनके सामने आ गयी। शोधार्थी द्वारा इस संबंध में उत्तरदाताओं से तथ्य एकत्रित किये गये तथा उनका संकलन तालिका क्रमांक तीन में किया गया-

तालिका क्रमांक-३

लॉकडाउन में राशन या राशन हेतु रुपये प्राप्त करने का विवरण

क्र.	रुपये या राशन प्राप्त किया	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
१.	निकट की दुकान से उधार	६३	९०.००
२.	मकान मालिक से उधार	३६	५१.४२
३.	आय के अन्य साधन थे	१२	१७.१४
४.	संग्रहीत धन का उपयोग	५२	७४.२८
५.	सरकारी सहायता	५६	८०.००

प्रस्तुत तालिका के अनुसार ९० प्रतिशत (६३) उत्तरदाता अपने आस-पास की दुकान से राशन उधार लेने की बात स्वीकार करते हैं, परन्तु इसी के साथ-साथ वह यह भी बताते हैं कि कुछ दिनों तक तो दुकानदारों ने उधार दिया परन्तु जब ज्यादा समय हो गया तो उन्होंने हाथ खड़े कर दिये। ऐसा इस कारण से भी था क्योंकि लॉकडाउन में ज्यादातर ग्राहक ऐसे ही थे जो उधार सामान प्राप्त करना चाह रहे थे। ५१.४२ प्रतिशत (३६) उत्तरदाता ने बताया कि हम जहां काम करते हैं वहां के मकान मालिकों ने काम पर आने से मना करने के समय ही कुछ रुपये एडवान्स के रूप में दे दिये थे और कहा था मजबूरी है बीमारी ही ऐसी है वरना हम काम करवाने के लिये मना नहीं करते। कुछ उत्तरदाता लॉकडाउन के मध्य में भी मकान मालिकों से उधार रुपये लेकर आये। १७.१४ प्रतिशत (१२) उत्तरदाता ऐसे भी थे जिनके पास हाउस मेड के कार्य के अलावा अन्य आय के साधन भी थे जैसे- पति या बच्चों या खुद का अति आवश्यक सेवा में होना, पति या बच्चों द्वारा किसी किराना, डेयरी अथवा पानी की दुकान पर कार्य करना आदि। ७४.२८ प्रतिशत (५२) उत्तरदाता स्वीकारते हैं कि हमने जो कुछ पूंजी जरूरी कार्यों (जैसे बच्चों के विवाह) के लिये बचा के रखी थी उसका उपयोग राशन और अति आवश्यक सामान खरीदने में किया। अब भविष्य की चिन्ता हो रही है कि यह अति आवश्यक काम कैसे किये जायेंगे। ८० प्रतिशत (५६) उत्तरदाताओं ने यह बात स्वीकार की कि उन्हें सरकार द्वारा अथवा स्वयं सहायता समूहों द्वारा प्राप्त होने वाली राशन की सहायता प्राप्त हुयी पर अधिकांश का यह कहना था कि वह सहायता नाकाफी थी।

साथ ही राशन के साथ अन्य खर्च भी तो होते हैं। शोधार्थी द्वारा अवलोकन में पाया गया कि कुछ एक उत्तरदाताओं द्वारा झूठ बोलकर या गलत तथ्य देकर सरकारी सहायता से प्राप्त राशन का संग्रह भी कर लिया गया जिससे अन्य पात्र इन सहायताओं से वंचित रह गये। कहीं वितरक कर्मचारियों द्वारा तय राशन से कम राशन तोल में दिया गया। सरकार द्वारा जनधन खाते में ५०० रुपये भेजने की योजना कारगर रही परन्तु उत्तरदाताओं का कहना था कि बैंकों में बहुत परेशान होना पड़ता है, कोरोना के कारण एक-एक व्यक्ति को ही बैंक में जाने दिया जाता है इस कारण बैंक के बाहर धूप में सोशल डिस्टेंसिंग से लम्बे समय तक खड़े रहना पड़ा है। कुछ उत्तरदाताओं ने जनधन खाता न होने के कारण सहायता न मिल पाने पर दुख व्यक्त किया। लम्बे समय तक बिना रोजगार रहना आर्थिक और मानसिक दोनों रूप से कष्टकारी होता है।

स्थिति तब और विचारणीय हो जाती है जब बेरोजगार होने वाले सदस्य पर ही परिवार के भरण-पोषण की जिम्मेदारी होती हो। शोधार्थी द्वारा लॉकडाउन के दौरान उत्तरदाताओं के परिवारों में होने वाले तनाव को जानने के लिये आंकड़े संचित किये गये।

तालिका क्रमांक-४

लॉकडाउन के कारण पारिवारिक तनाव से संबंधित विवरण

क्र.	तनाव का कारण	वारंवारिता	प्रतिशत
१.	आर्थिक तंगी के कारण	५३	७५.७९
२.	लम्बे समयतक घरमें रहने के कारण	८	११.४२
३.	नशा न कर पाने के कारण	५	०७.१४
४.	अन्य कारण	३	०४.२८
५.	कोई तनाव नहीं हुआ	१	०१.४२
	कुल	७०	१००.००

तालिका क्रमांक-४ से स्पष्ट है कि लॉकडाउन के दौरान उत्तरदाताओं के परिवारों को पारिवारिक तनाव से भी गुजरना पड़ा। इस दौरान कुछ एक उत्तरदाताओं ने घरेलू हिंसा होने की बात भी स्वीकार की। ५३ उत्तरदाताओं का कहना था कि लॉकडाउन की वजह से उत्पन्न हुयी आर्थिक तंगी के कारण परिवार की सामान्य आवश्यकतायें भी पूर्ण नहीं हो पा रहीं थीं। इस कारण से परिवार में तनाव का माहौल उत्पन्न हो गया। ८ उत्तरदाताओं के अनुसार उनके परिवार में होने वाले तनाव का कारण लम्बे समय तक बिना काम घर बैठना है। वहीं ५ उत्तरदाता ऐसे भी हैं जिनका मानना था कि पति या घर के अन्य सदस्यों को शराब आदि नशा उपलब्ध न होने के कारण उनके द्वारा परिवार में तनाव उत्पन्न किया गया। केवल १ उत्तरदाता ने लॉकडाउन के दौरान परिवार में किसी भी प्रकार का तनाव न होने की बात स्वीकारी। हालांकि पारिवारिक तनाव हेतु किसी एक कारक को ही जिम्मेवार नहीं ठहराया जा सकता है यह तो अनेकों कारकों के प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष सम्मिलित प्रभाव की परिणति होता है। लॉकडाउन में सरकार द्वारा ढील देने के बाद देश के सभी कामकाजी वर्ग में अपने काम पर लौटने की उम्मीद उत्पन्न हुयी है। इस संदर्भ में जब शोधार्थी द्वारा हाउस मेडों से प्रश्न किया गया तो तालिका क्रमांक-५ में संकलित तथ्य दिखे।

तालिका क्रमांक-५

लॉकडाउन में ढील के बाद रोजगार वापस मिलने संबंधी विवरण

क्र.	रोजगार वापस मिला	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
१.	हाँ	७	१०
२.	नहीं	६३	९०
	कुल	७०	१००

तालिका क्रमांक-५ से स्पष्ट है कि केवल १० प्रतिशत (७) हाउस मेडों को अपना रोजगार वापस प्राप्त हो सका, वह भी मास्क लगाकर एवं साबुन तथा सेनेटाइजर से हाथ-पैर स्वच्छ करने के बाद ही उन्हें काम करने दिया जाता है। इस प्रकार से स्वच्छता को लेकर एक नयी संस्कृति विकसित हुयी है। ९० प्रतिशत (६३) हाउस मेडों को अपना रोजगार वापस नहीं मिल सका क्योंकि जिन परिवारों में वह काम करती थीं उन्हें अभी भी कोरोना फैलने का भय है, जो कि एक दृष्टि से परिस्थितियों वश उचित भी है।

समाकलन— प्रस्तुत शोध के आधार पर शोधार्थी ने कई निष्कर्ष प्राप्त किये जो अग्रलिखित हैं—

लॉकडाउन के कारण ९४.२८ प्रतिशत हाउस मेडों को अपना रोजगार गँवाना पड़ा। लगभग ऐसी ही स्थिति उनके घर के अन्य कमाऊ सदस्यों की थी इससे हाउस मेडों के परिवारों के सामने राशन खरीदने तक की परेशानी उत्पन्न हो गयी। हालांकि ९० प्रतिशत हाउस मेडों को कुछ दिन तक घर के निकट बस्ती की दुकानों से उधार सामान प्राप्त हो गया। साथ ही आधे से अधिक हाउस मेडों को मकान मालिकों द्वारा, जहां हाउस मेड कार्य करती थीं, आर्थिक सहायता प्राप्त हो गयी। महत्वपूर्ण कार्यों के लिये संचित धन अधिकांश हाउस मेडों को लॉकडाउन के कारण खर्च करना पड़ा। ८० प्रतिशत हाउस मेडों को सरकारी सहायता से राशन प्राप्त हुआ परन्तु उचित प्रबंधन के अभाव में इसमें अव्यवस्था उत्पन्न हुयी। उत्तरदाताओं को तौल में कम राशन भी प्राप्त हुआ। लॉकडाउन में ढील के बाद भी २० प्रतिशत हाउस मेडों को अपना रोजगार पुनः प्राप्त नहीं हुआ। स्वच्छता की ओर लोगों का ध्यान आकृष्ट हुआ और मास्क, सेनेटाइजर, सोशल डिस्टेंसिंग के रूप में एक नयी संस्कृति विकसित हुयी। इस प्रकार शोधार्थी द्वारा की गयी परिकल्पना 'गुजारे की समस्या आना तथा पारिवारिक तनाव निर्मित होना' सही सिद्ध होती है।

संदर्भ

1. दुबे, आर.सी., भारत में स्त्रियों एवं पुरुषों की भूमिका, १९६३.
2. <https://talk.ictvonline.org/taxonomy>
3. <https://hi.m.wikipedia.org>

भारतीय चिकित्सा पद्धति और कोरोना महामारी

देवेन्द्र कुमार, शोध छात्र, हिमालयन गढ़वाल यूनिवर्सिटी, उत्तराखण्ड ई-मेल: devmehta4018@gmail.com मो. ९२५५१३८९०२

संक्षेप :- कोरोना वायरस का प्रकोप पूरे विश्व में फैल चुका है। अति साधन सम्पन्न देश भी इस बीमारी से निजात पाने में असफल रहे हैं। यह वायरस बिल्कुल नया है, इसलिए अभी तक इसकी कोई वैक्सीन नहीं आ सकी है। प्रत्येक देश की सरकार के द्वारा सामाजिक दूरी बनाए रखने तथा रोग प्रतिरोधक क्षमता को बनाए रखने के निर्देश जारी किए जा रहे हैं। भारतीय चिकित्सा प्रणाली में शरीर की रोग प्रतिरोधक क्षमता को बढ़ाने के बहुत उपाय मिलते हैं। आयुर्वेद, प्राकृतिक चिकित्सा तथा योग के अभ्यास से कई रोगियों ने कोरोना पर विजय पाई है। अग्निहोत्र के द्वारा हानिकारक वायरसों के नाश होने के प्रमाणिक अनुसंधान भी हुए हैं। निश्चित ही भारतीय चिकित्सा पद्धतियों का प्रयोग करके कोरोना से निजात पाया जा सकता है।

कूट शब्द:- कोरोना वायरस, योग, अग्निहोत्र, आयुर्वेद

प्रस्तावना:- आज कोरोना वायरस एक महामारी के रूप में मानव जाति पर बहुत बड़ा खतरा बन के उभरा है। विश्व के लगभग सभी देशों पर इस महामारी का खतरा किसी न किसी रूप में बना हुआ है। चीन, अमेरिका, स्पेन, इटली, फ्रांस, जर्मनी, इंग्लैंड, ईरान, तुर्की, रूस आदि सभी विकसित तथा विकासशील देश इस महामारी की चपेट में बुरी तरह फंस चुके हैं। मानवीय जीवन के हास के साथ ही इन देशों की आर्थिक स्थिति भी डाँवाडोल हो चुकी है। लम्बे समय तक तालाबन्दी की स्थिति होने के कारण आर्थिक गतिविधियाँ भी थम सी गई है। हालाँकि भारत इतनी खतरनाक स्थिति में नहीं है, परंतु किसी भी प्रकार की लापरवाही और असावधानी का कारण बन सकती है।

कोरोना वायरस:- कोरोना वायरस कई प्रकार के वायरसों का एक समूह है जो मनुष्य और पशुओं में रोग उत्पन्न करता है। अभी जो वायरस इस महामारी का उत्तरदायी है, वह इस समूह का है तथा बिल्कुल नया है। यह वायरस चीन के हुबेई प्रांत के वुहान शहर से पूरे विश्व में प्रसारित हुआ। ३१ दिसम्बर २०१९ को विश्व स्वास्थ्य संगठन को चीन के वुहान शहर में अज्ञात कारणों से निमोनिया के मामलों की सूचना दी गई। चीनी अधिकारियों ने ७ जनवरी २०२० को SARS-COV-2 को प्रेरक वायरस के रूप में पहचाना। ३० जनवरी २०२० को इस प्रकोप से वैश्विक स्तर पर सार्वजनिक स्वास्थ्य आपातकाल घोषित किया गया और ११ फरवरी २०२० को विश्व स्वास्थ्य संगठन द्वारा इस बीमारी का नाम कोविड-१९ रखा गया।

लक्षण:- कोविड-१९ के सामान्य लक्षणों में बुखार, सूखी खाँसी और थकान है। कुछ रोगियों में दर्द, खारिश, गले में खराश, नाक में खुजली और दस्त भी हो सकते हैं। यह लक्षण आमतौर पर हल्के होते हैं तथा धीरे-धीरे शुरू होते हैं। जब मनुष्य संक्रमित होता है तो लक्षण बहुत हल्के होते हैं, इसलिए इसे पहचान पाना भी मुश्किल होता है। सांस लेने में भी कठिनाई होती है। उच्च रक्तचाप, हृदय और फेफड़ों की समस्याओं, मधुमेह तथा कैंसर जैसी अतःनिहित बीमारियों से ग्रस्त व्यक्तियों में तथा वृद्ध लोगों में इस वायरस के विकास का खतरा अधिक होता है।

उपचार:- कोविड-१९ एक नए तरह का वायरस है, इसके मनुष्य पर पड़ने वाले प्रभावों को नवम्बर २०१९ में ही पहली बार देखा गया। इसलिए अभी तक इस वायरस को समाप्त करने के लिए कोई वैक्सीन तैयार नहीं है। संभवतः वैक्सीन को तैयार करने में कुछ महीने और लग सकते हैं। इस वायरस से संक्रमित हो जाने के बाद केवल एक ही उपाय है कि रोगी की रोग प्रतिरोधक क्षमता मजबूत रखनी चाहिए। अभी तक भारत में कोविड-१९ से संक्रमित हो जाने के बाद ठीक होने वाली व्यक्तियों की संख्या संतोषजनक है। उन रोगियों की उपचार

प्रक्रिया को दृष्टिगत रखते हुए यह तथ्य सामने आए हैं कि रोगी को रोग प्रतिरोधक क्षमता को बढ़ाया गया, साफ-सफाई का पूरा ध्यान रखा गया, एकांतवास का पूरा प्रबंध किया गया।

सावधानियाँ:- कोविड-१९ के उपचार के लिए अभी तक कोई वैक्सीन नहीं बनी है, इसलिए इसके बचाव में ही बहुत सर्तकता की आवश्यकता है। यह एक संक्रामक रोग है, इसके लिए विश्व स्वास्थ्य संगठन तथा स्वास्थ्य मंत्रालय, भारत सरकार ने इससे बचाव के लिए विशेष दिशा निर्देश दिए हैं:- जैसे, १. अपने हाथ साफ रखें। हाथ धोने के लिए साबुन तथा पानी का प्रयोग करें। सैनिटाइजर का प्रयोग करें। २. खाँसी या छींकने वाले किसी भी व्यक्ति से सुरक्षित दूरी बनाए रखें। ३. अपनी आँखों, नाक और मुँह को ना छुएं। खाँसने या छींकने पर अपने नाक और मुँह को अपनी मुड़ी हुई कोहनी ढक लें। ४. यदि बुखार, खाँसी और सांस लेने में कठिनाई हो तो उसी समय चिकित्सकीय सेवाएँ लीजिए। ५. स्थानीय स्वास्थ्य अधिकारियों के निर्देशों का पालन कीजिए।

यह तो निश्चित है कि कोविड-१९ से बचाव ही इसका उपचार है। अभी तक जो रोगी ठीक हो के आए हैं, उनके अनुसार उन्हें कोई विशेष औषधि नहीं दी गई। सामान्य भोजन, गुनगुना पानी तथा कुछ सामान्य बुखार की दवाई आदि दी गई। दिल्ली के रोहित दत्ता, जो ठीक होने वाले पहले व्यक्ति थे। उनके अनुसार केवल आराम तथा एकांत ही काफी है।

यह सर्वविदित है कि भारतीय संस्कृति की चिकित्सा पद्धतियों जैसे कि आयुर्वेद, प्राकृतिक चिकित्सा, यज्ञ चिकित्सा तथा नवप्रचलित योग चिकित्सा आज पूरे विश्व में प्रसंगिक है। यह चिकित्सा पद्धतियों निरापद चिकित्सा पद्धतियों के रूप में मान्य है। भारतीय चिकित्सा पद्धतियों की एक विशेषता है, जो इसे विदेशी चिकित्सा पद्धतियों से अलग करती है। यह पद्धतियाँ केवल चिकित्सा पद्धतियाँ ही नहीं अपितु जीवन शैली है। यह जीवन शैली स्वस्थ व्यक्ति को स्वस्थ बनाए रखने में सहायता करती है तथा रोगी के रोग की चिकित्सा भी करती है।

न्यूजर्सी में रहने वाले प्रकाश भगत को १५ मार्च को सामान्य कमजोरी तथा १०३ डिग्री पर बुखार हुआ। वह डॉक्टर के पास गए, जहाँ उन्हें कोविड-१९ से संक्रमित होने का पता चला। उन्होंने उन्हें विटामिन-सी, गर्म पानी के साथ टाइलेनोल दिया। वे ठीक नहीं हुए। फिर दस्त शुरू हो गए और बुखार भी बढ़ गया। इस स्थिति में उनके पिताजी ने बिहार स्कूल ऑफ योगा से सम्पर्क किया। योग केन्द्र से उन्हें कुंजल क्रिया करने का निर्देश दिया गया। उन्होंने कुंजल क्रिया की तथा तुलसी एवं गिलोय का सेवन किया। इससे उनका बुखार उतरने लगा तथा कमजोरी दूर होने लगी। उन्होंने माना कि इन क्रियाओं से टॉक्सिंस को दूर करने में बहुत सहायता मिली।^१

मेरठ के अश्विनी गर्ग, जो मर्चेट नेवी में १५ साल कैप्टन रहे। उन्होंने बताया कि वह ५ बार कोरोना पॉजिटिव आने के बाद उन्होंने योग व प्राणायाम से कोरोना को मात दे दी। उन्होंने बताया कि जब उन्हें तीन बार कोरोना पॉजिटिव आया। तब उनके भाई जो जर्मनी में रहते हैं, उन्होंने विशिष्ट प्राणायामक करने की सलाह दी। ९ अप्रैल से उन्होंने अनुलोम—विलोम, भ्रामरी तथा उज्जयनी को मिलाकर एक विशेष प्राणायाम किया, जिससे उनकी आंतरिक क्षमता में वृद्धि हुई। उन्होंने प्रतिदिन ३ घंटे योगाभ्यास करने से १५ अप्रैल को उनका टेस्ट नैगटिव आया।^३

राजस्थान के भीलवाड़ा के सुरेश जी भी योग गुरु धीरज की सलाह पर अभ्यास करते हुए कोरोना को मात को दे चुके हैं। यहाँ यह स्पष्ट है कि योगाभ्यास शरीर में आंतरिक क्षमताओं को बढ़ाता है तथा रोग प्रतिरोधक क्षमता बहुत जल्दी विकसित होने लगती है।

अमेरिका के हावर्ड मेडिकल स्कूल ने अपने स्वास्थ्य निर्देश में यह कहा है कि योग, ध्यान तथा श्वासों पर नियंत्रण कोरोना वायरस से जुड़ी व्यग्रता से निपटने में सहायक सिद्ध होगा, इसलिए अमेरिका के इस प्रमुख संस्थान ने योग एवं ध्यान का अभ्यास करने के निर्देश दिए हैं। कैलिफोर्निया के डेविड गेफेन स्कूल ऑफ मेडिसिन के बोर्ड प्रमाणित मनोरोग चिकित्सक जॉन शार्प ने कहा है कि नियमित ध्यान इस महामारी से उत्पन्न चिंता एवं मानसिक रोगों पर बहुत राहत देने वाला है। इसी के साथ विश्व हिन्दू कांग्रेस अमेरिका ने कोविड-१९ जैसी वैश्विक महामारी के चलते उत्पन्न चिंता एवं मानसिक स्वास्थ्य के विषयों से निपटने के अपने प्रयासों के तहत पूरी उत्तरी अमेरिका में हवन तथा प्रार्थनाएं आयोजित की।^४

स्वामी रामदेव जी के अनुसार, कोरोना के बचाव के लिए योग के आसन रामबाण उपाय है। योग से रोग प्रतिरोधक क्षमता बढ़ती है तथा श्वसन तंत्र भी मजबूत रहता है। उन्होंने कहा कि प्रतिदिन योगाभ्यास करने से शरीर में श्वेत रक्त कोशिकाओं में वृद्धि होती है। इसके साथ ही उन्होंने आहार के बारे में भी बताया, उन्होंने विटामिन—सी से भरपूर जैसे नींबू, संतरा और आमला का इस्तेमाल करने का सुझाव दिया। तुलसी गिलोय और काली मिर्च के काढ़ा दिन में तीन से चार बार देने का सुझाव दिया। इसके अतिरिक्त यज्ञ के द्वारा बैक्टीरिया खत्म करने के बारे में बताया, उन्होंने बताया कि गाय का घी, गुगल तथा कपूर को मिलाकर यज्ञ करने से वायरस खत्म हो जाते हैं।^५

हमारे शरीर के किसी बैक्टीरिया या वायरस के लड़ने की शक्ति रोग प्रतिरोधक क्षमता कहलाती है। कोई भी वायरस बैक्टीरिया या विषाणु अगर हमारे शरीर पर हमला करता है तो यह शक्ति हमारे शरीर में सक्रिय हो जाती है। उपरोक्त कथन इस बात की पुष्टि करते हैं कि आसन, प्राणायाम तथा औषधिय आहार के द्वारा शरीर के प्रतिरक्षा तंत्र को मजबूत किया जा सकता है। इसके अतिरिक्त हमारी संस्कृति में एक ऐसा कृत्य भी है जिसके द्वारा वायु में मौजूद बैक्टीरिया, स्थान विशेष पर स्थित वायरस तथा मानव शरीर में उपस्थित किसी भी हानिकारक बैक्टीरिया को खत्म किया जा सकता है। यह प्रक्रिया अग्निहोत्र या हवन कहलाती है।

अग्निहोत्र की क्रिया सूक्ष्मीकरण के सिद्धांत पर कार्य करती है। अग्नि का कार्य किसी भी औषधि प्रदार्थ को सूक्ष्म कर देने का होता है तथा वह औषधि अत्यंत सूक्ष्म होकर सीधे रक्त

प्रवाह में मिल जाती है और अपना कार्य निर्बाध रूप से करती है। वायुमंडल में मौजूद बैक्टीरिया या वायरस को समाप्त करने वाली सुगंध कारक पदार्थों के हवन से वायुमंडल शुद्ध हो जाता है। इसके अतिरिक्त यज्ञ में प्रयुक्त मंत्रोच्चारण भी मनुष्य के नर्वस सिस्टम को संबल देता है। स्पेन के एक हॉस्पिटल में डॉक्टर और नर्सों द्वारा पवित्र शब्द 'ओम' का उच्चारण करते हुए देखा गया है। एक शोध में यह भी पाया गया कि पारंपरिक वैदिक मंत्रोच्चारण से CNS (Central Nervous System) पर सकारात्मक प्रभाव पड़ता है। मंत्रोच्चारण का संपादन मानव मस्तिष्क तथा तंत्रिका तंत्र को सकारात्मक ऊर्जा प्रदान करता है।^६

एक अन्य अनुसंधान में अग्निहोत्र के धूप और राख का पर्यावरण और मानव पर पड़ने वाले प्रभावों को अध्ययन किया गया। इस अनुसंधान के अनुसार अग्निहोत्र करने से आसपास के वातावरण में मौजूद बैक्टीरिया की संख्या में बहुत कमी पाई गई। इसके अतिरिक्त सल्फर—डाइऑक्साइड तथा नाइट्रोजन—डाइऑक्साइड में भी काफी संज्ञानात्मक सुधार हुआ।^७

अग्निहोत्र पर ३० वर्षों से अनुसंधान कर रहे हैं जर्मनी की एक संस्था 'एसोसिएशन फॉर होम थैरेपी' ने अपने समाचार पत्रिका (संवाद पत्र) के मार्च २०२० के संस्करण में कोरोनावायरस के बारे में लिखा है। पूर्व में हुए शोधों के आधार पर उन्होंने अग्निहोत्र के द्वारा कोरोना महामारी से बचाव होने की संभावना जताई है। अग्निहोत्र से मानव शरीर के लिए हानिकारक बैक्टीरिया ९०: तक कम हो जाते हैं। १९८४ की भोपाल गैस त्रासदी में भी सैकड़ों की संख्या में लोगों ने अपनी जान गंवाई और हजारों की संख्या में लोग बीमार हुए। केवल १४ लोग इस त्रासदी से बच सके थे क्योंकि वे नित्य हवन किया करते थे तथा उस समय भी वे यज्ञ कर रहे थे। यज्ञ के प्रभाव के कारण 'मिथाइलआइसोसाइनेट' का प्रभाव उन पर नहीं पड़ सका। २०१७ में १८ बच्चे जो एड्स जैसे भयानक रोग से संक्रमित थे, उन पर १ वर्ष तक अग्निहोत्र का अभ्यास कराया गया तथा १ वर्ष पश्चात उनके स्वास्थ्य में आश्चर्यजनक सुधार देखा।^८

निष्कर्ष:— उपरोक्त प्रमाणिक अनुसंधान तथा साक्ष्यों के आधार पर यह निश्चित तौर पर कहा जा सकता है कि भारतीय चिकित्सा पद्धतियाँ जैसे योग, आयुर्वेद, प्राकृतिक चिकित्सा तथा अग्निहोत्र मनुष्यों को आंतरिक रूप से सशक्त बनाने तथा बाह्य वातावरण को हानिकारक बैक्टीरिया और विषाणुओं से शुद्ध किया जा सकता है। भारत सरकार के आयुष मंत्रालय ने देश भर के सुप्रसिद्ध वैद्यों की संस्तुति के आधार पर रोग प्रतिरक्षा तंत्र को मजबूत करने के लिए यौगिक व आयुर्वेदिक दिशा निर्देश जारी कर दिए हैं।

संदर्भ:—

1. <http://www.who.int/home/emergency/diseases>
2. <https://indianews.com/2020/04/22/two-indian-americans-who-survived-covid-19-tell-of-suffering-and-efforts-to-help-others/>
3. navbharattimes-20-04-2020
4. <http://www.livehindustan.com/health/16-03-2020>
5. <http://www.jagran.com/news/10-03-2020>
6. "Impact of signal energy from Vedic chanting on human neurological system". V.R.S.nalluriat.al. (Dec 2019)
7. "Scientific study of Vedic knowledge agnihotra". P. Abhangat.al. (2014)
8. www.agnihotra-online.com/publication/March_2020

कोविड १९ में लॉकडाउन और घरेलू हिंसा : एक चिंतन

प्रा. अमिता कृ. महातले (विरुत्कर), समाजशास्त्र विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपुर विद्यापीठ. mahataleamita@gmail.com

संक्षेप: 'कोरोना वायरस' इस महामारी के संक्रमण को रोकने के लिए विश्व के कई देशों में लॉकडाउन लगा दिया गया है। इस कारण कोरोना वायरस के प्रसार को रोकने में लॉकडाउन से मदद मिल रही है। लेकिन इसके दुष्परिणाम भी पुरी दुनिया के सामने आ रहे हैं। इस वायरस के वजहसे दुनिया की इकॉनॉमी बड़े पैमाने में प्रभावित हुई है, और कर रही है। साथ ही में घरेलू हिंसा के मामलों में ज्यादातर बढ़ोत्तरी हुई है। इस बढ़ती हुई घरेलू हिंसा को देखते हुए विश्व स्वास्थ्य संगठन भी चिंतित हुआ है। कोविड-१९ के संक्रमण से पुरी दुनिया के सामने अनेक समस्याएँ उभर रही हैं। इसके कारण सर्व जनमानसका जीवन प्रभावित हुआ है। स्थलांतरीय मजूर, आत्महत्या, मानसिक अस्वस्थता, आर्थिक मंदी, वेतन की समस्या, घरेलू कामकाजी औरतों की समस्या उभरकर सामने आ रही है। 'घरेलू हिंसा' यह भी अत्यंत गंभीर समस्या लॉकडाउन के दौरान सामने आयी है। इस शोधनिबंध का मुख्य उद्देश्य लॉकडाउन के दौरान बढ़ती 'घरेलू हिंसा' पर प्रकाश डालना है। इसके कारण और समस्या समाधान करने का प्रयास करना है। इस स्थिति में महिलाओं के 'घरेलू हिंसा' के मामले बढ़ रहे हैं उनका अभ्यास करना और इस परिस्थिति में महिलाओं की क्या स्थिति हुई है यह जानना है।

कुंजी शब्द : लॉकडाउन, संक्रमण, विश्व स्वास्थ्य संगठन, कोविड १९.

प्रस्तावना : 'कोविड - १९ एक 'जागतिक महामारी' के रूप में पुरी दुनिया में छा गया है। कोरोना वायरस के संक्रमण को रोकने के लिए दुनिया के कई देशों में लॉकडाउन की जहा मदद मिल रही है, वही दुसरी और इसके अनेक दुष्परिणाम भी सामने आ रहे हैं। उनमेंसे एक समस्या 'घरेलू हिंसा' भी है। जिसने संपूर्ण विश्वभर में गंभीर रूप धारण किया है। बढ़ती घरेलू हिंसा को देखते हुए विश्व स्वास्थ्य संगठन भी चिंतित है। आज दुनिया भर के कई देशों से यह खबरें सामने आ रही हैं। की लॉकडाउन के बाद से हममहिलाओं के साथ घरेलू हिंसा के मामलोंने जबरदस्त उछाल आई है।

विश्व स्वास्थ्य संगठन के युरोप स्थित ऑफिस के 'चीफ डॉ. हांस क्लुगे' ने कहा की 'कोरोना वायरस महामारी'से देशों में बढ़ती घरेलू हिंसा की खबरों को लेकर काफी चिंतित है। अगर इस पर प्रतिबंधित उपायों को जारी रखा गया तो हिंसा का सामना करनेवाली महिला और बच्चों पर भयानक प्रभाव पड सकता है। 'डॉ. हांस क्लुगे' ने बताया की लॉकडाउन के दौरान घरेलू हिंसा के मामले पूरे युरोप में ६० फिसदी बढ़ गए हैं।

फ्रांस में घरेलू हिंसा के मामले ३६ फिसदी बढ़े। फ्रांस ने घरेलू हिंसा के मामले को नियंत्रण के लिए सरकार ने पीडितों को होटल में ठहराने के लिए, काउंसिलिंग सेंटर भी शुरू किये, और महिलाओं से ग्रांसरी खरीदने के लिए घर से बाहर निकलने की भी इजाजत दी। ब्रिटेन में एक रिपोर्ट ने संयुक्त राष्ट्र द्वारा जारी इस आशंका पर मुहर लगाई है की घरेलू दुर्व्यवहार की घटनाएँ बढ़ रही हैं। ब्रिटेन पुलिस ने घरेलू हिंसा से पीडित लोगों के लिए 'साइलेंट कॉल' की व्यवस्था की है।

संयुक्त राष्ट्र के महासचिव 'एंतोनियो गुतेरेस' ने भी लॉकडाउन महिलाओं व लडकियों के प्रति घरेलू हिंसा के मामलों में भयावह बढ़ोत्तरी दर्ज किए जाने पर चिंता जताते हुए सरकारों से ठोस कारवाई का आह्वान किया था।

दुसरे कई देशों के तरह भारत में भी लंबे समय से चल रहा लॉकडाउन घरेलू हिंसा के पीडितों के लिए भारी साबित हुआ है। भारत सहित पुरी दुनिया को कोरोना वायरसने बदल डाला है। लेकिन इससे हमारी सांप्रदायिक, नस्लीय, जातिवाद और महिला विरोधी सोच और व्यवहार में तनीक भी फर्क नहीं पडा है। किसी भी व्यक्ति के लिए उसका घर ही सबसे सुरक्षित स्थान माना जाता है। लेकिन महिलाओं के मामले में यह हमेशा सही नहीं रहा है। लॉकडाउन से पहिले भी दुनिया भर के महिलाएँ घरेलू और बाहरी हिंसा का शिकार होती रही हैं। राष्ट्रीय अपराध रिकार्ड

ब्यूरो द्वारा जारी रिपोर्ट 'भारत में अपराध २०१८' के मुताबिक घरेलू हिंसा के मामले लॉकडाउन में तेजीसे बढ़ रहे हैं। घरेलू हिंसा की जडे हमारी समाज और परिवार में बहुत गहराई तक जमी है। पितृसत्ताक सोच और व्यवहार परिवार में ही विकसीत होती है। औपचारिक रूप से बहुत कम मामले रिपोर्ट किए जाते हैं। कई बार तो इसे दर्ज करने से इनकार भी कर दिया जाता है।

संशोधन की आवश्यकता : 'कोविड-१९' इस वायरस के संक्रमण से बचने के लिए पुरे दुनिया में लॉकडाउन लगाया गया है। इस परिस्थिति में महिलाओं के साथ में होने वाले घरेलू हिंसा के मामले में ज्यादातर बढ़ोत्तरी हुई है। यह क्यों हुई? उसके कारण समझने हेतु इस विषय पर निबंध लिखा गया है।

संशोधन का उद्देश्य : १. लॉकडाउन के दौरान महिलाओं की स्थिति समझने हेतु। २. 'घरेलू हिंसा' बढ़ने में लॉकडाउन की भूमिका क्या है यह समझने हेतु। ३. लॉकडाउन के दौरान पुरुषों की सोच समझने हेतु।

अध्ययन पद्धति: प्रस्तुत शोध निबंध तयार करने के लिए द्वितीय स्रोतों का उपयोग किया गया है। विषयों से संबंधित मासिक, पुस्तकें, वृत्तपत्र और इंटरनेट का उपयोग किया गया है।

लॉकडाउन में घरेलू हिंसा के कारण : हमें यह सोचने पर मजबूर कर देती है की आखिर ऐसी कौनसी वजह है जो लॉकडाउन में साथ में रहकर खुश रहनेकी जगह उलट परिवार को एक मुसीबत की तरह ले रहे हैं। घरेलू हिंसा के साथ ही तलाक के मामलों में भी बढ़ोत्तरी हुई है। लॉकडाउन के चलते घरेलू हिंसा के मामले केवल हमारे देश में ही नहीं बल्की विदेश में भी बढ़ रहे हैं। आखिर सवाल यह उठता है कि, लॉकडाउन के दौरान ही एकाएक इतने केसेस क्यों बढ़ गए हैं? तो इसकी कुछ वजह या कारण निचे दिये हैं।

आर्थिक अनिश्चितता : गृहस्थी का खर्च उठाने की जिम्मेदारी पुरुषों की होती है। लॉकडाउन के दौरान बदले आर्थिक समीकरणों के कारण जनमानस का जीवन प्रभावित हुआ है। आर्थिक तंगी, नोकरी की असुरक्षितता की भावना लोगों के अंदर क्रोध, मानसिक हतबलता बढ़ा रही है। घर के अंदर होनेवाली छोटी-मोटी नोकझोंक हिंसा के रूपमें तेजीसे रूपांतरीत हो रही है। पुरुष अपनी उदासिनता महिला और बच्चों पर निकाल रहा है। लॉकडाउन यह एक आर्थिक, मानसिक और भावनात्मक समस्या का दौर है।

लॉकडाउन बढ़ा रहा है तनाव : कोविड १९ ने महिलाओं के मानसिक स्वास्थ्य को भी प्रभावित किया है। लॉकडाउन में

आर्थिक अनिश्चितता के कारण और नोकरी जाने के डर से, आर्थिक नुकसान का डर और असुरक्षा के कारण घर में तनाव की स्थिति निर्माण हो रही है। परिवार में महिलाएँ एक आसान शिकार होती हैं। लॉकडाउन में हिंसक प्रवृत्ती और क्रोध व्यक्त कर अपना गुस्सा निकालने के लिए महिलाओं को आसान टारगेट मानते हैं। इसी कारण घरेलू हिंसा का प्रमाण तेजी से बढ़ रहा है।

जादा काम और थकान : ग्रामिण गाव की तुलना में शहरों में ज्यादातर घरों में घरेलू काम करने के लिए 'मेड' होती है। लॉकडाउन के वजह से और कोविड-१९ के संक्रमण से बचने के लिए मेड को काम से छुट्टी दी गयी है। लेकिन इस तरह के हालात में महिलाओं को घरेलू और ऑफिस का काम जादा हो रहा है और मेड भी नहीं आ रही है। महिलाओं की शारीरिक श्रम ज्यादा और आराम कम की वजह से थकान भी महिलाओं का मुड खराब करती है और घर में कलह की परिस्थिति निर्माण हो रही है।

'घर से काम' की समस्या : जो महिलाएँ नौकरी कर रही हैं उन्हें लॉकडाउन के दौरान 'घर से काम' करना पड रहा है। उनके उपर काम का दबाव कई गुना बढ़ गया है, ऑफिस का काम, घर का काम इस वजह से महिलाएँ मानसिक और शारीरिक समस्यासे उभर रही हैं। चिडचिडापण बढ़ने के कारण घर का माहौल बदल रहा है।

सहकार्य और मदद की भावना कम : ज्यादातर पुरुषों का यह मानना है की घर का काम सिर्फ महिलाओकी एकमेव जिम्मेदारी है। महिलाओं के काम में हाथ बटाना पुरुषों को पसंद नहीं आता वह इससे उनके अहम को ठेंस लगती है। इसलिए महिलाएँ पूरे समय काम में लगी रहती हैं। कोविड-१९ के वजह से लगातार एक-दो महिनो से अधिक यह स्थिति बनी हुई है। ऐसे में जिन बातों को अनदेखा कर देती थी अब उन पर जल्दी से रिएक्ट होती है। अगर ऐसे माहौल में घर के पुरुष महिलाओं की समस्या को नहीं समझ पाते हैं तो वही से कलह, घरेलू हिंसा और पारिवारिक तनाव में बदल जाता है।

समाधान : अब तक हमने घरेलू हिंसा क्यों बढ़ रही है उसके कारण देखे अब हम यह जानने की कोशिश करेंगे की आखिर इनका समाधान क्या है। लॉकडाउन की इस परिस्थिति में पुरुष और महिलाओं को मानसिक और शारीरिक रूपसे मजबूत बनाना पड़ेगा।

१. बुरा करनेवाला जितना बड़ा अपराधी होता है उस गलत व्यवहार को बिना विरोध किए सहनेवाला भी उतना ही बड़ा अपराधी होता है। इसलिए इस घरेलू हिंसा को सहती ना रहे बल्की उसके विरुद्ध आवाज उठाये। मन शांत रखने का प्रयास करने के लिए मेडिटेशन और पुजा-पाठ करना, महिलाओंको सहायता देगा।

२. यदि लगातार तनाव और चिंता के कारण महिलाएँ खुद सोच-समझ नहीं पा रही हैं, तो वह मानसोपचारतज्ञ के पास जाकर उनसे सहायता ले। वह महिलाओं को उनके स्थितियों के हिसाब से सही निर्णय लेने में मदद करेंगे।

३. मानसोपचारतज्ञ 'घरेलू हिंसा' पर काउंसिलिंग करेंगे। इससे महिलाएँ अपने आपको अच्छी तरह से समझ पाएंगी और उन रास्तों पर गौर कर पाएंगी जो महिलाओं को खुशियों की तरफ ले जाता है। राष्ट्रीय महिला आयोग की अध्यक्ष 'रेखा शर्मा' ने लॉकडाउन के दौरान घरेलू हिंसा की शिकायत दर्ज कराई जा सकेंगी इसलिए एक व्हाट्सअप नंबर और हेल्पलाइन जारी किया है।

४. आयोग ने यह कहा की यह फैसला इसलिए लिया गया की लॉकडाउन के दौरान घरेलू हिंसा की घटनाएँ लगातार बढ़ रही हैं। शिकायत न कर पानेवाली महिलाएँ ७२१७७३५३७२ पर व्हाट्सअप मैसेजर कर अपनी शिकायत दर्ज करवा सकती हैं। और यह व्हाट्सअप नंबर तबतक चालू रहेगा जबतक देश में यह स्थिति है। लॉकडाउन हटते ही यह सेवा भी रोक दी जाएगी।

आयोगद्वारा जारी किए गए डाटा के मुताबिक २४ मार्च से १ एप्रिल के बीच महिला के खिलाफ विभिन्न अपराधों की २५७ शिकायतें मिली हैं और उसमें से ६९ घरेलू हिंसा से संबंधित हैं। इस तरह कोविड-१९ में लॉकडाउन के दौरान बढ़ती हुई घरेलू हिंसा को रोकने और कम करने के लिये पुरुष और महिलाओं ने मिल-जुलकर काम में साथ निभाना चाहिये। जिससे घरेलू तनाव, क्रोध हिंसा कम होगी।

संदर्भ:

१. नवभारत टाइम्स . कॉम ०७ डल २०२०
२. वर्ल्ड डेस्क अमर उजाला लंदन २८ अक्टोबर २०२०
३. नवभारत टाइम्स २७ अक्टोबर २०२०
४. aajtak.intoday.in
५. [live Hindustan.com](http://live.Hindustan.com) 27Jun 2020
६. 'द वायर स्टाफ' ०८ अक्टोबर २०२०

कोविड—१९ काल में श्रम और रोजगार

डॉ. जयश्री बाथम, सहायक प्राध्यापक, श्री रेवा गुर्जर महाविद्यालय सनावद (म.प्र.)

कोरोना वायरस के संक्रमण से उपजी कोविड—१९ महामारी ने भारतीय समाज के सामने एक बड़ा संकट पैदा कर दिया है। यह संकट है। भारत के बड़े शहरों के प्रवासी श्रमिकों एवं दिहाड़ी मजदूरों की एक बड़ी संख्या का पुनः विस्थापन। पुनः विस्थापन इसलिए कि एक बार तो वे अपने गांव से विस्थापित होकर रोजी—रोटी की तलाश में महानगरों में आए अब फिर बड़ी संख्या में विस्थापित होकर अपने गांव देश की और पलायन करने के लिए विवश हुए हैं। देशव्यापी लॉकडाउन के कारण शहरों में काम बंद हो गए हैं। काम बंद होने से इन लोगों के सामने रोजी—रोटी की समस्या खड़ी हो गई है। यह रोजी रोटी का तात्पर्य भोजन की चिंता मात्र नहीं है। वरन शहर में रहने का खर्च दो पैसे कमाने की चाह आदि भी उनकी रोजी—रोटी की अवधारणा से जुड़ी हुई है।

जिन प्रवासी मजदूरों ने हमारे नगरों के आधारभूत ढांचे का निर्माण किया जो हमारे नगर जीवन के प्राण तत्व है। वह आज कोविड—१९ महामारी के कारण अपने भविष्य को लेकर आशंकित है। कोरोना के कहर ने इन गरीबों के सामने बड़ा संकट खड़ा कर दिया है। उनके लिए पहला संकट अपने आप को जिंदा रखना है। और दूसरा संकट महानगरों में फैले कोरोना के संक्रमण से अपने आप को बचाना उनके पास शारीरिक दूरी बनाए रखने लायक व्यवस्थित घर भी नहीं है।

रोजी रोटी की बर्बादी एवं कोरोना के भय के चलते मजदूर पलायन के लिए बाध्य हुए हैं। भारत में अब तक बड़े पैमानेपर शहरोंमें निर्माण एवं उत्पादक का कार्य हुआ है। यह इन्हीं के खून पसीने से संभव हुआ है। किंतु हमारे नगर अभिजात्य के लिए शायद से प्रवासी मजदूर अदृश्य समुदाय के रूप में होते हैं। यह अदृश्य समुदाय का तात्पर्य उस समुदाय से है। जो हमारी सोच का हिस्सा, हमारी जरूरतों के लिए तो होता है। किंतु किसी संवेदना की घड़ी में हमें उसकी याद नहीं आती।

हमारे समाज के ऐसे लोग हैं। जो आज प्रवास एवं गृह क्षेत्र दोनों ही जगहों पर बेगाने से होते जा रहे हैं। ऐसा नहीं होने दिया जाना चाहिए। हमें अपने संवाद सहयोग सरकार आधारित भारतीय जीवन को बचाने हुए शहरी मजदूरों और कामगारों के प्रति संवेदनशील होना होगा। यह वक्त के साथ—साथ ईंसानियत की भी मांग है।

कोरोना वायरस रोग २०१९ कोविड—१९ के प्रसार और इसके आगे के प्रकोप को नियंत्रित करने के लिए लागू किया गया अनियोजित लॉकडाउन ने ऐसे लाखों लोगों के जीवन में एक आर्थिक तबाही मचा दी है। जो अनौपचारिक क्षेत्र में काम करते हैं, इनमें न केवल दिहाड़ी मजदूर हैं, बल्कि अनियमित अर्थव्यवस्था में काम करने वाले मजदूर भी हैं।

देशभर में कोरोना वायरस के प्रसार को रोकने के लिए लागू लॉकडाउन से उत्पन्न आर्थिक स्थितियां उन लोगों को बुरी तरह प्रभावित करेगी जो इस महामारी से तो शायद बच जाएंगे लेकिन रोजमर्रा की आवश्यकता जरूरतों को पूरा ना होना उनके लिए अलग मुश्किलें खड़ी करेगा। आज दुनिया को कोरोना वायरस ने अपनी चपेट में ले लिया है। दुनियाभर में लाखों लोग संक्रमित हैं। हजारों लोग मारे जा चुके हैं। और इसने दुनिया की अर्थव्यवस्था की जड़ों को हिला कर रख दिया है। इसका सबसे बड़ा बुग असर गरीबों और मजदूरों पर पड़ा है। कोरोना के हमले ने स्वास्थ्य चिंताओं के साथ हमारी सामाजिक आर्थिक अर्थव्यवस्था को भी उजागर कर दिया है।

महानगरों से अपने गांव कस्बों की ओर पैदल लौटते मजदूरों का जत्था भयावह संकट को दिखा रहा है। सिर पर गठरी उठाए बाजू में मासूम बच्चों को समेटे भूखे प्यासे पैदल चल रहे लोगों का झुंड दिल दहला देने वाला है। किसी भी विपदा का मुकाबला समाज मिलकर ही कर सकता है। देश समाज पर विपदा का मुकाबला और कोई अकेला कर ही नहीं सकता लॉकडाउन के दौरान भी यह बात सच नजर आ रही है। रोजी रोटी के नुकसान और भोजन आश्रय स्वास्थ्य तथा अन्य बुनियादी जरूरतों की कमी के कारण लॉकडाउन ने हाशिया के समुदाय को बेहिसाब नुकसान पहुंचाया है। लोगों की स्वास्थ्य सुरक्षा की जिम्मेदारी सरकार की है। लेकिन रेल और बस सेवा बंद करने जैसे इसके कुछ कदमों के कारण हजारों प्रवासी कामगार जहां—तहां फंसे हुए हैं। राज्य की सीमाओं को पूरी तरह बंद कर देने से आवश्यक वस्तुओं की आपूर्ति में व्यवधान पैदा हुआ है। जिससे मुद्रास्फीति बढ़ी है। और सामानों की कमी का अंदेशा है। हजारों बेघर लोगों को संरक्षण की जरूरत है।

भारत सरकार को १ अरब से अधिक अत्यंत धनी आबादी की सुरक्षा के लिए असाधारण चुनौतियों का सामना करना पड़ रहा है। लेकिन भारत में कोरोना वायरस प्रसार रोकने के सत्य प्रयासों से अधिकारों की रक्षा को भी शामिल किया जाना चाहिए कुपोषण और अनु प्रचारित बीमारियां समस्याओं को और बढ़ाएगी उसे यह सुनिश्चित करना चाहिए कि सबसे हाशिया के लोगों को आवश्यक आपूर्ति की कमी का अनुचित नहीं उठाना पड़े कोरोना वायरस एक ऐसी विपदा है जिसने पूरी दुनिया को हिला कर रख दिया है। अब तक अकल्पनीय आर्थिक नुकसान हो चुका है। और लाखों लोगों की मौत हो चुकी है। लाखों परिवार बिखर गए हैं। बच्चे अनाथ हो गए हैं। यह एक ऐसी अद्भुत स्थिति है। जिसके चलते पूरी दुनिया जहां की तहां ठहर कर रह गई है। फिलहाल इस वैश्विक महामारी से मिलकर लड़ने की जरूरत है। इसके लिए केवल सरकारी तंत्र के भरोसे बैठे रहना सामाजिक व्यवहार नहीं है। हम जहां हैं। जिस रूप में हैं। वहीं से अपनी सामाजिक जिम्मेदारियां निभा सकते हैं। कोरोना वायरस के संक्रमण की वजह से जिस वक्त देश में लाखों लोग घरों में हैं। और वो ऑनलाइन डिलिवरी सिस्टम का भरपूर फायदा उठा रहे हैं और घर बैठे मनचाही चीजें भी हासिल कर पा रहे हैं। उसी वक्त देश में हजारों लोग सड़कों पर हैं और उनके सामने रोजीरोटी का संकट है। भारत ने १९९१ में शुरू किया वही चीन ने १९७८ में शुरू किया था लेकिन जहाँ चीनियों ने अपने देश को एक ग्लोबल प्रोडक्शन हब में बदल दिया दुनिया भर की बड़ी से बड़ी कंपनियों ने अपनी फैक्ट्रियां चीन में लगाईं। गरीबी में जी रहे करोड़ों लोगों को रोजगार दिया। अर्थव्यवस्था की रफ्तार इस तेजी से बढ़ी कि आज अमरीका के बाद चीन दुनिया की सबसे बड़ी इकॉनमी बन गया है। वहीं भारत का ये काम अधूरा रह गया। फैक्ट्रियां यहाँ भी बनीं। और गरीबी रेखा से ऊपर यहाँ के लोग भी उठे। लेकिन चीन की तुलना में भारत की कामयाबी फीकी नजर आती है। इस अर्थव्यवस्था ने गरीब और अमीर के बीच अंतर और बढ़ा दिया। बड़े शहरों में झोपड़पट्टियों में रहने वालों की संख्या तेजी से बढ़ी और उनकी गरीबी भी। प्राथमिक स्वास्थ्य कल्याण के क्षेत्र में सरकारें नाकाम रही। आईटी क्षेत्र में प्रगति हुई और भारत इसका एक गढ़ बना। लेकिन कुशल श्रमिकों की एक बड़ी संख्या अमरीका और यूरोप काम करने चली गई। किसी भी महामारी की सबसे बड़ी मार हाशिए पर मौजूद गरीब तबका सहता है। लेकिन लोग इसी असहाय वर्ग को इसके फैलने की वजह मानते हैं।

आम तौर पर अमीर और मध्य वर्ग का मानना यह रहता है कि महामारियां गरीबों के कंधों से होकर पैर पसारती हैं। लेकिन, अगर इतिहास पर नजर डालें तो पता चलता है कि महामारियां अभिजात्य और उच्च तबके के हाथों ही मध्य वर्ग और फिर गरीबों तक पहुंचती हैं। यह मेरे लिए एक यक्ष प्रश्न की तरह था। शहरी मध्य वर्ग के किसी भी आदमी से अगर आप यह सवाल करें तो वह तुरंत बोलेगा, “ये झुग्गी-झोपड़ी वाले, मजदूर, स्लम में रहने वाले लोग गंदे ढंग से रहते हैं और गंदगी फैलाते हैं, इन्हीं गंदगियों से महामारियां फैलती हैं।

श्रम संगठन ने कहा कि कोरोना महामारी पर काबू पाने के लिये दुनिया भर में लॉकडाउन बढ़ाये जाने से उसे अनुमान में संशोधन करना पड़ा है। संगठन ने कहा कि कोरोना महामारी के कारण अनौपचारिक क्षेत्र के १.६ अरब कामगारों के समक्ष जीवनयापन का खतरा उत्पन्न हो चुका है। क्योंकि कोविड-१९ महामारी के कारण उनके रोजी-रोटी के साधन बंद हो चुके हैं। यह पूरी दुनिया के ३.३ अरब कार्यबल का करीब आधा है। कोरोना वायरस के कारण सरकारी या गैर सरकारी कार्यालयों में काम करने वाले कर्मि अगार कार्यालय नहीं आ पा रहे हैं तो उनका वेतन नहीं काटा जाए। साथ ही अगर वे छुट्टी भी लेते हैं तो उनका वेतन नहीं काटा जाए। श्रम मंत्रालय ने यह एडवाइजरी जारी कर राज्यों को सुनिश्चित करने को कहा है। श्रम मंत्रालय के सचिव हीरालाल सामरिया की ओर से राज्यों के मुख्य सचिव को पत्र भेजा गया है। पत्र में कहा गया है कि देश-दुनिया में अभी कोरोना वायरस का प्रकोप है, सरकार इससे निबटने के लिए प्रयास कर रही है। लेकिन इस परिस्थिति में सरकारी या प्राइवेट संस्थानों में काम करने वाले कर्मियों का कार्यालय हर रोज आना संभव नहीं है। जहां तक संभव है, संस्थानों की ओर से घरों से ही काम लिया जाए। कार्यालय नहीं आने पर किसी भी परिस्थिति में किसी को नौकरी से बर्खास्त या निकाला नहीं जाए। अगर वे छुट्टी पर जाते हैं तो उनका वेतन काटे बिना पूरे महीने की सैलरी दी जाए। खासकर संविदा या दिहाड़ी पर काम करने वालों को रोजगार न छीन जाए, यह सुनिश्चित किया जाए। अगर किसी को नौकरी से निकाला जाएगा तो उनके समक्ष रोजी-रोजगार का संकट हो जाएगा। कर्मचारियों के समक्ष भूखमरी का संकट होने के साथ ही उनके मनोबल पर भी विपरीत असर होगा। इसलिए सरकारी-गैर सरकारी संस्थानों को इस बाबत आवश्यक निर्देश जारी किया जाए। मंत्रालय ने इस आदेश का अनुपालन सुनिश्चित करने के लिए राज्यों के श्रम संसाधन विभाग को जिम्मेवारी दी है। इन दिनों राष्ट्रीय और अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर आर्थिक रिपोर्टों में कहा जा रहा है कि कोविड-१९ ने भारत के रोजगार परिदृश्य को सबसे अधिक चिंताजनक और चुनौतीपूर्ण बना दिया है। इन विभिन्न रिपोर्टों में दो बातें रेखांकित हो रही हैं। एक, अब भारत में रोजगार चुनौतियों और रोजगार निराशाओं के बीच लोगों की आजीविका बचाने के लिए बड़ा राहत पैकेज जरूरी है। दो, अर्थव्यवस्था में नयी जान फूँकने के लिए श्रम सुधार भी जरूरी है। लेकिन श्रम सुधारों को लागू करते समय श्रमिकों के हितों पर भी ध्यान दिया जाए। उल्लेखनीय है कि ११ मई को विभिन्न राज्यों के मुख्यमंत्रियों की बैठक में प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने भी राज्यों से उद्योग और श्रम कानूनों के सरलीकरण का आग्रह करते हुए कहा कि ऐसा किए जाने से चीन से निकलती हुई कंपनियों के भारत आने की अपार संभावनाएं बढ़ेंगी प्रवासी श्रमिकों को फिर से बसाने की चुनौती है। देश के कोने-कोने में पैदल, ट्रकों और ट्रेनों से लाखों श्रमिक शहर छोड़कर अपने-अपने गांवों में जाते हुए दिखाई दे रहे हैं। ये ऐसे श्रमिक हैं, जिनके पास सामाजिक सुरक्षा की कोई छतरी नहीं है। उल्लेखनीय है कि छोटे उद्योग और कारोबार पहले से ही मुश्किलों के दौर से आगे बढ़ रहे थे अब कोरोना और लॉकडाउन के कारण ठप हो गए हैं। ऐसे में छोटे कारोबारियों के

सामने उनके कर्मचारियों को वेतन और मजदूरी देने का संकट खड़ा हो गया है। उद्यमी और कारोबारी यह कहते हुए दिखाई दे रहे हैं। कि उनके पास वेतन-मजदूरी देने के लिए रुपये नहीं हैं। ऐसे में उनके लिए नौकरियां और रोजगार बचाए रखना मुश्किल हो गया है। कोरोना और लॉकडाउन की वजह से जब देश के उद्योग-कारोबार ठप पड़ गए हैं। तब नयी पीढ़ी के लिए कैम्पस प्लेसमेंट के माध्यम से रोजगार देने वाले कई नियोक्ताओं खासतौर से बहुराष्ट्रीय कंपनियों द्वारा जून-जुलाई, २०२० से आरंभ की जाने वाली रोजगार पेशकश को या तो वापस लिया जा रहा है। या फिर उन्हें आगे बढ़ाने की बात कही जा रही है। अमेरिकी शोध और सलाहकार फर्म गार्टनर सहित खाड़ी देशों की कुछ कंपनियां अपनी रोजगार नीति पर नए सिरे से विचार करते हुए दिखाई दे रही हैं। ऐसी स्थिति में देश के विभिन्न प्रोफेशनल एजुकेशन संस्थानों में प्लेसमेंट की प्रक्रिया भी उलझ गई है। ऐसे में रोजगार की चिंताओं के बीच सरकार को यह रणनीति बनानी होगी कि विभिन्न उद्योगों में कृषि और सेवा क्षेत्र में रोजगार और नौकरियों के अवसर कैसे बनाए रखे जा सकें। यद्यपि इस समय ४ मई से देश की करीब ८२ फीसदी अर्थव्यवस्था खोल दी गई है। फिर भी देश के अधिकांश उद्योग कारोबार बिलकुल ठप है। ऐसे में कई कंपनियां घाटे में होंगी और काफी लोग बेरोजगार तो होंगे ही। ऐसे में सरकार की प्राथमिकता रोजगार और श्रमिकों का संरक्षण करना है। इसलिए जहां सरकार द्वारा उद्योग कारोबार को बचाने के लिए विशेष राहत दी जानी जरूरी है। वहीं सरकार को श्रमिकों के वेतन भत्तों के एक हिस्से का भार तब तक उठाना चाहिए, जब तक उद्योग कारोबार के हालात लाभप्रद नहीं हो जाते। ब्रिटेन और ऑस्ट्रेलिया में सरकार ने रोजगार खोने वाले अधिकांश कर्मचारियों को वेतन राहत देना सुनिश्चित किया है। निश्चित रूप से कई राज्य बड़े पैमाने पर श्रम सुधारों को आगे बढ़ाते हुए दिख रहे हैं। इन सबके साथ ही यह भी जरूरी है कि कर्मचारियों एवं नियोक्ताओं के बीच उपयुक्त तालमेल बना रहे। नए श्रम सुधारों के बीच यह भी ध्यान रखा जाना होगा कि मजदूरों को पूरी तरह नियोक्ताओं की दया पर नहीं छोड़ा जाए। आर्थिक गतिविधियों से जुड़े सभी पक्षों के हितों के बीच संतुलन सुनिश्चित करना होगा। हम उम्मीद कर सकते हैं कि सरकार द्वारा दहते हुए रोजगार को बचाने के लिए शीघ्र ही व्यापक राहत पैकेज दिया जाएगा, जिससे वे लोग लाभान्वित होंगे, जिनके रोजगार कोविड-१९ से प्रभावित हुए हैं। हम उम्मीद करें कि नए श्रम सुधारों से देश की अर्थव्यवस्था में नयी जान फूँकी जा सकेगी। नए श्रम सुधारों से चीन से निकलता हुआ निवेश भारत के विभिन्न राज्यों की ओर आ सकेगा। इससे भारत दुनिया का नया कारखाना बनते हुए दिखाई दे सकेगा। साथ ही कोविड-१९ के बाद बदली हुई दुनिया में भारत वैश्विक उत्पाद, वैश्विक निर्यात एवं वैश्विक निवेश के तहत रोजगार के नए मौकों को मुट्टियों में करने की डगर पर आगे बढ़ता हुआ दिखाई देगा। कोरोना वायरस के प्रसार के साथ ही लगभग हर हफ्ते किसी न किसी क्षेत्र से हजारों कर्मचारियों को बिना वेतन के छुट्टी देने, नौकरियों से निकालने, वेतन में भारी कटौती की खबरें आ रही हैं। माल्स, रेस्तरां, बार, होटल सब बंद हैं। विमान सेवाओं और अन्य आवाजही के साधनों पर रोक लगी हुई है। फैक्ट्रियां, कारखाने सभी ठप पड़े हैं। ऐसे में संस्थान लगातार लोगों की छंटी कर रहे हैं। और हर कोई इसी डर के साये में जी रहा है कि न जाने कब उसकी नौकरी चली जाए। इसके अलावा स्वरोजगार में लगे लोग, छोटे-मोटे काम धंधे करके परिवार चलाने वाले लोग सभी घर में बैठे हैं। और उनकी आमदनी का कोई स्रोत नहीं है। “बेरोजगारी की वैश्विक महामारी आने वाली है। मैं इसे संकट के भीतर का संकट कहता हूँ। “जिन लोगों की नौकरियां अचानक चली गयी हैं। या लॉकडाउन के कारण रोजगार अचानक बंद हो गया है। उन्हें आर्थिक परेशानी के साथ-साथ मनोवैज्ञानिक

चुनौतियों का भी सामना करना पड़ रहा है। सरकारों, स्वयंसेवी संस्थाओं द्वारा आर्थिक मदद दी जा रही है। लेकिन सवाल यह भी है कि नौकरी जाने या रोजगार का जरिया बंद होने पर अपनी भावनाओं को कैसे संभालें? कैसे नकारात्मक भावनाओं को खुद पर हावी न होने दे। बेस्सन कहते हैं 'मैं लोगों को बताता हूँ कि वे लॉस की भावना से गुजर रहे हैं। और जब वो यह मान लेते हैं। तो अपने प्रति ज्यादा उदार हो जाते हैं। और अपनी भावनाओं को ठीक से महसूस कर पाते हैं। "लेकिन कई लोग अपनी भावनाओं को स्वीकार नहीं करना चाहते। जैसे इस माहौल में नौकरी जाने पर वे खुद को कहेंगे कि जब महामारी के कारण सभी के साथ यही स्थिति है तो मैं ही क्यों इतना दुखी महसूस कर रहा हूँ। मुझे इतना दुखी नहीं होना चाहिए वगैरह—वगैरह। "लेकिन किसी भी दुख से उबरने के लिए जरूरी है कि पहले हम स्वीकार करें कि हम दुखी हैं। और हमारा दुख स्वाभाविक है। इसलिए जब हम यह महसूस करते हैं कि हमने निजी तौर पर कुछ खोया है। उम्मीद, अवसर या

कोई रिश्ता खोया है। तब हम खुद को दुखी होने की अनुमति देते हैं और आगे बढ़ना शुरू कर पाते हैं। 'इस जनहानि में बड़ी संख्या उन प्रवासियों की है जिनकी मौत केंद्र सरकार के लॉकडाउन के दौरान घर लौटने की कोशिश में हुई। लॉकडाउन की घोषणा के बाद रोज कमा कर खाने वाले मजदूरों को सिर्फ चार घंटे को मोहलत मिली। ये लोग बिना भोजन, परिवहन, दवाओं और यहां तक कि सिर पर बिना छत के रहने को मजबूर कर दिए गए। हालांकि इन हालातों का खयाल पहले ही रखा जा सकता था। लेकिन इस संकट के प्रति सरकार को कदम उठाना जरूरी नहीं लगा।

संदर्भ—

1. hindi-newsdict-in
2. www-dw-com
3. aajtak-intoday-in
4. www-bhaskar-com
5. www-bbc-com
6. thewirehindi-com

कोविड—१९ वैश्विक लॉकडाउन का विभिन्न खेलों पर प्रभाव

डॉ. मोहम्मद ऐजाज शेख, डायरेक्टर ऑफ फिजिकल एज्युकेशन, डी. बी. सायन्स कॉलेज, गोंदिया मो. 9326811003

प्रस्तावना:— मार्च २०२० से शुरू हुई कोविड—१९ की महामारीने केवल भारत ही नहीं अपितु पुरे विश्व में काफी उथलपुथल मचा दी है। पुरे विश्व में इस महामारी का सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, शिक्षा, रोजगार आदि घटकों पर काफी प्रभाव पडा है। इन सभी घटकोंके साथ—साथ कोविड—१९ महामारीका दुनियाके सभी खेलोंपर गहरा असर हुआ है। मार्च २०२० से सभी प्रमुख खेल की प्रतियोगिताएँ रद्द कर दी गयी है। सभी खेल मैदान, जिम, और सुबह का सैरसपाटा भी बंद हो गया है। साथ ही खेलों के लिए सामान उत्पादन करनेवाली फॅक्टरीयोंपर भी काफी गहरा असर हुआ है। वर्तमान में खेल उद्योगोंमें आर्थिक मंदी बडे पैमानेपर दिख रही है। कोविड—१९ महामारी से शुरू हुआ वैश्विक आर्थिक मंदी का दौर बिना सोचे समझे पूरे खेल उद्योग को बदल सकता है। कुछ खेल दूसरों की तुलना में कठिन प्रभावित होंगे। अंतरराष्ट्रीय क्रिकेट की आर्थिक संरचना बदलने की संभावना है और कम रैंक वाले देशों को धन में कमी का सामना करना पड़ेगा। हाँकी जैसे खेल वर्तमान में अनिश्चित भविष्य को देखते हैं। भारत में खेल निकायों के लिए प्रमुख राजस्व पीढ़ी टेलीविजन प्रसारण अधिकारों के लाइसेंस के माध्यम से है। खेल की घटनाओं में ठहराव के साथ, यह संभावना है कि अधिकांश खेल निकायों को वित्तीय परिणामों का सामना करना पड़ेगा। भारतीय क्रिकेट को अपेक्षाकृत बेहतर रखा जा सकता है। अभी हाल ही में डेलॉइट इंडिया के पार्टनर मनीष देसाई ने कहा कि अगर वेस्ट इंडीज, बांग्लादेश और श्रीलंका जैसे छोटे देश चुनौतियों का सामना कर सकते हैं, तो उनके संबंधित मीडिया कॉन्ट्रैक्ट्स का नवीनीकरण नहीं किया जाएगा। देसाई ने कहा कि इस कोविड—१९ के चलते क्रिकेट के अलावा अन्य खेलों में भारत में सामान्य वापसी करना मुश्किल हो सकता है, क्योंकि उनके पास उतनी गहरी वित्तीय जेब नहीं है। संक्षेप में कोविड—१९ के कारण हुए लॉकडाउन की वजह से भारत और अन्य देशोंमें भी खेलोंपर गहरा असर हुआ है।

कोविड—१९ महामारी और वैश्विक लॉकडाउन का विभिन्न खेलों पर प्रभाव:— कोविड—१९ महामारी का क्रिकेट, हाँकी, फुटबॉल, टेनिस, कुश्ती, बैडमिंटन, तथा अन्य ऑलम्पिक खेलोंपर काफी प्रभाव पडा है। यह प्रभाव संक्षेप में निम्नलिखित है।

क्रिकेट :— कोविड—१९ महामारीने पुरे विश्व के क्रिकेट जगत को गहरे वित्तीय संकट में डाल दिया है। भारतीय क्रिकेट ने कोरोना

वायरस के कारण दक्षिण अफ्रीका के खिलाफ श्रृंखला रद्द कर दी है। साथ ही इस साल भारत में होनेवाला आईपीएल भी अनिश्चित काल के लिए टाला गया है। हालांकि, भविष्यमें भारत अन्य देशों के साथ एक बड़ी भूमिका के साथ उभर सकता है। क्रिकेट में बिग ३ रेवेन्यू—शेयरिंग मॉडल की वापसी देखने को मिल सकती है। क्रिकेट की श्रृंखलाएँ और आयपीएल ना होने की वजह से भारत और अन्य देशों के क्रिकेट बोर्ड को काफी वित्तीय नुकसान हो रहा है। दिग्गज दक्षिण अफ्रीकी प्रशासक और आईसीसी के पूर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी हारून लोर्गट ने हाल ही में इंडियन एक्सप्रेस से कहा था कि इसका मतलब होगा 'कमजोर देशों के लिए अस्तित्व की लड़ाई'। 'पर्याप्त नकदी प्रवाह के बिना, कुछ देश बुनियादी खर्चों को पूरा करने के लिए भी संघर्ष कर सकते हैं और जब तक कि उन्हें समर्थन नहीं दिया जाता है, तब तक कुछ हताहत हो सकते हैं।' हालांकि, डेलॉयट के देसाई ने कहा कि अभी तक खतरे की घंटी का कोई कारण नहीं था। 'आईसीसी संभावित रूप से कम रैंक वाले देशों को संकट खत्म होने पर अपने पैरों पर लाने में मदद कर सकता है। हमें इसके माध्यम से हम में से कुछ को ले जाना होगा'। कोविड—१९ की वजह से सबसे अमीर क्रिकेट बोर्ड बड़े नुकसान के लिए तैयार हैं। क्रिकेट ऑस्ट्रेलिया को १७४ मिलियन से भी अधिक का नुकसान उठाना पड़ता है क्योंकि इस साल के अंत में भारत के खिलाफ कोरोनावायरस का प्रकोप आई—प्रोफाइल घरेलू टेस्ट श्रृंखला से बाहर होना चाहिए। अब यह देखना बाकी है कि भारत इसके बजाय एक विस्तारित श्रृंखला खेलेगा या नहीं। वर्ल्ड टी २० टूर्नामेंट का संभावित रद्द होना भी तय ही है।

आईपीएल को रद्द करने से बीसीसीआई, टूर्नामेंट के प्रसारकों और फ्रेंचाइजी को कम से कम ३,००० करोड़ रुपये का खर्च आएगा। 'सभी आईपीएल फ्रेंचाइजी संयुक्त रूप से लगभग ६०० लोगों को नियुक्त करती हैं, जिसमें फ्रॉलांसर्स और पेरैल पर शामिल लोग शामिल हैं। किसी भी राजस्व में आने के बिना, उनकी नौकरी प्रभावित होगी। यह आंकड़ा १० करोड़ रुपये होगा, "एक आईपीएल टीम के कार्यकारी ने इंडियन एक्सप्रेस को बताया था। तब बोर्ड के साथ स्टार स्पॉट्स के साथ टेलीविजन का सौदा संभावित रूप से १,५०० करोड़ रुपये का था।

इसके कारण, भारतीय अर्थव्यवस्था पर भी इसका प्रभाव पड़ेगा। २०१५ के आईपीएल ने भारतीय सकल घरेलू उत्पाद में १,१५० करोड़ रुपये का योगदान दिया था, बीसीसीआई ने खुलासा किया था। डेलॉयट के देसाई ने कहा कि नुकसान भी टूर्नामेंट से जुड़े उद्योगों द्वारा महसूस किया जाएगा। उन्होंने कहा, 'आईपीएल रद्द होने से भी ज्यादा, खेल का समर्थन करने वाले उद्योगों की श्रृंखला टूटने से भारतीय अर्थव्यवस्था को नुकसान पहुंचने की संभावना है। सपोर्ट स्टाफ, लॉजिस्टिक कंपनियां, एयरलाइंस और होटल कुछ ऐसे सेक्टर हैं जिनका खामियाजा भुगतना पड़ सकता है।

फुटबॉल:— इंडियन सुपर लीग (आईएसएल) का फाइनल गोवा में एक खाली स्टेडियम में १४ मार्च को आयोजित किया गया था। आई-लीग सीजन १५ मार्च को रुका था, जिसमें नेरोका बनाम चेन्नई सिटी २-२ ड्रॉ सीजन का आखिरी मैच था। सीजन को अंततः २३ मैचों के साथ छोड़ दिया गया और मोहन बागान को चौपियन बनाया गया। अगले सीजन की शुरुआत से पहले कई महीनों के लिए, भारतीय क्लबों ने लॉकडाउन के दौरान ट्रांसफर मार्केट में कदम रखना जारी रखा है। भारत के शेष विश्व कप क्वालिफायर स्थगित कर दिए गए हैं। कतर, अफगानिस्तान और बांग्लादेश के खिलाफ मैच मार्च-अप्रैल की खिड़की के लिए निर्धारित किए गए थे और जब वे खेले जाएंगे तब थोड़ी सी स्पष्टता नहीं थी। महिला फुटबॉल विश्व कप, जिसे नवंबर में भारत में आयोजित किया जाना था, के स्थगित होने से भी कुछ चिंता हुई है, हालांकि फीफा ने कहा है कि नई तारीखों की पहचान अधिक उपयुक्त समय पर की जाएगी।

बैडमिंटन :— ऑल इंग्लैंड चौपियनशिप, जो १५ मार्च को संपन्न हुई, यह अंतिम कार्यक्रम था जिसमें भारत के प्रमुख बैडमिंटन सितारों ने भाग लिया था। तब भी, कुछ आवाजें आई थीं, जिसमें कहा गया था कि BWF खेल के लिए विश्व महासंघ, एथलीटों को खतरे में डाल रहा था। तब से, BWF ने अगले कुछ महीनों के लिए अपने कैलेंडर की सभी घटनाओं को स्थगित या रद्द कर दिया है। स्विट्स ओपन, इंडिया ओपन, मलेशिया ओपन और सिंगापुर ओपन रद्द कर दिया गया है, इसलिए मार्च के अंतिम सप्ताह में पोलिश ओपन निर्धारित किया गया है।

टेनिस :— कोविड-१९ की बढ़ती तेंनिस में, निचले क्रम के खिलाड़ियों के लिए चिंता का विषय है। १७-१८ अप्रैल को फेड कप के प्लेऑफ में भारत को लात्विया जाना था लेकिन वह स्थगित कर दिया गया है। टेनिस में रद्द होने वाली घटनाओं के साथ, एक चिंता का विषय है कि कम-रैंकिंग वाले खिलाड़ी जो प्रतियोगिताओं पर निर्भर हैं, वे वित्तीय रूप से प्रभावित होंगे। 'यदि आप शीर्ष १०० में नहीं हैं, तो आप संघर्ष करेंगे,' विजय अमृतराज ने इस तथ्य को बताया था। भारत के सिद्धार्थ रावत, जो दुनिया में ४३८ वें स्थान पर हैं, ने कहा था कि वह सितंबर या अक्टूबर तक अपनी बचत पर कायम रह सकते हैं। ग्रैंड स्लैम में, विंबलडन को रद्द कर दिया गया है, जबकि फ्रेंच ओपन को २० सितंबर तक के लिए स्थगित कर दिया गया है।

अन्य ओलम्पिक खेल :— ओलम्पिक खेल पांच श्रेणियों में विभाजित हैं, और प्रत्येक अंतरराष्ट्रीय महासंघ अंतरराष्ट्रीय ओलम्पिक समिति (आईओसी) से पैसे प्राप्त करता है। अपने दर्शकों और आकार के आधार पर सर्वोच्च ब्रैकेट में उन लोगों के आसपास ४० मिलियन से अधिक प्राप्त करने और सबसे कम ७ मिलियन प्राप्त करने में दिक्कत हो रही है। खेलों के स्थगित होने के साथ, आईओसी इन भुगतानों को प्रीज करने की संभावना है। संक्षेप में कोविड-१९ महामारी भारत में कई खेलों के पारिस्थितिकी तंत्र को प्रभावित करने के लिए तैयार है।

अंतर्राष्ट्रीय हॉकी महासंघ (एफआईएच) के सीईओ थ्रेड वेडल ने टार्गैस ऑफ इंडिया पेपर को बताया था। 'ऐसा लगता है के यह

(वितीय मंती) खेल और खेल उद्योगों को मार डालेगी। सवाल यह है कि यह खेल और खेल उद्योगों को कितना बड़ा नुकसान पहुंचाएगी।' खेल मंत्रालय में शीर्ष भारतीय एथलीटों को वित्तीय रूप से प्रभावित होने की संभावना नहीं है, खेल मंत्रालय ने वादा किया है कि उनके आउट-ऑफ-पॉकेट भत्ते, मासिक वजीफा और उनके प्रशिक्षण-और-प्रतियोगिता व्यय को प्रभावित नहीं किया जाएगा। हालांकि, बुनियादी ढांचा परियोजनाओं पर खर्च में कटौती की।

एथलेटिक्स:— ट्रैक और फील्ड एथलीट २०२२ की गर्मियों में एक व्यस्त समय के लिए होंगे, जिसमें दो महीनों में तीन प्रमुख प्रतियोगिताओं की शुरुआत होगी। विश्व एथलेटिक्स चौपियनशिप १५-२४ जुलाई से होगी, इसके बाद जल्द ही कॉमनवेल्थ गेम्स (२७ जुलाई-७ अगस्त) और १० सितंबर से एशियन गेम्स होंगे। मार्च के बाद से होने वाली प्रमुख घटनाओं में, १३-१५ मार्च तक नानजिंग में विश्व इनडोर चौपियनशिप मार्च १९-२१, २०२१ तक स्थगित कर दी गई। १७ अप्रैल को कतर में दोहा डायमंड लीग को स्थगित कर दिया गया।

तीरंदाजी :— २०-२६ अप्रैल से ग्वाटेमाला सिटी में होने वाले विश्व कप को रद्द कर दिया गया है, क्योंकि ४-१० मई तक शंघाई में विश्व कप होना है।

मुक्केबाजी :— एशिया-ओशिनिया ओलम्पिक क्वालिफायर, जो वुहान, चीन से अम्मान, जॉर्डन में स्थानांतरित किए गए थे, ३-११ से आयोजित किए गए थे। जॉर्डन में रिकॉर्ड तोड़ प्रदर्शन के साथ भारतीय दल आया। देश लौटने पर, उन्हें दिल्ली हवाई अड्डे पर प्रदर्शित किया गया और फिर कोरोनावायरस प्रकोप के बाद संगरोध में जाने वाले भारतीय एथलीटों का पहला समूह बना। १७ से २० जून तक जर्मनी के कोलोन में होने वाला विश्व कप रद्द कर दिया।

शूटिंग :— १५ से २६ मार्च तक नई दिल्ली में होने वाला विश्व कप २ से ९ जून तक के लिए स्थगित कर दिया गया। अप्रैल १६-२६ से टोक्यो में ओलम्पिक परीक्षण घटना को रद्द कर दिया गया है।

टेबल टेनिस :— दक्षिण कोरिया के बुसान में विश्व टीम चौपियनशिप को २२ से २९ मई से २१ से २८ जून तक के लिए स्थगित कर दिया गया है। बैंकाक में ६ से १२ अप्रैल से होने वाले एशियाई ओलम्पिक क्वालिफाइंग टूर्नामेंट स्थगित कर दिया गया है।

भारोत्तोलन :— १६ से २५ अप्रैल से उजबेकिस्तान के ताशकंद में एशियाई चौपियनशिप स्थगित कर दी गई है।

कुरुती :— एशियाई चौपियनशिप नई दिल्ली में २० से २३ फरवरी तक आयोजित की गई थी, हालांकि चीन, उत्तर कोरिया, तुर्कमेनिस्तान की टीमों पीछे हट गईं। एशियाई ओलम्पिक क्वालिफाइंग स्पर्धा २७ से २९ मार्च से शीआन, चीन में स्थगित कर दी गई है। कई ओलम्पिक खेलों की तरह, कोविड-१९ महामारी ने खेलों के अगले संस्करण के लिए योग्यता परिदृश्य को असमंजस में डाल दिया है।

हॉकी :— महामारी से पहले भी, भारत, नीदरलैंड और ऑस्ट्रेलिया को छोड़कर कुछ हद तक ज्यादातर देशों में हॉकी का हाथ से अस्तित्व था। लेकिन जैसे-जैसे इस रिपोर्ट ने बताया संघर्ष शीर्ष देशों, अंतरराष्ट्रीय हॉकी संघ (एफआईएच) और अनिश्चित भविष्य की वर्तमान नाजुक स्थिति के साथ संयुक्त के शीर्ष के साथ, यह आशंका है कि खेल एक उथल-पुथल भरी अवधि के लिए नेतृत्व किया जा सकता है। भारत की महिला टीम को १४-२५ मार्च तक चीन के दौरे पर जाने वाले दौरे को रद्द कर दिया गया है।

डेलॉयट वृत्तसंस्था से बातचित करते हुए देसाई ने कहा, 'हम कोरोनावायरस के खतरे के साथ कैसे रहेंगे, खेल वापस आ जाएगा' और चेतावनी दी कि २०२० से पहले खेल कभी भी पूरी तरह से वापस नहीं आ सकते हैं। यह छोटी खेल लीगों और खेलों की मौत

भी देख सकता है। लियोन स्थित एलियन बिजनेस स्कूल में सेंटर फॉर यूरोपियन स्पोर्ट्स इंडस्ट्री के निदेशक साइमन चाडविक ने कहा कि कोरोना के चलते भी आईपीएल, मैनचेस्टर यूनाइटेड और एनबीए जैसे बड़े खेल ब्रांड बचेंगे। लेकिन छोटे क्लब, छोटी टीम, छोटे संगठन, सबसे छोटे खेल, कह रहे हैं कि हम टिकने की स्थिति में नहीं हैं।' आगे देसाई ने कहा के संबंधित खेल निकायों सरकार के साथ बैठते हैं और उनके आगे की रोड मॅप के लिए सामान्य के लिए एक वापसी की शुरुआत की दिशा में पहला कदम होगा, उन्होंने कहा कि सामान्य तरीके से वापसी के दो तरीके होंगे। पहला यह है कि प्रशंसकों को वापस जाने की अनुमति दी जाती है और स्टेडियमों में सामाजिक दूरी के मानदंडों को बनाए रखा जाता है। चिकित्सा विशेषज्ञों ने टूर्नामेंट के फुटपाथियों पर खिलाड़ियों और अधिकारियों का **testing** सामूहिक परीक्षण 'करने की योजना को इस स्तर पर अव्यवहारिक बताया है और इसलिए यह खेलों में वापसी है। अन्य यह है कि खेलों के भविष्य के लिए खाली स्टेडियम में आयोजित किया जाता है, जिसमें प्रशंसक के लिए अनुभव को बेहतर बनाने पर ध्यान दिया जाता है। 'अधिक विश्लेषण जो स्क्रीन पर दिखाई देता है, प्रशंसकों के अनुभव को अनुकूलित करने के लिए आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस का उपयोग करके, प्रसारण में हम देख सकते हैं कुछ बदलाव हैं।'

क्या कोविड-१९ महामारी भारत में खेल परिदृश्य को बदल सकती है? :- हम यह सुनिश्चित कैसे कर सकते हैं कि कोविड-१९ दुनिया में खेल-भारत में प्रासंगिक है? वैश्विक रुख के बाद, भारत के खेल परिदृश्य ने डिलीवरी, खपत, वित्तीय सहायता और निवेश (सरकारी और निजी) के साथ-साथ शासन में एक शीर्ष-डाउन दृष्टिकोण का चार्ट बनाया है। खेल के प्रति बढ़ती हुई राष्ट्रवादी भावना से प्रोत्साहित होकर भारत में कुलीन खेल और पदक जीतने पर ध्यान देना, मनोरंजन और जमीनी स्तर के खेल और शारीरिक गतिविधि के प्रति उदासीनता को सुनिश्चित करता है। भारत में बढ़ती 'खेल लीग संस्कृति', जिसने जमीनी स्तर पर अपेक्षित निवेश के बिना त्वरित लाभ कमाने की उम्मीद में बड़ा पैसा आकर्षित किया है, ने केवल इस प्रवृत्ति को बढ़ा दिया है। यहां तक कि खेल की खपत को देखते हुए, यह बड़े, अंतरराष्ट्रीय खेल आयोजनों की ओर बहुत अधिक है - एक सप्ताहांत फुटबॉल लीग या यहां तक कि एक घरेलू पेशेवर क्रिकेट मैच भी १०० दर्शकों के लिए भाग्यशाली होगा!

खेल के लिए इस शीर्ष-भारी दृष्टिकोण ने पिरामिड के निचले हिस्से को रखा है - जमीनी स्तर और मनोरंजक खेल - बहुत लंबे समय तक विकसित। विकास के लिए खेल (S4D) क्षेत्र, जो सामाजिक परिवर्तन बनाने के लिए खेल के उपयोग का प्रचार करता है, देश में खेल के प्रवचन में लगभग गैर-मौजूद है। हालांकि, कोविड-१९ महामारी और इसके भविष्य के प्रभाव से खेल को सामान्य रूप से छोड़ दिया जा सकता है, और खेल उद्योग विशेष रूप से कमजोर है, क्योंकि इसे चीजों की बड़ी योजना में आवश्यकता के रूप में नहीं देखा जाएगा। यह हितधारकों को खेल के बारे में बहुत अलग तरीके से आगे बढ़ने के लिए सोचने के लिए मजबूर करेगा, और इससे खेल परिदृश्य में परिवर्तन हो सकता है।

रीमैगनिंग स्पोर्ट्स पोस्ट कोविड-१९ :- जब-जब वैश्विक समुदाय कोविड-१९ संकट से उभरने लगता है, वैसे ही आज हमारी दुनिया बदल गई है। यह परिवर्तन खेल और S4D क्षेत्र को भी प्रभावित करेगा। हम यह सुनिश्चित कैसे कर सकते हैं कि कोविड-१९ दुनिया में खेल-भारत में प्रासंगिक है? महामारी के बाद की दुनिया में, भारत सरकार, भारत में खेल के प्रमुख हितधारकों के साथ, खेल पिरामिड के निचले भाग की सेवा करने के लिए, जमीनी स्तर पर और मनोरंजक खेल और शारीरिक

गतिविधि पर ध्यान देना चाहिए। यह जनसंख्या के शारीरिक और मानसिक स्वास्थ्य और कल्याण को सुनिश्चित करने के लिए महत्वपूर्ण होगा, और युवा लोगों के लिए इसमें लगे रहने का एक सार्थक माध्यम है। हालांकि, ऐसा करने के लिए, बड़ी भारतीय आबादी, विशेष रूप से हाशिए पर रहने वाले बच्चों और युवाओं, जीवन के विभिन्न चरणों में खेल और शारीरिक गतिविधि तक पहुंचने के उनके मौलिक अधिकार का एहसास होना चाहिए। इसके अलावा, देश के सबसे दूर के हिस्सों में भी खेल में आसानी को सुनिश्चित किया जाना चाहिए। इसका मतलब है कि जमीनी स्तर पर अधिक खेल बुनियादी ढांचे, प्रशिक्षकों की एक बड़ी संख्या और अन्य सहायक सेवाओं के अतिरिक्त के साथ। इस बड़े पैमाने पर उपक्रम के लिए एक बड़े निवेश की आवश्यकता होगी, जो कि कुलीन खेल से सार्वजनिक और निजी निधियों के निचले स्तर के आवंटन के लिए संभव है जो जमीनी खेल और शारीरिक गतिविधि की ओर है।

इसके अलावा, अगर वहाँ एक चीज है जो हम चल रहे महामारी के दौरान सीख रहे हैं, तो यह है कि खेल के लिए प्रौद्योगिकी का लाभ कैसे उठाया जाए, और यह एक ऐसी चीज है जिसे एक बड़े स्तर तक पहुंचाने के लिए जमीनी स्तर पर और मनोरंजक खेल के बाद महामारी के अनुकूल बनाया जा सकता है। भारत में बड़ी संख्या में जनसंख्या का एक बड़ा हिस्सा डिजिटल विभाजन के कारण बाहर निकल जाएगा। इसे सफल उपक्रम बनाने के लिए डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर में बड़े निवेश के साथ-साथ डिजिटल साक्षरता टूल और तरीकों को अपस्किंग की भी आवश्यकता होगी।

कोविड-१९ दुनिया में एक और महत्वपूर्ण पहलू भारत में जमीनी स्तर और युवा खेलों के सभी पहलुओं में एसफोरडी को एकीकृत करना होगा। इसके अलावा, हितधारकों के लिए विकास क्षेत्रों के लिए खेल विकास और खेल के विलय पर चर्चा करना महत्वपूर्ण होगा, ताकि यह सुनिश्चित हो सके कि दोनों अपने प्रतिभागियों के लिए व्यापक और अधिक स्थायी लाभ प्रदान करके मजबूत बनें। यह महत्वपूर्ण है कि भारत में आने वाली पीढ़ियां महत्वपूर्ण जीवन कौशल से लैस हैं, जो एक अनिश्चित पोस्ट-महामारी की दुनिया को नेविगेट करने में सक्षम हैं। स्पोर्ट्स इन कौशल को पूरा करने का एक बड़ा माध्यम है, और हितधारकों को इसका पूरा लाभ उठाना चाहिए। इसके अलावा, शैक्षिक पाठ्यक्रम के भीतर एसफोरडी और जीवन कौशल को जोड़ना अधिक प्रभाव डालने के लिए सबसे अधिक फायदेमंद होगा।

हमने भारत के बच्चों और युवाओं को उनकी शिक्षा प्रक्रियाओं के भीतर जानबूझकर जीवन कौशल को एकीकृत करके एक असहमति का काम किया है, जो उन्हें अधिक लचीला बनाने, संघर्ष को बेहतर ढंग से प्रबंधित करने और नियमों का पालन करने में सक्षम बनाता है चल रहे संकट के दौरान? लेकिन, इससे मुझे यह भी गर्व महसूस होता है कि प्रो स्पोर्ट्स डेवलपमेंट (पीएसडी) खेल के माध्यम से कई बच्चों के जीवन को सकारात्मक रूप से प्रभावित करने में भूमिका निभा रहा है और उनमें महत्वपूर्ण मूल्यों और जीवन कौशल में अस्थिरता से निपटने के लिए आवश्यक है। भारत भर में कुछ अन्य संगठन समान लक्ष्यों की दिशा में काम कर रहे हैं, लेकिन इसे बहुत बड़े स्तर पर उठाने की आवश्यकता है।

कोविड-१९ दुनिया में भारत में खेल का यह पुनरुत्थान, विशेष रूप से जमीनी स्तर पर और बच्चों और युवाओं के साथ, भारत में विभिन्न हितधारकों से एक बड़ा धक्का लेगा जो खेल के महत्व को महत्व देते हैं और इसे फलते-फूलते देखना चाहते हैं। हालांकि, इन हितधारकों को महत्वपूर्ण भूमिका की वकालत करने के लिए एक साथ आने की आवश्यकता होगी जो खेल आबादी के शारीरिक और मानसिक स्वास्थ्य को बेहतर बनाने के साथ-साथ

भविष्य की चुनौतियों से निपटने के लिए युवा लोगों को जीवन कौशल से लैस कर सकते हैं। नीति निर्माताओं को खेल को प्रासंगिक बनाए रखने के लिए दीर्घकालिक समाधानों पर ध्यान देने की आवश्यकता होगी, और भारत में खेल का पुनरुद्भव व्यवस्थित दायरा, विशेष रूप से जमीनी स्तर पर एक स्थायी विकल्प प्रदान करता है।

अंत में, महामारी के दौरान व्यक्तियों और संस्थानों द्वारा दिखाई गई एकजुटता को अच्छी तरह से परे जारी रखना चाहिए, क्योंकि भारत में खेल में होने वाले किसी भी परिवर्तन के लिए, हितधारकों को इस परिवर्तन के लिए एक साथ सहयोग और काम करना होगा।

References:

1. <https://www.sportanddev.org/en/article/news/can-Covid-19-pandemic-transform-sporting-landscape-india>, May 12, 2020
2. <https://indianexpress.com/article/explained/from-cricket-to-athletics-how-Covid-19-has-hit-the-sporting-world--6388573/>, May, 06, 2020.
3. <https://timesofindia.indiatimes.com/sports/more-sports/other/impact-of-Covid-19-pandemic-on-sports-May-12,2020>
4. <https://www.theweek.in/news/sports/2020/04/18/how-Covid-19-is-likely-to-impact-sports-in-future.html> April 18, 2020
5. <https://www.lawinsport.com/topics/item/Covid-19-the-impact-of-postponing-or-cancelling-sports-events-in-india>, Apr 17, 2020
6. https://www.espn.in/olympics/story/_/id/28784918/coronavirus-impact-indian-sport-2020-tokyo-olympics-preparation Mar 19, 2020
7. <https://www.sportanddev.org/en/article/news/can-Covid-19-pandemic-transform-sporting-landscape-india> Jun 11, 2020
8. <https://in.reuters.com/article/health-coronavirus-sport/impact-of-Covid-19-pandemic-on-sports-events-around-the-world> May 29, 2020
9. <https://news.clearartx.in/the-impact-of-Covid-19-pandemic-on-sporting-activities/> May 29, 2020

विश्व स्तर पर कोविड-१९ का वर्तमान एवं भविष्य में प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

सौरभ मौर्या, शोध छात्र, (पीएच. डी. समाजशास्त्र), डॉ. राममनोहर लोहिया अवध विश्वविद्यालय, अयोध्या, उत्तर प्रदेश, भारत

सारांश:— नोवेल कोरोना वायरस संक्रमण के कुछ मामले सबसे पहले चीन में सामने आए और उसके कुछ माह बाद ही देखते-देखते इसने वैश्विक महामारी का रूप धारण कर लिया। इस महामारी के कारण वैश्वीकृत दुनिया की एक दूसरे के साथ मजबूती से जुड़ी हुई प्रणालियां पूरी तरह से बदल गई हैं। इस वायरस के प्रकोप पर काबू करने के प्रयास के तौर पर अलग-अलग देशों की सरकारों ने आने-जाने तथा सामाजिक मेल-जोल पर बंदियों लगा दी जिसके कारण दुनिया की ७९८ बिलियन की आबादी में से एक तिहाई से अधिक आबादी इस समय इस महामारी के कारण एक तरह से अपने घरों में बंद रहने को मजबूर है। कोरोना वायरस की महामारी के कारण वैश्विक स्वास्थ्य संकट गहराता जा रहा है और अनेक लोगों के लिए लॉकडाउन नया 'नियम' बन गया है और अब यह धारणा तेजी से बन रही है कि आने वाले समय में जब तक कोरोना वायरस खत्म होगा तब तक दुनिया की सूरत हमेशा-हमेशा के लिए बदल जाएगी।

मुख्य शब्द — विश्व की अर्थव्यवस्था, प्रौद्योगिकी, शिक्षा, समाज एवं संस्कृति, कोविड-१९ का वैश्विक प्रभाव।

प्रस्तावना — आज इस बात को लेकर आम सहमति है कि अगले डेढ़ से दो साल तक पूरी दुनिया किसी न किसी रूप से संभवतः कोविड-१९ के तात्कालिक खतरे से ही जूझती रहेगी और उसके बाद भी पुनर्निर्माण और इसके स्थाई प्रभाव निःसंदेह कई वर्षों तक महसूस किए जाते रहेंगे। दुनिया के कई हिस्सों में सीमाएं बंद हैं, हवाई अड्डे, होटल और व्यवसाय बंद हैं, और शैक्षणिक संस्थान बंद हैं। ये अभूतपूर्व उपाय कुछ समाजों के सामाजिक ताने-बाने को तोड़ रहे हैं और कई अर्थव्यवस्थाओं को बाधित कर रहे हैं, जिसके परिणामस्वरूप बड़े पैमाने पर लोगों की नौकरियां छूट रही हैं और व्यापक पैमाने पर भूख की छाया बढ़ रही है। वर्तमान में, कई लोगों को यह पता नहीं है कि यह संकट किस रूप में सामने आएगा। आज की सर्वोच्च प्राथमिकता जीवन बचाना है और जीवन बचाने का यह उद्देश्य भविष्य की सफलता है। लेकिन भविष्य में सफल होने के लिए, दुनिया भर के देशों को इसके लिए योजना बनानी चाहिए। जैसे-जैसे यह महामारी दुनिया में बंद की स्थिति पैदा कर रही है वैसे-वैसे दो समान पहलू उभर रहे हैं।

(क) पहला तो यह कि यह सार्वजनिक स्वास्थ्य आपातकाल है जिसके दो साल तक के चक्र पर काबू पाने के लिए संघर्ष करते रहेंगे और इस तरह से उनकी स्वास्थ्य प्रणालियों पर दबाव बना रहेगा। वैक्सीन के विकास, इसके उत्पादन और न्यायसंगत वितरण की बाधाओं को दूर करने के लिए सामूहिक प्रयास की भी आवश्यकता है। गहन चिकित्सा की आवश्यकता वाले तेजी से बढ़ रहे रोगियों का इलाज करने के लिए मास्क से लेकर वेंटिलेटर जारी रहने की संभावना है। जब तक इसकी वैक्सीन विकसित नहीं होगी तब तक यह वायरस एक खतरा बना रहेगा क्योंकि अलग-अलग देश इस वायरस के नए संक्रमणों तक की जरूरी सामानों के उत्पादन एवं उनकी आपूर्ति के लिए

अंतर्राष्ट्रीय आपूर्ति श्रृंखलाओं को युद्ध स्तर पर तैयार रखा जाना चाहिए।

(ख) चीन को निर्यात बाजारों के लुप्त होने और आपूर्ति श्रृंखलाओं से बाहर होने के खतरे का सामना करना पड़ रहा है और वैसे में इस संक्रामक बीमारी के कारण उत्पन्न दूसरे क्रम के प्रभाव वैश्विक वित्तीय बाजारों को तेजी से तबाह कर सकते हैं। कोविड-१९ ने न केवल संपत्ति की कीमतों और शेयर बाजारों को ध्वस्त कर दिया है, बल्कि वास्तविक जीवन और वास्तविक गतिविधियों को भी बुरी तरह से प्रभावित किया है।

विश्व की अर्थव्यवस्था पर कोविड-१९ का प्रौद्योगिकी प्रभाव:—

डिजिटल इंफ्रास्ट्रक्चर में मजबूती — कोविड-१९ के कारण लोगों को घर से काम करने के लिए अपने आप को ढालना पड़ा है। घर में रहते हुए बैठके करने, शिक्षा हासिल करने, वर्कआउट करने और अन्य काम करने के लिए डिजिटल समाधान खोजने के लिए हम सबको सामूहिक प्रयत्न करने के लिए प्रेरित होना पड़ा है। इस कारण से कोविड-१९ के बाद की दुनिया में इन तौर-तरीकों में से कुछ तौर-तरीकों के जारी रहने की संभावनाएं दिख रही हैं।

आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस (एआई) आधारित औषधि विकास: जितनी जल्दी हम कोविड-१९ के इलाज के लिए प्रभावी और सुरक्षित दवाई तथा कोविड-१९ से बचाने वाले टीका का विकास कर लेंगे उतना ही जल्दी इस महामारी पर काबू पाया जा सकेगा। दवाई के विकास में (एआई) एक आदर्श सहयोगी साबित होगा। यह मानवीय प्रयासों का पूरक बन सकेगा तथा उन प्रयासों को तेज कर सकेगा।

टेलीमेडिसिन: अस्पतालों और स्वास्थ्य सेवा प्रदाताओं के कार्यालयों में भीड़-भाड़ तथा लोगों की आवाजाही को कम करने के लिए कई हॉस्पिटल एवं चिकित्सक मरीजों को यह

सलाह दे रहे हैं कि वे वीडियो कांफ्रेंसिंग के जरिए ही परामर्श लें। कई तो इसे लागू भी कर रहे हैं। कोविड-१९ के पहले कई हेल्थकेयर प्रदाता रिमोट केयर को लेकर दुविधा में थे लेकिन अब जब कई क्षेत्रों में सोशल डिस्टेंसिंग को अनिवार्य बना दिया गया है तब चिकित्सकों में भी इसके प्रति यह दिलचस्पी बढ़ गई है।

रोबोटों पर बढ़ी निर्भरता: रोबोट को वायरस का संक्रमण होने का खतरा नहीं होता है। रोबोट का उपयोग किराने का सामान पहुंचाने से लेकर हेल्थकेयर प्रणाली में महत्वपूर्ण कार्यों को अंजाम देने तथा किसी फैक्ट्री को चलाने जैसे कामों में हो सकता है। कंपनियां अब इस बात को स्वीकार करने लगी हैं कि वर्तमान समय में रोबोट हमारी मदद कर सकते हैं तथा कोविड-१९ के बाद की दुनिया में तथा किसी भावी महामारी के दौरान रोबोट महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकते हैं।

शिक्षा पर आधारित क्षेत्र पर कोरोना वायरस का वैश्विक प्रभाव:— कोरोना वायरस महामारी ने दुनिया भर में लाखों लोगों के शिक्षित होने के तरीके में भी परिवर्तन कर दिया है। ३९ देशों में घोषित या लागू किए गए लॉकडाउन के कारण स्कूल बंद हो गए जिसके कारण ४२१ मिलियन से अधिक बच्चे प्रभावित हुए हैं। इसके अलावा, अन्य २२ देशों ने आंशिक “स्थानीयकृत” बंदी की भी घोषणा की है।

एशिया, यूरोप, मध्य पूर्व और संयुक्त राज्य अमेरिका में कोरोना वायरस तेजी से फैल रहा है, इन देशों ने पूरी तरह से विकसित हो चुकी महामारी के विकास को कम करने के लिए तेजी से और निर्णायक कार्रवाई की है। संकट पर काबू पाने के उद्देश्य से लिए गए इन फैसलों के कारण लाखों छात्रों के लिए अस्थायी तौर पर ‘होम स्कूलिंग’ की परिस्थितियां उत्पन्न हो गईं, खास तौर पर चीन, दक्षिण कोरिया, भारत, संयुक्त राज्य अमेरिका, इटली और ईरान जैसे देशों में जो कोरोना वायरस के कारण सबसे अधिक प्रभावित देशों में शामिल हैं। इन परिवर्तनों से निश्चित रूप से असुविधा हुई है, लेकिन उन्होंने शैक्षिक नवाचार के नए उदाहरण भी पेश किए हैं।

वायरस के प्रसार को धीमा करने में मदद करने के लिए, भारत सहित दुनिया के विभिन्न हिस्सों में छात्रों ने इंटरैक्टिव ऐप के माध्यम से घर पर रहकर ही पढ़ना और सीखना शुरू कर दिया। अधिकांश को लाइव टेलीविजन प्रसारण के माध्यम से शिक्षण सामग्रियां सुलभ हुई हैं। ५ जी तकनीक के चीन, अमेरिका और जापान जैसे देशों में अधिक प्रचलित हो जाने के बाद, शिक्षार्थी और समाधान प्रदाता ‘कहीं भी’, ‘कभी भी’, ‘किसी भी समय सीखने’ की डिजिटल शिक्षा की अवधारणा के खास स्वरूपों को अपनाने की दिशा में बढ़ जाएंगे।

यह महामारी इस अप्रत्याशित दुनिया में छात्रों को सूचित निर्णय लेने, किसी समस्या को रचनात्मक तरीके से हल करने और सबसे महत्वपूर्ण अनुकूलनशीलता जैसे कौशल सीखने की आवश्यकता के प्रति हमारा ध्यान आकर्षित करने के एक मौके के तौर पर भी आई है। यह सुनिश्चित करने के लिए कि ये कौशल सभी छात्रों के लिए प्राथमिक बने, हमारी शैक्षिक प्रणालियों में लचीलेपन को विकसित किया जाना चाहिए।

भारत की शिक्षा प्रणाली में काफी गड़बड़ियां हैं और छात्र अपने नियमित शैक्षणिक दिनचर्या का पालन करने में असमर्थ रहते हैं। इस आपात स्थिति के मद्देनजर और छात्रों की सुरक्षा और उनकी अकादमिक चिंता को ध्यान में रखते हुए, अधिकांश संस्थानों ने दूरसंचार, स्काइप कॉल, जूम कॉल और अन्य वर्चुअल विकल्पों को सुलभ कराने की पहल की है ताकि शिक्षण के अंतर को पाटा जा सके। यह आभासी कक्षाओं और

सूचनाओं के आदान-प्रदान की सुविधा के लिए प्रौद्योगिकी का उपयोग करते हुए छात्रों और शिक्षकों को प्रशिक्षण दे रहा है।

विश्व अर्थव्यवस्था, व्यवहार्य उपायों पर कोरोना का वित्तीय प्रभाव:— कोविड-१९ महामारी के कारण त्रासद मानवीय परिणामों के अलावा, इसने आर्थिक अनिश्चितता को भी बढ़ा दिया है और इसके कारण वैश्विक अर्थव्यवस्था को २०२० में एक ट्रिलियन डॉलर का झटका लगेगा। ‘यूएनसीटीएडी’ का मानना है कि भारत को कोरोना वायरस के प्रकोप के कारण ३४८ मिलियन डॉलर का व्यापार घाटा होगा। कोरोना वायरस महामारी के कारण दुनिया भर में लगभग २५ मिलियन नौकरियों पर गाज गिरेगी लेकिन अंतरराष्ट्रीय स्तर पर समन्वित नीति की मदद से इस बेरोजगारी के असर को कम करने में मदद मिलेगी।

कोविड-१९ के कारण विश्व व्यवस्था बदलने वाली है। भारत में सिंथेटिक साड़ियों के तथा अफ्रीका को प्लास्टिक की घरेलू वस्तुओं के चीन से होने वाले अंतहीन निर्यात ने स्थानीय अर्थव्यवस्थाओं को बुरी तरह से बाधित कर दिया है और पिछले कुछ वर्षों में बहुत अधिक बेरोजगारी और प्रदूषण की उत्पत्ति हुई। इस मौजूदा संकट के कारण संभवतः इसमें रोक लगेगी और स्थानीय तौर पर चीजों को बनाने का नया अवसर पैदा होगा।

देशों को देश के रोजमर्रा के जीवन को चलाने के लिए आवश्यक और महत्वपूर्ण चीजों और दवाइयों का स्वदेशी तौर पर उत्पादन शुरू करने के बारे में गंभीरता से विचार करना चाहिए। इस संदर्भ में, भारत एक अधिक गतिशील और टिकाऊ दुनिया बनाने में मदद करने के लिए बहुत अच्छी स्थिति में है। सूचना प्रौद्योगिकी सेवाओं, फार्मास्यूटिकल्स, जैव प्रौद्योगिकी, और चिकित्सा पर्यटन क्षेत्रों सहित अनेक सेवा क्षेत्रों में भारत प्रतिस्पर्धात्मक लाभ की स्थिति में है। अगर इस महामारी ने हमें कुछ सिखाया है, तो वह यह है कि चीन पर अत्यधिक निर्भरता को काफी हद तक कम करने की जरूरत है। यह सोच दुनिया के कई हिस्सों में तेजी से विकसित हो रही है।

वायरस के प्रकोप ने सरकारों के हाथों में जबरदस्त शक्ति और जिम्मेदारी डाल दी है। यह एक ऐसी समस्या नहीं है जिससे नीचे से ऊपर तक निपटा जा सकता है, लेकिन सरकार से विशिष्ट मार्गदर्शन, आदेश और विनियमन की आवश्यकता है। इस संकट का समाधान केंद्रीय रूप से संचालित होगा। सरकारों को अभी लंबा रास्ता तय करना है।

(क) सबसे पहले, दुनिया भर में ब्याज दर को तबतक कम रखे जाने के लिए ठोस प्रयास किए जाने की आवश्यकता है जब तक कि आर्थिक गतिविधियां पुनर्जीवित नहीं हो जाती जो वस्तुओं और सेवाओं की मांग में तेजी आने के साथ गति पकड़ेगी और परिणामस्वरूप अर्थव्यवस्थाएं पुनर्जीवित होंगी।

(ख) दूसरे, जब सरकार लोगों को घर के अंदर रहने और काम पर नहीं जाने के लिए कह रही है, तो जो लोग अपनी आमदनी खो चुके हैं उन्हें मदद करने की जिम्मेदारी बहुत ही अधिक और वास्तविक है। ऐसे लाखों दैनिक वेतन भोगी कर्मचारी हैं, जो बंदी के कारण रोजगार से वंचित हो गए हैं। व्यापक रूप से हुई छंटनी, वेतन में कटौती आदि बेरोजगारी ही पैदा करेगी। चूकि कर संग्रह में भी कमी आएगी और ऐसे में सरकार को इन लोगों की मदद करने और काफी अधिक कर्ज लेने के लिए संसाधनों की तलाश करनी होगी।

(ग) तीसरी बात यह कि, वैश्विक सुधार के लिए अर्थव्यवस्थाओं के बीच सहयोग के बारे में काम करना होगा। अर्थव्यवस्थाएं विकास के लिए विश्व व्यापार पर निर्भर रहती हैं और इन्हें दोबारा अपनी स्थिति में वापस लौटने में अधिक समय

लगेगा। आर्थिक गतिविधियां असमान रहेंगी और इसका मतलब यह होगा कि जब चीन और दक्षिण कोरिया उत्पादन शुरू करने के लिए तैयार हो रहे हैं, वैसे में ब्रिटेन और अमेरिका में कम खपत और बंद की स्थिति पैदा हो रही है। इनकी तुलना में भारत तुलनात्मक रूप से भाग्यशाली साबित हो सकता है।

राष्ट्रीय स्तर पर, यह महामारी कई देशों को अपनी सामाजिक नीतियों, विशेष रूप से सामाजिक सुरक्षा और स्वास्थ्य देखभाल पर पुनर्विचार करने के लिए मजबूर करेगी। इसके अलावा, अनौपचारिक क्षेत्र में श्रमिकों की मदद करने के प्रयास होंगे। दुनिया की बदलती गतिशीलता के कारण युद्ध के तौर-तरीकों में भी बदलाव आएगा और ये परम्परागत रूपों के बजाए अन्य रूप हासिल करेंगे जैसे जैव युद्ध, हाइब्रिड युद्ध और साइबर युद्ध आदि।

कोरोना वायरस का सामाजिक और सांस्कृतिक प्रभावः—

संपर्क रहित इंटरफेस और इंटरैक्शन — होटल, रेस्तरां और हवाई जहाज सहित पारम्परिक एनालॉग व्यवसाय के संकटग्रस्त होने के कारण भौतिक एनालॉग विश्व खत्म हो रहा है। हालांकि इस महामारी के समय प्रौद्योगिकी की मदद से डिजिटल विश्व तेजी से उभर रहा है। हर कोई घर में बैठा है, और दुनिया के साथ उनके संपर्क का माध्यम स्मार्टफोन बन गया है। महामारी के बाद उभरने वाली दुनिया में आज की तरह हर जगह प्रौद्योगिकी होगी और तकनीकी कंपनियां और भी अधिक शक्तिशाली बन जाएंगी और उनका अधिक वर्चस्व होगा। इसमें जूम जैसी छोटी फर्म और गूगल, एप्पल, फेसबुक और पेपॉल जैसी बड़ी कंपनियां शामिल हैं। यह बहुत पहले की बात नहीं है जब हम सभी टच स्क्रीन से प्रभावित थे और उसकी मदद से हम काम करने में सक्षम थे। कोविड-१९ ने हममें से ज्यादातर को उन सभी स्पर्श की जाने वाली (टचेबल) सतहों के प्रति अति-संवेदनशील बना दिया है जो संक्रमण को फैला सकती है इसलिए कोविड-१९ के बाद की दुनिया में, इस बात का अनुमान है कि हमारे पास कम टच स्क्रीन होंगे और अधिक से अधिक वॉयस इंटरफेस और मशीन विजन इंटरफेस होंगे।

व्यक्ति खतरनाक बन गए हैं — कोरोना वायरस की महामारी स्थायी तरीकों से समाज को नयी आकृति प्रदान करेगी और लोगों के यात्रा करने, घर खरीदने, सुरक्षा एवं निगरानी तथा यहां तक कि भाषा के प्रयोग के तौर-तरीकों के बारे में बदलाव आएगा। हम सबको अपने-अपने घरों में बंद रखने वाला यह वायरस जो सरकार के साथ, बाहर की दुनिया के साथ और यहां तक कि एक दूसरे के साथ हमारे संबंधों को बदल रहा है हो सकता है कि यह कई महीनों अथवा सालों तक रहे। आने वाले महीनों और सालों के दौरान हम जो परिवर्तन महसूस करेंगे उनसे हम अपरिचित हो सकते हैं और ये परिवर्तन हमारे लिए मुश्किल हो सकते हैं। विभिन्न चीजों को छूना, अन्य लोगों से मिलना-जुलना और बंद जगह की हवा में सांस लेना खतरनाक हो सकता है। हाथ मिलाने या हमारे चेहरे को छूने से हम परहेज करने लग सकते हैं और बार-बार हाथ धोने की प्रवृत्ति विकसित हो सकती है। अन्य लोगों की उपस्थिति के कारण हमें जो राहत या आनंद का अहसास होता था अब हो सकता है कि लोगों के आसपास नहीं होने से हमें अधिक राहत मिले, खास कर वैसे लोगों से जिन्हें हम नहीं जानते हैं। लोग भीड़ पर अविश्वास करेंगे। सामाजिक मेल-मिलाप सीमित होंगे और आने वाले समय में हम कार्यस्थल पर, स्कूलों में और सार्वजनिक जगहों पर किस तरह व्यवहार करेंगे और यहां तक कि बच्चे मिलकर कैसे खेलेंगे

यह आने वाले समय में अलग होगा। कोरोना वायरस के कारण सामाजिक तानेबाने में जो दरारें आएंगी उन्हें दूर किया जाना मुश्किल होगा।

बहुत से लोग जब पीछे मुड़कर देखेंगे तो पाएंगे कि उनके जीवन की कई चीजें बदल गई हैं। हमारे जीवन में बहुत कुछ आदतन है और हमारी ये आदतें हमें काम करने में, हमारे परिवार की देखभाल करने में और अपने लक्ष्य को प्राप्त करने में काफी प्रभावी तरीके से मदद करती हैं। परन्तु जब इस व्यवस्था में परिवर्तन होता है तो हमारी आदतें बदलती हैं। लोगों के काम करने एवं आने-जाने के तौर-तरीके बदल जाते हैं, उनकी रोजमर्रा की दिनचर्या और उनके जीवन की लय बदल जाती है। उनके खाने-पीने और अपने परिवार के साथ संवाद करने के तरीके बदल जाते हैं। जब लोग चीजों को अलग तरीके से करने को मजबूर होते हैं तो नई आदतें जन्म लेने लगती हैं। जीवन का एक और पहलू जो इस प्रकोप से बुरी तरह प्रभावित हुआ है वह है संस्कृति, खास तौर पर धर्म। महामारी ने विभिन्न तरीकों से धर्म को प्रभावित किया है और मंदिर, मस्जिद, गुरुद्वारे और चर्च जैसे विभिन्न धर्मों से जुड़े पूजा के स्थल बंद हो गए तथा विभिन्न त्यौहारों एवं पर्वों से जुड़ी तीर्थयात्राओं पर रोक लग गई।

निष्कर्ष — यह महामारी किसी युद्ध से अलग है लेकिन इस पर विजय के लिए मिलकर काम करने की जरूरत है। जब लोगों को अहसास होगा कि सामूहिक कार्रवाई से क्या हासिल हो सकता है तब इस बात में बदलाव आ सकता है कि हम कैसे एक दूसरे से जुड़े हुए हैं और इसका परिणाम यह होगा कि समुदाय की एक व्यापक भावना पैदा होगी। हमें यह सुनिश्चित करना है कि इस महामारी के लिए जो बदलाव हो वह बेहतर के लिए हो न कि बदतर हालात के लिए। कोविड-१९ महामारी ने दुनिया को काफी हद तक बदल दिया है। हर दिन जैसे-जैसे इसका प्रसार बढ़ रहा है वैसे-वैसे यह अधिक स्पष्ट होता जा रहा है कि इसने कैसे दुनिया को बदला है। जब हम इससे उभरेंगे, तो निश्चित ही हम एक अलग दुनिया में, अलग लोग होंगे।

संदर्भ ग्रंथ सूची —

1. बर्क, डैनियल (२०२०), कोरोना वायरस के प्रसार से लड़ने के लिए चर्च, मस्जिद और मंदिर क्या कर रहे हैं, ब्रिज मूल से १४ मार्च २०२० को संग्रहीत किया गया।
2. फेल्डस्टीन, स्टीवन (२०२०), कोरोना वायरस निगरानी के निहितार्थों से सावधान रहें : अंतर्राष्ट्रीय शांति के लिए कार्नेगी बंदोबस्ती, न्यूयॉर्क टाइम्स : २१ अप्रैल २०२० को लिया गया।
3. फिशर, एम. और बुबोला, ई. (२०२०), कोरोना वायरस असमानता को गहरा करता है : असमानता इसके प्रसार को और खराब करती है, न्यूयॉर्क टाइम्स : २ अप्रैल २०२० को लिया गया।
4. र्नाल्ड्स, मैट (२०२०), कोरोना वायरस क्या है और यह महामारी बनने के कितने करीब है? यूके, ISSN १३५७-०९७८ : ५ मार्च २०२० को मूल से संग्रहीत।
5. शर्मा, संचित (२०२०), स्वास्थ्य मंत्रालय में कॉन्फ्रेंस हॉल कोरोना वायरस-वॉर रूम के रूप में कैसे उभरा। हिन्दुस्तान टाइम्स। २५ अप्रैल २०२० को मूल से संग्रहीत।

Websites -

1. https://en.wikipedia.org/Social_impact_of_the_Covid-19_pandemic.
2. www.livehindustan.com
3. <https://m.foreignpolicy.com>
4. <https://dainikbhashkar.com>
5. www.m.jagran.com
6. www.mygov.in
7. <https://www.who.int/docs/default-source/coronavirus/srp->
8. <https://m.economicstimes.com>
9. www.pib.gov.in

कोविड—१९ महामारी का मजदूरों पर प्रभाव और भारत सरकार की नीतियाँ

प्र. डॉ. प्रदिप एच. गजभिये, नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड, ता. नरखेड, जि. नागपूर मो.नं. ९८२२९९१३१४

भारत देश में कोरोना वायरस फैलने के कारण सबसे ज्यादा प्रभाव मजदूर, गरीब, किसान लोगों पर पड़ा है। भारत सरकार की कमजोर नीतियाँ एवं दुर्लक्षता का प्रभाव पूरे देश की जनता पर पड़ने से लोगों के हाल बेहाल इतने हो गये की उपको अपने कामों करने के ठिकाण से अपने पूर्ववर्ती गांव में वापस जाना पड़ा ओ भी हजारों किलोमीटर पैदल चलकर जाने के लिए मजबूर होना पड़ा यह एक आधुनिक काल की सबसे बड़ी घटनाएँ लोगों ने अनुभव की इसके लिए राज्य और भारत सरकार कामगार, मजदूर विरोधी नीतियों की खामियाँ उजागर हुईं इसने गरीब लोग मारे गये। भारत सरकार का प्रबंधन अपयशी रहा यह बात स्पष्ट रूप से उजागर हुयी।

भारत देश में कोरोना वायरस फैलने के लिए जिम्मेदार कौन? यह बहुत ही महत्वपूर्ण सवाल है, क्योंकि जब तक हम लोग भारत में कोरोना किसने? और कैसे लाया? इस बात पर सोचते नहीं, तब तक इस बीमारी से असली संक्रमित लोग कौन थे? यह बात हमें मालूम नहीं होगी। जब चिन में कोरोना वायरस की महामारी शुरू की गयी थी, तब पूरे विश्व ने इस महामारी को गंभीरता से नहीं लिया, बल्कि इसे नजरअंदाज किया जिसका नतिजा यह हुआ की यह महामारी अब पूरे विश्व में फैली है।

कोरोना यह संक्रमण से फैलता है। जो भी व्यक्ति कोरोना से संक्रमित है, ऐसे व्यक्ति के संपर्क में आने से यह बीमारी फैलती है। डॉक्टर और सांघटीस्ट लोग इस महामारी का टिका ढुंढने में लगे हैं। आज नहीं तो इस बीमारी की दवा भी निकलेगी। कोरोना के लक्षण यह अन्य वायरस का तरह सामान्य है। कोरोना के लक्षण से नहीं बल्कि मन में कोरोना के डर से ही लोगों के डर से ही लोगों की मौतें हो रही हैं। कौन जिएगा और कौन मरेगा, यह आपके रोगप्रतिकारक शक्ति पर निर्भर करता है। सर्दी, खासी, कफ, गले में दर्द होना, बुखार, निमोनिया सह कोरोना के मुख्य लक्षण हैं। ऐसे व्यक्ति के संपर्क में आने से, उनके छिंकने से, व्यक्ति के हाथ मिलाने से यह बीमारी फैलती है। डॉक्टर हमें सावधानी बरतने को कहते हैं। प्रत्येक व्यक्ति से एक मीटर की दुरी रखना, मास्क पहनना, यह उपाय बताये गये हैं। इसका हमें अमल करना है। जब चीन में हजारों की संख्या में लोग मर रहे थे, संक्रमित हो रहे थे। उसी समय भारत में लॉकडाउन क्यों नहीं किया। वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशन ने ३१ जानेवारी २०२० को कोविड को जागतीक महामारी घोषित किया। तब से भारत सरकार ने विदेशी लोगों को भारत में आने दिया। १२ मार्च २०२० तक १५ लाख से ज्यादा लोग भारत में आये यह जानकारी विदेश मंत्रालय ने स्वयं दी है। इन लोगों की हवाई अड्डे पर कोई वैद्यकिय चेकींग नहीं की गयी। इसी समय ट्रंप भारत में आये थे। मा. प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने २२ मार्च का जनता कर्फ्यू का ऑर्डर जारी किया था, तब हजारों और थाली बजाते हुए उतरे थे। भारत सरकारने २४ मार्च के रात से ही २१ दिन का अचानक लॉकडाउन घोषित किया। हजारों की संख्या में लोग अपने गांव पैदल चलते जा रहे थे। जितने लोग कोरोना से मरे नहीं, उससे कई गुणा ज्यादा भुखमरी से लोग मर रहे हैं। पैदल चलकर लोग मर रहे हैं। मा. प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने लोगों को ५ अप्रैल को रात ९ बजे अपने घर की गॅलरी से घर की सभी लाईट बंद करके दिया और मोमबत्ती जलाने को कहा है। ताली और थाली की तरह ही लोग रास्ते पर नहीं उतरेंगे इन सब

की गॅरन्टी कौन देगा? ऐसे में कोरोना का संक्रमण बढ़ेगा? एक तरफ लॉकडाउन घोषित करना और दूसरी तरफ लोगों के रास्ते पर उतरने के लिए मजबूर करना इससे प्रतित होता है? इसका मतलब यह हुआ की भारत में कोरोना महामारी बढ़े ऐसा इसका मतलब होता है।

इस महामारी को रोकने के लिए जो लॉकडाउन घोषित किया गया उससे सभी कंपनीया बंद हो गयी, मजदूर लोगों के पास जो नगद थी ओ भी खत्म हो रही थी, खाने पिये की समस्या निर्माण हुई किराया देने के लिए पैसे नहीं रहे। इससे मार्च, अप्रैल ओर मई की इन तीनों महीनों में लागबो को घर में बैठकर बेकार रहना पड़ा प्रवासी मजदूर दर दर भटक रहे हैं। उनको गांव जाने के लिए मना किया गया था। छुप छुपकर लोग रेल्वे ट्रक से, जाने के लिए पैदल निकले, रास्ते से पैदल जा रहे थे। राज्य सरकारों से मिले डेटा के आधार पर ८ करोड़ प्रवासी मजदूर हैं। यह पहला मौका है जब सरकार ने प्रवासी मजदूरों का कोई आकडा खुद दिया है।

लेकिन ये अचानक नहीं हुआ, इसके पिछे केंद्र सरकार और राज्य सरकारों की चिंता और डर दोनों हैं। चिंता इस बात की है, अगर मजदूर वापस ना आए तो अर्थव्यवस्था का क्या होगा। डर इस बात का है की अर्थव्यवस्था पटरी पर नहीं लौटी तो राज्यों और देश का क्या होगा? महाराष्ट्र में भुसावल के पास सोळा मजदूर लोगों की रेल्वे से कटने से मौत हो गयी। इससे बहुजन क्रांती मोर्चा के राष्ट्रीय संयोजक ने प्रवासी मजदूरों की उनके गांव तक पहुंचाने के लिए कालीपट्टी निषेध आंदोलन के दबाव में आकर भारत सरकारने मजदूर लोगों को पहुंचाने के लिए श्रमीक ट्रेन भी रोक दी थी। पंजाब के सी. एम. चिंता व्यक्त की थी। भारत में लॉकडाउन लगने से लाखों मजदूर सड़क पर आ गए।

प्रवासी मजदूर उत्तर प्रदेश, बिहार से प्रवासी मजदूर देश के दूसरे राज्यों सबसे ज्यादा जाते हैं उसके बाद मध्यप्रदेश, ओडीशा और झारखंड यह सभी मजदूर दिल्ली एनसीआर और महाराष्ट्र इसके बाद गुजरात, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, पंजाब में काम के लिए जाते हैं।

रेल मंत्रालय के ताजा आकडे बताते हैं की, १० लाख लोगों को उनके घर वापस पहुंचाने का काम किया है। बसों से पैदल अपने अपने गांव लौट चुके हैं। और तकरीबन इतनी ही संख्या में अलग अलग जगह पर मजदूर फसे हैं। छत्तीसगड सरकार ने मनरेगा में मजदूरों को काम दिया है।

मजदूर लोगों को भयंकर त्रासदी हुई है। जैसे की कई लोग चलते चलते प्यास और भुख से युवक, बुजुर्ग, महिला, बच्चे मरे हैं। पैर को बड़े बड़े छाले आये, पैर से खून बहते हुए गांव गये, रास्ते में नासीक से मध्यप्रदेश जाते हुए एक महिला की डिलीवरी हुयी, डिलीवरी होने के बाद वो महिला १२० किमी अपने बच्चे को साथ लेकर पैदल पैदल अपने गांव पहुंची।

इससे एक बात स्पष्ट होती है की, यह मजदूर भारत की समाज व्यवस्था की दृष्टीकोन से एसटी, एससी, ओबीसी समुदाय के लोग हैं। इन लोगों की आर्थिक परिस्थिती अच्छी नहीं होने के कारण यह सभी लोग अपने अपने पैतृक गांव को छोड़कर काम करने लिए भारत के दूसरे राज्य में जाते हैं। भारत सरकारने इन लोगों को उनके घर पहुंचाने में किसी भी तरह नीती निर्धारण नहीं

किया था। उलट इन लोगों को तकलिफ कैसे हो इसके लिए प्रयास किया ऐसा स्पष्ट होता है। इसका परिणाम देश के सभी लोगों पे पडा विशेषतः एससी, एसटी, ओबीसी समाज के मजदूरों पे हुआ युवक, महिला, बुजुर्ग, बच्चों, किसान, लोगों पे सबसे ज्यादा प्रभाव लॉकडाउन का पडा, इसमें खाने पीने की समस्या गांव पहुंचाने के लिए कोई भी साधन उपलब्ध नहीं होना। इससे देश के लोगों को भारत एवम् राज्य सरकार की नाकामी स्पष्ट हुयी है।

सारांश: कोविड-१९ यह जागतीक महामारी घोषित होने के बाद सरकार का इसके तरफ दुर्लक्ष करना लॉकडाउन लागु करते समय सभी मजदुर लोगों उनके पैतृक गांव तक पहुंचाने का काम पहले किया होता और लोगों को पहुंचाते, तो मजदुर लोगों को इस भयंकर समस्या का सामना करना नहीं पडता। उनको साथ में अनाज दिया होता तो खाने पीने की समस्या निर्माण नहीं होती ओर किसी भी मजदुर भाई बहनो की जान नहीं जाती। इसके

लिए भारत सरकार की नीतिया सर्वस्वी जबाबदार है। सरकार के पास रेल्वे, बस सभी साधन मौजूद है। इन सभी साधनो के द्वारा लॉकडाउन लागु करने से पहले एक हफ्ते में मजदुर लोगों को पहुंचाने का काम भारत सरकारने किया होता तो वे अपने घर में सुरक्षित होते, कोरोना वायरस की बिमारी इतने बडे पैमाने पे फैलती नहीं। जल्दी से जल्दी कोविड-१९ वायरस को काबु में पाया जाता। ऐसी थोड़ी चुक करने से भारत में गांव गांव तक कोरोना वायरस पहुंच गया है। इसके लिए भारत सरकार स्वयं जिम्मेदार है यह स्पष्ट होता है।

संदर्भ

१. दैनिक मुलनिवासी नायक
२. दैनिक लोकमत
३. दैनिक नवभारत
४. दैनिक भास्कर

कोविड-१९ महामारी का सामाजिक प्रभाव

प्रा. सुधाकर माटे, सहायक प्राध्यापक, महिला कला महाविद्यालय, उमरेड जि. नागपूर.

प्रस्तावना:— ८ जनवरी २०२० को, विश्व स्वास्थ्य संगठन ने हुबेई प्रांत, चीन में कोरोनावायरस के एक नए रूप की घोषणा की। तब से, कोविड-१९ ने यूरोप सहित सभी महाद्वीपों में फैलकर पूरी दुनिया को चौंका दिया है, जो कि विशेष रूप से कठिन हिट है, जिसे 'अंतर्राष्ट्रीय आपातकाल' घोषित किया जा रहा है। लक्समबर्ग में, रेड क्रॉस ने पाया कि अपने मिशन के दिल में क्या है। आपदा के समय में आबादी के सबसे नाजुक क्षेत्रों की रक्षा करने के लिए, यह कैसे सामना किया? लक्समबर्ग और रेड क्रॉस के स्वास्थ्य अधिकारी साल की शुरुआत से ही महामारी के विकास की बारीकी से निगरानी कर रहे हैं। ग्रैंड डची में कोविड-१९ 'पॉजिटिव' का परीक्षण करने वाले पहले व्यक्ति का पता लगाने के बाद, मार्च की शुरुआत में सरकारी स्तर पर एक संकट इकाई की स्थापना की गई थी। एक बढ़ती आबादी वाले अन्य यूरोपीय देशों की तरह लक्समबर्ग में, कोविड-१९ बुजुर्गों के लिए विशेष रूप से घातक है, या अन्य स्वास्थ्य समस्याओं से कमजोर लोग हैं। लक्समबर्ग रेड क्रॉस पहले से ही कई विशेष सेवाओं के माध्यम से इन विशेष रूप से कमजोर समूहों की मदद कर रहा है। अपने मिशन के अनुरूप: 'मॉन्सचेन हिल्लेफेन' 'लोगों की मदद करने के लिए हमारी टीमों को शुरू से ही संगठित किया गया है ताकि हम जिन लोगों का समर्थन करते हैं, उन्हें उजागर न करें। जहां भी संभव हो, वहां टेलीकास्ट शुरू किया गया है, और हमारे कर्मचारियों को बैरियर इशारों का सम्मान करने के लिए प्रशिक्षित और सुसज्जित किया गया है। स्वास्थ्य व्यवस्था को मजबूत करना इन सबसे ऊपर, रेड क्रॉस लक्समबर्ग की स्वास्थ्य प्रणाली को यथासंभव मजबूत बनाने और संकट से सबसे मुश्किल लोगों की मदद करने के लिए काम कर रहा है। जबकि मार्च के मध्य में आबादी के सामान्य लॉकडाउन का निर्णय लिया गया था, रिले हाउस केयरटेकर्स के बच्चों की देखभाल के लिए खुले थे। कोलपैक में रेड क्रॉस पुनर्वास केंद्र ने अपने रोगियों के त्वरित वापसी घर को सुनिश्चित किया है। जिसकी मदद से एचपीपी की टीम ने ८० बेड की क्षमता वाले दूसरी पंक्ति के कोविड-१९ उपचार केंद्र में तब्दील होने वाली साइट को सक्षम करने के लिए उनकी देखभाल की निगरानी की है।" २७ मार्च के बाद से, हम कोरोनावायरस रोगियों में भाग ले रहे हैं जिन्हें मदद और फॉलो-अप की आवश्यकता है। लेकिन जो एक महत्वपूर्ण जोखिम नहीं पेश करते हैं। यह हमारे सहकर्मियों को तीव्र देखभाल

वाले अस्पतालों में उनकी सुविधाओं में रिक्त स्थान को अधिक तेजी से मुक्त करने में सक्षम बनाता है, "कोलच केंद्र के प्रबंध निदेशक जीन-फिलिप स्कीम बताते हैं, 'महामारी से प्रभावित लोगों के उपचार के समानांतर, अन्य गंभीर बीमारियों से पीड़ित रोगियों की देखभाल की निरंतरता सुनिश्चित करना आवश्यक है। रक्त आधान केंद्र में टीमों ने २० मार्च को एक अपील शुरू की, रक्तदान जारी रखना चाहिए। १,७०० लोगों की एक रिकॉर्ड संख्या ने एक वर्ष से भी कम समय में दान करने के लिए आवेदन किया है।

कोविड-१९ महामारी को फैलने से परे दूरगामी परिणाम लाती है। रोग ही है और यह संगरोध करने के प्रयासों, राजनीतिक, सांस्कृतिक, और सामाजिक प्रभाव भी शामिल है। चीन की कम्युनिस्ट पार्टी (सीपीसी) के कई प्रांतीय स्तर के प्रशासकों को मध्य चीन में संगरोध प्रयासों से निपटने के लिए बर्खास्त कर दिया गया था। जो उन क्षेत्रों में फैलने की राजनीतिक स्थापना की प्रतिक्रिया से असंतोष का संकेत था। कुछ विशेषज्ञों का मानना है कि यह कम्युनिस्ट पार्टी के महासचिव शी जिनपिंग की कोरोनावायरस महामारी पर लोगों के गुस्से से बचाने के लिए एक कदम है। कुछ टीकाकारों ने सुझाव दिया है कि इस बीमारी के कारण सीपीसी के खिलाफ एक दुर्लभ विरोध हो सकता है। इसके अतिरिक्त, मुख्य भूमि चीन से आब्रजन की आशंकाओं के कारण हांगकांग के विशेष प्रशासनिक क्षेत्र में विरोध प्रदर्शनों को बल मिला है। ताइवान ने 'वन-चाइना पॉलिसी' और इसकी विवादित राजनीतिक स्थिति के कारण पीपुल्स रिपब्लिक ऑफ चाइना (पीआरसी) से जुड़े किसी भी यात्रा प्रतिबंध में शामिल होने पर चिंता व्यक्त की है। इसके अलावा, ऑस्ट्रेलिया के कोषाध्यक्ष ने अर्थव्यवस्था पर कोरोनावायरस के प्रभाव के कारण राजकोपीय अधिशेष को बनाए रखने की प्रतिज्ञा रखने में असमर्थ थे। कई देशों ने चीन को अपना समर्थन दिखाने के लिए प्रकोप का इस्तेमाल किया है, जैसे कि जब कंबोडिया के प्रधान मंत्री हुन सेन ने महामारी के प्रकोप से लड़ने में चीन के लिए कंबोडिया के समर्थन का प्रदर्शन करने के उद्देश्य से चीन की विशेष यात्रा की थी। संयुक्त राज्य अमेरिका के राष्ट्रपति डोनाल्ड ट्रम्प महामारी के लिए अपनी प्रतिक्रिया के लिए आलोचना की थी। उन पर कई भ्रामक या झूठे दावे करने, पर्याप्त जानकारी देने में विफल रहने और महामारी के महत्व को कम करने का आरोप लगाया गया। ट्रम्प की संयुक्त राज्य राष्ट्रीय सुरक्षा परिषद की वैश्विक स्वास्थ्य

सुरक्षा इकाई को बंद करने के लिए भी आलोचना की गई थी। जिसे सरकार को संभावित महामारी के लिए तैयार करने के लिए स्थापित किया गया था। इस्लामी गणतंत्र ईरान की सरकार वायरस से बहुत अधिक प्रभावित हुई है। जिसमें ईरानी विधायिका के कम से कम दो दर्जन सदस्य (लगभग १० प्रतिशत) संक्रमित हैं, साथ ही कम से कम १५ अन्य वर्तमान या पूर्व शीर्ष सरकारी अधिकारी भी शामिल हैं। उपाध्यक्ष, अली खमेनेई और मोहम्मद जवाद जरीफ के सलाहकारों की बीमारी से मृत्यु हो गई है। वायरस के प्रसार ने शासन के भविष्य के अस्तित्व के बारे में सवाल उठाए हैं।

संप्रभुता पर प्रभाव:— आर्थिक और देश के जोखिम—विशेषज्ञों ने राजनीतिक और आर्थिक संप्रभुता के संभावित क्षरण पर जोर दिया है जो इटली जैसे कुछ पहले से लागू देशों को प्रभावित कर सकता है। एडवर्ड लुटवाक ने कोविड-१९ को 'सत्य का वायरस' कहा है। विश्व पेशन परिषद (डब्ल्यूपीसी) के निदेशक एम। निकोलस फिरजली और विश्व बैंक ग्लोबल इन्फ्रास्ट्रक्चर फैंसिलिटी (जीआईएफ) में सलाहकार बोर्ड के सदस्य, महामारी को 'ग्रेटर फाइनेंशियल क्राइसिस' के रूप में संदर्भित करते हैं, जो 'लाने' के लिए सतह पर वित्तीय और भूराजनीतिक दुष्प्रचार तथा राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थाओं को परिणाम भुगतना पड़ेगा, और उनकी राजनीतिक संप्रभुता स्वयं गंभीर रूप से नष्ट हो सकती है। नागरिक अधिकार और लोकतंत्र पर ईरान, जॉर्डन, मोरक्को, ओमान और यमन ने समाचार पत्रों के मुद्रण और वितरण पर प्रतिबंध लगा दिया। ३० मार्च को हंगरी की संसद ने प्रधानमंत्री विक्टर ओरबान को अनिश्चित काल के लिए शासन द्वारा शासन करने की शक्ति प्रदान की। कोरोनावायरस के कारण एक बंद स्थानीय स्कूल पर एक संकेत महामारी ने दुनिया भर में शैक्षिक प्रणालियों को प्रभावित किया है, जिससे स्कूलों और विश्वविद्यालय व्यापक रूपसे बंद हो गए हैं। यूनेस्को द्वारा २५ मार्च को जारी किए गए आंकड़ों के अनुसार, कोविड-१९ के कारण स्कूल और विश्वविद्यालय बंद होने से १६५ देशों में इसे लागू किया गया। स्थानीय बंदों सहित, यह दुनिया भर में १.५ बिलियन से अधिक छात्रों को प्रभावित करता है, ८७ प्रतिशत नामांकित शिक्षार्थियों के लिए लेखांकन, कोरोनावायरस और असमानताक्रम आय वाले व्यक्तियों में कोरोनावायरस को अनुबंधित करने और इससे मरने की संभावना अधिक होती है। न्यूयॉर्क सिटी और बार्सिलोना दोनों में, कम आय वाले पड़ोस कोरोनावायरस के मामलों में असंगत रूप से प्रभावित होते हैं। इस मामले के लिए परिकल्पनाओं में यह शामिल है कि गरीब परिवारों को भीड़-भाड़ वाले आवास में रहने और कम कौशल वाली नौकरियों में काम करने की संभावना है, जैसे कि सुपरमार्केट और बड़ी देखभाल, जिन्हें संकट के दौरान आवश्यक माना जाता है। संयुक्त राज्य अमेरिका में कम आय वाले लोगों के लाखों लोग होने के कारण स्वास्थ्य देखभाल के लिए उपयोग की कमी हो सकती बिना बीमा या बीमा युक्त सेवा नौकरियों में कई कम आय वाले श्रमिक बेरोजगार हो गए हैं।

धार्मिक प्रभाव:— कोरोनावायरस के कारण एक चर्च को बंद होने के लिए मजबूर किया गया। महामारी ने कई तरह से धर्म को प्रभावित किया है, जिसमें विभिन्न धर्मों की पूजा सेवाओं को रद्द करना, रविवार के स्कूलों को बंद करना, साथ ही साथ वेधशालाओं और त्योहारों के आसपास के तीर्थों को रद्द करना शामिल है। कई चर्च, आराधनालय, मस्जिद और मंदिरों ने महामारी के बीच लिक्स्ट्रीम के माध्यम से पूजा की पेशकश की है। धार्मिक संगठनों के राहत विंग ने प्रभावित क्षेत्रों में चिकित्सा आपूर्ति और अन्य सहायता भेजी है। कई धर्मों के अनुयायी एक साथ महामारी की समाप्ति के लिए प्रार्थना करने के लिए एकत्र हुए हैं, इससे प्रभावित लोगों के लिए, साथ ही भगवान के लिए वे चिकित्सकों और वैज्ञानिकों को इस बीमारी से लड़ने के लिए ज्ञान देने के लिए

विश्वास करते हैं। संयुक्त राज्य अमेरिका में, ट्रम्प ने १५ मार्च २०२० को 'हमारे राष्ट्र के लोगों पर भगवान के हाथ लगाने के लिए प्रार्थना के राष्ट्रीय दिवस' के रूप में नामित किया।

मनोवैज्ञानिक प्रभाव:— १८ मार्च २०२० को, विश्व स्वास्थ्य संगठन ने कोविड-१९ प्रकोप के दौरान निर्देशों और कुछ सामाजिक विचारों को संबोधित करके मानसिक स्वास्थ्य और मनोसामाजिक मुद्दों से संबंधित एक रिपोर्ट जारी की। संदेह के कारण कि अगर पालतू जानवर या अन्य मवेशी मनुष्यों के लिए कोरोनावायरस से गुजर सकते हैं। कई लोग अपने पालतू जानवरों को ट्रांसमिशन से डरते हुए रखने के लिए अनिच्छुक थे, उदाहरण के लिए अरब दुनिया में लोग अपने पालतू जानवरों को रखने और उनकी रक्षा करने का आग्रह कर रहे थे। इस बीच, यूके में लोगों ने कोरोनावायरस लॉकडाउन के दौरान अधिक पालतू जानवरों का अधिग्रहण किया।

आत्महत्या:— कोरोनावायरस महामारी को आत्महत्या में संभावित स्याइक के लिए एक चिंता का कारण माना गया है, जो संगरोध और सामाजिक-भेद दिशानिर्देशों, भय, और बेरोजगारी और वित्तीय कारणों के कारण सामाजिक अलगाव के कारण समाप्त हो गया है।

जोखिमबोध अराजकता और कोविड-१९:— महामारी के नकारात्मक प्रभावों ने एक भयावह भविष्य को कम दूरस्थ और कार्रवाई के लिए इसे और अधिक आवश्यक बनाने के लिए संभव बना दिया है। हालाँकि, जलवायु संकट या अन्य आपदाओं की रोकथाम के बजाय महामारी के तत्काल तात्कालिक खतरे पर ध्यान केंद्रित करने से इसका विपरीत प्रभाव भी हो सकता है। व्यक्तिगत समारोहों, व्यक्तिगत सभाओं पर प्रभाव मजबूत हुआ है क्योंकि चिकित्सा विशेषज्ञों ने सलाह दी है, और स्थानीय अधिकारियों ने अक्सर किसी भी आकार की सभाओं को रोकने के लिए घर पर रहने के आदेश को अनिवार्य किया है, न कि केवल बड़ी घटनाओं को शुरू में प्रतिबंधित किया गया था। इस तरह के समारोहों को टेलीकांफ्रेंसिंग से बदला जा सकता है। या कुछ मामलों में अपारंपरिक प्रयासों के साथ एक बालकनी के साथ-साथ एक कॉन्सर्ट के लिए सामाजिक संतुलन बनाए रखने के प्रयासों के साथ, या जन्मदिन की पार्टी के लिए 'जन्मदिन की परेड'।

मानसिक स्वास्थ्य:— संकटों के दौरान सभाओं के प्रतिस्थापन को मानसिक स्वास्थ्य के लिए महत्वपूर्ण माना जाता है। कोविड-१९ के बीच सामाजिक अलगाव शराब उपयोगकर्ताओं को भी दिशा में एक प्रवृत्ति को अपनाया है।

घरेलू हिंसा पर कोविड-१९ महामारी का प्रभाव:— कई देशों ने कोविड-१९ महामारी के बीच घरेलू हिंसा और अंतरंग साथी हिंसा में वृद्धि को लॉकडाउन के लिए जिम्मेदार ठहराया है। वित्तीय असुरक्षा, तनाव और अनिश्चितता ने घर पर आक्रामकता को बढ़ा दिया है, जिसमें नशेड़ी अपने पीड़ितों के दैनिक जीवन की बड़ी मात्रा को नियंत्रित करने में सक्षम हैं। संयुक्त राष्ट्र महासचिव एंटोनियो गुटेरेस ने घरेलू हिंसा 'युद्ध विराम' का आवाहन किया है।

बुजुर्गों की देखभाल:— कोविड-१९ से वृद्ध लोग विशेष रूप से प्रभावित होते हैं। कोविड-१९ संकट के दौरान उन्हें विशेष ध्यान देने की आवश्यकता है, और प्रतिक्रियाएँ तैयार करने में उनकी आवाज, राय और चिंताएँ महत्वपूर्ण हैं। वैश्विक डेटा वर्तमान में बेहद अनिश्चित हैं, फिर भी, पुराने व्यक्तियों के लिए कोविड-१९ के बढ़े हुए जोखिम सभी राष्ट्रीय आंकड़ों में स्पष्ट हैं। रिपोर्टिंग का परीक्षण और प्रकृति का स्तर सरकारों के बीच भिन्न होता है और इसलिए किसी दिए गए देश के अनुभव और रिपोर्ट से सामान्यीकरण करके गलत सूचना का जोखिम होता है। जबकि विकासशील देशों में, विशेष रूप से अफ्रीका में वृद्ध व्यक्तियों की संख्या अपेक्षाकृत और बिल्कुल कम है, यह अन्य गंभीर

संरचनात्मक जोखिमों के साथ मेल खाता है। सबसे कम आयु वाले व्यक्तियों (जैसे कि कम से कम विकसित देशों में से कुछ) के पास सबसे कम स्वास्थ्य संसाधन हैं, पुराने रोगियों की देखभाल के लिए सीमित अनुभव (कुछ जरा चिकित्सा विशेषज्ञ सहित), वृद्ध व्यक्तियों के लिए कम संस्थागत देखभाल, और बहुत कम सार्वजनिक या गैर-सरकारी सहायता। आउटरीच, स्क्रीनिंग और वृद्ध व्यक्तियों की समुदाय-आधारित देखभाल के लिए संरचनाएं। लंबे समय तक देखभाल की सुविधाओं, जैसे कि नर्सिंग होम और पुनर्वास केंद्रों में रहने वाले वृद्ध व्यक्ति विशेष रूप से कोविड-१९ से संक्रमण और प्रतिकूल परिणामों के प्रति संवेदनशील होते हैं। वृद्ध व्यक्ति जो अकेले रहते हैं उन्हें संगरोध स्थितियों और सामुदायिक आउटरीच के दौरान सटीक जानकारी, भोजन, दवा और अन्य आवश्यक आपूर्ति

प्राप्त करने के लिए बाधाओं का सामना करना पड़ सकता है। वृद्ध व्यक्तियों, विशेष रूप से अलगाव में, संज्ञानात्मक गिरावट वाले लोग, और जो अत्यधिक देखभाल पर निर्भर हैं, उन्हें अनौपचारिक नेटवर्क (परिवारों), स्वास्थ्य कार्यकर्ताओं, देखभालकर्ताओं और स्वयंसेवकों के माध्यम से व्यावहारिक और भावनात्मक समर्थन की निरंतरता की आवश्यकता होती है।

References:

1. Covid-19 in social awareness quiz.
2. Impact social media in society.
3. Internet search (Google search) Web search in world.
4. Covid-19 in pandemic in world, newspaper collation.
5. India government information.

लॉकडाउन का परिवार पर सामाजिक एवं आर्थिक प्रभाव

शुभा नीखरा, शोधार्थिनी (पी.एच.डी.), जीवाजी विश्वविद्यालय ग्वालियर, मध्य प्रदेश, भारत Email- neerajnikhra@gmail-com

सारांश:— आज विश्व नोवल कोरोनावायरस (कोविड-१९) वैश्विक महामारी से ग्रसित है। इसके प्रसार को रोकने के लिए भारत में कई सप्ताहों तक पूर्ण तथा आंशिक लॉकडाउन रहा। जो लगभग ४ महीनों से जारी है। जिसका परिवार पर सामाजिक व आर्थिक प्रभाव पड़ा है। इस शोधपत्र का उद्देश्य लॉकडाउन के समय परिवार पर पड़ने वाले सामाजिक व आर्थिक प्रभावों तथा विवाह के स्वरूप पर पड़ने वाले प्रभावों का अध्ययन करना है। स्रोत— दूरसंचार माध्यम एवं इंटरनेट द्वारा झांसी जिले के ५० स्त्री एवं पुरुषों द्वारा प्राप्त जानकारी है। शोध में निष्कर्ष निकला कि सामान्य समय की अपेक्षा लॉकडाउन में वैवाहिक कार्य में धन की बचत हुई तथा परिवार एवं समाज पर नकारात्मक तथा सकारात्मक दोनों प्रकार का प्रभाव पड़ा।

कुंजी शब्द: लॉकडाउन, विवाह.

प्रस्तावना:— आज पूरा विश्व नोवल कोरोनावायरस (कोविड-१९) जैसी वैश्विक महामारी की चपेट में है। इसका संक्रमण सर्वप्रथम दिसंबर २०१९ में चीन के वुहान में प्रारंभ हुआ था। अब तक इस वायरस के संक्रमण को रोकने के लिए कोई टीका नहीं बना है। भारत सरकार के स्वास्थ्य मंत्रालय ने इससे बचाव के लिए दो गज दूरी (सोशल डिस्टेंसिंग), मास्क का प्रयोग तथा साबुन, अल्कोहल युक्त सेनेटाइजर से हाथ साफ करने की बात कही है। जिससे इस वायरस को फैलने से रोका जा सके। इसी के साथ भारत सरकार के द्वारा स्वास्थ्य मंत्रालय की तरफ से फोन नंबर ११-११-२३९७८०४६ के द्वारा कंट्रोल रूम पर संपर्क कर सकते हैं। लॉकडाउन के प्रभाव से कोई भी क्षेत्र अछूता नहीं रहा तथा देश की अर्थव्यवस्था बुरी तरह से प्रभावित हुई है। इसके साथ ही बेरोजगारी में तेजी से वृद्धि हुई है। उपभोक्ता गतिविधियों में कमी आयी है। १४ करोड़ लोगों ने रोजगार खो दिया है वहीं परिवारों की तरफ देखे तो ४५ प्रतिशत से अधिक परिवारों की पिछले वर्ष की तुलना में उनकी आय में गिरावट आयी है। लॉक डाउन का समाज पर अनुकूल एवं प्रतिकूल दोनों प्रकार का प्रभाव पड़ा है। किसान जो फसल बेचकर गुजारा करते थे फसल भी उचित दाम पर नहीं बेच पा रहे हैं। वहीं आज के दौर की शिक्षा पद्धति से संसाधन युक्त एवं संसाधन विहीन विद्यार्थियों में अंतर स्पष्ट दिखाई दे रहा है। विश्व स्तर पर देखा जाए तो ३९ देशों में ४२१ मिलियन से अधिक बच्चे शिक्षित होने के तरीकों से प्रभावित हुए हैं। विवाह के स्वरूप पर भी इसका सकारात्मक और नकारात्मक दोनों प्रकार का प्रभाव पड़ा है। संसार की सबसे प्राचीन संस्कृति वैदिक संस्कृति है। प्राचीन काल में विवाह वैदिक संस्कृति पर आधारित हुआ करते थे किंतु आज के आधुनिक युग में अधिकांश व्यक्ति पाश्चात्य संस्कृति अधिक स्वीकार कर रहे हैं। वर्तमान समय में

विवाह वैदिक संस्कृति पर आधारित न होकर पाश्चात्य जीवन शैली पर आधारित हो रहे हैं। इसी के कारण समाज में अज्ञान व मिथ्या जैसी मान्यताओं का प्रचलन बढ़ता जा रहा है। विवाह कुछ हजार या लाख दो लाख रुपए में हो सकते थे किंतु उस पर कुछ घंटों के कार्यक्रम में कई लाख रुपए व्यय कर दिए जाते हैं। जिसके कारण जीवन भर कमाया धन विवाह पर व्यय हो जाता है। कई परिवार ऐसे भी हैं जिन्हें अपनी संपत्ति बेचकर या ऋण लेकर इस कार्यक्रम को संपन्न करना पड़ता है।

वर्तमान में विवाह संस्कार में अनावश्यक परंपरा जोड़ दी गई है जिससे धन के अनावश्यक व्यय में वृद्धि हुई है। निर्धन परिवारों के लिए अपनी संतानों का विवाह करना एक चुनौती बन गया है तथा वस्त्र व आभूषणों पर ही लाखों रुपए खर्च कर दिए जाते हैं। भोजन में विभिन्न प्रकार के पकवान बनवाये जाते हैं जिसके कारण भोजन की बर्बादी होती है तथा इसका स्वास्थ्य पर भी प्रतिकूल प्रभाव पड़ता है। इसी के साथ होटल वेडिंग प्वाइंट पर भी लाखों रुपए व्यय किए जाते हैं। कई परिवार आर्थिक बोझ के कारण आत्महत्या जैसा कदम उठा लेते हैं। विवाह पर होने वाला अनावश्यक व्यय एक गंभीर समस्या बन गया है जिसका प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष प्रभाव परिवार व समाज पर पड़ता है। पाश्चात्य संस्कृति को स्वीकार करने के परिणाम स्वरूप यह समस्या उत्पन्न हुई है किंतु लॉकडाउन में सामाजिक दूरी को ध्यान में रखते हुए, सीमित संसाधनों में तथा सीमित सदस्यों की उपस्थिति आवश्यक परंपराओं के साथ विवाह संपन्न हुए जिससे अनावश्यक व्यय की बचत हुई। हमें भविष्य में भी विवाह के इस स्वरूप को स्वीकार करने पर गंभीरता से विचार करना चाहिए। लॉक डाउन की अवधि में घनिष्ठ संबंधों में दूरी का अनुभव होना नकारात्मक प्रभाव रहा तो वहीं दूसरी ओर आर्थिक

स्तर पर इसका सकारात्मक प्रभाव भी पड़ा। आवश्यकता व परंपराओं के साथ विवाह करना ही हमारी वैदिक संस्कृति है।

उद्देश्य:— १. लॉकडाउन के समय परिवार पर पड़ने वाले सामाजिक व आर्थिक प्रभावों का अध्ययन। २. लॉकडाउन के समय विवाह के स्वरूप पर पड़ने वाले प्रभावों का अध्ययन।

उपकल्पना:— प्रस्तुत शोध में विषय से संबंधित उपकल्पनाएँ प्रतिपादित की गई हैं अतः शोधार्थिनी द्वारा लॉकडाउन में परिवार, विवाह के स्वरूप एवं वैवाहिक परंपरा पर पड़ने वाले प्रभावों का अध्ययन झांसी जिले के विशेष संदर्भ में किया गया है जिसके लिए शोधार्थिनी द्वारा निम्न उपकल्पनायें प्रस्तुत हैं— १. लॉक डाउन में विवाह के स्वरूप पर प्रभाव पड़ा है। २. लॉकडाउन के समय वैवाहिक कार्यक्रम में अनावश्यक धन की बचत से धनात्मक प्रभाव पड़ा है। ३. लॉकडाउन में पारिवारिक व सामाजिक संबंधों पर प्रभाव पड़ा।

समकों का विश्लेषण:— शोधार्थिनी के द्वारा शोध कार्य के लिए झांसी जिले में लॉकडाउन की अवधि में समाज व परिवार पर प्रभाव एवं विवाह के स्वरूप में परिवर्तन आदि का अध्ययन किया गया जिसके लिए झांसी जिले के ५० उत्तरदाताओं से दूरसंचार एवं इंटरनेट के माध्यमों द्वारा जानकारी एकत्र की गई एवं उनका सारणीयन कर विश्लेषण किया गया। जिनका वर्णन तालिकाओं में प्रस्तुत है—

तालिका क्रमांक १
सर्वेक्षित उत्तरदाताओं का आयु अनुसार विवरण

क्रमांक	आयु	वारंवारिता	प्रतिशत
१	२५ से कम	५	१०
२	२५ से ४०	१५	३०
३	४० से ६०	२१	४२
४	६० से अधिक	९	१८
योग		५०	१००

स्रोत— सर्वेक्षण पर आधारित

सर्वेक्षित उत्तरदाताओं में से १८ प्रतिशत उत्तर दाता ६० वर्ष से अधिक आयु के हैं एवं ४२ प्रतिशत उत्तर दाता ४० से ६० वर्ष आयु वर्ग तथा २५ से ४० आयु के ३० प्रतिशत उत्तरदाता है तथा २५ साल से कम आयु के १० प्रतिशत उत्तरदाता हैं।

तालिका क्रमांक २
सर्वेक्षित उत्तरदाताओं का लिंग अनुसार विवरण

क्रमांक	लिंग	उत्तर दाताओं की संख्या	प्रतिशत
१	पुरुष	४७	९४
२	स्त्री	३	६
योग		५०	१००

स्रोत— सर्वेक्षण पर आधारित

सर्वेक्षित उत्तरदाताओं में पुरुष एवं महिला अनुपात के अनुसार निदर्शन में ९४ प्रतिशत पुरुष एवं ६ प्रतिशत महिला हैं।

तालिका क्रमांक ३
सर्वेक्षित उत्तरदाताओं का कार्य विवरण

क्रमांक	कार्य(व्यवसाय)	उत्तर दाताओं की संख्या	प्रतिशत
१	नौकरी	१५	३०
२	व्यवसाय	५	१०
३	अन्य	३०	६०
योग		५०	१००

स्रोत— सर्वेक्षण पर आधारित

निदर्शन में सम्मिलित उत्तरदाताओं में सबसे अधिक ६० प्रतिशत उत्तरदाताओं के पास आय प्राप्त करने के अन्य साधन हैं जबकि ३० प्रतिशत लोग नौकरी तथा १० प्रतिशत लोग व्यवसाय से आय प्राप्त कर रहे हैं।

तालिका क्रमांक ४
सर्वेक्षित उत्तरदाताओं का शैक्षणिक योग्यता विवरण

क्रमांक	शैक्षणिक योग्यता	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
१	हाई स्कूल	५	१०
२	स्नातक	११	२२
३	परास्नातक	१५	३०
	अन्य	१९	३८
योग		५०	१००

स्रोत— सर्वेक्षण पर आधारित

सर्वेक्षित प्रतिदर्श में शामिल उत्तरदाताओं में से १० प्रतिशत उत्तरदाता हाईस्कूल पास एवं २२ प्रतिशत उत्तरदाता स्नातक जिन्होंने हाई स्कूल से ज्यादा शिक्षा प्राप्त की है तथा ३० प्रतिशत उत्तरदाता परास्नातक हैं तथा अन्य शैक्षणिक योग्यता वाले ३८ प्रतिशत उत्तरदाता हैं।

तालिका क्रमांक ५
कोविड-१९ के दौरान वैवाहिक विवरण

क्रमांक	विवाह हुआ/नहीं हुआ	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
१	हुआ	३५	७०
२	नहीं हुआ	१५	३०
योग		५०	१००

स्रोत— सर्वेक्षण पर आधारित

निदर्शन में शामिल सर्वेक्षित उत्तरदाताओं में से ७० प्रतिशत उत्तरदाताओं ने विवाह किए तथा ३० प्रतिशत ने विवाह नहीं किए जिसका कारण स्पष्ट नहीं हुआ ७० प्रतिशत विवाह करने वालों में स्वयं परिणय सूत्र में बंधने वाले उत्तरदाता एवं उनके परिजनों से साक्षात्कार किया गया।

तालिका क्रमांक ६
लॉकडाउन में वैवाहिक स्वरूप में परिवर्तन से लाभ व हानि का विवरण

क्रमांक	लाभ/हानि	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
१	लाभ	३५	७०
२	हानि	५	१०
३	कह नहीं सकते	५	१०
४	जानकारी नहीं	५	१०
योग		५०	१००

सर्वेक्षण में सम्मिलित उत्तरदाताओं में से ७० प्रतिशत उत्तरदाताओं को लाभ हुआ जिसका कारण आर्थिक व अन्य कारण हो सकता है एवं १० प्रतिशत को हानि हुई जिसका कारण उनकी आर्थिक स्थिति का मजबूत होना है वह लॉकडाउन में बारात आदि ना ले जाने के कारण को अपनी प्रतिष्ठा से जोड़ते हैं इसलिए उनके विचार में उनको हानि हुई तथा १० प्रतिशत लोग असमंजस की स्थिति में थे १० प्रतिशत उत्तरदाताओं ने जानकारी नहीं दी।

तालिका क्रमांक ७
सर्वेक्षित उत्तरदाताओं का वैवाहिक परिवर्तन का विवरण

क्रमांक	प्रक्रिया	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
१	सुविधाजनक	२०	४०
२	आडंबरों का अंत	१५	३०
३	जटिल	५	१०
४	१ और २ दोनों	१०	२०
योग		५०	१००

स्रोत— सर्वेक्षण पर आधारित

निदर्शन में शामिल ४० प्रतिशत उत्तरदाताओं ने लॉकडाउन के दौरान होने वाले विवाहों को सुविधाजनक बताया ३० प्रतिशत ने कहा कि अनावश्यक आडंबरों का अंत हो गया जो किसी न किसी तरह वैवाहिक परंपरा को ठेस पहुंचाते थे जबकि २० प्रतिशत उत्तरदाता क्रम संख्या १ और २ दोनों से सहमत है जबकि १० प्रतिशत उत्तरदाता इसे जटिल मानते हैं।

तालिका क्रमांक ८

लॉकडाउन में परिवार व सामाजिक संबंधों पर प्रभाव

क्रमांक	हां/नहीं	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
१	हां	४५	९०
२	नहीं	३	६
३	कह नहीं सकते	१	२
४	जानकारी नहीं	१	२
योग		५०	१००

स्रोत— सर्वेक्षण पर आधारित

प्रतिदर्श में सम्मिलित ९० प्रतिशत उत्तरदाताओं ने बताया कि लॉकडाउन में परिवार व सामाजिक संबंधों पर प्रभाव पड़ा जबकि वहीं दूसरी तरफ ६ प्रतिशत उत्तरदाताओं ने कोई प्रभाव नहीं बताया, २ प्रतिशत उत्तरदाता असमंजस की स्थिति में थे और २ प्रतिशत लोगों को जानकारी नहीं थी।

तालिका क्रमांक ९

सामाजिक व पारिवारिक संबंधों पर पड़ने वाले प्रभाव के कारण

क्रमांक	कारण	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
१	सामाजिक दूरी से	१	२
२	परिवार के साथ रहना	१	२
३	कलह बढ़ने से	१	२
४	कोरोना के डर से	४७	९४
योग		५०	१००

स्रोत— सर्वेक्षण पर आधारित

सर्वेक्षित उत्तरदाताओं में २ प्रतिशत उत्तरदाताओं ने कहा कि सामाजिक दूरी बनाये रखने के कारण कई लोग ईर्ष्या मानने लगे और कोरोना को आज भी एक अपवाह समझ रहे हैं सोशल डिस्टेंसिंग का पालन करने पर उनके अंदर हीन भावना उत्पन्न हो रही है वो अपने आप को अछूत समझ लेते हैं इसका मुख्य कारण रूढ़िवादी होना और निम्न शैक्षिक स्तर का होना है। २ प्रतिशत उत्तरदाता मानते हैं कि कोरोना काल में परिवार के साथ रहने से सम्बन्धों पर प्रभाव पड़ा अन्य २ प्रतिशत उत्तरदाता मानते हैं कि कलह बढ़ा है ऐसे व्यक्तियों का सामाजिक स्तर व शैक्षिक पृष्ठ भूमि अच्छी नहीं रही है। अब वहीं दूसरी तरफ ९४ प्रतिशत उत्तरदाताओं का कहना है कि कोरोना काल में सभी सदस्यों के साथ रहने का मौका मिला जो दूसरे शहरों में रहते थे इस कोरोना काल में अपने घर वापस आये और इस कोरोना काल में अपने समय को सभी परिवार के सदस्यों ने मिलकर अनेक ऐसे कार्य किए जो सालों से अधूरे पड़े थे या जिनकी आवश्यकता होने पर भी शुरू नहीं हो पा रहे थे ऐसे लोगों की शैक्षणिक पृष्ठभूमि उच्चशिक्षा तथा सामाजिक भावनावाली है।

तालिका क्रमांक १०

लॉकडाउन के दौरान वैवाहिक स्वरूप में बदलाव का सहमति व असहमति विवरण

क्रमांक	सहमति	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
१	हां	४७	९४
२	नहीं	३	६
योग		५०	१००

स्रोत— सर्वेक्षण पर आधारित

उत्तरदाताओं में से ९४ प्रतिशत उत्तरदाता लॉकडाउन में वैवाहिक स्वरूप में हुए स्वैच्छिक परिवर्तन से सहमत है इसका कारण फिजूल खर्च व समय की बचत के साथ-साथ आडंबरों से उबरना है जिसका आज समाज विरोध भी नहीं कर रहा। जबकि ६ प्रतिशत उत्तरदाता वहीं पुरानी खर्चीली वैवाहिक परंपरा के आदी हैं जो कि दिखावा व फिजूल खर्च को अपनी शान समझते हैं जो प्रदर्शन प्रभाव के वशीभूत है उनकी आर्थिक पृष्ठभूमि मजबूत है।

तालिका क्रमांक ११

लॉकडाउन के दौरान वैवाहिक स्वरूप में बदलाव का भविष्य के लिए सहमति व असहमति विवरण

क्रमांक	सहमति	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
१	हां	४७	९४
२	नहीं	३	६
योग		५०	१००

स्रोत— सर्वेक्षण पर आधारित

कोरोना काल में समाज से जुड़ा एक महत्वपूर्ण पहलू वैवाहिक कार्यक्रम में लॉकडाउन में व्यक्तियों ने अपनी सुविधानुसार एवं सरकार के दिशा निर्देशों को ध्यान में रखकर स्वेच्छा से वैवाहिक स्वरूप में बदलाव किए जिससे ९४ प्रतिशत उत्तरदाता प्रत्यक्ष या परोक्ष रूप में किसी तरह लाभान्वित हुए और इससे भविष्य में कोरोना काल के बाद इसे निरंतर करना चाहते हैं। एवं ६ प्रतिशत इसमें स्वेच्छा से हुए बदलावों को नहीं मानते वह कहते हैं कि समय के अनुसार करेंगे।

तालिका क्रमांक १२

लॉकडाउन के दौरान स्वैच्छिक वैवाहिक कार्यक्रम में परिवर्तन से धन की बचत का विवरण

क्रमांक	बचत हुयी या नहीं	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
१	हां	४७	९४
२	नहीं	१	२
३	जवाब नहीं दिया	१	२
४	जानकारी नहीं	१	२
योग		५०	१००

स्रोत— सर्वेक्षण पर आधारित

निर्दर्शन में शामिल ९४ प्रतिशत उत्तरदाताओं ने माना कि वैवाहिक परंपरा में स्वैच्छिक तथा समयानुसार परिवर्तन से अपव्यय पर अंकुश लगा मध्यम तथा निम्न वर्ग इससे लाभान्वित हो रहा तथा अपने सामाजिक कार्य व वैवाहिक कार्य जिसमें समाज के डर से एक बड़ा जनसमूह एकत्रित किया जाता था आज वो पहले की तरह और स्वैच्छिक परिवर्तन कर आसानी से संपन्न किए जा रहे हैं। २ प्रतिशत उत्तरदाताओं को पता नहीं और २ प्रतिशत ने जवाब नहीं दिया एवं २ प्रतिशत को जानकारी नहीं थी।

निष्कर्ष:— आज मानव जिस स्थिति में है उसने ऐसी कभी कल्पना भी नहीं की होगी कि एक महामारी संपूर्ण विश्व में चुनौती के रूप में सामने आयेगी। विश्व स्वास्थ्य संगठन ने नोवल कोरोनावायरस (कोविड-१९) को वैश्विक महामारी घोषित किया है। विश्व के अधिकतर हर छोटे बड़े गांवों, कस्बों में कोरोना की पहुंच है परंतु मानव की प्रकृति भी प्रतिशील है अर्थात् स्थिरता उसके स्वभाव में नहीं है वह इस काल में सामाजिक व पारिवारिक कार्य तथा परंपराओं को बदलने में संकोच करता था या ऐसा कह सकते हैं कि जेब खाली होने पर भी सामाजिक भेड़ चाल चलता था। जो कि आवश्यक नहीं था किंतु इस महामारी के समय इसमें परिवर्तन हुआ। आज कोरोना के डर से व्यक्ति सामाजिक, पारिवारिक संबंधों आदि में स्वेच्छा से परिवर्तन कर रहा है इन्हीं सब तथ्यों से प्रभावित होकर शोधार्थिनी के द्वारा समाज में वैवाहिक स्वरूप व धन का अपव्यय और पारिवारिक संबंधों का अध्ययन किया जिसमें पाया कि लॉकडाउन में विवाह के स्वरूप पर प्रभाव पड़ा जिससे रिश्ते सिमट कर परिवार तक ही सीमित रह गए हैं तथा अनावश्यक वैवाहिक रूढ़िवादिताओं को त्याग कर वैवाहिक कार्यक्रमों में धन का अनावश्यक व्यय रोकने के साथ-साथ आवश्यक कार्यों का निर्वाहन कर वैवाहिक कार्यक्रम संपन्न किए जा रहे हैं। वहीं दूसरी तरफ शोध में यह तथ्य सामने आया कि

लॉकडाउन में पारिवारिक तथा सामाजिक गतिविधियों पर धन तो व्यय हो रहा है परंतु सामान्य दिनों की अपेक्षा कम जो आवश्यक है इसे हम धन पर धनात्मक प्रभाव कह सकते हैं। वहीं शोध में पारिवारिक व सामाजिक संबंधों पर अनेक प्रकार से प्रभाव पड़ा सोशल डिस्टेंसिंग का पालन करने पर कम शिक्षित तथा रूढ़ीवादी व्यक्तियों ने इस काल के अनुसार सरकार के द्वारा चलाये जा रहे निर्देशों का पालन करने में सुरक्षा के नियमों को भी ताक पर रख दिया कुछ परिवारों में सदस्यों के अधिक समय साथ रहने से नकारात्मक प्रभाव पड़ा जैसे घर में कलह आदि जबकि कुछ परिवारों में प्रसन्नता पूर्वक साथ-साथ समय बिता रहे तथा कुछ में मनमुटाव जैसे अनेक प्रभाव पड़े जिससे रिश्तों में दरार आ गई तथा रिश्ते टूटने की कगार पर है अतः

शोध में निष्कर्ष निकला कि सामान्य समय की अपेक्षा लॉकडाउन में वैवाहिक आदि सामाजिक कार्यों में धन की बचत हुई परिवार एवं समाज पर नकारात्मक तथा सकारात्मक दोनों प्रकार के प्रभाव पड़े।

सन्दर्भ सूची:-

1. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus>
2. <https://covid19-who-int/>
3. <https://www.mohfw.gov-in/>
4. https://en-m-wikipedia-org/wiki/COVID&19_pandemic
5. www-bbc-com
6. <https://www-bhaskar-com/coronavirus>
7. <https://economictimes-indiatimes-com>
8. <https://www-pravakta-com/the-nature-of-vedic-marr-riage-and-wastage-of-wealth-in-modern-tradition/>

भारत में कोरोना वायरस का सामाजिक प्रभाव

गीता सिंह, पीएच. डी. रिसर्च स्कॉलर, शासकीय हमीदीया आर्ट्स अण्ड कॉमर्स कॉलेज, भोपाल, मध्य प्रदेश.

डॉ. सुधीर शर्मा, सहा. प्राध्यापक, शासकीय हमीदीया आर्ट्स अण्ड कॉमर्स कॉलेज, भोपाल, मध्य प्रदेश.

सारांश:- विश्व स्वास्थ्य संगठन ने कोरोना वायरस की घोषणा की, जिसे ११ फरवरी २०२० को एक महामारी के रूप में कोविड-१९ के रूप में भी जाना जाता है। यह एक श्वसन रोग है जो व्यक्ति के स्वास्थ्य को संपूर्ण रूप से प्रभावित करता है। कोविड-१९ का पहला मामला पहली बार दिसंबर २०१९ में चीन में सामने आया था। विश्व स्वास्थ्य संगठन ने मार्च, २०२० में नावल कोरोना वायरस को एक महामारी रोग घोषित किया था, जिसका अर्थ है कि नया वायरस दुनिया भर के देशों में तेजी से फैल रहा है। लगभग पिछले सात महीनों से बड़ी संख्या में लोग पहले ही संक्रमित हो चुके हैं। इस वायरस के लक्षणों में शामिल हैं, बुखार और खांसी, गले में खराश और सांस लेने में कठिनाई। भारत सहित अधिकांश देशों की सरकारों ने इसके प्रसार को कम करने के लिए पहले से ही लॉकडाउन, सामाजिक दूरियाँ, स्कूलों, कॉलेजों, धार्मिक समारोहों आदि को बंद करने जैसे कई उपाय किए हैं। मानव अस्तित्व से, ये सामाजिक संबंध, बातचीत और संबंध हमारे जीवन में अभिन्न हो गए हैं। भारत एक विकासशील देश है और अधिकांश लोग मानक आय से कम पर हैं। इसलिए भारत में तालाबंदी से गरीब और मध्यम आय वर्ग के लोग प्रभावित हुए हैं। इसलिए कोविड-१९ के कारण स्वास्थ्य, भारतीय अर्थव्यवस्था, घरेलू हिंसा, राजनीति और जो व्यक्ति और सामूहिक समाज के जीवन को प्रभावित करती है, उन सब के बारे में इस शोध पत्र में विस्तार से बताया जाएगा। यह एक शोध पत्र है जो प्रकाशित और अप्रकाशित जर्नल लेख, समाचार पत्र, पुस्तकें, और विभिन्न सरकारी संगठनों, गैर-सरकारी संगठनों और आयोगों की रिपोर्ट जैसे विभिन्न स्रोतों से एकत्र की गई माध्यमिक जानकारी पर आधारित है। इस शोध का उद्देश्य लॉकडाउन के दौरान वर्तमान सामाजिक परिदृश्य की स्पष्ट समझ है, जो सरकार को बेहतर प्रबंधन और बीमारी की रोकथाम में मदद कर सकता है।

कुंजी शब्द – कोविड-१९, सामाजिकप्रभाव, सामाजिक दूरियाँ, घरेलू हिंसा, मनोवैज्ञानिक प्रभाव.

परिचय:- मार्च २०२० में, विश्व स्वास्थ्य संगठन ने कोरोना वायरस को एक महामारी रोग के रूप में संदर्भित किया है जिसका अर्थ है कि घातक वायरस दुनिया भर के अधिकांश देशों में फैल रहा है। कोरोना वायरस महामारी की शुरुआत दिसंबर २०१९ में वुहान, चीन से एक साधारण प्रकोप के रूप में हुई थी और यह अब एक वैश्विक खतरा बन गया है।^१ जैसा कि अधिकांश देश इसके लिए तैयार नहीं थे, इसके चलते अब प्रसार को रोकना बहुत मुश्किल हो गया है। इसलिए, यह दुनिया भर में कई लोगों को प्रभावित कर रहा है। कोरोना संक्रमित लोगों के कारण स्वास्थ्य प्रणालियां पहले से ही अधिक अतिभारान्तर हो गई हैं। यह इस समय (११/०७/२०२०) १.२६ करोड़ से अधिक मामलों और कोविड-१९ के कारण दुनिया भर में ५.६३ लाख से अधिक मौतों की सूचना दी गई है।^२ ज्यादातर देशों की सरकारों ने कोरोना वायरस के प्रभाव को कम करने के लिए पहले से ही कई प्रोटोकॉल लागू किए हैं। जैसे कि सामाजिक दूरियाँ, स्कूलों, कॉलेजों, विश्वविद्यालयों, हवाई अड्डों, रेस्तरां, शॉपिंग मॉल आदि को बंद करना, जहां सभाएं सबसे अपरिहार्य हैं।^३ स्वास्थ्य सेवा, पुलिस और अन्य आपातकालीन सेवाओं से जुड़े श्रमिकों को छोड़कर अन्य नागरिकों को अपने घरों को छोड़ना निषिद्ध है। इसके परिणामस्वरूप समाज पर कई प्रभाव पड़ रहे हैं जैसे कि

प्रमुख आर्थिक मंदी, अंतरराष्ट्रीय शेयर बाजार धीमा, स्वास्थ्य व्यवस्था चरमरा गई, गरीब लोग भुखमरी, और कई कर्मचारी बेरोजगार रह गए। कोविड-१९ के कारण सामाजिक एवं आर्थिक प्रभाव पर पड़ने वाले प्रभावों को भी समझने की आवश्यकता है क्योंकि किसी भी महामारी की बीमारी का सामाजिक प्रभावों का एक लंबा इतिहास है।^{४,५} संयुक्त राज्य अमेरिका, इटली, जर्मनी, फ्रांस और स्पेन जैसे कई विकसित देश पहले से ही महत्वपूर्ण स्थिति को संभाल रहे हैं, भारत भी इसका अपवाद नहीं है। घनी और विशाल जनसंख्या के साथ एक विकासशील देश होने के नाते, भारत आर्थिक पृष्ठभूमि से और साथ ही कई सामाजिक प्रभावों से बड़े पैमाने पर प्रभावित हो रहा है। इस शोध लेख में, हम भारत में प्रसार नावल कोरोना वायरस के कारण सामाजिक प्रभावों की जांच करते हैं। इस शोध की प्रेरणा संक्रामक रोग के कारण होने वाले समाज में प्रबंधन को बेहतर बनाने के लिए है। हमने इस के लिए विभिन्न क्षेत्रों के विशेषज्ञों के साथ संदर्भित, सरकारी दस्तावेजों, प्रामाणिक समाचार पत्रों, मीडिया और चर्चा के रूप में कई जर्नल लेखों से जानकारी और डेटा लिया है। हमने इस महामारी स्थिति के लिए लॉकडाउन के बारे में उनके मनोविज्ञान और प्रतिक्रिया को समझने के लिए दूरसंचार पर कई श्रेणियों के लोगों के

साथ चर्चा की है। समाज पर स्वास्थ्य, अर्थव्यवस्था, राजनीति, घरेलू हिंसा आदि जैसे कई प्रभाव इस में प्रस्तुत किए गए हैं।

कोविड-१९ के सामाजिक प्रभाव:— कोविड-१९ महामारी के प्रभाव सामाजिक जीवन और दुनिया के लगभग हर देश में आर्थिक गतिविधियों पर काफी प्रभाव डाल रहे हैं। इसके प्रसार और इसकी रोकथाम पर दुनिया भर में चर्चा हो रही है। हालांकि, कोरोना वायरस के खतरे के अलावा लोग अपने दैनिक जीवन में कई कोणों से प्रभावित हुए हैं। कोविड-१९ का अमेरिका, इटली, जर्मनी, फ्रांस, ब्रिटेन आदि जैसे कई विकसित देशों में समाज पर बड़ा प्रभाव है। भारत एक विकासशील देश होने के नाते और पर्याप्त बुनियादी ढांचे नहीं होने के कारण, लॉकडाउन ने कई लोगों की रात की नींद को जब्त कर लिया है। भारत में २५ मार्च को लॉकडाउन की घोषणा की गई थी और लोग इसके लिए तैयार नहीं थे। स्वास्थ्य, गरीबी, परिवहन, आदि के संदर्भ में समाज पर पड़ने वाले कई प्रभावों का विवेचन निम्नलिखित है।

१. स्वास्थ्य पर प्रभाव:— स्वास्थ्य क्षेत्रों पर किसी भी संक्रामक बीमारी का प्रभाव सबसे सीधा है क्योंकि यह सीधे समाज को प्रभावित करता है। कई विकसित देशों जैसे इटली, जर्मनी, यूके, यूएसए आदि की स्वास्थ्य प्रणालियाँ पहले ही कोविड-१९ महामारी के कारण अतिव्याप्त हो चुकी हैं। चूंकि भारत की स्वास्थ्य प्रणाली कुछ विकसित देशों की तुलना में इतनी अच्छी नहीं है, इसलिए स्वास्थ्य कर्मियों को हर समय मुश्किलों का सामना करना पड़ रहा है। विशेषकर ग्रामीण शहरों में स्वास्थ्य देखभाल के बुनियादी ढांचे जैसे कि अस्पतालों, पर्याप्त बेड, वेंटिलेटर की कमी के कारण शहरी क्षेत्रों की तुलना में अधिक कठिनाइयों का सामना करना पड़ रहा है। भारत में डॉक्टर और लोगों के बीच का अनुपात बहुत कम है और नेशनल हेल्थ प्रोफाइल -२०१९ के आंकड़ों के अनुसार, भारत में प्रति १००० जनसंख्या पर केवल ०.५३ अस्पताल के बिस्तर हैं।^१ यहां तक कि स्वास्थ्य देखभाल कर्मचारियों के लिए एन-९५ मास्क और पीपीई की भारी कमी है। अभी भी डॉक्टर, नर्स, स्वास्थ्य कर्मचारी इस महामारी की स्थिति से लड़ने के लिए कड़ी मेहनत कर रहे हैं। ११ जुलाई २०२० तक, वायरस लगभग २१० देशों में फैल गया है और भारत में लगभग ८.५ लाख लोगों की बढ़ती संख्या २२.६ हजार लोगों की मृत्यु से पहले ही संक्रमित हो चुकी है। यह अन्य आपातकालीन रोगियों जैसे कैंसर, किडनी डायलिसिस, गर्भवती महिलाओं को दवाओं की कमी, स्वास्थ्य सेवा की अनुपलब्धता आदि के कारण प्रभावित कर रहा है। इसके अलावा, कुछ लोग उन स्वास्थ्य कर्मियों के साथ अमानवीय व्यवहार कर रहे हैं जो इस महामारी की स्थिति में हमारे लिए जुड़ा रहे हैं। कुछ क्षेत्रों में, स्वास्थ्य देखभाल कर्मियों को अपने मकान मालिकों द्वारा अपने घर छोड़ने के लिए कहा गया है क्योंकि वे कोरोना संक्रमित लोगों की देखभाल कर रहे हैं। हालांकि, हमारी सरकार ने उन घटनाओं के बाद आवश्यक कदम उठाए हैं।

२. गरीब लोगों पर प्रभाव:— भारत में किसी भी गंभीर स्थिति में गरीब लोग हमेशा सबसे अधिक पीड़ित होते हैं। चूंकि भारत में अधिकांश लोग मासिक आय निश्चित नहीं कर रहे हैं, वे एक बड़ी मुसीबत में हैं। विभिन्न राज्यों में काम करने वाले कई प्रवासी कर्मचारी बिना किसी आय के अपने घर के बाहर नाजुक समय बिता रहे हैं। कई कार्यकर्ता भुखमरी से पीड़ित हैं। हालांकि, सरकार ने उन लोगों के लिए भी राशन प्रणाली शुरू की है, लेकिन अभी भी सभी श्रमिकों को पर्याप्त राशन नहीं मिल रहा है। संयुक्त श्रम निकाय की चेतावनी के अनुसार, कोरोना वायरस संकट के कारण अनौपचारिक प्रणाली में काम करने वाले लगभग ४०० मिलियन लोगों के गरीबी में गिरने का खतरा है।^२ यह कई लोगों को प्रभावित करेगा और उन्हें बेरोजगार के रूप में छोड़ देगा।

३. घरेलू हिंसा:— सबसे अप्रत्याशित चीजों में से एक इस महामारी की स्थिति में भी घरेलू हिंसा है। अगर हम राष्ट्रीय महिला आयोग की रिपोर्ट देखें तो मुख्य रूप से महिलाओं पर घरेलू हिंसा बहुत आम है।^३ हालांकि, इस लॉकडाउन स्थिति के दौरान बड़ी संख्या में इसे बढ़ाया जाता है। न केवल भारत में, बल्कि कई अन्य देशों में भी, घरेलू हिंसा की मुख्य रूप से महिलाओं पर बड़ी संख्या में रिपोर्ट की गई है।^४ भारत में, राष्ट्रीय महिला आयोग की रिपोर्ट के अनुसार, घरेलू हिंसा की ४५ प्रतिशत वृद्धि केवल २५ दिनों में पाई गई। एनसीडब्ल्यू की प्रमुख रेखा शर्मा ने कहा, “घरेलू हिंसा के मामले लॉकडाउन से पहले की तुलना में दोगुने हो गए हैं। घरेलू हिंसा के मामले उत्तर प्रदेश, बिहार, हरियाणा और पंजाब में अधिक हैं”^५ हालांकि, वास्तविक परिदृश्य अधिक खतरनाक हो सकता है क्योंकि ग्रामीण क्षेत्रों की कई महिलाएं शिकायत करने से भी डरती हैं और लॉकडाउन के दौरान शिकायत दर्ज करने के लिए भी उनके पास पहुंच नहीं है।

४. मनोवैज्ञानिक प्रभाव:— कोविड-१९ दुनिया भर में तेजी से फैलने के बाद लोगों में भय, तनाव और गुस्सा पैदा कर रहा है। जैसा कि वरिष्ठ नागरिक उच्च जोखिम में हैं, उन पर लापरवाही की एक छोटी सी कमी एक गंभीर दुर्घटना का कारण बन सकती है। वृद्धावस्था वाले घरों में प्राधिकरण द्वारा पारिवारिक यात्राओं को रोक दिया गया है, जिससे वृद्धावस्था के घरों में अकेलापन, भय और चिंता होती है। इस महामारी की स्थिति में, अफवाहों की बढ़ती संख्या के साथ, पुराने वयस्कों को अपने करीबियों के बारे में अधिक जोर दिया जा रहा है। हालांकि इस महामारी के दौरान भय और चिंता का बढ़ना संभावित है, मानसिक स्वास्थ्य के मुद्दों के साथ लोगों में आत्म-हानि की संभावना भी बढ़ जाती है। यह २००३ की ‘सार्स’ महामारी के दौरान देखा गया था कि ६५ वर्ष से अधिक उम्र के बड़े वयस्कों में आत्महत्या की दर में वृद्धि हुई थी।^६ बुजुर्ग लोगों और उनके देखभाल करने वाले कर्मचारियों के जोखिम कारकों पर हालिया अध्ययन जो दीर्घकालिक देखभाल सुविधाओं पर हैं।^७ उन्होंने यह भी सुझाव दिया है कि बुजुर्गों को इस महामारी के प्रसार को रोकने के लिए प्राथमिकता दी जानी चाहिए।

५. समाज पर कुछ सकारात्मक प्रभाव:— लॉकडाउन को उन लोगों के लिए एक सुनहरा अवसर दिया गया है, जिन्हें अपने परिवारों के साथ बिताने के लिए मुश्किल से ही समय मिलता है। लॉकडाउन के कारण घर से काम करने वाले लोग अपने माता-पिता, जीवनसाथी और बच्चों के साथ अधिक समय बिताने लगे। वे अपने बच्चों को जिम्मेदारियों को विकसित करने के लिए सिखा सकते हैं, उन्हें घर के कामों में शामिल कर सकते हैं क्योंकि मददगार नहीं आ रहे हैं। इसके अलावा, जैसा कि कोविड-१९ महामारी दुनिया भर में फैलती है, लॉकडाउन के कारण वायु प्रदूषण कम हो रहा है। इस लॉकडाउन की स्थिति में जानवरों को दुनिया में जगह मिल रही है क्योंकि ज्यादातर लोग घर पर ही रहते हैं। प्रमुख नकारात्मक प्रभावों के बीच, यह हमारे लिए एक अच्छा संकेत है कि शोधकर्ता कोरोना वायरस के खिलाफ टीके के लिए कड़ी मेहनत कर रहे हैं। हमें उम्मीद है कि हमें यह टीका बहुत जल्द मिल जाएगा। यह दोनों शोधकर्ताओं के साथ-साथ सरकारों के लिए भविष्य की किसी भी महामारी का मुकाबला करने के लिए एक नई सीख देगा।

चर्चाएँ:— अधिकांश देश लॉकडाउन जैसे कुछ प्रोटोकॉल का पालन कर रहे हैं, कुछ लोगों का अलगाव इतिहास से जुड़ा हुआ है, कोरोना संक्रमित लोगों से संपर्क आदि। इसके अलावा, सरकार को स्वास्थ्य के बुनियादी ढांचे जैसे कि अस्पताल के बिस्तर, वेंटिलेटर, अलगाव वाई आदि का ध्यान रखना चाहिए। यदि कोई संक्रमण हो तो ग्रामीण क्षेत्र अधिक खतरे में हो सकते हैं। तो, उन

क्षेत्रों पर विशेष सतर्कता बरती जा सकती है, जो सामाजिक गड़बड़ी, सभाओं आदि की निगरानी करने के लिए आवश्यक वस्तुओं की कमी के मुद्दे को नियंत्रित करने के लिए कुछ कदम उठाए जा सकते हैं, जैसे हर आवश्यक उत्पाद की बिक्री सीमित मात्रा में हर तक सीमित हो सकती है व्यक्ति। चूंकि बच्चों और बूढ़ों में कोरोना का होना अधिक है, इसलिए उनका विशेष ध्यान रखा जाना चाहिए। घबराहट कम करने के लिए मुख्य रूप से बूढ़े लोगों के लिए विशेष परामर्श भी किया जा सकता है। हालांकि हमारी सरकार गरीब लोगों की मदद करके अपना सर्वश्रेष्ठ प्रदर्शन कर रही है, लेकिन उन्हें मुख्य रूप से निजी क्षेत्रों में वेतन कटौती और नौकरी समाप्ति के मामले को देखना चाहिए, क्योंकि बड़ी संख्या में लोग ऐसा कर रहे हैं।

सारांश और निष्कर्ष:— यह शोध, भारत में लॉकडाउन के लिए कोविड-१९ के अब तक के सामाजिक प्रभावों पर विस्तार से दिखाता है। हमने कई सामाजिक प्रभावों जैसे कि स्वास्थ्य, घरेलू हिंसा, मनोविज्ञान, गरीब लोगों आदि के लिए नोबेल कोरोना वायरस फैलने पर चर्चा की है। ध्यान दें कि इस लेख में परिणाम और चर्चा विशिष्ट सीमा, साहित्य में उपलब्ध जानकारी और विभिन्न क्षेत्रों के कई व्यक्तियों के साथ बातचीत पर आधारित हैं। इसलिए, इस लेख में कुछ बिंदुओं की अनदेखी की जा सकती है। हमने जानबूझकर और अनजाने में किसी भी सरकारी नीति, कदमों की आलोचना करने की कोशिश नहीं की और न ही कोई राजनीतिक विचार दिया। फिर भी, परिणाम अभी भी कई कारकों का एक

जानकारीपूर्ण संग्रह प्रदान करते हैं, जो इस महामारी की स्थिति के कारण प्रभावित हुए हैं। किसी भी संक्रामक रोगों से लड़ने की तैयारी और प्रभावशीलता सरकार को उपलब्ध जानकारी की गुणवत्ता और मात्रा पर बहुत निर्भर करती है। इस स्थिति में हमारा शोध भारत में कोविड-१९ महामारी के खिलाफ बेहतर प्रबंधन के लिए सरकार के लिए मददगार हो सकता है क्योंकि किसी भी संक्रामक रोगों के सामाजिक प्रभावों पर शोध महामारी की रोकथाम के लिए एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है

संदर्भ:—

1. <https://www-who-int/>
2. <https://www-worldometers-info/coronavirus/>
3. नील फर्ग्युसन, एव अन्य. 'दानेनवर्ग रिपोर्ट १', Impact of non pharmaceutical interventions (NPIS) to reduce covid-19 mortality and healthcare demand (2020)
4. <https://en-wikipedia-org/wiki/Epidemic->
5. महामारी और महामारी इन्फ्लुएंजा का आर्थिक और सामाजिक प्रभाव.
6. <https://www-wikipedia-org->
7. <https://economictimes-indiatimescom/news/economyreport/>
8. <https://ncw-nic-in>
9. <https://www-who-int/emergencies/diseases/novel&corona>
10. <https://economictimes-indiatimes-com/news/politics>
11. Cheung Y.T., Chau P. H., Yip P. S., 'हांगकॉंग में पुराने वयस्कों की आत्महत्या और गंभीर तौर पर श्वसन सिंड्रोम' International Journal of Geriatric Psychiatry, 01 Dec 2008.
12. Iliam Gardner, David States & Nicholas Bagley, the Coronavirus and the Risks to the Elderly in Long&Term Care, Journal of Aging & Social Policy, 2020.

कोरोना काल में धर्म की भूमिका

प्रा. अनिलकुमार हनुमानदास गुप्ता, जि.के. कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय, कावराबांध तह. सालेकसा जि. गोंदिया

प्रस्तावना:— महामारी किसी भी देश के लिए एक बहुत बड़ी आपदा होती है, भारत सहित संपूर्ण विश्व में प्राचीन काल से लेकर वर्तमान काल तक महामारी किसी न किसी आपदा के रूप में आती रही है। जिसके कारण बड़ी संख्या में लोगों की सामूहिक मृत्यु हुई है, इन महामारियों के प्रकोप के कारण किसी भी देश की शारीरिक मानसिक, धार्मिक, आर्थिक सेहत पर बहुत बुरा प्रभाव पड़ता है, जैसे की आप सभी जानते हैं कि इस समय समस्त विश्व कोरोना नामक महामारी से संघर्ष कर रहा है। कोरोना नामक विषाणू पहली बार चीन के वूहान शहर में नवम्बर माह में पाया गया था। किन्तु देखते ही देखते यह संपूर्ण विश्व में निरंतर फैलता जा रहा है, जिस कारण ११ मार्च २०२० को विश्व स्वास्थ्य संगठन ने इसे "वैश्विक महामारी" के रूप में घोषित किया है। इस महामारी के कारण लॉकडाउन लगा दिया गया। एव सभी जगहों के धार्मिक स्थलों पर ताले लग गये। जो लोगों के आस्था का केंद्र था। उन पर ताले लटकने लगे एवं लोग जहा अपनी मन्ते मांगने जाते थे उन स्थानों पर आना जाने पर बंदीश लगा दी गई। इसका कारण था कि इस वायरस को फैलने से रोकने का एक तरीका भीड़ को कम करना भी है। ऐसी परिस्थिति में विभिन्न धार्मिक संगठनों ने एवं मंदिर ट्रस्टों ने जिस भूमिका का निर्वाह किया वो निम्न लेख में प्रस्तुत है।

कोरोना काल में धार्मिक स्थलों की स्थिति:— इस समय सभी धर्म स्थलों पर ताले जड़े हैं, चाहे वह वेदिकन हो मक्का, बालाजी, शिरडी या वैष्णो देवी हो तमाम पुरोहित, पादरी और मौलवी स्वयं को बचाने में लगे हैं और उनके भक्त अपनी सरकारों की सलाह पर हैं, जो वैज्ञानिकों और डॉक्टरों के शोध निष्कर्ष पर आधारित है।

इन दिनों पूरी दुनिया कोरोना वायरस से जुझ रही है। इससे लड़ने और इसे परास्त करने के लिए विश्वव्यापी मुहिम चल रही है। मानवता एक लंबे समय के बाद इस तरह के खतरे का सामना कर रही है। किसी भी ज्योतिषी ने यह भविष्यवाणी नहीं की थी कि पूरी दुनिया पर इस तरह की मुसीबत आने वाली है।

सामान्य समय में जब कोई व्यक्ति किसी गंभीर बीमारी से ग्रस्त हो जाता है तो वह या उसे चाहने वाले आराधना स्थलों पर जाकर ईश्वर से उसकी जान बचाने की गुहार लगाते हैं। निःसंदेह वे ईश्वर पर पूरी तरह निर्भर नहीं रहते। वे अस्पतालों में रोगी का इलाज भी कराते हैं। इस समय सभी धर्मों के शीर्ष आराधना स्थलों पर ताले जड़े हुए हैं। चाहे वह वेदिकन हो मक्का, बालाजी, शिरडी या वैष्णो देवी हो। और इस दौरान वे तमाम पुरोहित पादरी और मौलवी, जो लोगों का संदेश ईश्वर तक पहुंचाते हैं, स्वयं को कोरोना से बचाने में लगे हुए हैं। और उनके भक्तगण अपनी-अपनी सरकारों की सलाह पर अमल करने का प्रयास कर रहे हैं। और ये सलाहें वैज्ञानिकों और डॉक्टरों से विचार-विमर्श पर आधारित हैं।

सोशल मिडिया में इन दिनों दो दिलचस्प संदेश ट्रेड कर रहे हैं। एक है, साइंस ऑन ड्यूटी, रिलीजन ऑन हॉलिडे' (विज्ञान मुस्तैद है धर्म छूट्टी मना रहा है) दूसरा है, 'गॉड इज नॉट' पावरफुल (ईश्वर शक्तिशाली नहीं है) नास्तिको सहित कुछ ऐसे लेखक जो अपनी बात खुलकर कहने से सकुचाते नहीं हैं कि विचार है कि जब मानवता एक गंभीर संकट के दौर से गुजर रही है, उस समय ईश्वर भाग गया है।

कोरोनाकाल में धर्म की भूमिका:— कोरोना वायरस दुनियाभर में स्वास्थ्य सेवाओं के लिए किए जा रहे प्रयासों के लिए एक चुनौती बनकर सामने आया है। इस महामारी ने जहा अमेरिका

जैसी महाशक्ति की स्वस्थ सेवाओं को हिला कर रख दिया है। वहीं भारत जैसे विकासशील देशों के लिए यह और भी गंभीर चुनौती है। जहां स्वास्थ्य सेवाओं को लेकर पहले ही हालात चिंताजनक है।

भारत में यूनिसेफ की प्रतिनिधि डॉ. यास्मीन अली हक का कहना है, “ऐसी महामारी का असर सिर्फ लोगों के शारीरिक स्वास्थ्य पर नहीं पड़ता। बल्कि कोविड १९ जैसी पब्लिक हेल्थ इमरजन्सी की स्थिति होने से लोगों में डर और निराशा का माहौल भी पैदा होता है जिससे तनाव डिप्रेशन और हिंसा जैसी घटनाओं में बढ़ोतरी होती है।” ऐसे में लोगों के बीच इस नकारात्मक माहौल को दूर किए जाने के लिए प्रयास के साथ साथ एक दूसरे के प्रति भाईचारा दया, सहयोग व मदद के लिए आगे आने की भी जरूरत है और इसमें अहम भूमिका निभा सकते हैं। धार्मिक गुरु युनिसेफ ने धर्म गुरुओं से आगे आकर लोगों को प्रेरित करने के लिए सहयोग की अपील की है।

यूनिसेफ के इस अभियान में सहयोग करते हुए धर्म गुरुओं ने लोगों को घरों में रहने कोरोना वायरस के संक्रमण को फैलाने से रोकने में मदद करने और सरकारी दिशा निर्देशों का पालन करने की अपील की है।

“मानव सभी धर्मों से ऊपर है। आइए, हम एक साथ मिलकर कोविड १९ महामारी से मानवता को बचाए” श्री महंत दिव्यगिरी मनकामेश्वर मठ मंदिर लखनऊ। यह बात दिल को छू जाती है कि “संकट की इस घड़ी में आस्था से जुड़े हुए नेता एकजुट रहने तथा एकता के संदेश को फैलाने में अपना योगदान दे रहे हैं। सभी स्वास्थ्यकर्मी, मीडियाकर्मी, मानवता को सहायता देने के लिए अनथक काम कर रहे हैं। इसलिए अपनी सहायता के लिए कृपया उनकी सहायता करें।” घर पर रहे। हमें यह सूचना मिल रही है, कि इस समय घरेलू हिंसा बहुत ज्यादा बढ़ रही है। हिंसा का सहारा लेने की बजाए, हमें घर पर एक दूसरे की सहायता करनी चाहिए तथा घरेलू काम प्यार से मिल-जुल कर करने चाहिए। हमें अपना समय विशेष रूप से अपने बच्चों की देखभाल में लगाना चाहिए, जो इस समय काफी डरे हुए एवं उत्तेजित हैं। इस समय हमें प्रेम तथा दया की भावना फैलानी चाहिए तथा मिल-जुल कर काम करना चाहिए। यह समय शांत रहने का है एवं ध्यान लगाने का है। लोग गलत सूचनाओं से भ्रमित हो जाते हैं और इसीलिए मैं उनसे आग्रह करता हू कि वे केवल सरकारी अनुदेशों एवं दिशानिर्देशों का ही पालन करें। स्वामी चिदानंद, सरस्वती, अध्यक्ष परमार्थ निकेतन तथा गंगा ऐक्शन परिवार के संस्थापक ग्लोबल इंटरफेम वाश एलायंस के सह संस्थापक. “आज जबकि मानवता खतरे में है तो ऐसे समय में हमें अपने सभी स्वस्थकर्मियों को पूरा समर्थन देते हुए उनके साथ खड़ा होना चाहिए। यह बेहद शर्मनाक है कि हम स्वास्थ्य कर्मियों पर हमले कर रहे हैं। यह कृत्य हमारे देश की भावना के अनुरूप नहीं हैं। अपनी तथा अपने समुदाय की सुरक्षा करना हम सभी का कर्तव्य है। यदि हम में से कोई भी नियमों का पालन नहीं करता है। और सोशल डिस्टेंसिंग नहीं अपनाता है या लॉकडाउन का पालन नहीं करते हैं, तो यह पाप होगा, हराम होगा। अपने निजी स्वार्थ या लापरवाही के कारण हमें अपनी या दूसरों की जिंदगी को खतरे में नहीं डालना चाहिए। हमें अपने परिवार एवं अपने समुदायों से मुहब्बत करनी चाहिए।” मौलाना महमूद मदनी, सेक्रेटरी जमीयत उल्लेमा-ए-हिंद। अन्य धर्मों का पुरोहित वर्ग इतना संगठित नहीं हैं। इस्लाम में आधिकारिक रूप से पुरोहित वर्ग के लिए जगह नहीं है परंतु वहां भी यह वर्ग है। सभी धर्मों के पुरोहित वर्ग हमेशा शासकों के पिठू और

सामाजिक रिस्तों में यथास्थितिवाद के पोषक रहे हैं। पुरोहित वर्ग ने कभी वर्ग, नस्ल और लिंग के आधार पर भेदभाव का विरोध नहीं किया।

कोरोना वायरस से मुकाबले की इस घड़ी में सभी धर्मों के लोगों के बिज एकता कायम करने में धर्मों को जो रचनात्मक भूमिका निभानी चाहिए इस बारे में विभिन्न धर्मों एवं धार्मिक संगठनों के २२ नेताओं तथा प्रतिनिधियों ने एक साझा वक्तव्य जारी किया है। देश के सभी धर्मों द्वारा यह वक्तव्य इस कठिन समय में एक स्वर से इस आपदा का प्रतिकार करते हुए एकता के महत्व को रेखांकित करने, सबका कल्याण सुनिश्चित करने तथा वर्तमान संकट में लड़ने में विज्ञान विभाग द्वारा सुझाए गए तरीकों का अनुपालन करने की आवश्यकता पर जोर दिया गया है। उस वक्तव्य में लोगों से आह्वान किया गया है कि वह सभी धर्मों में पाए जाने वाले सर्वमान्य सिद्धान्तों पर ध्यान देते हुए एक जुटता का परिचय दें। इस दौर में हर तरह से पूर्वाग्रह का त्याग करते हुए धर्म के नाम पर फैलाए जाने वाले अलगाववाद अंधविश्वास एवं कट्टरता से दूर है।

बयान पर हस्ताक्षर करने वालों में हिंदू, मुस्लिम, ईसाई, बहाई, यहूदी, बौद्ध, जैन एवं सिक्ख धर्म के प्रमुख प्रतिनिधि तथा परमार्थ निकेतन आश्रम के स्वामी चिदानंद सरस्वती, ऑल इंडिया इमाम ऑफ़ेनाइजेशन के मुख्य इमाम डॉ. इमाम उमर अहमद इलियासी, दिल्ली के आर्कबिशप डॉ. अनिल जोसेफ थॉमस कूटो, जुडाह हायाम सायनागाम के रब्बी इजेकिएल मालेकर, रामकृष्ण मिशन के स्वामी शांतानंद भारतीय सर्वधर्म संसद के गोस्वामी सुशीलजी महाराज, अहिंसा विश्व भारती के आचार्य लोकेश मुनि, बांगला साहिब गुरुद्वारा के पामजीत सिंह चांडोक, स्वामी अग्निवेश, तिब्बत हाऊस के गैशे दोर्जी दामदुल एवं बुछाई जन सूचना कार्यालय के प्रतिनिधि शामिल हैं।

यह कहते हुए कि सब के कल्याण के लिए कार्य करने हेतु मानव के अंतरात्मा को ऊर्जस्वित्वा करने वाला सबसे बड़ा साधन धर्म ही है। वक्तव्य में कहा गया कि इस निर्णायक समय में यह जरूरी है कि इस वैश्विक महामारी पर विजय पाने के लिए धर्म की यह विशाल ताकत सबसे एकतापूर्ण प्रयासों को तेज करने के लिए कल एकल शक्ति के रूप में उभरकर सामने आय वक्तव्य में जिन सिद्धान्तों पर खास जोर दिया गया है। उनमें शामिल है सभी धर्मों की एकता मानव जाति की एकता सबकी भलाई की भावना से की जानेवाली सेवा तथा धर्म और विज्ञान के बिच तालमेल का होना सभी धर्म एक है, के सिद्धान्त पर प्रकाश डालते हुए साझा वक्तव्य में बताया गया कि एकता का सिद्धान्त वह आधार है जिस पर सभी धर्मों के लोग अपनी सामूहिक चुनौतियों से जूझने के लिए एक सर्वमान्य विरासत से प्रेरणा ले सकते हैं और अपने धार्मिक पूर्वाग्रहों का परित्याग कर सकते हैं।

आगे यह भी कहा गया है, कि कोरोना वायरस का संक्रमण मानव परिवार की एकता और सबके परस्पर एक-दूसरे से संबंधित होने वाले का प्रमाण प्रस्तुत करता है, जबकि एक व्यक्ति समुदाय का राष्ट्र के रूप में हमारे स्वार्थी अथवा आत्मकेंद्रित होने की प्रवृत्ति पर एक खतरनाक और जीवन को संकट में डाल देने वाली आदत साबित हो सकती है। वक्तव्य में सभी धर्मों के लोगों का आह्वान किया गया है कि वह सब की भलाई के लिए निस्वार्थ एवं त्याग पूर्ण सेवा के महान आध्यात्मिक आदर्श के प्रति अपने समर्पण छलकाए। उन लोगों की विशेष सराहना करते हुए जो इस कठिन समय में अपने जीवन को जोखिम में डालकर भी आवश्यक सेवाओं को बाहर

रखने के माध्यम से अपना असाधारण योगदान दें रहे हैं। यह भी कहा गया है कि ज्यादा तर लोगों के लिए समाज के कल्याण की भावना से सोशल डिस्टेंसिंग अपने सामाजिक तथा आर्थिक जीवन पर लागू किए गए प्रतिबंधों का दिल से पालन करना भी सबके लिए की जाने वाली एक उत्तम सेवा का ही रूप है।

बयान में धर्म के नाम पर फैलाई जा रही है वैज्ञानिक मान्यताओं और रीतिरिवाजों की भी घोर निंदा की गई है। जिनके कारण हजारों लोगों के संसर्ग में ला दिया गया है। और लोगों के बीच के परिसंवाद को अर्धसत्य भ्रामक बातों को षड्यंत्रकारी सिद्धांतों और कयामत के दिन जैसी कल्पना जनित बातों के माध्यम से भ्रमित किया गया है। विचारों की स्पष्टता की आवश्यकता पर जोर देते हुए वक्तव्य में कहा गया है कि सच्चा धर्म विज्ञान एवं स्वीकार्य तर्कशीलता के साथ तालमेल मिलाकर ही चलता है और अंधविश्वास एवं कट्टरवादी मान्यताओं और बयानों का पोषण नहीं करता है।

विभिन्न धार्मिक स्थानों का योगदान:- संकट की इस घड़ी में अब तक देश भर से कई सारे मंदिर आगे आ कर कोरोना वायरस संक्रमण के खिलाफ लड़ाई में अपने अंशदान की घोषणा कर चुके हैं। कोरोना संक्रमण और उसको फैलने से रोकने के लिए लगाए इस लॉकडाउन जैसी विषय परिस्थिति में देश के मंदिर न सिर्फ नगद के रूप में बल्कि भोजन आदि कल्याणकारी गतिविधियों के मार्फत से भी देश को इस संकट के समय सहयोग करते देखे जा सकते हैं। इसके बावजूद मंदिरों को अपनी भूमिका के एवज में कभी न्यायोचित क्रेडिट नहीं दिया जाता इस कारण मंदिरों के खिलाफ एक झुठे प्रोपेगण्डे को पर्याप्त जगह मिल जाती है। जिसमें मंदिरों पर सामाजिक हित में पर्याप्त भूमिका न निभाने का आरोप लगाया जाता है। जबकि यह सच्चाई से कोसो दूर कि बात है।

कोरोना वायरस के खिलाफ जारी लड़ाई में अपने अपने उपलब्ध संसाधनों के जरिए अपनी-अपनी यथोचित भूमिका के निर्वहन में लगे हुए हैं।

शिरडी साईबाबा संस्थान:- महाराष्ट्र के प्रसिद्ध शिरडी साईबाबा संस्थान ने कोरोना वायरस के खिलाफ लड़ाई में महाराष्ट्र के मुख्यमंत्री रिलीफ फंड में ५१ करोड़ दान किया।

महाविर हनुमान मंदिर पटना:- पटना स्थित महावीर हनुमान मंदिर ने कोरोना से लड़ने के लिए बिहार के मुख्यमंत्री राहत कोष में १ करोड़ रूपयें दान किया।

अम्बाजी मंदिर:- अम्बाजी माता मंदिर ट्रस्ट आरा सुरी अम्बाजी माता देवस्थानम ट्रस्ट ने १ करोड़ रूपय का दान किया।

स्वामी नारायण मंदिर:- गुजरात भर में फैले ७ स्वामी नारायण मंदिरों ने कुल मिलाकर १.८८ करोड़ रूपय का सहयोग किया। इस के अलावा कोरोना संक्रमित मरीजों को आइसोलेशन में रखने के लिए तकरीबन ५०० बेड का भी इंतजाम स्वामी नारायण मंदिर ट्रस्ट ने किया है।

सोमनाथ मंदिर ट्रस्ट:- सोमनाथ मंदिर ट्रस्ट ने गुजरात के मुख्यमंत्री राहत कोष में एक करोड़ रूपय का दान किया। **कांची मठ:-** कांची कामकोटी पीठम ने २१ मार्च को जारी किये स्टेटमेंट में प्रधानमंत्री राहत कोष तथा तमिलनाडु के मुख्यमंत्री राहत कोष में अंशदान की घोषणा की।

माता वैष्णोदेवी मंदिर:- जम्मू-कश्मिर स्थित माता वैष्णोदेवी मंदिर के गैर राजपत्रित स्टॉप ने जहाँ राज्य के राहत कोष में एक दिन की सैलरी देने का निर्णय लिया, वही ट्रस्ट के राजपत्रित स्टॉप ने अपनी दो दिनों की सैलरी राज्य के राहत कोष में दान की, इसके अतिरिक्त बोर्ड के वाइस चेयरमैन मुर्मू के निर्देश पर कटरा बस्ती में जरूरतमंदों के बिच राशन किटों का भी वितरण किया गया इसके अलावा श्राइन बोर्ड ने अपने आर्शिवाद कामप्लेक्स को जिल्हा प्रशासन को सौंप दिया है जो ६०० बेडों के अस्पताल के लिये काम आ सकता है।

महाकालेश्वर मंदिर उज्जैन:- महाकालेश्वर मंदिर ट्रस्ट ने कुल ५ लाख रूपय, २.५ लाख प्रधानमंत्री राहत कोष और २.५ लाख मुख्यमंत्री राहत कोष में दान किया।

माँ महामाया मंदिर ट्रस्ट, बिलासपुर छत्तिसगढ:- मंदिर ने मुख्यमंत्री सहायता कोष में ५ लाख ११ रूपय दान किए और रेड क्रॉस सोसाइटी को कोरोना खिलाफ अभियान में १ लाख ११ हजार दान किया।

श्री नित्य चिंताहरण गणपति मंदिर ट्रस्ट:- रतलाम मध्यप्रदेश के गणपति मंदिर ट्रस्ट ने भूखों को खाना चिलाने के लिए १ लाख ११ हजार का दान किया।

सिद्धी विनायक मंदिर:- इसके अलावा सिद्ध विनायक मंदिर रक्त संकलन करने में योगदान देगा।

निष्कर्ष:- कोरोना के संक्रमण काल में प्रत्येक व्यक्ति किसी न किसी रूप से प्रभावित है। उसी प्रकार इसने धर्म पर भी प्रभाव डाला है। एवं इस संकट से निपटने में प्रत्येक धर्म ने अपनी अपनी भूमिका का निर्वाह किया है। इनके द्वारा निर्भाई गई भूमिका से कुछ अच्छे तो कुछ बुरे अनुभव मानव समाज को देखने को मिले हैं। किन्तु अंत में यही कहा जा सकता है, कि “मनुष्य को भविष्य में आनेवाले किसी भी संकट से निपटने के लिए धर्म पर निर्भर न रहते हुए धर्म एवं विज्ञान दोनों का समन्वय बनाकर चलना होगा” क्योंकि वर्तमान संकट में मानव को धर्म नहीं कल्कि डॉक्टर और अस्पताल ही बचा रह है। न कि धर्म इसलिए अपने स्वविवेक का इस्तेमाल करते हुए निर्णय लेना चाहिए, कि धर्म या विज्ञान क्या ज्यादा जरूरी है?

संदर्भ:-

1. <https://aajtak.intoday.in>
2. www.bbc.com
3. <https://www.hastakshep.com>
4. <https://www.punjabkesari.in>

कोविड-१९: स्थलांतराचे बदलते प्रवाह व परिणाम

डॉ. दीपक कृष्णराव पवार, समाजशास्त्र-विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट अँड कॉमर्स, ३१०-ब, नविन नंदनवन, नागपूर-०९

प्रस्तावना:— कोरोना (कोविड-१९) या व्हायरस असलेल्या साथरोगाने संपूर्ण जगात हजारो बळी घेतले आहे तर लाखो लोक या रोगाने बाधीत झाल्याने दहशत निर्माण होऊन लॉकडाऊन, जमावबंदी इत्यादी उपाय योजनांमुळे भारतासह साऱ्या जगातील जनजीवन सैरभैर झालेले आहे. अशाप्रकारची आणिबाणी जवळपास १०० वर्षांपासून अनुभवास आली नाही. उद्योग, व्यापार, पर्यटन, वाहतुक सर्वच क्षेत्रातील व्यवहार या महामारीच्या मुळे मोडकळीस आलेले आहे. यासोबत स्थलांतरण (डटपहंजपवद) मोठ्या प्रमाणात होत आहे. पण या स्थलांतरणात एक मोठा बदल दिसून येतो, तो म्हणजे स्थलांतरीतांच्या लोड्याची दिशा बदललेली आहे. गेल्या दोन-तीन महिन्यांपासून जगभरात लाखो लोकांनी स्थलांतरण केले आहे. अगदी काही दिवसा अगोदर युरोप, अमेरिका आणि आखाती देशातून जवळपास लाखो च्या संख्येने भारतीय हे भारतात परत आले. हे झाले विदेशातून देशात स्थलांतरण. त्याचबरोबर देशांतर्गत स्थलांतरण २२ मार्चनंतर सुरु झाले. मुंबई, दिल्ली, पुणे, बंगलोर, हैद्राबाद, नागपूर इत्यादी औद्योगिक व व्यापारी दृष्ट्या सक्षम शहरातून लाखो नोकरीदार, रोजंदारीवर काम करणारे, छोटा-मोठा व्यवसाय व फुटपाथवर व्यवसाय करणारे आणि कारागीरी करणारे लोक गावाकडे वळते झाले. लॉकडाऊन होण्यापूर्वी मिळेल त्या वाहनाने, साधनाने या लोकांनी परतीचा प्रवास केला आणि लॉकडाऊन झाल्यानंतर वाहतुक बंद झाल्यामुळे जमेल त्या क्लुप्त्या वापरून नाहीतर पायीच मुळ गावी निघाले आहे. शिक्षण, नोकरी व कामधंदा निमित्त विदेशात आणि देशांतर्गत स्थलांतर करणाऱ्या या लोकांना कोरोना या साथरोगाने स्वगृही (त्ममतेम) पाठविले आहे. स्थलांतराचे आजपर्यंतचे स्वरूप आणि प्रक्रिया पाहू जाता हे स्थलांतरण खुप वेगळे आहे. त्याचा परिणाम व्यक्ती, कुटुंब, समाज व राष्ट्रावर आमुलाग्र पडतो आहे. तो परिणाम समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून टिपण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात अभ्यासकाने केला आहे.

स्थलांतराचा अर्थ :- कोणत्याही देशाच्या लोकसंख्येच्या स्थलांतरणाचे दोन मुख्य प्रकार आहेत. अंतर्गत किंवा देशांतर्गत (Internal Migration) आणि आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरण (International Migration). जेव्हा देशाच्या एका भागातून दुसऱ्या भागात स्थलांतरण केले जाते, तेव्हा ते देशांतर्गत स्थलांतर होय. एका देशातील लोक दुसऱ्या देशात स्थलांतर करतात तेव्हा त्याला आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर म्हणतात. दोन्ही स्थलांतरामुळे लोकसंख्यात्मक घटकारवर वेगवेगळे परिणाम होतात.

संकल्पना :- स्थलांतर म्हणजे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे होय. लोक एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी वास्तव्यासाठी जातात तेव्हा त्याला स्थलांतर असे म्हणतात.

व्याख्या :- वेबस्टरच्या शब्दकोषानुसार — 'स्थलांतरण म्हणजे, एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हालणे, विशेषतः दुसऱ्या देशात जाणे किंवा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी सुगीच्या हंगामात जाणे होय.'

मंगलमूच्या मतानुसार — 'स्थलांतरीत समुदाय, समाजातील मुल्ये, उद्दिष्टे या विषयी विचार करतो व एका औद्योगिक परिस्थितीतून दुसऱ्या औद्योगिक परिस्थितीत सामुहिकरित्या कायमच्या वास्तव्यासाठी जातो. ही प्रक्रिया स्थलांतर व ही प्रक्रिया घडवून आणणारे समुदाय म्हणजे स्थलांतरीत समुदाय होय आणि

या प्रक्रियेमुळे स्थलांतरीत समुदायाच्या आंतरक्रिया यामध्ये पुर्णतः बदल घडून येतो'.

इन्सायक्लोपिडीया ऑफ ब्रिटानिका — 'स्थलांतर ही एक अशी चळवळ आहे की ज्यामध्ये लोक आपले मुळचे वास्तव्य सोडून दुसरीकडे कायमचे वास्तव्य करतात.'

उपरोक्त व्याख्यांवरून स्पष्ट होते की व्यक्ती व समुदायाचे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन वास्तव्य करणे होय. परंतु हे वास्तव्य दिर्घकाळ स्वरूपाचे असणे आवश्यक आहे.

आजपर्यंत भारतातून—विदेशात, ग्रामिण भागातून शहरात, शहरातून — ग्रामिण भागात आणि अविकसीत राज्य किंवा प्रदेशातून विकसीत राज्य किंवा प्रदेशात विशेषतः महानगरात स्थलांतर होत आले पण कोरोना या साथरोगामुळे स्थलांतराचा प्रवाह बदलला जो पुर्वीच्या प्रवाहाच्या उलट ;त्ममतेमद्ध होत आहे. त्याचा परिणाम स्थलांतरीत झालेल्या आणि स्थाई असलेल्या (मुळ वास्तव्यास असलेल्या) व्यक्ती, कुटुंब आणि समाजावर व पर्यायाने राष्ट्रावर काय? पडला याचे समाजशास्त्रीय परीक्षणतून अध्ययन केले आहे.

अभ्यासाचे महत्व — कोरोना या साथरोगामुळे स्थलांतरण हे उलट (त्ममतेम) प्रवाहने झाले आहे त्याचा व्यक्ती, कुटुंब, समाज व पर्यायाने राष्ट्रावरील परिणाम अभ्यासने.

अध्ययनाचे उद्दिष्ट्ये — १) विदेशातून परत देशात (भारतात) स्थलांतराचा परिणाम अभ्यासणे. २) शहरी भागातून परत ग्रामिण भागात (मुळ गावी) स्थलांतरणाचा परिणाम अभ्यासणे. ३) विकसित भाग किंवा महानगरांमधून अविकसीत भागात परत आलेल्या स्थलांतरणाच्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

अभ्यासाची गृहितके — कोरोनामुळे स्थलांतराच्या बदललेल्या प्रवाहाचा व्यक्ती, कुटुंब, समाज व राष्ट्रावर सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, मानसिक परिणाम झाला व त्यातून नविन आव्हाने निर्माण झाली.

संशोधन पध्दती — प्रस्तुत अध्ययनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर केला असून प्रस्तुत अध्ययनात निरीक्षण व चर्चात्मक माहिती तसेच विविध जनसंवाद माध्यमातून वाचकांनी मांडलेली मते विचारात घेऊन विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडलेले आहे.

भारतातील स्थलांतराचे स्वरूप :- स्थलांतर ही व्यापक आणि सार्वत्रिक सामाजिक प्रक्रिया आहे. भारतात अगदी प्राचीन काळापासून विविध कारणांसाठी स्थलांतरण झालेले दिसून येते. प्राचीन काळी प्रामुख्याने धर्म आणि संस्कृतीच्या प्रचारासाठी विविध संतांनी स्थलांतर केल्याचे दाखले आहेत. इ.स.पुर्व २५०० किंवा त्यापेक्षाही आधी स्थलांतर प्रक्रिया सुरु असल्याचे पुरावे मिळतात. अगदी मनुस्मृती, महाभारत, रामायण या महाकाव्यातही स्थलांतराचा उल्लेख आहे. मौर्य काळात बौद्ध धर्माच्या प्रचारासाठी अनेक बौद्ध धर्मप्रचारासाठी अफगाणिस्तान, तिबेट, चिन, नेपाळ, बर्मा, थायलंड, श्रीलंका, कंबोडिया, व्हिएतनाम, मलनेशिया व इंडोनेशिया इत्यादी देशात गेल्याचे उल्लेख आहेत. धर्मप्रचारासोबत व्यापार आणि राजकीय संबंध ही सुध्दा स्थलांतरणाची महत्वपूर्ण उदाहरणे आहेत. त्या काळात भारतीय व्यापारी समुद्र मार्गाने दुसऱ्या देशात व्यापार करण्यासाठी जात व राहत होते. त्याचबरोबर बाहेरील देशातून भारतात स्थलांतरण झाले आहे. भारत देश आणि येथील संस्कृतीचे विदेशांतील लोकांना आकर्षण होते. त्यामुळे शक, हुण, मोगल, इंग्रज आणि

पोर्तुगिज यांनी भारतात राज्य करण्याचा हेतुने प्रवेश केला आणि त्यातील काहीनी तर दिर्घकाळ भारतावर राज्य केले.

१९ व्या शतकात झालेल्या औद्योगिक क्रांतीमुळे स्थलांतरणाची प्रक्रिया अधिकच गतिशिल झाली. प्रसिध्द विचारवंत बेकर आणि विल्म्यस यांच्या मते औद्योगिकरण आणि शहरीकरणामुळे ग्रामिण भागातील लोक शहरी भागात स्थलांतर करण्यास प्रवृत्त होतात.^३ औद्योगिकरण, शहरीकरणामुळे रोजगार, नोकरी, शिक्षण, ग्रामिण भागातील गरिबी, जातीयता व अस्पृश्यता, आधुनिकता आणि नविन संस्कृतीचे आकर्षण आणि परिवर्तनशिलता, वाढती लोकसंख्या, शेतीवरील वाढलेला भार इत्यादी कारणामुळे भारतात ग्रामिण भागातून शहरी भागात, विकसीत प्रदेश किंवा राज्यातून विकसीत प्रदेशात, छोट्या शहरातून महानगरात, स्वातंत्र्यानंतर मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झालेले आहे.

भारतातील स्थलांतरण
भारतीय जनगणना अहवाल २०११ नुसार
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)

	२००१	२०११	फरक
भारत	१०२.९	१२१.९	१८.१
ग्रामिण	७४.३	८३.०	९.०
शहरी	२८.६	३७.७	९.१

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर प्रथमता ग्रामिण भागापेक्षा शहरी भागातील लोकसंख्या अधिक वाढली आहे. तर ग्रामिण-शहरी लोकसंख्येची विभागणी (Rural Urban Distribution) ६८.८४ टक्के आणि

३१.१६ टक्के आहे. तर शहरीकरणाचा स्तर २००१ ला २७.८१ टक्के होता तो २०११ ला ३१.१६ टक्के झाला. त्यामुळे २००१ च्या तुलनेत ग्रामिण लोकसंख्या ७२.१९ टक्केवरून ६८.८४ टक्के वर खाली आली (Source- Census of India 2011, Ministry of Home Affairs, New Delhi)^३ यावरून स्पष्ट होते की भारतात सातत्याने ग्रामिण-नागरी स्थलांतरात वाढ होत गेली असून, २००१ ते २०११ दरम्यान या वाढीने खुप जास्त वेग घेतला होता.

भारतातून विदेशात स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून स्थलांतर झालेले आहे. भारतात इंग्रजांचे राज्य स्थापित झाल्यानंतर भारतातून इंग्लंड मध्ये उच्चभ्रू वर्ग, राजे व श्रीमंतांचे स्थलांतरण झाले पण स्वातंत्र्यपूर्व काळात खुप जास्त प्रमाणात स्थलांतरण अनेक कारणामुळे होऊ शकले नाही. मात्र भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. भारतात शिक्षणाचा व शिक्षण घेण्याचा वेग वाढला, वैज्ञानिक, संशोधक इत्यादींना भारतातील शैक्षणिक व संशोधनात्मक सुविधा कमी पडू लागल्या त्यामुळे त्यांनी विदेशात स्थलांतर करायला सुरुवात केली. नंतर भारत सरकारलाही काही उच्च शिक्षित तज्ञांची गरज होती त्यामुळे अनेक सनदी व सरकारी अधिकाऱ्यांना विदेशात पाठवायला सुरुवात झाली. त्याच बरोबर औद्योगिकरणाने Corporate Sector अस्तित्वात आले. या Corporate Sector ने सुध्दा उच्च व नविन तंत्रज्ञान व प्रबंधन अवगत करायला कंपनीतील तंत्रज्ञ व अधिकाऱ्यांना विदेशात पाठवायला सुरुवात केली. त्यामुळे विदेशी जग, संस्कृती, शिक्षण, संशोधन, तंत्र, आधुनिकीकरण, फॅशन, सामाजिक समानता इत्यादी गोष्टी भारतापेक्षा अधिक, योग्य व आकर्षित वाटू लागल्या आणि हळूहळू नोकरी, रोजगार याबरोबर व्यापारी आणि उद्योग याकरीता मोठ्या प्रमाणात भारतीयांचे विदेशात स्थलांतरण वाढले. पुढे जाऊन जागतीकीकरणाचा स्विकार १९९१

ला भारताने केला. त्याच बरोबर भारतातही श्रीमंत, उच्च, Elite Class निर्माण झाला. हा वर्ग मुक्त स्वातंत्र्य उपभोगण्याकरीता भारतातून विदेशात स्थलांतरीत होऊ लागला.

अशाप्रकारे भारतातून विदेशात स्थलांतरीत होण्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले. Economic Times मध्ये प्रसिध्द झालेल्या आकडेवारीनुसार जगात सर्वात जास्त लोक हे भारतातून विदेशात स्थलांतरीत झाले असून आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरणाच्या २०१९ च्या आकडेवारीनुसार भारतातील २.६ कोटी लोक बाहेर देशात राहत आहेत. यामध्ये अमेरिकेत ४ लाख भारतीय असून, कॅनडा, फ्रांस, जर्मनी, ऑस्ट्रेलिया, इटली, स्पेन, इंग्लंड, सौदी अरब इत्यादी देशात फार मोठ्या संख्येने आहेत. काही छोट्या जसे फीजी, मॉरीशस, आर्यलंड इत्यादी देशात देखिल तेथिल मुळ निवासी लोकांपेक्षा भारतीयांची संख्या अधिक आहे.

अशाप्रकारे भारतातून विदेशात, ग्रामिण भागातून शहरी तर अविकसित राज्य किंवा प्रदेशामधून विकसित प्रदेशात स्थलांतराचे स्वरूप आहे.

कोविड-१९ मुळे स्थलांतराच्या बदलत्या प्रवाहाचे परिणाम

— भारतातून विदेशात, ग्रामिण भागातून शहरात आणि अविकसित राज्य, प्रदेश किंवा भागातून विकसित भागात किंवा महानगरामध्ये स्थलांतरण होत होते. हे स्थलांतरण उर्ध्वगामी होते व या प्रकारचे स्थलांतर नियमित पण संध गतीने सुरु असायचे पण कोरोना या विषाणूच्या साथरोगामुळे जो स्थलांतरणाचा प्रवाह बदलला तो उलट (Reverse) आहे. यात विदेशातून भारतात, शहरातून ग्रामिण भागात, विकसित राज्य, प्रदेश किंवा भागातून, महानगरात ते मुळ स्थानाकडे, अविकसित प्रदेश किंवा राज्याकडे होत आहे. याला अधोगामी स्थलांतर न म्हणता प्रत्यावती (Reverse Migration) म्हणता येईल. हे स्थलांतरण इतके जलद आहे की तीन-चार दिवसात काही लाख लोकांनी मिळेल ज्या साधनाने आपल्या मुळ गावाकडे धाव घेतली आहे. कोरोना या साथ रोगाच्या महामारीच्या भितीने सतत धावणारे जीवनचक्र थांबून आता काय? कसे? किती? केव्हा असे अनंत प्रश्न आम्हांने निर्माण करणारे आहे. होत्याचे नव्हते होऊ शकते हे प्रत्यक्ष पण विचित्र अनुभवणारे आहे. याचा प्रत्येक व्यक्ती, श्रीमंत, गरीब, व्यापारी, उद्योगपती, कामगार कोणीही असो प्रत्येकाला मानसिक आघात व हतबलता निर्माण करणारे आहे. जीवनाची एकदम दिशा बदलविणारे आहे.

संपूर्ण जगात स्थलांतरण कमी अधिक प्रमाणात नेहमीच सुरु असते. कधी-कधी ते काही विशिष्ट भागात व देशात संघर्षमय परिस्थितीही निर्माण करते. युध्द, निर्वासीत करणे, भुकबळी, राजकीय व अन्य कारणाने ते कधी मोठ्या प्रमाणात तर कधी कमी प्रमाणात सुरु असते. या स्थलांतरीतांना कधी काही देश आश्रय देशात कधी हाकलून लावतात. स्थलांतरण विविध कारणांनी झाले आहे पण आरोग्याच्या कारणाने कमी अवधीत प्रचंड प्रमाणात होणारे जगातील व विशेषतः भारतातील पहिले स्थलांतरण आहे.

भारतात विदेशातून भारतात परत आलेला स्थलांतरीत वर्ग हा आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या सक्षम आहे. हा साधारणतः सर्व दृष्टीने प्रस्थापित वर्ग आहे. त्यामुळे या वर्गाच्या भविष्यकाळात प्रगतीवर आघात झाला तरी या वर्गाची कोणतीही परबड होणार नाही. उलट या वर्गाने भारतातील करदात्याच्या पैशावर, उच्च दर्जाच्या शैक्षणिक व संशोधन संस्थामध्ये शिकून जी प्रतिभा (Talent) मिळविले होते व त्याचा वापर व उपयोग भारतीयांसाठी होणे अपेक्षित होते पण तसे न होता हा वर्ग परदेशात जावून त्या प्रतिभेचा (Talent) वापर स्वतःच्या प्रगती

किंवा स्वार्थाकरीता व विदेशात स्थलांतरीत झालेल्या देशाला मिळवून देत होता. तो वर्ग कोरोना या साथरोगाच्या भितीने भारतात परतला आहे. नक्कीच तो परत विदेशात स्थलांतरीत होतांना दहादा विचार करेल, त्याला बसलेल्या धक्यामुळे भारतात राहिल, त्यामुळे नक्कीच त्याची प्रतिभा भारताकरीता व पर्यायाने भारतवासीयांकरीता उपयोगी पडेल.

जगातील अत्यंत विकसीत मानल्या जाणाऱ्या युरोप खंडातील देश, अरब देश, अमेरिक इत्यादी देशात मुबलक आरोग्य सुविधा, यंत्रणा, स्वच्छता असतांनाही मोठ्या प्रमाणात कोरोना या रोगाने लोक बाधित झाले, मृत्यु झाले. जे आले नाहीत ते महिनाभरापासुन कॉरोनटाईन आहे. जगात स्वतःला अत्यंत चलाख व हुशार समजणारे व असलेले देश कोरोना या रोगाने हतबल झालेले आहेत. तेव्हा कोरोनाचा प्रादुर्भाव कमी झाल्यावरही विदेशातून भारतात स्थलांतरण होत राहिल. त्याचबरोबर भारतातील विदेशाकरीता स्थलांतराच्या उंबरठ्यावर उभी असलेली पिढी स्थलांतरण करणार नाही. या सर्वांच्या क्षमतेचा, प्रतिभेचा फायदा देशातील सर्व प्रकारच्या व्यवस्था बळकट करण्यात होईल. याचा भारतावर शैक्षणिक, संशोधनात्मक, औद्योगिक इत्यादी अनेक घटकावर चांगला परिणाम पडून चीन प्रमाणे भारत विकसनियुक्त देशाकडून नक्कीच विकसित देशाकडे झेप घेईल.

भारतात गेल्या पाच दशकात ग्रामिण—नागरी व अविकसीत भागातून विकसीत भागाकडे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात वाढले होते. या स्थलांतरणाकरीता अनेक कारणे जबाबदार होती. या स्थलांतरणामुळे शहरी व ग्रामिण भागावर अनेक चांगले व वाईट परिणाम झालेत. पण गेल्या दोन दशकात ग्रामिण—नागरी स्थलांतरणाने इतका प्रचंड वेग घेतला होता की जणू ग्रामिण भागातून शहरी भागात स्थलांतरण करण्याची लाटच आली. त्याचा परिणाम शहरे ही फुग्यात क्षमतेपेक्षा अधिक हवा भरावी त्यासारखी फुगत गेली आणि गांव ओस पडत होती. शहरात मोठ्या प्रमाणात अतिरिक्त मजुर, अदृश्य बेरोजगारी, झोपडपट्ट्या अशा अनेक समस्या निर्माण होऊन या समस्येतून बेरोजगारी, गुन्हेगारी, वेश्याव्यवसाय, गर्दी, प्रदुषण इत्यादी अनेकानेक समस्या शहरात निर्माण झाल्यात. पण दुसऱ्या बाजूला ग्रामिण भागात शेतीवर काम करायला मजुर मिळेनासा झाला. शेतीचे यांत्रिकीकरण झाले. त्यामुळे शेती कशी तरी शेतकरी कसत होता. पण मजुर, स्थानिक कुशल कारागिर आणि नविन तांत्रिक साधनांना हाताळण्याचे कुशल व शिक्षित तरूण गावात राहिले नसल्याने शेती व ग्रामिण भागाची मोठी परवड होत होती. स्वातंत्र्यानंतर महात्मा गांधींनी याचा धोका ओळखून गावाकडे चला असे आवाहन केले होते, पण त्याचा उलट परिणाम जोमाने वाढत होता. नको असतांनाही ग्रामिण—नागरी स्थलांतरण होत होते. पण कोरोनामुळे ही नशाच उतरली, लॉकडाऊन आले. प्रसार माध्यमातून कोरोनाची भयायनकता लक्षात येताच, शहरात स्थायीक ऍजेंडसपैद्ध नसलेल्या ग्रामिण स्थलांतरीता समोर आपल्या व कुटुंबाचा जगण्याचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला, तेव्हा हा वर्ग मिळेल त्या साधनाने गावाकडे धुम ठोकत पळत सुटला.

काहीना उशीर झाला, वाहतुक व्यवस्था पुर्ण बंद झाली, जमावबंदी आली आणि हा वर्ग अधिक सैरभैर झाला. अनेक स्थलांतरीतांनी ६००—७०० किलोमीटर पायी किंवा मिळेल त्या साधनाने आपले मुळागाव किंवा राज्य जवळ केले.

कोरोना या साथरोगाने ग्रामिण—नागरी स्थलांतर हे उलट, नागरी—ग्रामिण असे झाले आहे. यामुळे गडया आपला गाव बरा, ही प्रवृत्ती बळावण्याची मानसिकता पुढील काही वर्षे तरी राहणार आहे. गावात राहून काही नविन करावेच लागणार आहे. शेती, शेतीवर आधारीत उद्योग व ग्रामिण संसाधनावर आधारीत व्यवसाय नक्कीच वाढीस लागणार आहे. शहरी ज्ञानाचा व व्यवहाराचा उपयोग ग्रामिण भागाकरीता होईल. अत्याधुनिकता, शहरी संस्कृती, फॅशन इत्यादी जी शहरात अनुभवली ती ग्रामिण भागात रुळणार आहे. ग्रामिण—नागरी सातत्य वाढणार व त्यामुळे ग्रामीण भाग स्थलांतरामुळे ओस पडता तो कोरोनामुळे नक्कीच बहरणार आहे.

भारतामध्ये देशातून विदेशात आणि ग्रामिण भागातून शहरात स्थलांतर झाल्याने शहरी व ग्रामिण भागातील वृद्धांची समस्या निर्माण झाली होती. विदेशातून—देशात परत आल्याने (Reverse Migration) उच्चभ्रु शहरी वृद्धांना त्यांच्या अपत्यांचा सहवास लाभून सांभाळ केला जाईल. तर शहरातून—ग्रामिण भागात उलट स्थलांतरण झाल्याने ग्रामीण भागातील वृद्धांना आधार मिळणार आहे.

भारतात विकास होतांना सर्व प्रदेशाला संतुलीत विकास होत नाही. त्यामुळे विकासाची आशा न करता अविकसित भागातून विकसित भागात खुप मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरण होते. पण कोरोना या साथरोगाने उलट स्थलांतरण करायला भाग पाडले. अविकसीत भागातही जमेल तसा विकास करून स्थलांतरण कमी करण्याबाबत राजकारणी, प्रशासनिक व तज्ञांना विचार करणे गरजेचे होईल.

निष्कर्ष :- कोरोना या साथरोगाच्या प्रत्यावर्ती किंवा अधोगामी (Reverse Migration) मुळे व्यक्ती, कुटुंब, समाज आणि राष्ट्र यावर मानसिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, संख्यात्मक परिणाम होऊन नविन आव्हाने निर्माण होतील. पण त्यापेक्षाही देशातून विदेशात व ग्रामिण भागातून शहरात अनावश्यक व तिघ्र गतीने स्थलांतरण होत होते ते थांबून सकारात्मक परिणाम जास्त होईल.

संदर्भ सुची :-

१. भगत डॉ. राहुल — स्थलांतरीत बांगलादेशीय, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१३, पृष्ठ २, ३ व ४
२. 14.139.13.47>jspui>bitstream
३. censusindia.gov.in>migration

संदर्भ ग्रंथ —

१. आगलावे डॉ. प्रदीप (२००२) — ग्रामिण आणि नागरी समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
२. भगत डॉ. राहुल (२०१३) — स्थलांतरीय बांगलादेशीय, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
३. देव—हरकरे सविता — 'कोरोनाने स्थलांतरणाचा प्रवाह बदलला', दैनिक लोकमत — दृष्टीकोण, दिनांक ७/४/२०२०.

कोरोना महामारीचा ग्रामीण भागावरील प्रभाव व पंचायत राज व्यवस्थेची भूमिका कोल्हापूर जिल्हातील भुदरगड तालुक्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

श्री. पंढरीनाथ दत्तात्रय पाटील, सहायक प्राध्यापक, नेमगोंडा दादा पाटील नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, सांगली.

सारांश:— कोविड-१९ महामारीने मानवी समाजव्यवस्थेच्या सर्व घटकांची अत्यंत गंभीर व दूरगामी स्वरूपाची हानी केली आहे. संपूर्ण जगाच्या विकासाची गती अचानक थांबली आहे. ग्रामीण भागावरही कोविड-१९ महामारीने विळखा घातला आहे. शहरी भागातून ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर लोक स्थलांतर करित आहेत. परिणामी ग्रामीण भागात कोविड-१९ संसर्गाचा धोका वाढत आहे. दीर्घ लॉकडाऊनचा परिणाम ग्रामीण भागावर झाला आहे. आरोग्य व्यवस्थेबरोबर आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व्यवस्थेवर ताण वाढला आहे. तर शिक्षण संस्था बंद आहेत. कौटुंबिक कलहात वाढ झाली आहे. प्रस्तुत संशोधन निबंधामध्ये कोविड-१९ महामारीच्या काळातील ग्रामीण भागाच्या स्थितीचा व पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या उपाययोजनाचा व शासकीय योजनांच्या अंमलबजावणीचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द:— कोरोना (कोविड-१९), वैश्विक महामारी, पंचायत राज व्यवस्था, विलगीकरण, कौटुंबिक कलह.

प्रस्तावना:— अत्याधुनिकीकरण, वैश्विकरण, व व्यापारीकरण या प्रक्रियांमाध्यमातून व्यापारीक स्पर्धेसाठी जगातील सर्वच देश अत्यंत क्रूरपणे निसर्गाचा न्हास करून आपला विकास साधण्यात मग्न आहेत. यामध्ये कोणत्याही नीतिमूल्यांचा विचार झाल्याचे दिसत नाही. परिणामी सातत्याने जगासमोर नैसर्गिक तर कधी मानवनिर्मित आपत्ती येत आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने जागतिक तापमान वाढ, नियमित येणारे साथीचे आजार, नैसर्गिक असमतोलतातून निर्माण होणाऱ्या नैसर्गिक आपत्ती व वाढते प्रदूषण यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. 'कोविड-१९' या विषाणूच्या पासून होणारा 'कोरोना' हा साथीचा रोग संपूर्ण जगासमोर एक आव्हान म्हणून समोर आलेले आहे. कोरोनाने मानवी जीवनाच्या अस्तित्वावावरच प्रश्नचिन्ह निर्माण केले आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेने ११ मार्च २०२० रोजी एक पत्रकार परिषद घेऊन अधिकृतरीत्या जाहीर केले की, "नोव्हल कोरोना व्हायरस (कोविड-१९) हा साथीचा रोग 'जागतिक महामारी' आहे". जागतिक आरोग्य संघटनेच्या वेबसाईटनुसार जगातील २१६ देशात कोरोनाचा प्रादुर्भाव झाला आहे. चीन पासून सुरु झालेल्या कोरोना महामारीने जगातील इतर देशांच्या बरोबर अमेरिका, केनडा, रशिया, इटली, भारत, पाकिस्तान युरोपीय राष्ट्र व अखाती राष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात लोक संक्रमित होत आहेत. २४ जून २०२० पर्यंत जगातील कोरोना संक्रमित लोकांची संख्या ९१,१०,१८६ तर मृत व्यक्तींची संख्या ४,७३,०६१ होती. हा आकडा कोरोनाचे गांभीर्य दर्शवतो. विविध आरोग्य संघटना, तज्ञांच्या मते, प्रत्यक्षात हा आकडा अधिक आहे व नजीकच्या काळात यांचे स्वरूप अधिकच गंभीर रूप धारण करेल या आशयाची संशोधने समोर येत आहेत.

भारतात ही करोना गंभीर स्वरूप धारण केले आहे. २४ जून २०२० पर्यंत ४ लाख ७० हजार कोरोना संक्रमित रुग्णसंख्या झाली होती. मुंबई, पुणे, दिल्ली, या सारख्या शहरांमध्ये कोरोना संक्रमित रुग्णांची संख्या मोठी आहे. कोरोना संक्रमण असणाऱ्या शहरातून ग्रामीण भागात स्थलांतरित झालेल्या लोकांमुळे ग्रामीण भागातही कोरोनाचा फैलाव वाढत चालला आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांच्या समोर व प्रशासना समोर कोरोनाचे मोठे आव्हान उभे राहिले आहे.

ग्रामीण भागाला स्वतःचे वेगळे अस्तित्व व वेगळी आव्हाने आहेत. त्यामध्ये कोरोना व भारत सरकार व राज्य सरकारने लागू केलेल्या लॉक डाऊनमुळे ग्रामीण समुदायावर अत्यंत प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्था कोलमडून पडली आहे. आरोग्य व्यवस्थेवर अचानक ताण वाढला आहे. या परिस्थितीत ग्रामीण प्रशासकीय व्यवस्थेची भूमिक अत्यंत

महत्वाची आहे. १९६० पासून भारतांमध्ये पंचायत राज व्यवस्था ग्रामीण पातळीवर प्रशासकीय कारभार चोखपणे करते आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात कोरोना वैश्विक महामारीच्या काळातील पंचायत राज व्यवस्थेची ग्राम पातळीवरील भूमिका व कार्यचे चिकित्सक विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्टे:— कोरोना वैश्विक महामारीचा प्रभाव ग्रामीण भागावर झाल्याचे अत्यंत स्पष्ट जाणवत आहे. त्यामुळे कोविड-१९ महामारीच्या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण भागाची सामाजिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक स्थिती समजून घेणे आवश्यक आहे. १. ग्रामस्तरावरील कोरोना महामारीच्या संसर्गाची स्थिती जाणून घेणे. २. कोरोना महामारीच्या काळातील ग्राम पातळीवरील पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून केलेले कार्य व उपाययोजनांचे चिकित्सक विश्लेषण करणे.

संशोधन पध्दती:— कोरोना वैश्विक महामारीचा ग्रामीण भागावरील प्रभाव जाणून घेण्यासाठी व ग्रामीण पातळीवर पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून होत असलेल्या कार्याचा व उपाय योजनाचा चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी अभ्यासकाने प्राथमिक व दुय्यम तथ्य संकलन साधनांचा वापर केला आहे.

दुय्यम तथ्य संकलन: कोरोना वैश्विक महामारी अचानक उद्भवलेली आरोग्य विषयक आपत्ती आहे. या आपत्ती बदल जागतिक आरोग्य संघटनेची प्रसिद्धी पत्रके, विविध आरोग्य संघटना व तज्ञांचे संशोधने, भारतीय आयुष मंत्रालयाने प्रसिद्धी केलेली माहिती, या काळात सामाजिक, आर्थिक, आरोग्य क्षेत्रातील मान्यवर व्यक्तीचे प्रसिद्ध केलेले लेख, त्याच बरोबर वर्तमानपत्रातील कोरोना विषयक विश्वसनीय बातम्यांचा उपयोग केला आहे.

प्राथमिक तथ्य संकलन: प्रस्तुत विषयाच्या अनुषंगाने दुध्वनीच्या (टेलीफोन) माध्यमातून २० जून ते २४ जून २०२० या कालावधीत ग्रामपंचायत सरपंच, सचिव यांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या आहेत.

नमुना निवड:— अभ्यासासाठी निवडलेल्या विषयानुसार कोल्हापूर जिल्हातील भुदरगड तालुका अभ्यासासाठी निवडलेला आहे. भुदरगड तालुक्यात ११४ गावे आहेत. तालुक्याचा भौगोलिक स्थितीचा विचार करून सर्व समावेशक ठरतील अशा ११ गावाची निवड नमुना म्हणून करण्यात आली.

अभ्यास क्षेत्र:— भुदरगड तालुका कोल्हापूर जिल्हाच्या पश्चिमेला असून कोकणाच्या सीमेवर आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या डोंगरी भागाच्या निकषानुसार शंभर टक्के डोंगरी तालुका म्हणून घोषित झाला आहे. रांगणा व भुदरगड असे दोन प्राचीन गडकिल्ले तालुक्यात आहेत. एक बाँक्सईड प्रक्रिया कारखाना व

एक साखर कारखाना या तालुक्यात आहे. भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, व शैक्षणिकदृष्ट्या संपन्न तालुका आहे.

पंचायत राज व्यवस्था:— बळवंतराज मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार महाराष्ट्र सरकारने १९६० मध्ये वसंतराज नाईक समिती स्थापन केली. १९६१ साली महाराष्ट्रात त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था स्विकारण्यात आली. सन १९९२ च्या ७३ व्या घटना नुस्तरीने पंचायत राज व्यवस्थेला घटनात्मक स्थान मिळाले. त्याचबरोबर ग्राम पंचायतींना अनेक अधिकार मिळाले. दुर्बल घटक, स्त्रीयांना पंचायत राज व्यवस्थेत सहभागाची संधी मिळाली.

भुदरगड तालुक्यात एकूण ११४ गावांमध्ये १,५०,३६८ लोकसंख्या आहे. यामध्ये स्त्री पुरुष प्रमाण दर हजारी पुरुषाच्या पाठीमागे ९८८ स्त्रियां असे आहे. पंचायत समितीचा कारभार गारगोटी येथून चालतो. भुदरगड तालुक्यात १६५ शाळा आहेत. मौनी महाराज विद्यापीठ, गारगोटी व इतर शैक्षणिक संस्थांच्या माध्यमातून माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा चालवल्या जात आहेत.

आरोग्य व्यवस्था: राष्ट्रीय आरोग्य धोरणा नुसार संपूर्ण देशात आरोग्य व्यवस्थापना केली जाते. जिल्हा पातळीवर मध्यवर्ती जिल्हा रुग्णालय, ग्रामीण रुग्णालय, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्र, अशी व्यवस्था आहे. आरोग्य सेवक, व आरोग्य सेविका (आशा) च्या माध्यमातून ग्राम पातळीवर आरोग्य काळजी घेतली जाते. जिल्हा आरोग्य विभागामार्फत पंचायत समिती व ग्रामपंचायत सहयोगाने आरोग्य विषयक शासकीय योजनाची अंमलबजावणी केली जाते.

कृषी विभाग: जिल्हयातील शेतकऱ्यांना शेतीविषयक अवजारे, खते, बी बियाणे, शेतीचे आधुनिक ज्ञान देण्यासाठी व कृषी विषयक शासकीय योजना शेतकऱ्यापर्यंत पोहचविण्यासाठी पंचायत समितीच्या माध्यमातून प्रयत्न केले जातात.

समाज कल्याण विभाग: जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायतीमार्फत आर्थिक, सामाजिक व शारीरिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी समाजकल्याणाच्या विविध योजनांची अंमलबजावणी केली जाते. या शिवाय महिला बालकल्याण विभाग, स्वच्छ पेयजल विभाग, सार्वजनिक बांधकाम विभाग, पशुसंवर्धन विभाग, पाणी व स्वच्छता विभाग इत्यादी विविध विभाग मार्फत जिल्हा परिषद, पंचायत समितीच्या माध्यमातून ग्रामपंचायत पातळीवर शासकीय योजना लोकसहभागातून अत्यंत प्रभावीपणे राबविल्या जात आहेत.

कोविड-१९ चा ग्रामीण भागावरील प्रभाव व पंचायतराज व्यवस्थेची भूमिका व कार्य:— 'कोरोना महामारी' या आरोग्य विषयक आपत्तीने फक्त मानवी आरोग्यच धोक्यात आले नाही तर मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात आपत्तीजनक परिस्थिती निर्माण केली आहे. हिंदुस्थान टाईम १४ जून रोजी प्रकाशित लेखात कोविड-१९ चा दूरगामी प्रभाव विविध क्षेत्रावर पडणार असल्याचे दर्शविले आहे. ग्रामीण भागावर या आपत्तीचा दूरगामी परिणाम झालेला आहे. कोविड-१९ महामारीवरील संरक्षक उपाययोजना म्हणून लागू करण्यात आलेले ४ टप्प्यातील ६८ दिवसाचे लॉक डाऊन व १ जून पासून लागू करण्यात आलेले अनलॉकडाऊन मुळे ग्रामीण भागातील लोकांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. स्थलांतरित लोकांच्या पुनर्वसनाचा गंभीर प्रश्न ग्रामीण भागात नव्याने समोर आला आहे.

अभ्यास क्षेत्राची माहिती:— कोरोना च्या काळातील ग्रामीण भागातील पंचायत राज व्यवस्थेची भूमिका व कार्याचे विश्लेषण करण्यासाठी भुदरगड तालुक्याचा भौगोलिक, आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या विचार करून त्या अनुषंगाने नमुना निवड

पद्धतीद्वारे ११ गावाची निवड केली आहे. त्याची प्राथमिक माहिती पुढीलप्रमाणे

तालिका १.

अ. क्र.	ग्रामपंचायत नाव	कुटुंब संख्या	एकूण लोकसंख्या	पुरुष	स्त्रीया	सीमान कामगार
१.	आकुर्डे	७३२	३२८१	१६६१	१६२०	३८३
२.	आनाफ बु.	१७७	९३६	४६५	४७१	४९
३.	एरंडपे	१३९	६०८	३०४	३०४	४२
४.	करडवाडी	२६०	१२२७	५९७	६३०	३२
५.	पाचर्डे	१४१	६९७	३३५	३६२	०२
६.	पाटगाव	३७३	१४९५	७४७	७४८	१९७
७.	वासानोली	१४७	७३६	३७३	३६३	०७
८.	कडगाव	६४७	२८८४	१४४५	१४३९	३८३
९.	ममदापूर	२०८	९९४	५०१	४९३	१०७
१०.	तांबाळे	१३७	६३८	३१९	३१९	०२
११.	टिक्केवाडी	५१४	२२७५	११६०	१११५	३०२

स्रोत: जनगणना २०११ (भारत सरकार)

भुदरगड तालुक्याचा मुख्यव्यवसाय शेती व शेतीवर आधारित जोड व्यवसाय आहे. जोडव्यवसायात प्रामुख्याने दुग्ध व्यवसायाचा समावेश होतो. भात, नाचणी, भुईमूग, मिरची, ही प्रमुख पिके आहेत. तर नगदी पिक म्हणून ऊस पिक घेतले जाते. भुदरगड हा डोंगर तालुका असल्याने मोठ्या प्रमाणावर डोंगराळ भाग आहे. बागायती क्षेत्र कमी आहे. त्यामुळे तालुक्यातील जिरायती शेतीवर अनेक कुटुंबे अवलंबून आहेत. शेतीतून अल्पउत्पन्न मिळत असल्यामुळे खूप मोठ्या संख्येने लोक मुंबई, पुणे या सारख्या शहराकडे रोजगारासाठी स्थलांतरित झाले आहेत.

भुदरगड तालुक्यामधील कोरोनाची स्थिति:— 'कोरोना जागतिक महामारी' घोषित झाल्या नंतर भारतामध्ये कोरोना जागतिक महामारी पासून बचावासाठी उपाय योजना सुरु झाल्या. दि. २२ मार्च २०२० रोजी पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदी यांनी एक दिवसाचा 'राष्ट्रीय जनता कर्फ्यू' घोषित केला. त्यानंतर लागू केलेल्या प्रत्येक संचारबंदीला लोकांनी चांगला प्रतिसाद दिला. शासकीय आदेशाचे पालन करून फक्त शेतीविषयक कामे सुरु ठेवली. आठवडी बाजार बंद होते. दुग्ध व्यवसाय सोडून बाकीचे व्यवसाय व व्यवहार पूर्णपणे बंद होते.

भुदरगड तालुक्यात कोरोनाचा पहिला रुग्ण २९ एप्रिल रोजी आकुर्डे येथे सापडला. हा रुग्ण मुंबई प्रवास करून आला होता. लॉकडाऊनच्या चौथ्या व पाचव्या टप्प्यात मुंबई, पुणे व इतर जिल्हयातून कोल्हापूर जिल्हयात स्थलांतरित झालेल्या लोकांचे प्रमाण वाढले. त्यामुळे कोल्हापूर जिल्हयातील रुग्णाचे प्रमाण अचानक मोठ्या प्रमाणात वाढले. १० मे ते २२ जून या काळात कोल्हापूर जिल्हात ७६५ रुग्ण सापडले यामध्ये ९६ टक्के लोक हे इतर जिल्हयातून कोल्हापूर जिल्ह्यात स्थलांतरित झालेले होते. याच काळात भुदरगड तालुक्यात ७२ रुग्णांची नोंद झाली. भुदरगड तालुक्यातील सर्वच्या सर्व रुग्ण स्थलांतरित आहेत. कोणत्याही स्थानिक नागरिकाला कोरोनाचा संसर्ग झाला नाही. २२ जून २०२० पर्यंत कोरोना संसर्गांमुळे एकाही मृत्यूची नोंद झालेली नाही. तसेच भुदरगड तालुक्यातील ७२ पैकी ६८ रुग्ण कोरोना मुक्त झाल्याचे कोल्हापूर आरोग्य अधिकारी यांनी जाहीर केले व त्यांचा निर्धारित संस्थात्मक विलगीकरण कालावधी पूर्ण करून घरी पाठवले आहे. ४ रुग्ण उपचार घेत आहेत. त्याची प्रकृती स्थिर असल्याचे कोरोना उपचार कक्षातून सांगण्यात आले.

ग्रामपंचायतीची भूमिका व कार्य:— केंद्र व राज्य शासनाने लॉकडाऊन घोषित केल्या नंतर शहरातील उद्योग व्यवसाय बंद झाले. लोकांचे रोजगार गेले. प्रसार माध्यमांनी कोविड-१९ च्या

बातम्यांनी भीतीचे वातावरण तयार केले. त्यामध्ये समाज प्रसार माध्यमांनी मोठी भर घातली. अफवा, खोट्या बातम्या व विशेष हेतूने प्रेरित काही समाजविघातक घटकांनी भीतीचे वातावरण तयार केले. परिणामी शहरातील लोकांनी मिळेल त्या साधनाने तर काहींनी चालत गावाकडे स्थलांतर सुरु केले. मार्च ते जून या तीन महिन्यांच्या काळात लाखो लोक विविध शहरातून ग्रामीण भागात स्थलांतरित झाले. अभ्यास क्षेत्रातील हजारो लोक रोजगार निमित्त देशाच्या विविध प्रांतात गेले होते. ते लॉकडाऊन लागू झाल्याच्या पहिल्या दिवसापासून गावी परत येण्यास सुरु झाले. आणि गावांच्यामध्ये ही कोविड-१९ संसर्गाचा धोका वाढला.

आपत्ती व्यवस्थापन समिती:- कोरोना च्या संदर्भात महाराष्ट्र शासनाच्या मार्गदर्शक धोरणानुसार जिल्हा प्रशासनाने पंचायत समितीच्या सहकार्याने तहसीलदार, गटविकास अधिकारी यांच्या नेतृत्वाखाली प्रत्येक ग्रामपंचायत पातळीवर आपत्ती व्यवस्थापन समिती स्थापन केली. आपत्ती व्यवस्थापन समितीचे प्रमुख ग्रामपंचायत सरपंच तर सचिव ग्रामसेवक असतील. या समितीमध्ये गावातील पोलीस पाटील, आरोग्य उपकेंद्र प्रमुख, आरोग्य सेविका (आशा) व तीन विविध क्षेत्रात काम करणारे सामाजिक कार्यकर्ते याचा सदस्य म्हणून सहभाग असेल. आपत्ती व्यवस्थापन समितीने केलेली कार्ये - १. प्रत्येक ग्रामपंचायतीने स्थलांतरित लोकांना गावात प्रवेश देताना सक्तीचे अलगीकरण करण्यासाठी अलगीकरण कक्षाची व्यवस्था केली. २. अलगीकरण करण्यात आलेल्या व्यक्तीच्या निवासाची, भोजनाची, व स्वच्छ पाण्याची योग्य व्यवस्था करण्यात आली. ३. ग्रामपंचायत क्षेत्रात कोरोना (कोविड-१९) साथीचा संसर्ग होणार नाही यासाठी सतर्कता बाळगण्याचे व खबरदारीच्या उपाय योजना राबविण्यासाठी सहकार्य केले. ४. ग्रामपंचायत क्षेत्रात संचारबंदी आदेशाचे पालन करण्यास लोकांना प्रवृत्त केले. शिवाय लोकांच्याकडून संचारबंदी आदेशाचे उल्लंघन होणार नाही यासाठी समुपदेशक म्हणून कार्य केले. ५. ग्रामपंचायत क्षेत्रात कोरोना (कोविड-१९) साथीचा संसर्ग झाल्यास प्रशासनाला कळविले. शिवाय योग्य ती मदत प्रशासन व आरोग्य विभागाला केली.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या सर्व गावांमध्ये आपत्ती व्यवस्थापन समित्या कार्यरत आहेत. भुदरगड तालुक्यात कोरोना संसर्ग वाढल्यानंतर आपत्ती व्यवस्थापन समितीच्या कामाला गती आली.

संस्थात्मक विलगीकरण किंवा घरामध्ये विलगीकरण करण्यात आलेले व (कोविड-१९) साथीचे संसर्ग झालेली रुग्ण संख्या:-
तालिका २.

अ.क्र.	गा. पं. नाव	संस्थात्मक विलगीकरण	घरामध्ये विलगीकरण	संसर्ग झालेले	उपचारानंतर बरे झालेले
१.	आकुर्डे	२४	२	३	३
२.	आनाफबु.	२९	०	०	०
३.	एरंडपे	१९	५	५	५
४.	करडवाडी	२२	२	३	३
५.	पाचर्डे	१७	६	१	१
६.	पाटगाव	२३	१२	५	४
७.	वासानोली	२५	१०	३	३
८.	कडगाव	३२	०	२	२
९.	ममदापूर	२२	७	७	७
१०.	तांबाळे	३६	२	२	२
११.	टिक्केवाडी	३२	०	१	१

स्रोत: अभ्यासासाठी निवडलेल्या गावातील सरपंच ग्रामसेवक यांच्याकडून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे

वरील तालिकेत दर्शविलेली संख्या २२ जून २०२० पर्यंतची आहे. तालुक्यात कोरोनाचा पहिला रुग्ण आढळल्यानंतर

तालुक्यात येणाऱ्या लोकांचे प्रत्येक गावातील आपत्ती व्यवस्थापन समितीने सक्तीने पण दक्षतापूर्वक संस्थात्मक विलगीकरण किंवा घरी विलगीकरण करून वैद्यकीय अधिकाऱ्यांच्या निरीक्षणाखाली ठेवण्यात आले. कोरोना संसर्ग झालेल्या रुग्णाची माहिती आरोग्य विभागाला वेळेवर मिळाल्याने त्याच्यावर योग्यवेळी उपचार झाले. त्यामुळे जीवितहानी झाली नाही. शिवाय कोरोना साथीच्या संसर्गाचा मोठा धोका टाळता येणे शक्य झाले.

कोविड-१९ साथीच्या काळात ग्रामपंचायती अत्यंत महत्वाचे कार्य करित आहेत त्यामध्ये प्रामुख्याने पुढील कार्याचा समावेश होतो - १. ग्रामपंचायतने आपल्या निधीतून गावातील सर्व कुटुंबांना मास्क व हँड सॅनिटायजर वाटप केले. २. केंद्र शासन पुरस्कृत 'आरोग्य शेतू अॅप' ची माहिती लोकांना दिली जात आहे. ३. अंगणवाडी सेविका, आशा व प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील आरोग्य सेवक यांनी प्रत्येक गावामध्ये आरोग्य विषयक सर्वेक्षणात केले. गावातील प्रत्येक कुटुंबाची आरोग्य विषयक माहिती घेऊन त्यांना कोविड-१९ या साथीच्या रोगाबद्दल माहिती दिली. शिवाय कुटुंबातील आजारी व्यक्ती, लहान मुले व जेष्ठ नागरिक यांच्या नोंदी घेऊन त्यांची विशेष काळजी घेण्याच्या सूचना दिल्या. ४. गावामध्ये लोक सहभागातून स्वच्छता अभियान राबवले. गाव निर्जंतुकीकरण करण्यासाठी जंतुनाशक औषध फवारणी करण्यात आली. ५. सरकारी आदेशानुसार अन्नधान्य वाटप कार्यक्रम अत्यंत नियोजनबद्ध पध्दतीने राबवण्यात आला. गावातील प्रत्येक कुटुंबाला प्रती व्यक्ती ५ किलो तांदूळ वाटप, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांना एक किलो तुरडाळ व एक किलो हरभरा डाळ वाटण्यात आले आहे. ६. जन धन योजनेतून बँक खाते असणाऱ्या महिलांना केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या प्रती महिना (तीन महिने) ५०० रुपयाची मदतीची माहिती दिली.

शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत:- लॉकडाऊनच्या काळात शेतकऱ्यांची आर्थिक कोंडी झाली आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिकदृष्ट्या मदत करण्यासाठी केंद्र व महाराष्ट्र शासनाने तत्परतेने कोरोना पॅकेजची घोषणेनुसार प्रधानमंत्री शेतकरी सन्मान योजने अंतर्गत देशातील लाखो शेतकऱ्यांना प्रती वार्षिक ६ हजार रुपये तीन टप्प्यात देण्यात येतात. अभ्यासक्षेत्र गावातील प्रधानमंत्री शेतकरी सन्मान योजनेचे लाभार्थी संख्या पुढील-

तालिका क्र. ३

अ.क्र.	ग्रामपंचायत नाव	शेतकरी सन्मान योजनेचे लाभार्थी
१.	आकुर्डे	६८९
२.	आनाफ बु.	७९
३.	एरंडपे	१८९
४.	करडवाडी	३११
५.	पाचर्डे	१८४
६.	पाटगाव	२७८
७.	वासानोली	३२३
८.	कडगाव	४६७
९.	ममदापूर	२८४
१०.	तांबाळे	१७६
११.	टिक्केवाडी	४७२

स्रोत: <https://pmkisan.gov.in/>

अभ्यासक्षेत्रमध्ये अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या मोठी असल्याने वरील तालिकेतील लाभार्थी शेतकऱ्यांची संख्या मोठी आहे. लॉक डाऊनच्या काळात शेतकऱ्यांच्या खात्यामध्ये दोन हजार रुपये जमा झाल्याने त्यांना थोडासा आर्थिक दिलासा मिळाला आहे. केंद्र सरकारने प्रधानमंत्री किसान क्रेडिट कार्डची घोषणा करून अत्यल्प व्याज दराने शेतकऱ्यांना ३ लाख रुपयांपर्यंत राष्ट्रीयकृत बँकेत कर्ज मिळवून देण्याची हमी दिली.

कोल्हापूर जिल्ह्यात दुध उत्पादक संस्थांच्या माध्यमातून प्रधानमंत्री किसान क्रिडीट कार्डचे अर्ज भरून घेतले जाणार आहेत. कोल्हापूर जिल्हा परिषद कृषी विभागाने शेतकऱ्यांच्या हिताचे निर्णय घेऊन शेतकऱ्यांच्या बांधावर खते वाटपाचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. शेतीचा खरीप हंगाम सुरु होत असल्याने बी बियाणे, खाते, शेती अवजारे, वेळेवर मिळावी यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.

ग्रामीण भागातील शाळा बंद आहेत. संशोधनासाठी निवडलेल्या ११ गावातील सर्वच १४ शाळा बंद आहेत. ९ शाळा कोरोना संशयित रुग्णांसाठी अलगीकरण कक्ष म्हणून वापरण्यासाठी प्रशासनाने ताब्यात घेतल्या होत्या. विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित आहेत. ऑनलाईन शिक्षणाचा किंवा दिशा अॅपचा फारसा उपयोग होत नाही.

प्रदीर्घ लॉकडाऊनमुळे व शहरातून आलेल्या लोकांच्यामुळे ग्रामीण कुटुंबव्यवस्थेवर ताण वाढला आहे. त्यामुळे कौटुंबिक कलहाच्या घटनांमध्ये वाढ झाली आहे. महाराष्ट्र शासनाने राबविलेला 'तंटामुक्त गावं' योजनेनुसार प्रत्येक गावांमध्ये तंटामुक्त समिती स्थापन झाली आहे. या समितीच्या माध्यमातून गावातील कौटुंबिक कलह ग्राम पातळीवर सोडवण्यासाठी प्राधान्य दिले जात आहे.

निष्कर्ष:- भारतामध्ये कोविड-१९ महामारी व संरक्षणात्मक उपाय योजना म्हणून एकूण चार टप्प्यात ६८ दिवसाचा दीर्घ लॉकडाऊन व त्यांतर चालूच असणारे अनलॉकडाऊनमुळे अर्थव्यवस्थेसह सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, कौटुंबिक अशा समाजव्यवस्थेच्या विस्कळीत झाल्या आहेत. संशोधनासाठी निवडलेल्या ११ गावांमध्ये फक्त ६ दिवसात ३२ रुग्ण आढळून आले.

पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून केंद्र व राज्य सरकारने ग्राम सहभागाने प्रभावी उपाय योजना केल्या आहेत. त्यामुळे अभ्यास क्षेत्रामध्ये शून्य मृत्यू, व रुग्ण बरे होण्याची टक्केवारी ९६.७८ टक्के आहे म्हणजेच कोरोनाचा प्रभाव नियंत्रणात आहे. पण कोरोनाची भीती व दीर्घ लॉकडाऊन यामुळे ग्रामीण भागावर गंभीर परिणाम झाल्याचे स्पष्ट जाणवते आहे.

ग्रामीण भागातील लोकांना कोविड-१९ महामारीपासून बचाव करण्यासाठी आरोग्य विभागाकडून आरोग्य सर्वेक्षण व लोकांना कोविड-१९ माहिती देण्यात आली. ग्रामपंचायतकडून ग्राम स्वच्छता, जंतुनाशक फवारणी व मास्क व शॉनिटायजर वाटप करण्यात आले. गरीब लोकांना गरीब कल्याण योजनेतून अन्नधान्य वाटप करण्यात आले. महिलांना जनधन योजना, शेतकरी सन्मान योजना व किसान क्रिडीट कार्ड ग्रामीण लोकांना आर्थिक दिलासा दिला. कृषी विभागामार्फत खरीप हंगामासाठी शेतकऱ्यांना खते, बी बियाणे, शेती अवजारे वेळेत उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. ग्रामीण विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित आहेत. कौटुंबिक कलहात वाढ झाल्याने ते सोडवण्यासाठी तंटामुक्त समिती कार्य करीत आहे.

संदर्भ :-

1. Joshi, R. P., Narwani G. S. (2016), *Panchayat raj in India Emerging Trends Across the states*, Rawat Publication, New Delhi.
2. भाटकर व्ही. एच., *निमकर निलेश, (२०१२) ग्रामीण विकासाचा मार्ग: पंचायत राज, प्रशाण पब्लिकेशन्स, जळगाव.*
3. *भालबा विभूते (२००४), पंचायत राज व्यवस्था, मनोविकास प्रकाशन, मुंबई.*
4. Aarya Venugopal, Parvathy J, Evelyn Samuel, Ameena Kidwai, *Voices of the Invisible Citizens A Rapid Assessment on the Impact of Covid-19 Lockdown on Internal Migrant Workers*, Jan sahas, 2020..
5. Domenico Cucinotta, Maurizio Vanelli, *WHO Declares Covid-19 a Pandemic*, National Library Of Medicine, 2020.
6. Roshan Kishore and Abhishek Jha, *Economic impact of Covid-19 pandemic to vary in sectors*, Hindustan Times, New Delhi, Jun 14, 2020.
7. <https://www-censusindia-co-in/subdistrict/bhudargad&taluka&kolhapur&maharashtra&429>
8. <https://www-who-int/emergencies/diseases/novel&corona>
9. <https://arogyamaharashtra-gov-in/1175/NovelCorona>
10. <https://www-iipsindia-ac-in/content/covid&19&information>
11. <https://kolhapur-gov-in/en/tehsil/>
12. <https://zpkolhapur-gov-in/vkjsX:&foHkx>
13. <https://pmkisan-gov-in/>

कोविड-१९ आणि महाराष्ट्रातील स्थलांतरीत मजुरांच्या आर्थिक आणि सामाजिक समस्या

डॉ. रमजान फ. मुजावर, सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज ऑफ आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स, सातारा.
डॉ. शैलजा का. माने, प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख, लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज ऑफ आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स, सातारा.

सारांश:- कोरोना विषाणूचा उगम चीन देशातील वूहान शहरामध्ये ऑक्टोबर हजेर्या मध्ये झाला. तेव्हा त्याची तीव्रता एवढी लक्षात आली नाही तोपर्यंत देशविदेशातून पर्यटकांमधून व प्रवासातून या विषाणूचे संक्रमण झाले होते आणि २०० पेक्षा अधिक देश विषाणूत बळी पडून महामारीच्या संकटाला तोंड देत आहेत. कोविड-१९ म्हणजे कोरोना विषाणूने संपूर्ण जगभर थैमान घातले असून मृत्यूचा तांडवच सुरु केला आहे. महाराष्ट्राबाहेरच्या राज्यातून कामासाठी पोट भरायला आलेले मजूर दिल्ली, सुरत, चेन्नई, हैद्राबाद, उत्तर प्रदेश, बिहार, बंगाल व इतर ठिकाणी जाण्यासाठी धडपडत आहेत. महाराष्ट्रापुढे मुख्यता: दोन मोठ्या समस्या आहेत त्या म्हणजे आरोग्याची समस्या व अर्थव्यवस्थेची विस्कटलेली घडी. आणि यातच तिसरी समस्या निर्माण झाली आहे ती म्हणजे स्थलांतरित मजुरांच्या समस्या. यामध्ये आर्थिक व सामाजिक समस्यादेखील समाविष्ट असलेल्या दिसून येतात. याचाच अभ्यास संशोधकांनी या संशोधनपर पेपरमध्ये केला आहे.

पारिभाषिक शब्द:- कोविड-१९, स्थलांतरीत मजूर, आर्थिक व सामाजिक समस्या.

प्रस्तावना:- कोविड-१९ म्हणजे कोरोना विषाणूने संपूर्ण जगभर थैमान घातले असून मृत्यूचा तांडवच सुरु केला आहे. याचा उगम जेव्हा चीन देशातील वूहान शहरामध्ये ऑक्टोबर २०१९ मध्ये झाला. तेव्हा त्याची तीव्रता एवढी लक्षात आली नाही तोपर्यंत देशविदेशातून पर्यटकांमधून व प्रवासातून या विषाणूचे संक्रमण झाले होते त्यामुळे २०० पेक्षा अधिक देश या विषाणूला बळी पडून महामारीच्या संकटाला तोंड देत आहेत. यावर अद्यापही लस सापडली नाही पण संशोधन चालू आहे. त्यामुळे लॉकडाऊन सारखे उपाय अमलात आणण्याचे काम चालू आहे. अमेरीकासारखा प्रगत देश देखील कोरोनापुढे हतबल झाला आहे. इटली, स्पेन रशिया व इतर देश कोरोनाबाबरोबर लढत आहेत. तेव्हा भारत देशासमोरही कोरोनाचे मोठे संकट असून आजच्या घडीला भारत हा १३६ कोटीचा देश म्हणून जगाच्या नकाशावर तिसऱ्या क्रमांकावर कोविड बाधित असलेला दिसून येतो. भारतातील विविध राज्यात देखील कोरोनाबाधितांची संख्या प्रचंड प्रमाणात वाढत असलेली दिसून येते. महाराष्ट्र राज्यात देखील कोरोना बाधितांची संख्या जास्त आहे. महाराष्ट्राची राजधानी मुंबई याठिकाणी ही संख्या २ लाखापेक्षाही जास्त दिसून येते. अनेक उद्योगधंद्यांना संधी असणारी आणि मजुरांना रोजगार उपलब्ध करून देणारी मुंबई ही या विषाणूमुळे अगदी हतबल झाली आहे. रोजची वाढती लोकसंख्या आणि स्थलांतरीत मजूर यांच्या समस्यांमुळे महाराष्ट्राचे आर्थिक व सामाजिक कंबरडे मोडले आहे. हाताला काम नाही त्यामुळे पैसा नाही त्यामुळे पोटाला खायला अन्न नाही अशी अवस्था मजुरांची झाली आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रात स्थलांतरीत मजुरांच्या समस्या हा वेगळाच विषय झाला आहे.

एकीकडे अत्यंत वेगाने कोरोनाची लागण फैलावत आहे आणि अशावेळी कोट्यवधी लोक स्वतःच्या सुरक्षिततेसाठी घरात बसलेले आहेत. तर महाराष्ट्रातील विशेषतः मुंबईतील हजारो मजूर जीवावर उदार होवून रस्त्यावर आले आहेत. जीवाचे कमी जास्त होईल या भीतीने गावाकडे परत जाण्यासाठी वाहने सोडा म्हणून रस्त्यावर गर्दी करत आहेत. महाराष्ट्राबाहेरच्या राज्यातून कामासाठी पोट भरायला आलेले मजूर दिल्ली, सुरत, चेन्नई, हैद्राबाद, उत्तर प्रदेश, बिहार, बंगाल व इतर ठिकाणी जाण्यासाठी धडपडत आहेत.

भारत देशापुढे व विशेषतः महाराष्ट्रापुढे मुख्यतः दोन मोठ्या समस्या आहेत त्या म्हणजे आरोग्याची समस्या व अर्थव्यवस्थेची विस्कटलेली घडी. आणि यातच तिसरी समस्या निर्माण झाली आहे ती म्हणजे स्थलांतरित मजुरांच्या समस्या. याचाच अभ्यास संशोधकांनी या संशोधनपर पेपरमध्ये केला आहे.

महाराष्ट्रातील कोविड-१९ ची परिस्थिती:- महाराष्ट्रातील कोरोना विषाणूचा उद्रेक ९ मार्च २०२० रोजी सुरु झाला होता. या दिवशी महाराष्ट्र राज्यात कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे होणाऱ्या साथीच्या आजाराला पहिली नोंद झाली होती. सध्या महाराष्ट्र हे देशातील कोरोनाचे सर्वाधिक प्रभावित झालेले राज्य म्हणून ओळखले जात असून २,३८,४६१ (११ जुलै २०२०) लोक कोरोनाबाधित असलेले दिसून आले आहे.

उद्दिष्टे:- १) कोविड-१९ च्या संदर्भात अभ्यास करणे. २) स्थलांतरीत मजुरांच्या आर्थिक समस्याबाबत अभ्यास करणे. ३) स्थलांतरीत मजुरांच्या सामाजिक समस्यांबाबत अभ्यास करणे.

गृहीतके:- १) कोविड-१९ मुळे महाराष्ट्रातील मजुरांचे स्थलांतर झाले. २) मजुरांना काम नसल्यामुळे स्थलांतर झाले.

संशोधन पद्धती:- सदर संशोधन पेपर हा दुय्यम सामुग्रीवर आधारित आहे त्यामध्ये पुस्तके, इंटरनेट वृत्तपत्रे, व्हिडीओ, मासिके ई.चा वापर करण्यात आला आहे. भारत देशातील महाराष्ट्र राज्य हे आर्थिकदृष्ट्या विकसित व उद्योगधंदे निर्माण करणारे ठिकाण असून आंतरराष्ट्रीय विमानतळ म्हणून देखील ओळखले जाते. मुंबई ही महाराष्ट्राची राजधानी आहे. कोविड-१९ मुळे मुंबईची लोकल, रेल्वे, विमानसेवा सर्वकाही थांबले आहे व महाराष्ट्रात पोट भरण्यासाठी आलेल्या सर्वाधिक मजुरांचे जीवन अचानक ठप्प झाले आहे तेव्हा या समस्येचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकांनी दुय्यम सामुग्रीचा वापर करून कोविड-१९ मुळे महाराष्ट्रातील स्थलांतरित मजुरांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास या संशोधन पेपर मधून करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महाराष्ट्रातील काम करणारे मजूर:- मुंबई, दिल्ली याठिकाणी हमखास लोकांना कामधंदा मिळतो. हाताला काम व पोटाला अन्न हे मिळतेच ही खुणगाठ बांधून परराज्यातून भरपूर मजूर कामासाठी म्हणून मुंबईमध्ये येतात. आर्थिकदृष्ट्या मागास भागातून अनेक लोक मोठ्या शहरात स्थलांतरित होतात. त्यापैकीच महाराष्ट्र हे एक राज्य आहे. २००१ च्या सरकारी आकडेवारीनुसार भारत देशात १४ कोटी स्थलांतरीत मजूर आहेत. देशातील काही राज्ये गरीब आहेत त्यामुळे पोट भरण्यासाठी स्वतःचे घरदार सोडून धडपडत दूर राज्यात म्हणजे महाराष्ट्रात आले आहेत. भारतात २२ मार्च २०२० रोजी जनता कर्फ्यू घोषित केला होता व लगेचच २५ मार्च २०२० पासून संपूर्ण भारत देश लॉकडाऊन म्हणून घोषित केला त्यामुळे या मजुरांना आपल्या गावाकडे परतण्यासाठी वेळच मिळाला नाही. त्यामुळे भयभीत होवून व जीवाचे बरेवाईट होईल या भीतीने रोजगार सोडून आपल्या गावाकडे जावू लागले. पुन्हा काम मिळेल याची खात्री नाही म्हणून भीतीने हे मजूर गावाकडे चालले पण

सर्वकाही बंद असल्याने व गावी जाण्याची व्यवस्था नसल्याने अनेक समस्या या मजुरांच्या समोर उभ्या राहिल्या या समस्या पुढीलप्रमाणे पाहता येतील.

महाराष्ट्रातून स्थलांतरित झालेल्या मजुरांच्या आर्थिक समस्या:— महाराष्ट्रातील मजुरांपुढे कोविड-१९ मुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या पण मानवाला ज्या मुलभूत गरजा म्हणजेच अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य व शिक्षण या विषयक तर त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांतर्गत अनेक समस्या निर्माण झाल्या. पण त्याचबरोबर त्यांच्या मानसिक, शारीरिक व कौटुंबिक समस्या देखील निर्माण झाल्या परंतु सदर संशोधन पेपरमध्ये आर्थिक व सामाजिक समस्यांच्या अभ्यास केला आहे.

स्थलांतरित मजुरांच्या आर्थिक समस्या:—

१) **बेरोजगारी:** बऱ्याच मजुरांचे पोट हे हातावरचे आहे. ५५ टक्के मजूर हे दरदिवशी २०० ते ४०० रु. मजुरी मिळवून आपल्या कुटुंबाची गुजराण करतात व ३५ टक्के मजूर हे दरदिवशी ४०० ते ६०० रु. इतकी मजुरी मिळवतात. या मजुरीतून आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करून त्यातील काही रक्कम आपल्या गावाकडे पाठवतात. पण अचानक कोविड-१९ च्या संकटामुळे देश लॉकडाऊन झाला व या मजुरांचा उद्योगधंदा बंद झाला. व्यवसाय चालकांचे व्यवसाय थांबले. पुन्हा हे व्यवसाय कधी सुरु होतील? किती कालावधी लागेल? हे कोणालाच माहीत नाही. त्यामुळे मृत्यूचे भय तर होतेच. त्यामुळे जीवाला घाबरून हे मजूर हाताचे काम सोडून आपल्या गावी स्थलांतरित झाले. त्यामुळे जेथे गेले तेथे काम नाही. पूर्वीचे काम मिळेल याची खात्री नाही त्यामुळे बेरोजगारी वाढलेली दिसून येते.

२) **गरिबीत वाढ:**— भारताची लोकसंख्या १३६ कोटी आहे आणि त्यामध्येच गरिबी, दारीद्रय, निरक्षरता यांचेही प्रमाण जास्त आहे. अशा परिस्थितीमुळे मजुरांना कोविड-१९ मुळे गरीबीचे दुष्टचक्र त्यांच्या मागे लागलेले दिसून येते. कोविड-१९ च्या कालावधीत ४२ टक्के स्थलांतरित मजुरांच्या घरात अन्नाचा कण नाही. ६६ टक्के मजूर घर चालवू शकत नाहीत त्यामुळे नैराश्यपोटी आत्महत्याही वाढू लागल्या.

३) **कर्जबाजारीपणा वाढण्याची शक्यता:**— परराज्यातील मजूर पोट भरण्यासाठी महाराष्ट्रात आले. रात्रदिवस काबाडकष्ट करून आपले कुटुंब व गावाकडच्या लोकांची काळजी घेत होते. यासाठीच स्वतःच्या गरजा किंवा कुटुंबातील सणसमारंभ, लग्न पार पडण्यासाठी किंवा वाहन घेण्यासाठी जवळ-जवळ ३१ टक्के मजुरांनी कर्ज घेतले आहे. हे कर्ज सावकारांचे आहे. रोजगार गेल्याने कर्ज कसे फेडायचे हा त्यांच्यासमोर मोठा प्रश्न आहे. ७९ टक्के मजूर भविष्यात हे कर्ज फेडू शकणार नाहीत. ५० टक्के मजुरांना सावकारांच्या गुंडाकडून मारहाण होईल याची भीती वाटते आहे. ८३ टक्के मजुरांना काम मिळणार नाही याची चिंता वाटते आहे. त्यामुळे काढलेल्या कर्जावरचा व्याजदर सावकारी पद्धतीने वाढतच राहणार व रोजच्या जगण्यासाठी कर्ज काढतच रहावे लागणार म्हणजे सतत कर्जबाजारीपणा वाढतच राहणार याची भीती वाटत आहे

४) **उद्योगधंदे व कारखाने बंद होतील:**— जे कारखाने व उद्योगधंदे छोट्या प्रमाणात आहेत परंतु या कारखान्यांची कर्जे मोठी आहेत असे कारखाने पुन्हा सुरु होताना मंद गतीने होतील. कुशल कामगार स्थलांतरित झाले आहेत. त्यामुळे या उद्योगधंद्यातील किंवा कारखान्यातील उत्पादन थांबले आहे. या कामगारांच्यावर कर्जाचे ओझे आहे आणि काम सुरु झाले नाही तर हे कामगार त्यांच्यावर असलेली कर्जे कशी फेडणार? आणि हे कामगार पुन्हा येतील तेंव्हा त्यांना काम मिळेलच याची खात्री

नाही. म्हणजे कामगारांच्या स्थलांतरामुळे उद्योगधंदे व कारखाने बंद होण्याची भीती निर्माण होत आहे.

५) **खरेदीशक्ती कमी होईल:**— महाराष्ट्रातील अनेक मजूर कारखाना, हॉटेल, बांधकाम अशा अनेक ठिकाणी मजूर म्हणून काम करत आहेत. कोविड-१९ मुळे, लॉकडाऊननंतर बांधकाम बंद झाले, उद्योगधंदे, दुकाने, हॉटेलस बंद झाली. त्याचा परिणाम या मजुरांच्या रोजगारावर झाला. रोजगार नसल्यामुळे घरभाडे, किराणा माल, पालेभाजी, दुध अशा जीवनावश्यक गोष्टी विकत घेण्याची त्यांची क्षमता नष्ट झाली म्हणजेच त्यांची मागणी कमी झाली. उत्पन्नाचे मार्ग बंद झाल्याने खरेदीक्षमता हळूहळू कमी होवू लागली आणि हे असेच सुरु राहिले तर भविष्यात देखील खरेदीशक्तीवर वाईट परिणाम होईल म्हणजेच ती घटेल. तसेच हे सर्व पुन्हा कधी सुरु होईल याचीही त्यांना शाश्वती नसल्यामुळे अनेक मजुरांनी आपल्या घराची वाट धरली.

६) **भूकबळी वाढेल:**— मजुरांचे शरीर धडधाकट असूनही त्यांच्या हाताला काम नसेल तर भूकबळीचे प्रमाण वाढेल. कारण हाताला काम नाही म्हणून जवळ पैसा नाही आणि पैसा नसल्याने कुटुंबाचा व स्वतःचा उदरनिर्वाह ते करू शकत नाहीत. काम नसल्याने उत्पन्न मिळणार नाही परिणामी आवश्यक वस्तूची खरेदी ते करू शकणार नाहीत. त्यामुळे अन्नाशिवाय मरण म्हणजे भूकबळीचे प्रमाण वाढेल.

७) **कुपोषण वाढेल:**— मुलाला जन्म देणाऱ्या मातेला सकस आहार मिळाला नाही तर पोटातील मुल कुपोषित व रोगट जन्माला येईल. हा सकस आहार खरेदी करण्यासाठी त्यांच्याकडे पुरेसा पैसा असणे गरजेचे आहे आणि हा पैसा रोजगाराशिवाय मिळू शकत नाही. ज्या बालकांना जन्म दिलेला आहे त्या बालकांना सकस, समतोल व चौरस आहार मिळू शकला नाही तर ही बालके अन्न-पाण्याविना कुपोषित होतील व कुपोषित बालकांचे जन्मापूर्वी व जन्मानंतरचे मृत्यूचे प्रमाण वाढेल.

अशा प्रकारे कोविड-१९ मुळे स्थलांतरित मजुरांच्या समोर वरील आर्थिक समस्या भेडसावत आहेत त्याचबरोबर सामाजिक समस्या कोणत्या निर्माण होतील त्या पुढीलप्रमाणे पाहू.

स्थलांतरित मजुरांच्या सामाजिक समस्या:— कोविड-१९ मुळे स्थलांतरित मजुरांच्यापुढे फक्त आर्थिक समस्या नसून त्यांना आरोग्यविषयक, मानसिक व शारीरिक समस्यांना देखील तोंड द्यावे लागेल. म्हणजेच त्यांना सामाजिक समस्यांनाही तोंड द्यावे लागेल. या समस्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) **आत्महत्यांचे प्रमाण वाढेल:**— कोविड-१९ मुळे अचानक सर्व मानवी व्यवहार बंद पडले. मजुरांना त्यांचे काम सोडवावे लागले आणि हे काम अनिश्चित काळासाठी थांबल्यामुळे त्यांचे काम गेले आहे. कोणतीही कल्पना नसल्याने आणि आयुष्याची चाके थांबल्याने त्यांना नैराश्य आले आहे. काढलेली कर्जे फेडू शकणार नसल्याने नैराश्येते ते आत्महत्याकडे वळत असल्याचे दिसून येत आहे. गुजरातमध्ये ६ मजुरांनी तर राजस्थानमध्ये ३ मजुरांनी रोजगार गेल्याने आत्महत्या केली आहे. हळूहळू हे प्रमाण वाढत जाईल असा संभाव्य धोका दिसून येत आहे.

२) **गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढेल:**— काही वेळा मजूर सद्दृढ व कुशल असूनही त्याला रोजगार मिळत नाही. दिवसाला २०० ते ४०० रु. वेतन मिळवून कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करायचा असा दिनक्रम चाललेल्या मजुरांना रोजगार नसल्याने जवळ पैसे नाहीत. परिणामी स्वतःचे व कुटुंबाचे पोट भरणे मुश्कील होते. अशावेळी हे मजूर कुटुंबातील लोकांचे पोट भरण्याची भ्रांत असल्याने शेवटी गुन्हेगारीकडे वळतील. त्यांच्याकडून चोऱ्या, दरोडे असे प्रकार होत राहतील परिणामी गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढत जाईल.

३) **व्यसनाधीनता वाढेल:**— स्थलांतरित मजुरांचा कल हा कामामध्ये कौशल्य वाढविणे आणि व्यसनाधीनतेकडे असतो पण तो कमी प्रमाणात असतो. पण रोजगार नसल्याने त्यांना नैराश्य येते व हे नैराश्य किंवा दुःख: विसरण्यासाठी आणि कामामुळे येणारा थकवा घालविण्यासाठी तसेच जीवाला एक थोडासा विरंगुळा मिळण्यासाठी ते व्यसनाकडे वळतात यामधूनच त्यांच्यामध्ये व्यसनाधीनता वाढत जाईल.

४) **मजुरांची मुले शिक्षणापासून वंचित राहतील:**— स्थलांतरित मजुरांनी कोविड-१९ मुळे सध्या आपल्या कामाच्या ठिकाणावरून गावाकडे स्थलांतर केले आहे. त्यांची मुले ज्याठिकाणी शिकत होती त्याठिकाणी त्यांचा प्रवेश हा निश्चित झालेला असतो आणि सर्व कागदपत्रे (जन्माचा, शाळा सोडल्याचा दाखला) या शाळेतच जमा झालेली असतात. अशावेळी रोजगार गेल्यावर १००० मैल दूर असलेल्या आपल्या मुळ गावी पुन्हा ते जावू शकत नाहीत. परिणामी पुन्हा ही कागदपत्रे मिळविणे व आपल्या मुळ गावी जावून पुन्हा मुलांना नवीन शाळेत प्रवेश घेऊन देणे यासाठी त्यांना आर्थिक समस्येला तोंड द्यावे लागते. अपुऱ्या कागदपत्रावर आपल्या मूळगावातील शाळेत मुलांचे प्रवेश होवू शकत नाहीत आणि अशा परिस्थितीमुळे मजूरही मुलांच्या शिक्षणाला फारसे महत्त्व देणार नाहीत. परिणामी या मजुरांच्या मुलांना शिक्षणापासून मुकावे लागेल म्हणजेच त्यांची मुले शिक्षणापासून वंचित राहतील व निरक्षरता वाढत जाईल.

५) **असंघटीत क्षेत्राला तडाखा बसेल:**— असंघटीत क्षेत्रात काम करणारे लोक त्यामध्ये शिक्षा चालविणारे, हातगाडीवाले, रस्त्यावर खेळणी विकणारे, वडापाव व चहा गाडेवाले, रस्त्यावर भाजी विकणारे, वेटर, गैरजवाले, मॉलमध्ये काम करणारे तरुण-तरुणी, कागद व काच भंगार गोळा करणारे, बांधकाम क्षेत्रातील मजूर, अर्धकुशल, अकुशल कामगार, हातावर पोट भरणारे यांना मोठा तडाखा बसेल. बँक कर्जे सतावतील, घरभाडे परवडणार नसल्याने ते स्थलांतर करून आपल्या गावाकडे जातील व त्याठिकाणी त्यांना त्यांचे काम उपलब्ध नसल्याने मोठ्या प्रमाणात प्रश्न निर्माण होईल.

६) **मानसिकता ढासळेल:**— कोविड-१९ नंतर मजुरांची व समाजातील लोकांच्यामधील सहनशीलता संपेल. काम नसल्याने व आर्थिक अडचणीमुळे नैराश्य येईल. पटकन राग येणे, भांडणे होणे, मारामाऱ्या, दंगली वाढतील, लोकांचे स्वतःच्या मनावर नियंत्रण राहणार नाही, चिडचिडेपणा वाढेल, मनोरुग्ण, मनोविकृती वाढेल, मानसिकता ढासळून संयम संपेल. परिणामी अनेक समस्या निर्माण होतील.

७) **अन्नधान्य पुरवठा (रेशनिंग) मिळण्यात आलेल्या अडचणी:**— २००१ च्या सरकारी आकडेवारीनुसार १४ कोटी स्थलांतरित मजूर देशात आहेत. काही राज्ये गरीब आहेत आणि अशा राज्यातून हे मजूर कामासाठी प्रगत राज्यात आले आहेत. मुंबई, दिल्ली, गुजरात, सुरत याठिकाणी काम करणारे मजूर स्थलांतरित होवून पायी चालत गेले. रेल्वे स्टेशनवर राहिले. शहराबाहेर, मोकळ्या जागेत तातुत्या छावण्या उभारून याठिकाणी त्यांना ठेवण्यात आले. त्यांना अन्नधान्य मोफत वाटप करताना रेशनकार्ड नसणारे अनेक मजूर असल्याने रेशनिंग मिळण्यात त्यांना अडचणी आल्या. त्यासाठी पैशाची लुटही झाली त्यामुळे वेळेत व पुरेसे दर्जेदार अन्नधान्य मिळाले नाही.

८) **मजुरांच्या खात्यावर जमा होणाऱ्या रकमेत निर्माण झालेल्या समस्या:**— केंद्र सरकारने २४ मार्च २०२० रोजी स्थलांतरित मजुरांच्या खात्यावर राज्यसरकारकडून पैसे जमा होतील असे सांगितले होते. परंतु ९४ टक्के मजुरांच्याकडे श्रमिक

ओळखपत्र नाही त्यामुळे हे ३२ हजार कोटी रु. राज्यसरकारकडे तसेच आहे. त्यामुळे मजुरांच्या खात्यावर जमा होणारे पैसे किंवा रक्कम मिळण्यात अनेक अडचणी निर्माण होत आहेत.

९) **स्थलांतर करण्यासाठी लागणारे प्रमाणपत्र मिळविण्यात आलेल्या अडचणी:**— मजुरांना आपल्या गावाकडे जाण्यासाठी प्रवासासाठी पास काढणे आवश्यक असल्याने त्यांना आरोग्य चांगले आहे असे डॉक्टरांचे प्रमाणपत्र आवश्यक होते. त्यासाठी पोलीस ठाण्यात अर्ज देणे आवश्यक होते. त्यासाठी या मजुरांचे डॉक्टर, पोलीस व इतर अन्य लोकांकडून पैसे घेतले गेले आणि प्रमाणपत्र दिले गेले. त्यामुळे जे उपलब्ध पैसे होते ते देखील खर्च झाले. प्रवास करणाऱ्या १० लाख इच्छुक मजुरांसाठी ३२ रेल्वे सोडल्या होत्या. त्यामुळे स्थलांतर करण्यासाठी लागणारे प्रमाणपत्र मिळविण्यात या मजुरांना अनेक अडचणी आल्या.

१०) **सोशल डिस्टन्सिंगचा फज्जा उडाला:**— स्थलांतरित मजुरांना एका ठिकाणावरून स्वतःच्या गावाकडे जाण्यासाठी ज्या छावण्या समाजमंदिर, धर्मशाळा, शाळा याठिकाणी ठेवले गेले होते त्याठिकाणी गर्दी करून किंवा एकत्र ठेवण्यात आले. डॉक्टरांचे प्रमाणपत्र मिळविण्यासाठी व पोलीस स्टेशनला अर्ज जमा करण्यासाठी लांबच्या लांब रांगा लागल्या. रेल्वे स्टेशनवर मजुरांची गर्दी झाली. मास्क वापरले गेलेच असे नाही त्यामुळे सोशल डिस्टन्स ठेवला गेला नाही. त्यामुळे कोविड-१९ पसरण्यास या गोष्टी कारणीभूत ठरल्या.

११) **स्थलांतरित मजुरांची सामाजिक सुरक्षा आणि आरोग्याचा लाभ देणाऱ्या कायद्याचा अभाव:**— सध्या आपल्याकडे १९७९ चा कायदा अस्तित्वात आहे. या कायद्यांतर्गत देशातील ५ किंवा त्याहून अधिक स्थलांतरित मजूर आणि कंत्राटदार त्यामध्ये येतात. मोठा मजूरवर्ग कायद्याच्या बाहेर येतो यामुळे त्यांचा सामाजिक सुरक्षा आणि आरोग्याचा प्रश्न निर्माण होतो. सध्या ४१ वर्षांचे केंद्र सरकारने या मजुरांसाठी नवीन कायदा करण्याचा निर्णय घेतला आहे हा कायदा सामाजिक सुरक्षा आणि आरोग्याचे लाभ देणारा नवा कायदा करण्याचा केंद्र सरकारच्या निर्णयाचे स्वागत आहे. कारण यात विशिष्ट उत्पन्न मिळविणाऱ्या स्थलांतरित मजूर तसेच घरकाम करणाऱ्यांना लागू होणार आहे. उत्पन्नाची मर्यादा कायद्याद्वारे निश्चित होणार आहे. असंघटीत क्षेत्रातील मजुरांना, असंघटीत कामगारांना ओळख क्रमांक (U-WIN) देण्यात येणार आहे. ESIC चा फायदा या मजुरांना घेता येणार आहे.

अशाप्रकारे कोविड-१९ मुळे महाराष्ट्रातून स्थलांतरित मजुरांच्या विविध आर्थिक व सामाजिक समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात.

उपाययोजना:— १) स्थलांतरित मजुरांच्या गावी छोटे-छोटे उद्योगधंदे निर्माण करणे व विविध प्रकारच्या रोजगारांची निर्मिती करणे. २) सावकाराच्या कर्जाच्या विळख्यातून मजुरांची सुटका करणे. ३) मजुरांना त्यांच्या पूर्वीच्या कामाच्या ठिकाणी परत घेणे. ४) कोविड-१९ मुळे मजुरांच्या किंवा लोकांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी मोफत समुपदेशन केंद्र निर्माण करणे. ५) मजुरांच्या मुलांना ती जिथे असतील तेथे मोफत शिक्षणाची व्यवस्था करणे. ६) सामाजिक संस्थांकडून मजुरांचे मानसिक आरोग्य वाढविणे. ७) नवीन कायदा तयार करून त्वरित अमलात आणणे.

निष्कर्ष:— कोविड-१९ मुळे जगासमोर एक मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे त्यामुळे त्याचे वाईट परिणाम देशात आणि देशातील विविध राज्यावर झालेले दिसून येत आहेत. विशेषतः महाराष्ट्र राज्यात कोरोनाबाधितांची संख्या प्रचंड प्रमाणात वाढत आहे. त्यामुळे राज्यातील मुंबई आणि इतर मोठ्या शहरांमध्ये लॉकडाऊनमुळे सर्वकाही ठप्प झाल्याने विविध क्षेत्रातील मजूर

काम नसल्याने आपल्या गावी निघून गेलेले दिसून येत आहेत. या कोविड-१९ मुळे त्यांना विविध आर्थिक आणि सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागले आहे. सध्या कोरोनाबाधितांची संख्या जरी वाढत असली तरी जेव्हा ती नियंत्रणात येईल किंवा कमी होईल तेव्हा मात्र सरकारने या मजुरांच्याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. यासाठी सरकारने या मजुरांच्या रोजगारासाठी पुन्हा प्रयत्न करणे व त्यांचे जीवन पुन्हा सुरळीत चालण्यासाठी त्यांना मदत करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:-

१. महाराष्ट्र टाईम्स, २८ मे, २०२० (सुनील तांबे यांचा लेख)
२. महाराष्ट्र टाईम्स, ७ एप्रिल, २०२०, (हेरंब कुलकर्णी यांचा लेख)
३. सामाजिक कार्यकर्त्यांची पत्रे, २३, २४ मे, २०२०.
४. टाईम्स नाऊ, (Times Now) ९ मे, २०२०.
५. लोकमत, मुंबई, ६ मे, २०२०.
६. www-google-com
७. www-youtube-com

कोविड-१९ मध्ये शैक्षणिक ग्रंथालयाची भूमिका

प्रा. वर्षा एम. मेश्राम, ग्रंथपाल, आर. एम. पटेल, महिला कला महाविद्यालय, भंडारा मो. ८८६२०११९८४

सारांश :- उच्च शिक्षणामध्ये ग्रंथालयाची भूमिका ही खूप महत्त्वाची आहे. परंतु आज संपूर्ण विश्व हे कोरोनाच्या जाळ्यात सापडले आहे. सर्व शैक्षणिक संस्थांचे कार्य ठप्प आहेत. सर्वांकडे संचारबंदी (लॉकडाऊन) असल्यामुळे लोक आपल्या घरात बसून, चिंतित पडले आहे. विद्यार्थी, पालक, शिक्षक, यांच्या समोर भविष्याचा खूप मोठा प्रश्न पडला आहे. जगात कोरोनामुळे हाहाकार सुरू आहे. सर्व लोक या रोगापासून भयभीत झाले आहेत. विद्यार्थी आणि पालक यांना त्यांच्या परीक्षा आणि शिक्षणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. परंतु ह्या जगात जशा कोरोनाचा थैमानातून बाहेर पडण्यासाठी पोलीस, डॉक्टर्स, कर्मचारी प्राण धोक्यात घालून लढत आहेत. त्याचप्रमाणे ग्रंथालय हे एक असे ज्ञानाचे माहेरघर आहे. जे घरी बसलेल्या वाचकांना त्यांना सेवा व सुविधा देवून त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करीत आहे. आधुनिक तंत्रविज्ञानाच्या साहाय्याने उपभोक्त्यांना/वाचकांना नवीन तंत्रविज्ञानाविषयी माहिती देवून त्यांना हवी असलेली माहिती इंटरनेटच्या साहाय्याने उपलब्ध करून दिली जाते किंवा केले जाऊ शकते. या संशोधन पेपरमध्ये वाचकांचे समाधान कशाप्रकारे करता येईल याचा अभ्यास केला आहे. तसेच वेगवेगळ्या अद्यावत अशा माहिती संसाधनाविषयी ई रिसोर्सेसवर चर्चा केली आहे. विद्यार्थ्यांना कशाप्रकारे सेवा व सुविधा देता येईल याचा उलगाडा केला आहे.

मुख्य शब्द: ग्रंथालय, सामाजिक माध्यमे, सर्च इंजिन, ई-रिसोर्सेस

प्रस्तावना :- कोणत्याही शिक्षणसंस्थेचे/महाविद्यालयाचे हृदय हे त्या महाविद्यालयाचे ग्रंथालय असते. प्रत्येक ग्रंथालयाचे उद्दिष्टे वाचकांच्या गरजा योग्य त्या वेळी योग्य त्या सुविधा व सेवा देऊन कमीत कमी वेळात वाचकांचे समाधान करणे असते. ग्रंथालयाचे अनेक वाचक असतात.

आजची परिस्थिती लक्षात घेता वाचकांना इंटरनेटच्या माध्यमातून त्यांना हवी असलेली माहिती क्षणात उपलब्ध करून दिली जाते. याकरिता ग्रंथपालाची खूप मोठी भूमिका आहे. ग्रंथपाल आधुनिक सेवा व स्रोताच्या माध्यमातून जगातील कोणतीही माहिती क्षणात त्यांच्यासमोर हजर करण्याचे कार्य ग्रंथपालाच्या कौशल्यावर अवलंबून आहे. आज अनेक शैक्षणिक संस्था आपले कार्य अवरित चालू ठेवण्याकरिता ऑनलाईन बेबिनारच्या माध्यमातून मार्गदर्शन करीत आहे. झुम ऑप, टेलीग्रॅम ऑप, इ. माध्यमातून विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करीत आहे, व्हॉट्स ऑप, गुगल फॉर्म, गुगल क्लास रूम, च्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्या जाणून घेवून त्यांना ऑनलाईन मार्गदर्शन केले जात आहे. यामध्ये तंत्रविज्ञानाची (ICT) खूप मोठे योगदान आहे.

ग्रंथालयाची बदलती संकल्पना :- आधुनिक काळात ग्रंथालयाची जी पारंपारीक पद्धतीने चालविली जात होती ती संकल्पना पूर्णपणे बदललेली आहे. आता ग्रंथालय हे डीजीटल लायब्ररी म्हणून ओळखले जाते. ग्रंथालयाचे संगणकीकरण होवून आधुनिक तंत्रविज्ञानाच्या साहाय्याने सेवा व सुविधा ह्या विद्यार्थ्यांना दिल्या जातात. माहितीचा विस्फोट झाल्यामुळे संपूर्ण जगात एक आव्हानात्मक भूमिका निर्माण झाली आहे. ICT च्या प्रभावाने जगात कुठेही प्रसारीत झालेली माहिती वाचकांच्या मागणीनुसार क्षणात कमीत कमी वेळात त्यांना ती सेवा दिली जाते. यासाठी ग्रंथपालाला आधुनिक तंत्रविज्ञानाचे ज्ञान असणे आवश्यक असते. ग्रंथालय आता व्हर्च्युअल लायब्ररी, इन्फॉर्मेशन

सेंटर, डीजीटल लायब्ररी, क्लाउड बेस लायब्ररी या प्रकारे ग्रंथालये आता उदयास आले. पेपरलेस लायब्ररी, म्हणजेच थोडक्यात म्हणता येईल की ग्रंथालय ही इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाच्या साहाय्याने वाचकांना घरी बसल्या सेवा व सुविधा ह्या दिल्या जातात.

ग्रंथपालाची भूमिका :- आज कोरोनाच्या प्रभावाने ग्रंथपालासमोर एक आव्हानात्मक व महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे की, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षकांना ऑनलाईनच्या माध्यमातून मार्गदर्शन केले जात आहे. त्यांना ऑनलाईन सेवा सुविधा व साहित्याचे माहिती व मार्गदर्शन करणे ही ग्रंथपालाची महत्त्वाची भूमिका आहे. विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन वाचन साहित्य, वर्तमानपत्रे, मासिके, स्पर्धात्मक परीक्षांचे मार्गदर्शन तसेच करीयर गाईडन्स इत्यादी आधुनिक तंत्रविज्ञानाच्या माध्यमाने त्यांना मार्गदर्शन करून त्यांचे मानसिक समाधान करण्यात ग्रंथपालाची खूप मोठी भूमिका आहे. कारण कोरोनाच्या काळात सर्व आपल्या घरी शांत बसले असतांना काहीच्या मनात नैराश्याची भावना, भविष्याची चिंता यातून ग्रंथपालाच त्यांना आधुनिक सेवा व सुविधा देवून शैक्षणिक साहित्य याचे मार्गदर्शन मौलाचे आहे. कारण विद्यार्थ्यांना कुठले, E-resources, websites, apps ऑनलाईन शैक्षणिक अभ्यासक्रम याबद्दलची माहिती हे ग्रंथपालाच देऊ शकतात.

ग्रंथपालाद्वारे देण्यात येणाऱ्या सेवा व सुविधा :- ग्रंथपालाद्वारे सर्वात प्रथम त्यांना सामाजिक माध्यमे यांचे मार्गदर्शन केले जाते. ज्याद्वारे त्यांना विविध (Social Media) ची माहिती देवून त्यांचा कोरोनाच्या काळात खूप मोठा फायदा आहे.

ई-सामाजिक माध्यमे :- १. फेसबुक, २. ट्विटर, ३. लींकेडीन, ४. प्रिंटेरेस्ट, ५. इन्स्टाग्राम, ६. फ्लिकर, ७. गुगल डॉक्स, ८. रीसर्च गेट, ९. व्हॉट्स ऑप, १०. यु-टुब, ११. स्लाइड शेअर, १२. लाईव जर्नल, १३. ब्लॉग, १४. विक्की.

सेल्फ लर्निंग अप्लीकेशन :- १. गुगल क्लासरूम, २. गुगल फार्म, ३. झुम ऑप, ४. टेलीग्रॅम ऑप, ५. व्हिडीओ कॉन्फरन्सिंग, ६. मुडल, ७. ई-मेल.

या सर्व आधुनिक तंत्रविज्ञानाच्या नवीन माध्यमांचा उपयोग करून ग्रंथपालांनी कोरोनाच्या काळात त्यांच्याशी मोबाईलच्या माध्यमाने मार्गदर्शन केले आहे. त्यांनी ह्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक मार्गदर्शन केले आहे. त्यांना ह्या माध्यमाच्या माध्यमातून त्याचे समस्या जाणून घेऊन त्यांना शैक्षणिक वाचन साहित्याचे ऑनलाईन, वर्तमानपत्रे, पीडीएफ बुक्स, जर्नलस, त्यांना व्हॉट्स अपच्या माध्यमातून दिल्या आहेत. विद्यार्थ्यांना स्वतः कोणत्याही वाचन साहित्याची आवश्यकता असल्यास त्यांना अनेक समाजमाध्यमे व सर्च इंजिनची माहिती करून दिली.

उदा. **सर्व इंजिन** : १. गुगल, २. याहु, ३. Google scholar गुगल स्कॉलर, ४. Mamma ममा, ५. अल्टा-विस्टा, ६. Lycos लायकॉस, ७. Dogpile डॉपईल, ८. Hot-Bot हॉट-बॉट, ९. गुगल बुक्स, १०. गुगल अलर्ट्स, ११. गुगल इमेज, १२. पब मेड, १३. वर्ल्ड कॅट.

अशा अनेक प्रकारच्या आधुनिक सर्व इंजिनच्या माध्यमातून विद्यार्थी आपले वाचन साहित्य, संशोधनात्मक माहिती, जर्नल किंवा त्यांना असलेली माहिती ते कशा प्रकारे या माध्यमातून घरी बसल्या शोध घेवून ते आपली माहितीची गरज पूर्ण करू शकतात. तसेच या ग्रंथपालाच्या सेवाभावी वृत्तीमुळे वाचकांना त्यांचे वाचन साहित्याची गरज अत्यंत सोप्या पद्धतीने पूर्ण करता येते. कोरोनाच्या काळामध्ये अनेक अशा सेल्फ लर्निंग सिस्टमची विद्यार्थ्यांना माहिती करून दिली. ज्यामुळे अनेक ऑनलाईन शिक्षण अभ्यासक्रम ते घरी बसल्या पूर्ण करून ते आपल्या शैक्षणिक दर्जा, पात्रता वाढवू शकतात. मानव संसाधन, आय. आय.टी, एन.पी.टी.ई.एल., युजीसी यांच्या संयुक्त विद्यमाने अनेक ऑनलाईन कोर्स घरूनच करता येतात ते पुढीलप्रमाणे –

१. Swayam स्वयंम,
२. Moocs मुक्स इथे अनेक असंख्य कोर्स उपलब्ध आहेत. ज्याद्वारे अभ्यासक्रम पूर्ण करून नवीन ज्ञान कौशल्यात भर घालता येतो. तसेच अनेक E-resources ई-रीसोर्सिस उपलब्ध होऊ शकतील असे मानव संसाधन व भारत सरकार यांच्यातर्फे ई-संसाधने उपलब्ध करून दिली आहेत ते पुढीलप्रमाणे –

१. नॅशनल डीजीटल लायब्ररी,
२. INFLIBNET इन्फ्लिबनेट,
३. ई-पीजी पाठशाला,
४. शोधगंगा,
५. स्वयंमप्रभा,
६. विद्वान,
७. शोधगंगोत्री.

या सर्व संकेतस्थळावर सर्व ऑनलाईन वाचन साहित्य आहेत. जे तुम्हाला तुमच्या गरजेनुसार उपयोगात आणता येते. इतक्या प्रचंड प्रमाणात माहितीचा साठी उपलब्ध आहे की, वाचक आपल्या घरी बसून त्यांना त्यांची माहितीची गरज पूर्ण करता येते व वेळेचा सदुपयोग केला जाऊ शकतो. म्हणजे घरच्या घरी त्यांचे अर्धवट राहिलेले कार्य पूर्ण करता येते. तसेच ग्रंथपालाद्वारे त्यांना ऑनलाईन मोबाईलच्या मदतीने सेवा दिल्या जातात. जसे १. Reference Serive संदर्भ सेवा, २. कॅस सेवा प्रचलित जागृकता सेवा, ३. SDI निवडक माहिती प्रसरण सेवा, ४. इंटरनेटद्वारे माहिती शोधून पाठविणे.

ई रीसोर्सिस ई-बुक्स – १. ई-बुक्स, २. ई-जर्नल, ३. ई-नकाशे ४. ई-थेसीस, ५. ई-न्युज पेपर, ६. ई-ऑडीओ, ७. ई-व्हिडीओ, ८. ई-कॉन्फरन्स, ९. ई-लर्निंग सिस्टम.

महाविद्यालयामध्ये INFLIBNET N-LIST सर्व ग्रंथालयामध्ये असतेच त्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांचा ई-मेल आयडी व पासवर्ड दिलेला असतो. ते त्यांच्या मोबाईलवर N-List मध्ये उपलब्ध असलेल्या वाचन साहित्याचा उपयोग करू शकतात. त्यामुळे त्यांना माहितीची कमतरता भासूच शकत नाही. N-List मध्ये संपूर्ण साहित्य e-resources उपलब्ध आहेत. तसेच शोधगंगा, शोधगंगोत्रीचा उपयोग करून तुम्ही तुमच्या संशोधनाचे कार्य पूर्ण करू शकता. त्यामुळे N-list, UGC Infonet, Delnet, NDL यामुळे विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाच्या अडचणी आरामात सोडविल्या जातात. म्हणून ग्रंथपाल आणि ग्रंथालय यांची फार मोठी भूमिका आहे. N-List मध्ये ६५००० ई-जर्नल आणि २००००० ई बुक्स उपलब्ध आहे.

युजीसे ने पुढील काही महत्वपूर्ण लॉक विद्यार्थ्यांसाठी घरी राहून अभ्यास करण्याकरिता उपलब्ध करून दिल्या आहेत. उदा.

Swayam.gov.in,

Rtmnu-eshiksha.in/content/document/

<https://swayamprabha.gov.in>,

<https://www.youtube.com/>

पुस्तके, नियतकालिके ही ई-स्वरूपात प्रकाशित होत असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांना हवी माहिती ती कमीत कमी वेळेत इंटरनेटच्या साहाय्याने मिळविता येते. परंतु त्याकरिता आपल्याला website, लॉक याची माहिती असणे आवश्यक असते. हे फार महत्वाचे कार्य आहे. ज्ञानाच्या अथांग सागरातून नेमकी माहिती शोधणे याकरिता ग्रंथपाल हे महत्वाची भूमिका करित असतात. आपल्या विद्यार्थ्यांना कशा प्रकारची माहिती उपयोगात येऊ शकते तसेच विद्यार्थ्यांच्या आवश्यक अशा माहिती संसाधनांना ते विद्यार्थ्यांना whats app, email, website ची माहिती त्यांच्या mobile वर पाठवून त्यांना अद्यावत माहिती व माहितीची गरज जाणून घेवून पूर्तता करता येते. किंवा ग्रंथालयाचा लायब्ररी व्हॉट्सअप ग्रुप बनवून दररोज त्यांना वेगवेगळ्या ई-रिसोर्सिसची माहिती पाठविता येते. व ग्रंथपाल वर्क फार्म होम च्या निमित्ताने अत्यंत कौशल्याने ते काम करित आहे.

ओपन ॲक्सेस रीसोर्सिस:-

१. नॅशनल डीजीटल लायब्ररी <http://sndl/iitkgp.ac.in>,
 २. शोधगंगा <https://shodhganga.inflibnet.ac.in>
 ३. ई-पी.जी.पाठशाला <https://epgp.inflibnet.ac.in>
 ४. डोज DOAJ <https://www.doaj.org>
 ५. www.doabooks.org
 ६. पबमेड (Pubmed) <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/>
 ७. Open access thesis/distertation <https://oatd.org>,
 8. Open knowledge <https://openknowledge.org>,
 10. Agris <https://agris.fao.org/agris-search/indexdo>
 11. The open foundation <https://www.open.org/>
- तसेच काही वेबसाईट आहेत ज्याद्वारे आपण लॉकडाऊनच्या काळात ऑनलाईन शिक्षण घेऊ शकतो.

१. Swayam - स्वयंम Swayam.gov.in
२. एन.पी.टी.एल. <https://onlinecourses.nptel.ac.in>
३. Mooc-<https://mooc.org/>
४. खान ॲकेडमी <https://www.khanacademy.org>
५. [udemy-https://udemy.com](https://udemy.com)
६. Open learn-<https://www.open.edu/openlearn/>

निष्कर्ष :- थोडक्यात वरील संपूर्ण माहितीचा आढावा घेतला असता. कोविड-१९ च्या काळात वाचकांना, शिक्षकांना घरी राहून नवीन अदयावत अशी माहिती त्यांना अनेक ऑनलाईन ई-रीसोर्सेसच्या माध्यमातून त्यांना माहितीची गरज पूर्ण करिता येते. तसेच घरी बसल्या मनोरंजनाचे साधन, कथा कादंबरी, ऑडीओ-व्हिडीओ हे संपूर्ण ई-रीसोर्सेस वापरून आपले ज्ञानाचा साठा वाढविता येतो व हताश न होता ग्रंथपालाशी संपर्कात राहून ह्या सर्व साहित्याची माहिती विद्यार्थ्यांना दिली जाते. ग्रंथपाल हा शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यातील दूवा आहे. त्यामुळे ग्रंथपालाची भूमिका अत्यंत महत्वाची व कौतुकास्पद आहे जे आपले कार्य प्रामाणिकपणे लॉकडाऊनच्या काळात पूर्णपणे पार पाडीत आहे व विद्यार्थ्यांना सर्व ऑनलाईन लीक, सर्च इंजिन, ई-रीसोर्सेसची माहिती करून दिली जाते. ज्यामुळे ज्ञानाचे २४x७ तास दार उघडे आहेत. anyone-anytime-anywhere-use of e-resources ग्रंथपाल हे ज्ञानाची ज्योत तेवत आहेत. विद्यार्थ्यांना ग्रंथालय आणि शिक्षक यांची कमतरता भासू न देता व्हीडीओ कॉन्फरन्सिंग (Video conference) तसेच What's app व्हॉटस

अॅपच्या माध्यमातून त्यांना दैनंदिन येणाऱ्या समस्यांचे तसेच शैक्षणिक मार्गदर्शन करित आहेत. त्यामुळे भविष्यात ह्या सर्व गोष्टी कितती महत्वाच्या आहेत. ज्याद्वारे ई-संसाधनेचा उपयोग करून वेळेची बचत आणि कमीत कमी नेमकी माहिती प्राप्त होते. त्यामुळे आधुनिक तंत्रविज्ञानाची खूप मोठी भूमिका आहे. त्यामुळे आधुनिक तंत्रविज्ञान+लायब्ररीयन+ई-रीसोर्सेस+युजर हे सर्व घटक महत्वाची भूमिका बजावतात.

संदर्भ :-

१. बाहेती, एस.आर. (२००३), बदलत्या काळात डिजिटल ग्रंथालयाचे स्वरूप आणि महत्व, ग्रंथपरिवार.
२. hiteshbrijwasi.blogspot.com/2020/04/blog
३. फडके, द.ना. : ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन, २०१०, पे.नं. ३०४ ते ३१३.
४. निकोसे, सत्यप्रकाश : आधुनिक ग्रंथालयाची व्यवस्थापकता, प्रथमावृत्ती, प्रज्ञा प्रकाशन, नागपूर, २००७.
५. www.swayam.gov.in
६. www.inflibnet.ac.in
७. युजीसी पत्राद्वारे प्राप्त झालेल्या links

वर्तमान सामाजिक परिस्थिती आणि ज्ञानाचे महत्त्व

प्रा.डॉ.शंकर बागडे, एम.बी.पटेल.कॉलेज, साकोली मोबाईल नं.९३७०६३२४६१

कोरोनामुळे जगातील मानवी जीवनापुढे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. एकूणच जग कोरोनाच्या दहशतीत आपल्या जीवनाचा प्रवास करित आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर त्याचा परिणाम विविध क्षेत्रावर पडलेला दिसतो. साहित्य, शिक्षण, समाज, राजकारण, कृषी, आरोग्य, अर्थ, दळणवळण, रोजगार, इत्यादी क्षेत्रापुढे आज कोरोनाने आव्हान उभे केले आहे. आज मानवजातीवर, मानववंशावर, मानवाच्या अस्तित्वावर प्रश्न उभा राहिला. म्हणून मानव स्वतःला वाचविण्यासाठी प्रयत्न करित आहे.

कोरोनामुळे मानवांचे जीवनचक्र अचानक बंद झाले. कोरोनाची भीती जास्त झाली आहे. अशा परिस्थितीत आज ना उद्या कोरोना विषाणू आटोक्यात येईल. परंतु यामुळे लोकांच्या जगण्यावर विपरीत परिणाम झालेला आहे.

कोरोनाने माणसाला वेगळ्या समाजविश्वात नेले माणसाला सामाजिकविश्वात दृष्ट्या अस्पृश्य केले. समाज जीवनात एक प्रकारचा भयपणा निर्माण केला. कोरोनामुळे सर्वसामान्य माणसांची मानसिकता अगतिक केली आहे. मानसिक ताण निर्माण झालेला आहे. कोरोना गरिबांच्या मूळावर आलेला आहे. गरिबांचे जीवन व संसार उध्वस्त होत आहेत.

कोरोना गरिबांच्या मूळावर आलेला आहे. कोरोनाचा जीवनाच्या हरेक क्षेत्रावर परिणाम झालेला आहे. औद्योगिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक अशा सर्वच क्षेत्रावर कोरोनाचा विपरीत परिणाम जाणवतो. समाज जीवनावर व देशाच्या आर्थिक परिस्थितीवर कोरोनाने दीर्घकालीन परिणाम केलेला आहे. कोरोनाने लॉकडाऊनच्या काळात सर्वसामान्य श्रमिकांना, मजुरांना, कामगारांना, स्थलांतरीत देशवासियांना दुःख दिले. त्याचे प्रत्यंतर वर्तमानात घडलेल्या अनेक घटना व प्रसंगावरून आपल्याला निश्चितच येईल. कोरोनामुळे अनेक उद्योगधंदे बंद पडले त्यामुळे कोट्यावधी लोक बेरोजगार झाले.

मानवी भाव-भावनांना धक्का बसला कोरोनामुळे मानवी संवेदनशीलतेला धक्का बसला. तसेच मानवी जीवनमूल्यांचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. मनुष्यजीवन व निसर्गजीवन दुर्भंगलेले

आहे. समाज जीवनात नैतिकतेचा प्रश्न निर्माण झाला. कोरोनामुळे मानवी समाजाचा चेहरा मोहरा बदललेला आहे. कोरोनाने मानवी जीवनाला जी रूप आणली. ती नष्ट करण्यासाठी तथागत बुद्धाची करुणा माणसांनी अंगिकारणे काळाची गरज आहे. उद्याच्या समाजाचे सुंदर रूप पाहण्यासाठी मैत्री च बंधुता जोपासणे आवश्यक आहे. याकरीता “ भारत माझा देश आहे, सारे भारतीय माझे बांधव आहेत.” या प्रतिज्ञेचे नित्य स्मरण व पालन आपण केले पाहिजे.

मानव प्राणी हा सर्व प्राण्यात श्रेष्ठ मानला जातो. इतर सजीव प्राणी जगत असतात. परंतु मानव हा आपल्या बुद्धीमुळे पृथ्वीलावावरील सर्व प्राण्यांवर सत्ता गाजवू शकतो. त्यामुळे तो श्रेष्ठ ठरला आहे.

“विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली,

नीतीविना गति गेली/गतीविना वित्त गेले,

वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.”

या सूत्रवचनात अविद्येमुळे कितीतरी अनर्थ होतात हे महात्मा जोतीराव फुले यांनी सांगितले आहे. चातुर्वर्ण्यप्रधान समाज व्यवस्थेत शूद्रातिशूद्र व समग्र स्त्रिया यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले. त्यामुळे बहुसंख्य जनता अज्ञानाच्या खाईत हजारो वर्षे खिंतपत पडून होती. त्यामुळे त्यांचा व्यक्तिगत व सामाजिक दृष्ट्या विकास होऊ शकला नाही. ज्या राष्ट्रातील बहुसंख्य जनता अज्ञानी असते ते राष्ट्र प्रगत असू शकत नाही. याउलट ते राष्ट्र पंगू बनते. तसेच आपल्या भारतातील शूद्रातिशूद्र व स्त्रिया यांची अवस्था दयनीय झाली याला मुख्य कारण म्हणजे अविद्या, अज्ञान हे होय. विद्येविना माणसाचे जीवन पशूवत बनते याबाबत जोतीराव फुले म्हणतात,

“धंदा येत नाही विद्येविण पशू॥

नाही तो जिज्ञासू॥ भूमीभार॥

तुम्हा सांगतो बहुता परी ॥

गोष्ट ही खरी ॥ शूद्रहिताची ॥

दुर्दशा ती अविद्येपायी ॥

ऐकतो मीहि ॥ कथा बहुतांची ॥

फुले रवांचे निके बोल ॥

नव्हती फोल ॥ आणा ध्यानांत ॥

अज्ञानामुळे लोकांची दुर्दशा झाली आहे. हे जोतीराव फुले यांनी ओळखले आणि जे अज्ञानाच्या खाईत लोळत होते. अशांना अज्ञानातून, खाईतून जोतीराव फुले यांनी काढले. शैक्षणिक क्षेत्रात महात्मा जोतीराव फुले यांनी क्रांती केली. सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्याचा मार्ग म्हणजे विद्या हे जोतीराव फुले यांनी सांगितले ते म्हणतात,

‘दरिद्री मुलांनी विद्येस शिकावे ॥

भिक्षान्न मागावे ॥ पोटापूर्ते ॥

विद्वान वृद्धांनी विद्यादान द्यावे ॥

भिक्षेकरी व्हावे ॥ गावांमध्ये ॥

स्त्रीपुरुषांसाठी शाळा त्या घालाव्या ॥

विद्या शिकवाव्या ॥

भेद नाही ॥

स्वहितासाठी खर्च जे करीती ॥

अधोगती जाती ॥

जोती म्हणे ॥’

पेशवाईत किंबहुना दुसऱ्या बाजीरावांच्या कारकिर्दीत स्त्रीयांच्यावरती मोठ्या प्रमाणात जुलूम वाढले. स्त्रीयांना शिक्षणाची दारे बंद ठेवण्यात आली. एकंदरीत स्त्री सामाजिक व मानसिक गुलामगिरीच्या अंधारात खितपत पडलेली होती. तेव्हा भारतीय स्त्रीयांना आत्मसन्मानाचा प्रकाश देण्यासाठी आणि निसर्गाने दिलेले स्थान त्यांना प्राप्त व्हावे म्हणून महात्मा जोतीराव फुले यांनी स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य दिले. एकोणीसाव्या शतकात मुलींसाठी शाळा काढणे आणि त्या यशस्वीरीत्या चालविणे ही अत्यंत अवघड गोष्ट होती. अशा परिस्थितीत महात्मा जोतीराव फुले यांनी स्त्री आणि शूद्रातिशूद्रांच्या शिक्षणासाठी इ.स. १८४८ ते १८५२ या कालावधीत १८ शाळा उघडल्या. ही एक आश्चर्यकारक क्रांतीच होय. महात्मा फुले यांनी मुलांमुलींसाठी वाचनालय देखील काढले. तसेच त्यांनी प्रौढ स्त्रीपुरुषांसाठी रात्रीची शाळा सुरु केली. त्यात सावित्रीबाई व जोतीराव फुले शिकवित असत. अशाप्रकारे बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रचार—प्रसार करून महात्मा फुले यांनी भारतात प्रथमतः शैक्षणिक क्रांती घडवून आणली.

‘तृतीय रत्न’ या नाटकात बाई आपल्या नवऱ्यास म्हणते, “चला तर आपण दोघे आजपासून रोज रात्री फुले यांच्या शाळात जाऊन लिहिणे, वाचणे शिकू. म्हणजेच पुढे जगातील सर्व गोष्टी आपणास कळू लागतील.” विद्येमुळे जगातील सर्व घडामोडीतील कार्यकारण संबंध कळतो. ज्ञान ही अमोघ शक्ती आहे हे जोतीराव फुले यांनी वारंवार सांगितले आहे. प्रगतीच्या वाटा शिक्षणाने गवसतील म्हणून शूद्रातिशूद्र स्त्री पुरुषांनी मुला—मुलींनी विद्या शिकावी असा जोतीराव फुले यांचा आग्रह आहे.

शूद्रातिशूद्रांची जी काही थोडीफार प्रगती झाली ही विद्येमुळे होय. असे असले तरी भारतातील शूद्रातिशूद्र समाजात अजूनही अज्ञानाचे प्रमाण ग्रामीण भागात अधिक दिसून येते. त्याकरिता जोतीराव फुले यांच्या मतानुसार प्राथमिक शिक्षणावर अधिकाधिक पैसा खर्च करणे, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करणे, एक वर्ग एक शिक्षक हे सूत्र अंगिकारणे, तसेच अभ्यासक्रमाला कला, कौशल्याची, व्यावहारिक ज्ञानाची व चारित्र्यसंपन्नेची जोड दिली पाहिजे. असे झाले तरच शिक्षणामुळे एक नवा समाज अस्तित्वात येईल. त्या समाजात कुणीही जात, धर्म, पंथ, प्रांत, लिंग असा

कोणताही भेद करणार नाहीत. याकरिता शिक्षकांची व सुशिक्षितांची जबाबदारी फार मोठी आहे.

कुणालाही विचारले की, माणसाच्या आवश्यक गरजा कोणत्या? तर उत्तर येईल ‘अन्न, वस्त्र आणि निवारा’ परंतु थोडा बारकाईने विचार केला तर शिक्षण ही सुद्धा माणसाची आवश्यक गरज आहे. गरिबी — शूद्रत्व — दैन्य यांचा नाश करण्यासाठी शिक्षण हे एकमेव साधन आहे हे जोतीराव फुले यांनी ओळखले होते.

महात्मा जोतीरावांप्रमाणे सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षणाचे महत्त्व शूद्रांना सांगण्याचा प्रयत्न केला. त्या म्हणतात,

“शूद्रांना सांगण्या जोगा ॥ आहे शिक्षण मार्ग हा ॥

शिक्षणाने मनुष्यत्व पशुत्व हटते पहा ॥” (काव्यफुले)

भारतातील चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत ब्राम्हण, क्षत्रिय आणि वैश्य ह्यांना अध्ययनाचा अधिकार होता. परंतु शूद्रांना मात्र नव्हता. तेव्हा भारतात कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणासाठी महात्मा फुले यांनी प्रथम टाहो फोडला. स्त्रीशूद्रांच्या शिक्षणाची सुधारलेल्या इंग्रजी राज्यातही परवड होत आहे. हे जोतीराव फुले यांनीच प्रथम मांडले शिक्षण हे वरिष्ठ वर्गातून झिरपत कनिष्ठ वर्गापर्यंत पोहोचेल, या तत्वाला महात्मा फुले यांचा विरोध होता. तसेच स्त्री ही पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ आहे. ‘गुरुणां माता गरीयसी’ या वचनाची थोरवी त्यांना पटलेली होती.

भारतीय परंपरेने स्त्री शूद्रांना एकाच दावणीत बांधून स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित केले होते, त्यांना अज्ञानांधकारात पिचत ठेवले होते. जोतीराव फुले यांनी भारतीय स्त्रीशूद्रांस शिक्षणाचे दरवाजे खुले व्हावे, म्हणून सर्वप्रथम जिवाचे रान केले याबाबत धनंजय कीर म्हणतात, “ भारतात स्त्रीशूद्रांच्या उद्धारकार्याचा श्रीगणेशा जोतीरावांनीच केला. समाज सुधारणेचा असा हा गजर प्रथम महाराष्ट्रात झाला त्यांच्या या कार्यारंभाने महाराष्ट्रात नवयुगाची सुप्रभात झाली एवढेच नव्हे, तर त्यातूनच भारतीय समाजक्रांतीला प्रारंभ झाला असे म्हणणे भाग आहे.” म्हणून महात्मा फुले पुरोगामी महाराष्ट्राचे पहिले शिक्षणतज्ज्ञ ठरतात.

शूद्रातिशूद्रांवर विद्या शिकण्याबाबत जी आटोकाट बंदी शतकानुशतके घालण्यात आलेली होती. ती त्यांच्या दुरवस्थेचे आदिकारण होय, असे जोतीराव फुले यांचे विचारपूर्वक बनलेले मत होते. महात्मा फुले यांनी शिक्षणास विशेष महत्त्व दिले. त्यांनी भारतीय समाजाचे अचूक निदान केले होते. शूद्र, अतिशूद्र आणि स्त्रिया सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरीत असण्याचे मुख्य कारण म्हणजे शिक्षण नसणे हे होय, असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. त्यांनी भारतातील शैक्षणिक क्षेत्रात फार मोठी क्रांती घडवून आणली शिक्षणासंबंधीचा अतिशय मूलगामी विचार त्यांनी मांडला. इ. स. १८५५ मध्ये त्यांनी ‘तृतीय रत्न’ हे नाटक लिहिले होते. ‘शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा आहे.’ हा अतिशय महत्त्वाचा संदेश त्यांनी या नाटकातून दिला. स्त्रिया, शूद्र आणि अतिशूद्रांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार करणे हेच त्यांनी आपले जीवनध्येय मानले होते. शिक्षणाशिवाय भारतीय समाजाचा विकास होऊ शकत नाही. हे महत्त्वाचे सूत्र त्यांनी मांडले. आज शूद्र, अतिशूद्र आणि स्त्रियांमध्ये शिक्षणाची जी जाणीव निर्माण झाली. त्याचे श्रेय महात्मा जोतीराव फुले यांना आहे.

व्यक्ती आणि समाज यांच्या सर्वांगीण आणि शाश्वत प्रगतीवरचा एकमेव उपाय म्हणजे शिक्षण हा आहे. व्यक्तीला जी नानाविध दुःखे भोगावी लागतात. त्यांचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे शिक्षणाचा अभाव. “ शिक्षण नसलेला माणूस म्हणजे शोषूट नसलेला पशू होय. अशा आशयाची एक संस्कृत म्हणच आहे. बुद्धीचा विकास, श्रमातील कौशल्य, विवेकशील मनाची

समृद्धी, कलागुणांचा बहर, जीवनाविषयीची समंजस धारणा, परिस्थितीवर मात, श्रद्धेचा डोळसपणा, मूल्यांचे महत्त्व, माणसांची पारख, अनुभवजन्य शाहणपणा, नव्याची ओढ, प्रगतीचा ध्यास या सान्या गोष्टी शिक्षणापासून माणसाला मिळत असतात. प्रगती, विकास, संस्कार, नि प्रेम यांचे निदान म्हणजे विद्या एखाद्या पाषाणातून जसे मूर्तीचे रूप प्रगट व्हावे तसे विद्येमुळे माणसातले 'माणूसपण' म्हणजे देवत्व साकार होते. माणसातील लपलेला 'माणूस' बाहेर काढणे आणि रंग – रूप, आकार, तेज, गंध बहाल करून त्याला आकाशाएवढा बनविणे हे काम विद्या किंवा शिक्षण करित असते. माणसाचे जगणे श्रीमंत आणि निरामय करण्याचे काम ही विद्या करित असते.'³ अशा या विद्येचे महत्त्व महात्मा जोतीराव फुले यांनी जाणले होते.

खेडोपाडी शिक्षण प्रसार झाला तर नोकरी वगैरेमुळे स्थलांतर घडून येईल आणि जातिभेद पाळणे गैरसोयीचे होईल असे महात्मा फुले यांचे मत होते. समाजाच्या उन्नतीसाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही याची त्यांना पूर्णपणे खात्री पटल्यावर त्यांनी या शिक्षणाचा फार खोलवर आणि व्यवहारी विचार केला. त्यातून त्यांनी काही निष्कर्षही काढले. शिक्षण हे भविष्यात माणसाला लायक बनविण्यास असावे असा त्यांचा आग्रह होता. विद्यार्थ्यांच्या भावी आयुष्यक्रमास स्वतंत्र जीवन आक्रमण्यास लायक बनविण्यास उपयोगी पडावे, असे व्यावहारिक अंग अभ्यासक्रमात असावे अशी विचारधारा महात्मा जोतीराव फुले यांची होती. समाजातील विषमता नष्ट करणे, शूद्रांचा छळ थांबविणे यासाठी शिक्षण आवश्यक होते.

समाजातील सर्वांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध व्हावी, तसेच शोषितांच्याकडे झुकते माप द्यावे, व्यवहारोपयोगी शिक्षण समाजास मिळावे, व्यावसायिक शिक्षणाच्या सोयी कराव्यात असे जोतीराव फुले यांना वाटत होते.

समाजाचे शोषण करणाऱ्या ज्या प्रवृत्ती आहेत त्या नाहीशा करण्यासाठी आवश्यक असलेली जाणीव समाजात निर्माण व्हावयाची असेल तर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही असे महात्मा फुले यांचे मत होते. शूद्रातिशूद्रांना हजारो वर्षे शिक्षण न मिळाल्याने उच्चवर्णीयांकडून धर्म, जाती, पंथ यांच्या नावाखाली त्यांची लुबाडणूक होत आली. शूद्र शिकून तयार झाले तर सत्य

कोणते आणि असत्य कोणते याची पारख ते करू शकतील असा विश्वास महात्मा जोतीराव फुले यांना होता. मानवी मनाची चांगली बांधणी शिक्षणामधून होईल. माणूस शिकला की धर्म, जाती, पंथ, वर्ण, लिंग, भाषा, इत्यादी बंधने शिथिल होतील. माणुसकीचा नवीन धर्म होईल, शोषणमुक्त समाज निर्माण होईल असे जोतीराव फुले यांना वाटत होते.

इष्ट दिशेने घडून आलेला बदल, विकास, आचार विचारांना लावलेले वळण, संस्कार अशा निरनिराळ्या शब्दांत शिक्षणप्रक्रियेचे वर्णन केले जाते. शिक्षण म्हणजे अनुभवांतून होणारे परिवर्तन किंवा विकास होय.

शिक्षण ही मानवी जीवनाची मूलभूत गरज आहे. शिक्षणानेच मानवात खरे चैतन्य येते. आपली प्रगती व विकास शिक्षणाने साधता येते. अधिक चांगले, समाजहितास अधिक पोषक असे जीवन शिक्षणाने प्राप्त होते. शिक्षणामुळे बुद्धिचा विकास होतो.

शिक्षण हे सर्वांगाने सामाजिक सुधारणेचे प्रवेशद्वार आहे. शिक्षणाशिवाय अंधश्रद्धा दूर होत नाहीत. मानवाची अथवा समाजाची प्रगती त्याला मिळणाऱ्या चांगल्या शिक्षणावर अवलंबून असते.

दिवा लावताच जसा निमिषार्धात अंधार नष्ट करून स्वतःचे प्रकाशमान साम्राज्य निर्माण करतो, त्याप्रमाणे शिक्षण संपादन केलेल्या प्रत्येक माणसाने समाजातील अज्ञानरूपी अंधार दूर करण्यासाठी एक दिवा ज्ञानाचा लावला पाहिजे.

भारतातील सर्व प्रकारच्या प्रश्नांवर शिक्षण प्रसार हाच एकमेव आणि सर्वश्रेष्ठ उपाय आहे. ज्याप्रमाणे मनुष्याला अन्नाची जरूरी आहे. त्याप्रमाणे सर्वांना विद्येची, ज्ञानाची जरूरी आहे. म्हणूनच

‘ज्ञानाचा दिवा। घोघरी लावा।।

एक दिवा ज्ञानाचा। जोतीरावांच्या नावाचा।।’

संदर्भ

१. जोतीराव फुले : तृतीय रत्न, महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, (संपा. डॉ. य. दि. फडके), महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९१, पृ. ३२
२. धनंजय कीर, स.मालशे : महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, अनि, संपा. पृ. २९
३. द. ता. भोसले : जोती म्हणे, नांदेड, २००२, पृ. ९९

कोविड-१९ आणि बदलते मानवी जिवन

डॉ. माया बा.मसरा, शरदराव पवार कला व वाणिज्य महा. गडचंद्र ता. कोरपना जि चंद्रपुर mayagondane1972@gmail.com

२०२० हे नविन वर्ष उजाडले आणि कोरोना संसर्गाचा प्रादुर्भाव पाहता-पाहता संपूर्ण जगभर पसरला यात. सर्व लहान-मोठया देशांनाही कोरोनाच्या विषाणूने पूर्णपणे बेजार करून टाकले. या साथीच्या रोगाने जगातील सत्ता देखील हतबल झाली. साथीच्या वाढत्या प्रसारामुळे जगभरातील मानव समुहाला जिवंत राहणे हीच प्राथमिकता आहे. हे अधोरेखीत करायला भाग पाडले आहे. सर्वप्रथम चीनमधिल वुहान येथे या रोगाचा जन्म झाला आणि हा विषाणू चीनमधून जगभर पसरला गेला. या विषाणूमुळे सारे जग होरपडत असून चीनच्या चूकिची शिक्षा भारतासह साऱ्या जगाला भोगावी लागत आहे. हा विषाणू निसर्गातून जन्मला की चीनने प्रयोगशाळात निर्माण करून जगात पोहाचविला यावर मताभिन्नता आहे. चीनने लादलेल्या या जैविक महायुद्धामुळे सारे जग पोळून निघालेत. सत्ता मिळविण्यासाठी हे सत्ताधारी लोक काहीही करू शकतात. हे चिनच्या नीतीने संपूर्ण जनतेला समजू लागले आहे. या विषाणूने भारतात सर्व राज्यात हळूहळू पाय पसरविले आहे. त्यात महाराष्ट्रात या विषाणूचा सर्वात जास्त प्रादुर्भाव झालेला दिसतो. अजूनपर्यंत या रोगावर लस उपलब्ध झालेली नाही जगभरातील वैद्यकीय यंत्राना यावर लस शोधून काढण्याच्या कामाला लागली आहे. पण अजूनही यश आलेले नाही. हा रोग सर्वांनाच होतो. त्यात लहान मुले आणि वृद्धामध्ये हे प्रमाण जास्त आहे. मागील काही महिन्यांपासून संपूर्ण देशात टाळेबंदी जाहीर असून सगळे उद्योग धंदे बंद झाले आहे. याचा फटका मंजूर वर्ग, छोटे व्यापारी यांच्यावर सर्वात जास्त पडला. अनेकांच्या हातचे काम गेले. त्यामुळे जिवन जगायचे कसे अशा गंभीर प्रश्न या मंजूर वर्गासमोर निर्माण झाला. हाताला काम नाही इथेच राहिले तर कोरोना होणार ही भीती यामुळे मोठया संख्येने हा मजूर वर्ग आपल्या मूळच्या गावाकडे जायला निघाला कारण काम नसल्याने घरभांडे, किराना मुलांच्या पालन पोषणाचा खर्च कसा करावा हा प्रश्न त्यांच्या पूढे असल्याने गावाकडे जाउन कोणतेही काम करून मुलांना दोन वेळेचे अन्न देऊ या उदेशाने या मजूर वर्गाचा लोंढाचा लोंढा रस्ते, रेल्वे, बसस्टॉप या ठिकाणी दिसू लागला. पण प्रवासाचे सर्व मार्ग लॉकडाऊनने बंद करण्यात आल्याने वाटेत त्या मार्गाने लहान मुलाबाळांना घेउन हा मजूर वर्ग पायपीट करून गावाचे अंतर गाठू लागला. चालून-चालून थकवा आला की वाटेतच चांगली जागा पाहून तेथेच थोळी विश्रांती घेउन आणखी पुढील मार्ग पकडायचा अशातच अनेक लोंकाना आपला जिव गमवावा लागला काही मजूर उपासीपोटी मरण पावले, काही उन्हाच्या तडाक्याने मरण पावले, तर काहीना अपघातात मृत्यू आला. काही लोंकाली कसेबसे आपले गाव गाढले पण गाव बंदीमुळे त्यांना काही दिवस क्वारंटाईन करून ठेवण्यात आले. काही मंजूरांना सिमाबंद असल्यामुळे अनेक समस्यांचा सामना करावा लागला.

कोरोनाच्या संकटामुळे करोडो लोक विस्थापित झाले. भूकेन तहानेन व्याकूळ होउन बेघर आणि बेरोजगार झालेल्या लाखो लोंकानी आपआपल्या घरी जाण्यासाठी हजारो किलोमीटर पायी प्रवासी केला हे आम्ही उघडया डोक्यांनी पाहीले. अशी भिषण परिस्थिती एवढया मोठया प्रमाणावर कधी मानव जातीवर आलेली नाही मात्र ही आपत्ती आपण निर्माण केलेली आहे. हे नाकारता येणारी नाही या संकटामुळे मानवाच्या तोंडचा घास हिरावला गेला

संकटात सापडलेल्या आपल्या लोंकाना आपण व्यवस्थित मदत करू शकत नाही जवळचा कोणी नातलग मरण पावला वरी त्याच्या मरणाला जाऊ शकत नाही. अशी परिस्थिती आहे. प्रत्येकांच्या मनात या विषाणूची भीती जास्त आहे. काही लोंकाना सर्दी खोकला झाला तर आपल्याला कोरोना झाला आहे असे मानून आत्महत्याही केल्याच्या घटना घडल्या. मानवाणे ऐवढी मोठी प्रगती केली. पण कोरोनाच्या विषाणूमुळे तो आपले गुढगे टेकायला लागला आहे. ही परिस्थिती सर्व जगभर दिसते. मानसाच्या एका चूकिमुळे या रोगाचा प्रसार जगभर झाला. अजूनही चीन या रोगापासून सावरला नाही कोरोनाच्या विषाणूने भारतीयाना पन्हा एकादा अशुभ्यता काय असते. याची जाणिव करून दिली २१ व्या शतकात संपूर्ण जगाला युद्धा नको आहे. आणि हे युद्ध झाले तरी ते जामिनीवरून किंवा आकाशातून होणार नाही तर जिवणू आणि विषाणूच्या माध्यमातून होणार हे सत्य नाकारता येणार नाही या युद्धाने पृथ्वीवरील संपूर्ण मानव समुह प्राणी यांचे जिवन, त्यांचे आस्तीत्व धोक्यात येऊ शकते. अशा परिस्थितीत भारतात दुषीत जातीच वातावरण निर्माण करू पाहत आहे. असा अनुभव आपणास येतो. यामुळे भारताची झपाटयाने अराजकतेकडे वाटचाल सुरू आहे. हे सांगण्यासाठी कोणत्या तंजाची गरज नाही. कारण तबलीगीनेच कोरोना संपूर्ण भारतभर पसरविला अशा प्रकारचा आरोप करून हिंदू मूसलमाण या दोन समुहात तनाव निर्माण करण्याचा प्रयत्नही देशात झाला.

२४ मार्चला रात्रीच्या वेळी देशाला संबोधित करताना २१ दिवसाच्या संचातबंदीची घोषणा पंतप्रधानांनी केली होती. त्यांनी २२ मार्चला एक दिवसाचा जनता कर्फ्यू पाळण्याचे आह्वात देशाच्या नागरीकांनकेले होते. कोरोनाचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी कर्तव्यदक्ष पोलीस,नर्स,डॉक्टर, छळचे कर्मचारी अशी यंत्रना अहोरात्र जिवाची पर्वा न करता सेवा देत आहे. या लोंकांप्रती कृतज्ञना म्हणून टाळया, थाळया आणि घरातील लॉईन दिवे बंद करून आपल्या घरी राहून वाजवून या सर्व लोंकांचे आभार पंतप्रधानानी प्रदर्शीत करायला सांगितले होते. परंतु याचा उलट परिणाम आपण पाहीला मोठया संख्येने लोक घराच्या बाहेर निघून ढोल फटाके ताट हातात घेउन वाजवू लागले. रत्यावर मोठयासंख्येने गर्दी झाल्याचे चित्र आपण पाहीजे पाश्चिमात्य देशाच्या तुलनेत आपल्या देशात चमत्कार आणि भाग्यावर विश्वास ठेवणाऱ्यांची संख्या कमी नाही. आणि लोंकानी या माध्यमातून कोरोना संसर्ग पळून जाओ असे मानले ही परिस्थिती कोरोनाचा संसर्ग पसरविण्यास कारणीभुत ठरली. आज भारतात कोरोनाचा प्रसार झपाटयाने होत आहे या कोरोनाने डॉक्टर नर्स पोलीस इतर कर्मचारी यांनाही सोडले नाही. यात पोलीस, डॉक्टर, नर्स यांना आपला जिव गमवावा लागला. लॉकडाऊनचे लोक गांभीर्याने पालन करीत नाही. अमेरिकेत रस्त्यावर थूंकल्यास त्याच्यावर दंडात्मक कारवाई केली जाते. परंतु आमच्या देशात असे कीतीतरी सार्वजनीक ठिकानापासून तर बस, रेल्वेमध्ये सिटच्या बाजूला खर्चा खाउन थूंकले जाते लॉकडाऊनच्या काळात सरकारी नियमाचे पालन करून शासकिय यंत्रनेला सर्वांनी मिळून सहाकार्य दिले पाहीजे.

ग्रामीण भागातून शहरामध्ये रोजगारासाठी स्थलांतर करणाऱ्या लोंकांचे प्रमाण जास्त आहे. लाकडाउन करण्याचा निर्णय घेताना या मजूर वर्गाला ही तेवढेच महत्व दयायला पाहिजे होते. आणि

त्यांची नियोजन पूर्वक व्यवस्था करणे आवश्यक होते. पण तसे झाले नाही. लोकांना लाकडाउन होणार हे अगोदरच माहीत असते तर त्यांनी जीवनावश्यक वस्तूची सोय करून ठेवली असती. २२ मार्च जनता कर्फ्यूच्या दिवशी लोकांनी चांगला प्रतिसाद दिला आणि जसनसा लॉकडाउन वाढत गेला तसतसा लोकांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न निर्माण झाला. लॉकडाउनमुळे बाजारपेठा बंद, इतर सर्व व्यवसाय बंद झाले फक्त जिवनावश्यक वस्तूची दूकाने काहीच काळासाठी उघडी ठेवण्यात आली प्रश्न अशा निर्माण झाला की लोकांनी आवश्यक वस्तू प्राप्त करण्यासाठी दूकाना समोर मोठी मर्दी केली. हे चित्र आपण उघडया डोळ्यांनी पाहीले.

महाराष्ट्र ही संताची भूमि आहे. संतांनी सर्व भेदभाव दूर करून समाज कसा संघटीत होईल या साठी आपल्या अंभगातून साहीत्यातून वाणीतून आपले विचार मांडले आणि समाज सुधारणेल्या त्यांनी वाट मोकळी करून दिली. पण आज असे काही लोक आहेत. त्यांनी जातीय, धार्मीक भेदभाव समाजात निर्माण करून विषयता पाळतात. ही विषयता राष्ट्र हीताच्या दृष्टीने घातक आहे. त्यातून कोरोना सारखे देशावरील संकट दूर होउ शकत नाही. कोरोनाचा कहर दिवसेन दिवस वाढत आहे. कोरोनाचा संसर्ग असाच वाढत राहीला तर देशात सर्व शासकीय रूग्णालया पासून तर खानगी रूग्णालयात रूग्णाना योग्य औषधीओचार मिळणार नाही आणि रूग्णाचा तडपडून जिव जाउ शकतो, मुत्युचे प्रमाण वाढले म्हणून शासनाने दिलेल्या नियमाचे पालन करणे तितकेच गरजेचे आहे. सर्वांनी आम्ही प्रथम भारतीय आहोत हा विचार करून कुठलाही भेदभाव नकारता कोरोना सारख्या संकट काळात एकमेकांना मदत केल्यानेच कोरोनाचा संसर्ग टाळू शकू यात मात्र शंका नाही. आपल्या देशात सर्वसामान्य. आणि मंजूर असणाऱ्या लोकांचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे देशातल्या गरीबीचे चित्र कोरोनाच्या काळात सर्वांना अनुभवाला मिळाले. आता या बेरोजगार झालेल्या मंजूरांना रोजगार मिळाला नाही तर पोटाची खडगी भरण्यासाठी हे लोक चोरी मारामारी हिंसाचार असे गुन्हे करणार यातून गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढेल म्हणून सरकारने या संबंधी काही उपाय योजनना केल्या तर हे प्रमाण कमी करता येईल. आपल्या देशात ९० टक्के नोकऱ्या या असंघटीत क्षेत्रात आहेत अगदी रिश्वावाला, हातगाडीवाला, टॅक्सीवाले, रस्त्यावर खेळणी विकणारे, चहावाले या पासून तर वेटर गॅरेजवाले मॉल मधील तरूण-तरूणी, कागदी काच भंगार जमा करणारे, बांधकाम क्षेत्रात काम करणारे मजूर, अर्धकूशल अकूशल कामगार अशा हातावर पोट असलेल्या लोकांच्या रोजगारावर कोरोनामुळे फार मोठे संकट आले. नोटबंदी तून घटक कसेबसे सावरले अशातच कोरोनाचे संकट अचानक त्यांच्यावर कोसळले हातावर पोट असणाऱ्या लोकांचे काही पैसे शिल्लकच उरत नाही. त्यामुळे ते बचत करू शकत नाही. अनेकांनी बँकाकडून कर्ज घेउन वाहने खरेदी केली आहेत. पण कोरोनामुळे वाहतूकीवरही परिणाम झाला त्यामुळे भविष्यात वाहन कर्जाचा कप्ता थकल्यास बँकाचाही एन पी ए वाढनार आहे. त्याचा परिणाम त्याचे स्वःचे घर शेती याचावरही होउ शकतो. या सर्वांकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. देशात बेकारीने कळस गाठला आहे. त्यात कोरोनाने आणखी बेकारित वाढ होण्याची भीती आहे. त्यामुळे याचाही अभ्यास करून कोणत्या उदयोगावर काय परिणाम होईल आणि त्यांसाठी काय एपाय योजना कराव्या लागतील याचाही विचारा करावा लागणार आहे. त्यासाठी छोटे,मोठे व्यापारी व्यवसायीकांनी आणि त्यांच्या संघटनानी लगेचच चर्चा केली तर त्यावर लवकर मार्ग शोधून काढणे शक्य होईल.

राज्य सरकारच्या दारूची दूकाने उघडण्याच्या निर्णयाने दारूच्या दुकानासमोर मोठया रांगा लागल्या होत्या. या मुळे कोरोना सारख्या रोगांना खतपाणी मिळाले लाकडाउनच्या काळात दारूची दूकाने बंद असल्याने अनेक स्त्रियांना सुख शांतीचा अनुभव आला होता पण दारूची दूकाने उघडताच स्त्रियांच्या जिवनात अनेक बदल झाले त्यात काही स्त्रियांनी आत्महत्याही केली कोरोनाच्या संकटाने हाताला काम नसल्याने उदार निर्वाहाचा प्रश्न निर्माण झाला याचा परिणाम कौटुंबिक आणि सागानिक जिवनावर पडला आर्थिक मिळत नसल्याने पती-पत्नीत वाद-तनाव मुलांच्या पालनपोषणाचा प्रश्न त्यासाठी काही स्त्रियांनी उपयोगी वस्तूची घरोघरी जाउन विक्री केली तर काही स्त्रियांनी मोलकरनिचे काम स्विकारले तर काहीना एकवेळ अन्न खाउन एकवेळ उपाशी पोटी राहवे लागले. काही समाज सेवी संस्थांनी आणि काही लोकांनी गरीब लोकांना अन्न धान्य दिले पण देशात गरीबीचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे ते अन्नधान्य काहीना उपलब्धच झाले नाही. काही लोकांना उपासमारीने मरण आल्याच्या घटनाही या कोरोनाच्या काळात घडल्या जे लोक गावाकडे गेले त्यांनाही रोजगार मिळाला नाही काही गावकऱ्यांनी बाहेरून आलेल्या लोकांना गावात येउ दिले नाही हे चित्र उघडया डोळ्यांनी पाहीजे.

भारतात कोरोनाच्या संक्रमणाची गती आणि बाधीतांची संख्या पाहता सगळ्यासाठी चिंतेची बाब आहे. मुंबईसह देशातील काही प्रमुख शहरात कोरोनाचा कहर सुरू आहे ही स्थिती भयानक बनली आहे. गुजरात मधील अमहदाबाद हे शहर कोरोनाच्या बाबतीत सर्वाधिक धोक्याचे शहर बनले आहे. या जिवघेण्या साथीचा शिरकाव देशात होण्यासाठी कोण जबाबदार आहे. कुणाचे नियोजन चूकले असे अनेक प्रश्न उपस्थित होतात. सरकारी पातळीवर या प्रश्नांची उत्तरे देण्याचे टाळले जाते. भारतात कोरोनाचा पाहीला रूग्ण जानेवारीत केरळ राज्यात आढळून आल्यावर त्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. २४ आणि २५ तारखेला फेब्रुवारी महिन्यात अहमदाबादला ट्रॅम्पची नमस्ते ट्रॅम्प सोहळा घेण्यात आला यात लाखांच्यावर लोक उपस्थित होते. हया सभेमध्ये अमेरिकेतूनही काही लोक आले होते. कोरोनाची साथ सुरू असताना आपल्या सरकारनी कशाचाही विचार न करता हा सोहळा घेतला. पण त्याचा परिणाम मात्र आज भारताला भोगावा लागत आहे. यात बळी जातो. तो सर्व सामान्य माणसाचा कारण त्यांना आपल्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी पाहीजे तेवढी सुविधा उपलब्ध होत नाही. सत्ताधारी यांना त्यांचे काही घेने देणे नसते. गुजरातच्या मेळाव्याने कोरोनाचा फैलाव झाला नाही असे म्हणणे चूकीचे आहे. या सभेत ही कोरोनाचा प्रकार झाला के सत्य नाकारता येनार नाही

देशात लॉकडाउन आणि संचारबंदी घोषित होताच पोलीस यंत्रनेवर फार मोठा ताण पडला. पोलीसांनी आपल्या जीवाची बाजी लावून कोरोनाचा सामना करित आहेत. कोरोनाचा धोकापाहता २१ मार्च पासूनच देशभरात लॉकडाउन आणि संचार बंदी लागू झाली त्यांमुळे सर्वच कारखाने कंपण्या उद्योग व्यवसाय आणि शासकीय निमशाकीय कार्यालये बंद झाली. यामध्ये सर्वात जास्त मजूर वर्ग भरगडला गेला राज्यात इतर मजूरवर्ग विखुरलेला होता. त्यामुळे त्यांच्या जिवन जगण्याचा फार गंभीर प्रश्न निर्माण झाला. या मजूर वर्गांनी आपआपल्या गावात जाण्यासाठी फार मोठी घाई केली त्यासाठी पोलीस यंत्रना कामाला लागली मजूरांचे कॅम्प तयार करणे, त्यांचे जेवन, पीण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे, निवाबाची व्यवस्था तसेच त्यांच्या फिटनेस वरही भर देण्यात आला. शेवटच्या टप्प्यात

श्रमिकट्रेन सुरु झाल्याने परंप्रांतीय मजूरांची संख्या आणि नावाची नोंद करणे, त्याची वैद्याकिय चाचणी करणे हि सर्व जबाबदारी पोलीस आणि इतर शासककीय व निमशासकीय कर्मचाऱ्यांना करावी लागली. यात काही पोलीस कर्मचाऱ्यांना कोरोनाची लागण होउन त्यांना आपला जीव गमवावा लागला. अशा परिस्थितीत अनेक पालीस आणि विविध शाकेचे कर्मचारी आपली भूमीका पार पाडत बसतांना तनावात जीवन जगत आहे. या मध्ये डॉक्टरांचीही भूमिका फार महत्वाची आहे. दिवसेंदिवस कोरोना नावाच्या राक्षसाने आपले पाय सर्वत्र पसरविले आहे. एकमेकांशी येणाऱ्या अगदी जवळच्या सहवासाने कोरोनाचा वेगाने प्रसार होतो. म्हणून राज्य सरकारणे शाळा-महाविद्यालय मॉल, थिएटर बंद केले आहेत. काही कंपण्यातील कर्मचाऱ्यांना कार्यालयात येऊ नये असे नोटीस दिले. पण या कर्मचाऱ्यांना घरी राहून काम करण्याची सवलत दिली (भ्रवउम थ्रवउ वता) आहे. यातून एक नवीन कार्यप्रणालीही उदयास शकते. याचा भविष्यात काय परिणाम होईल हे सांगणे कठीण आहे. तरी अर्थव्यवस्थेवर याचा परिणाम होईल एवढे मात्र निश्चित आहे.

कोरोनाचा हाहाकार गेल्या चार महिन्यापासुन वाढतच आहे. कोरोना बाधीतांची संख्या वाढत असल्याने शासकीय स्तरावर बऱ्याच सोयी उपलब्ध नाही रूग्णाच्या वाढत्या संख्येनुसार बेड, ऑक्सीजन, डॉक्टर, नर्स यांची ही संख्या वाढवणे आवश्यक आहे. आरोग्य मंत्री गेल्या अनेक वर्षा पासूनन भरलेल्या एकदर १७००० जागा तातडीने भरू असे आश्वासन दिले. कोरोनाच्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे नर्स, डॉक्टर सेवा अपूऱ्या पडत आहे. वर्षनुवर्ष केंद्र सरकार जी पी डी च्या फक्त १.२ टक्के आरोग्यावर खर्च करित आहे. आणि महाराष्ट्रात फक्त ०.५ टक्के दरवर्षी अदाजे सहा कोटी लोक आरोग्य सेवांसाठी आकस्मित मोठा खर्च करावा लागून दारीद्रय रेषेखाली ढकलले जात आहे. खाजगी हॉस्पिटल चा खर्च सर्वसामान्य आणि गरीबांना परवडणारा नाही अनेक खाजगी हॉस्पिटलमध्ये कोरोनाच्या संकटात रूग्णाना लूटत असल्याचे चित्र टी.व्ही वरील बातम्यातून एकले. हे खाजगी हॉस्पिटल राज्य सरकारच्या नियमांचे पालन करतांना दिसत नाही सरकारी रूग्णालयात अनेक डॉक्टर आणि नर्स जिवाच्या आतंकाने आम्हाला वाचविण्यासाठी कोरोनासी लढत आहे. डॉक्टर

आणि नर्स आपल्या निवाची पर्वा करता या संकटाला तोंड देत आहे. त्यासाठी आम्ही त्याचे मनोबल वाढविण्यासाठी टाळ्या फुलेही वाहली पण काही समाजालीत लोंकानी याच डॉक्टर, नर्स व पोलीसांवर हल्ला केल्याचे चित्र आम्ही पाहीले. काही सरकारी रूग्णालयात कोरोनाशी दिवसरात्र लढवाच्या डॉक्टर आणि नर्स यांना पुरेशी किट उपलब्ध नाही त्यामुळे हेलेोक रूग्णाना पुरेपुर सेवा देण्यास भितात. त्यातून कोरोना रूग्णाचा मृत्यू दर वाढत आहे.

आम्ही भारतीय कोरोना संसर्गाविषयी फारशे जागृत नाही. सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छ असले पाहीजे असे आम्हाला वाटते पण सवय नसल्यामुळे आम्ही भारतीय लोक रस्त्यांना जाताना खर्षा तोंडात असला की सार्वजनिक ठिकाणी कुठेही थुंकतो. त्याचे पॉकेट रस्त्यावरच टाकतो परंतु असा विचार आमच्या मनात कधीच येत नाही की याचा त्रास दुसऱ्यांना होणार. कोरोनाच्या काळात सरकारने रस्त्यावर थुंकल्यास दंड आकारण्याचे ठरविले आहे पण याचे कीती लोक पालन करतात यात शंकाच आहे. कोरोना चा संसर्ग होऊ नये म्हणुन सोशल डिस्टन्सींगचे पालन करा. म्हणुन वारंवार सांगितले जाते. पण त्याचे पालन होतांना दिसत नाही. सोशल डिस्टन्सींग चे पालन न करणे, तोंडाला मास्क न लावणे, शिंका किंवा खोकला आल्यास तोंडावर रूमाल न घेणे अशा सवयीने कोरोनाच्या रोगावर आपण लवकर विजय मिळवू शकु असे वाटत नाही. सरकारणे कितीही दंड ठोकला तरी त्याचा फरक आम्हावर होणार नाही. याचा अनुभव गावापासुन तर शहरापर्यंत आलेला आहे. लॉकडाऊनने मुलांच्या शाळा बंद आहे. ऑनलाईन वर्ग सुरु केले तरी त्यांचा फायदा गरीब व नेटची समस्या असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मिळु शकत नाही. त्यामुळे तासनतास मुले टी.व्ही. आणि मोबाईलच्या गेमवर व्यस्त राहतात. त्याचा विपरित परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होतो. इतकेच नव्हे तर लॉकडाऊनने रोजगार नसल्यामुळे पैशाची कमतरता निर्माण होते. अशा वेळी कौटुंबिक वादही निर्माण होतो. त्यामुळे मानसिक तनाव येतो. हा मानसिक आघात पेलवणारी कुटूंबे म्हणजे या कधी काळी येणाऱ्या माहामारीच्या पिढितील संकटाचे बळी व साक्षीदारही आहेत या परिणामाची काळजीपूर्वक दखल घेणे व समजुन घेणे आवश्यक आहे.

कोविड-१९, लॉकडाऊन आणि विवाहसंस्थेवरील परिणाम

प्रा. राखी श्रीराम तुरस्कर, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, विदर्भ कला व वाणिज्य महाविद्यालय, लाखनी motgharerakhi@gmail.com

सारांशः— कोविड-१९ च्या विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे भारतातच नव्हे तर जगात लॉकडाऊन करण्यात आले. त्याचा समाजाला सामाजिक व्यवस्थेवर प्रभाव पडलेला आहे. कोरोना विषाणूचा संसर्गजन्य आजारामुळे कालावधी लोकांना प्राण गमवावे लागले. कोरोनावर अदयापही औषधे सापडली नाहीत त्यावर संशोधन सुरु आहे. कोविड-१९ च्या सामाजिक संस्थांवर परिणाम घडून आला. कुटुंब संस्था, धर्मसंस्था, शिक्षण संस्था, आर्थिक संस्थेवर परिणाम पडलेला आहे. विवाहसंस्थेत त्याचा प्रभाव दिसून आला आहे. कोरोनावर औषधी शोधली जाईल तत्पूर्वी संस्थात्मक बदल झालेले दिसून येतील. परंपरागततेला महत्व उरणार नाही. जुन्या ऐवजी आधुनिक गोष्टीला महत्व दिले जाईल. विवेकशिलता व विचारवादावर भर देण्यात येईल.

मुख्य शब्दः कोविड-१९, लॉकडाऊन, विवाहसंस्था, परिवर्तन.

प्रस्तावना :- कोविड-१९ च्या विषाणूच्या प्रसारामुळे देशात लॉकडाऊन करण्यात आले. भारतात १६ मार्च पासून लॉकडाऊनच्या प्रक्रियेला सुरवात झाली. भारतात केंद्र शासनाने व राज्य शासनाने ५ लॉकडाऊन केले. सहावा लॉकडाऊन अद्यापही सुरु आहे. १०० दिवसापेक्षा जास्त कालावधी लोटला आहे. गेल्या तीन महिन्यांपासून लोक बंदिस्त आयुष्य जगतात या लॉकडाऊनच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झाला आहे.

लॉकडाऊनमुळे समाज व्यवस्थेवर परिणाम आले आहे. विशेषतः सामाजिक संस्था प्रभावित झाल्या आहेत. संस्थात्मक परिवर्तन लॉकडाऊन व नुसतेच सुरु झालेले अनलॉकडाऊन –२ यामध्ये बघायला मिळाला आहे. त्याच्या एकंदरीत परिणाम समाज जीवनावर झाला आहे. लॉकडाऊनमुळे जीवनाचे व जगण्याचा संदर्भ बदलेले आहेत. (विवाहसंस्थेची उद्देश व कार्य)

लॉकडाऊनचा परिणाम विवाहसंस्थेवर मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. विवाह कार्य किंवा लग्नसोहळा हा महत्वपूर्ण सामाजिक कार्यक्रम मानला जातो. त्याला सांस्कृतिक व उत्सवाचे संदर्भ आहेत. विवाहाला समाजाची मान्यता प्राप्त झाल्याशिवाय स्त्री-पुरुषांमधील संबंधाना “वैवाहिक संबंध” असा दर्जा प्राप्त होत नाही. समाजमान्य पध्दतीने विवाह केल्याशिवाय पती-पत्नी असा दर्जा कोणत्याही समाजात प्राप्त होत नाही. म्हणून विवाहसंस्थेचे अस्तित्व सर्व समाजांमध्ये आढळून येते. मदन आणि मजुमदार यांच्या मतानुसार विवाह म्हणजे, विवाह ही साधारणतः धार्मिक संस्कार किंवा दिवाणी कायदे या स्वरूपातील एक अशी मान्यता आहे. की जी दोन भिन्न लिंगीय व्यक्तींना लैंगिक व अन्य तत्संबंधी व्यवहार करण्याची आणि परस्पर सामाजिक व आर्थिक संबंधाची अनुमती देते. रॉबर्ट लोवी यांच्या मते, “विवाहाचा उद्देश प्रजोत्पादना पेक्षा अधिक व्यापक आहे. अशा व्यापक व विविध उद्देशाने प्रेरित झालेल्या स्त्री- पुरुषांमधील संबंध हे कुटुंबसंस्थेचे आधारभूत घटक मानले जातात.” विवाहाशी संबंधित नियमनांना एक तर धर्माची मान्यता असते. नाहीतर वैधानिक मान्यता असते. या नियमनांद्वारे एकत्र येणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या अधिकारांचे व कर्तव्यांचे स्पष्टीकरण देखील केले जाते. विवाह हा मानवी जीवनामधील एक महत्वपूर्ण संसार होय. सर्वमानवी समाजांमध्ये विवाह ही सार्वत्रिक बाब आहे. भारतात मार्च-एप्रिल, मे, जून या कालावधीत विवाही समारंभ मोठ्या प्रमाणात पार पाडतात. हा कालावधी सुट्ट्यांचा समजला जातो. या कालावधीतील विवाह समारंभ लॉकडाऊनमुळे रद्द करण्यात आले. तर तीसऱ्या, चौथ्या लॉकडाऊनमध्ये वन्हाडाच्या मर्यादित संस्थेची अट घालून शासनाने कन्टेन्टमेन्ट झोन वगळून इतर ठिकाणी परवानगी दिलेली होती.

विवाहाच्या वैशिष्ट्यांमध्ये विवाहास समाज मान्यता आवश्यक असल्याचे स्पष्ट केले आहे. स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक संबंधाना

विवाह द्वारेच मान्यता दिली जाते. समाजमान्यतेप्रमाणेच विवाहाला धर्माची आणि शासनाची मान्यता आवश्यक असते. समाज आणि कायद्याच्या मान्यतेमुळे वारसा हक्क ठरविणे सोपे झाले आहे. विवाह द्वारे एकत्रित आलेल्या पती-पत्नीचे संबंध हे स्थायी असतात. त्यामुळेच कुटुंब संस्था स्थिर आहे. प्रजोत्पादन, संगोपन आणि संवर्धन या करिता विवाह संबंध दीर्घकाळ टिकणे आवश्यक असते. विवाहप्रसंगी समारंभाचे आयोजन केले जाते. कारण समारंभातूनच दोन स्त्री-पुरुषांच्या विवाहास मान्यता दिली जाते. त्याचप्रमाणे वर आणि वधुस नवीन दर्जा आणि भूमिकेची जाणीव करून दिली जाते. विवाहाच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुषांना अधिकार आणि कर्तव्याची जाणीव करून करून दिली जाते. विवाहानंतर पत-पत्नीला काही अधिकार प्राप्त होतात. त्याप्रमाणे त्यांना काही सामाजिक कर्तव्येही पार पाडावी लागतात. विवाह कार्यक्रम कुटुंबासाठी एक आनंदाची पर्वणीच असते. परंतु लॉकडाऊनमुळे या घरच्या कार्याची जागा आता होमवेडिंज या प्रकाराने घेतली आहे.

लॉकडाऊनमुळे विवाहाचे परिवर्तनीय स्वरूप :-

लॉकडाऊन-४ मध्ये १० किंवा २० व्यक्तींमध्ये अनलॉक १ व २ मध्ये ५० वन्हाडयांसोबत विवाह समारंभाला परवानगी दिली आहे. भारतीय साथ रोग अधिनीयम १८९७ आपत्ती व्यवस्थापन अधिनीयम २००५ फौजदारी दंड रुढिता १९७३, अन्वये आरोग्य विभागाद्वारे कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखण्याकरीता अनेक गोष्टींवर निर्बंध घातले आहे. मोठ्या प्रमाणात होणारी व्यक्ती समुहांचा जमाव प्रतिबंधित केला आहे. लग्न कार्यासाठी ५० लोकांच्या कमाल मर्यादित परवानगी देण्यात आली आहे. सार्वजनिक ठिकाणी मास्क, फेस शिल्ड व तोंड झाकणे अनिवार्य आहे. सार्वजनिक ठिकाणी दोन व्यक्तींमध्ये किमान ६ फुट अंतर असणे आवश्यक केले आहे. लग्न सोहळ्याची परवानगी उपविभागीय कार्यालयाकडून घेण्याचे सूचविले आहे.

मोठ्या शहरात विवाहाचे नियोजन करण्यासाठी एक यंत्रणा तयार केली जात आहे. घरच्या लग्नातील घरकाम करणाऱ्या नारायणाची जागा आता वेगवेगळ्या कंपन्यांनी घेतली आहे. कोविड काळात होणाऱ्या लग्नसमारंभाचे स्वरूप वेगळे असणार आहे. इथे लग्नाच्या कार्यालयात शिरताना हॉल किती भव्य, सजावट किती सुंदर याकडेही लक्ष जाणार नाही त्याचप्रमाणे लग्नाला जमलेल्या नववधुच्या मैत्रिणीचे चेहरे न्याहाळणेही अवघड होणार आहे. कारण लग्नातल्या या सगळ्या गोष्टी आता बदललेल्या आहेत. वेडिंग एक्सपर्ट ग्राहकांना सर्वोष्कृष्ट कॅटरर्स, मेकअप आर्टिस्ट, डेकोरेटर्स, पुरोहित आणि घरबसल्या शोधून देण्यास मदत करतील यात आता काही महत्वाच्या सेवा येणार त्यात अल्कोहोल आधिरित सॅनिटायझर्स, फेस मास्क, शिल्ड आणि ग्लोव्हज प्रत्येकाला दिले जाणार आहे. त्याशिवाय

कार्यालयात तापमान तपासनीमापक बंधनकारक असणार आहे. ग्राहकांची पसंती आणि त्यांच्या गरजेनुसार बजेटनुसार पुरोहीत कॅटरर्स, सजावटकार मेकअप कलाकार आणि छायाचित्रकार मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

लॉकडाऊनमधील लग्नसोहळे व रोजगार :- विवाह ही वर-वधु सुचक मंडळ किंवा ऑनलाईन सेवा देणाऱ्या भारत मॅट्रोमोनी, शादी डॉट कॉम या संकेत स्थळावरून जोडली जात आहेत. शहरी व ग्रामीण भागात परंपरागत पध्दतीत जाती, उपजाती, आर्थिक दर्जा आदिंचा विचार करून लग्न जोडली जातात. भारतामध्ये लग्न हा मोठा व्यवसाय आहे. अनेकांचा उदरनिर्वाह यावर अवलंबून आहे. सभागृह लॉकडाऊनमुळे उघडलेले नाही. घरच्या घरी लग्न उरकण्यावर भर आहे. मेकअप आर्टिस्ट आणि हेअरड्रेसर ची मागणी असते. फोटोग्राफी आवश्यक आहे. लग्नाच्या फोटो अल्बम म्हणजे प्रत्येक जोडप्यासाठी अमूल्य ठेव असते. छायाचित्रण करणे एक समस्या आहे मोजक्या लोकांमध्ये एकट्याने, कुटूंबासोबत अगदी जवळजवळ उभे राहून फोटो काढण्यावर भर दिला जातो. मास्कमुळे चेहरा पण दिसत नाही. लॉकडाऊनमुळे पुर्वी सारखे साखरपुडे, टिळा, हळदी, संगीत, मेहंदीसारख्या कार्यक्रमाचे फोटो काढले जात नसल्याने छायाचित्रकारावर संकट आली आहे. लग्नसोहळ्याची कपडेही वेगळे राहिले नाही. कापड व्यावसायिक व टेलर यांना विवाहसोहळ्यानिमित्त व्यवसाय मिळायचा ना कमी झाली. एक लोकांची जेवणाची जबाबदारी कॅटरर्सचे अंदापत्रक कोमडले. २ ते ५ हजार लोकांना जेवायला वाढणारी कॅटरर्स

फक्त २० ते ५० लोकांना जेवण देतात. त्यामुळे रोजगाराला प्रश्न निर्माण झाला बॅंड, बाजा, बारात ह्या संकल्पना लॉकडाऊनमुळे रद्द झाल्या आहेत. भव्य शामियाना, दिव्यांची आरास, घोडयावरून मिरवणूक, फटाक्यांची आतीषबाजी या सर्वांना भविष्यात फाटा मिळणार,

विवाह समारंभाचे बदल संदर्भ :- लग्न सोहळ्याचा थाटमाट कमी झाला आहे. लॉकडाऊनमुळे मानवाच्या गरजा कमी झाल्या आहे. भव्यतेकडून लघुतमनेकडे वाटचाल होणार आहे. नवीन पीढीचा लग्नसमारंभाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलणार कुटूंबनिर्मितीसाठी विवाह आवश्यक आहे. लैंगिक गरजांची पूर्तो, प्रजनन, मुलांचे संगोपन, आर्थिक सहकार्य यासाठी विवाह गरजेचे आहे. यासाठी मोठा थाटमाट करून प्रचंड प्रमाणात पैसा खर्च करून अर्थ नाही. ही गोष्टीचा विचार व्हायला सुरुवात झाली आहे. सामाजिक सुरक्षिततेचा एक भाग म्हणून मोठे कार्यक्रम, समारंभ टाळले जाणार आहेत. याचा एकंदरीत परिणाम विवाहसंस्थेवर होत असल्याचे दिसून येत आहे. साध्या सोहळ्यावर भर दिला जाणार, आर्थिक क्षमतेचा विचार होणार, सामाजिक जबाबदाऱ्या ओळखल्या जाणार असे विभन्न पैलू निश्चितच समोर येणार

संदर्भ :-

समाजशास्त्र डॉ. प्रदिप आगलावे, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
समाजशास्त्र परिचय :- रा.ज. लोटे, पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपुर.
लॉकडाऊन आणि उगीनघाई (लेख) तेजश्री गायकवाड लोकसत्ता, नागपुर आवृत्ती.

कोविड-१९ चा असंघटित क्षेत्रात कार्यरत व्यक्तीवर परिणाम व प्रसारमाध्यमांची भूमिका

डॉ. राजेंद्र बी. कापसे, अशोक मोहरकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अडयाळ, जि. भंडारा. मो. 9421712776

सारांश:- सर्व जगात सर्व आतंक घातलेला वायरस म्हणजे कोरोना होय. या कोरोनामुळे जगातील अख्खे देश संकटाच्या छायेखाली आलेले आहेत. मानवजातीला या कोरोना महामारीने भितीचे वातावरण निर्माण झाले आहे. प्रत्येक मानव हा मानवापासुन दूर जातांना दिसतो आहे. मात्र डिसेंबर २०१९ पुर्वी हि स्थिती सामान्य होती. कोणताही व्यक्ती कोणत्याही देशात येणे जाणे करू शकत होता. त्या व्यक्तिला थांबविणे कठिण झाले होते, मात्र नेमके कोरोना संकट संपूर्ण मानवजातीला व त्याने केलेल्या कार्यावर प्रश्नचिन्ह उभा करत आहे. कोरोना १९ ने समाजातील दिशा व दशा बदलून टाकली व प्रत्येक मानवाला मानवापासुन दूर केले. तुच तुझा रक्षक अशा म्हणीप्रमाणे आत्मपरीक्षण करायला लावले मात्र यात प्रसारमाध्यमांनी आपला दररोज चा चेहरा बदलला ऐवढेच नाही तर त्यापेक्षाही उग्र जाणवला आहे. या शोधप्रबंधामध्ये संशोधकाला जे जाणवले तेच वाचकासमोर सादर करित आहे. प्रत्येकचजन या विषयी सहमत असेल असेही नाही मात्र हे संशोधकाचे वैयक्तीक मत असु शकते.

प्रस्तावना :- भारतातील लोकसंख्येच्या ८५ टक्के लोक हे असंघटित क्षेत्रात कामगार म्हणून कार्य करित आहेत. भारत देश हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतातील लोकसंख्येच्या ६० टक्के लोक शेतीच्या व्यवसायाशी निगडित आहेत. त्याचप्रमाणे १५ टक्के लोक हे इतर व्यवसायाशी निगडित आहेत. यात उत्पादन करणारे क्षेत्र, विल व पानी, बांधकाम व्यवसाय, होटेल, व इतर व्यवसाय यात समाविष्ट आहेत. या कोरोनात सामान्य मानसापासुन ते व्यवसायीका पर्यंत प्रत्येकाचे हाल झालेले आपणास दिसुन येते. यात असंघटित क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या अनेक कामगारांचे हाल झाले. त्यांना त्यांचे कार्यक्षेत्र सोडुन आपआपल्या राज्यात परतण्याशिवाय कोणताही पर्याय दिसला नाही. या क्षेत्रात अग्रेसर असलेले शेतकरी यांची स्थिती अतिशय वाईट होती कारण ऐन उत्पादन काढण्याच्या वेळेलाच झालेले देश बंद व १४४ कलम लागु झाले व या व्यवसायात कार्य करण्यासाठी मजूर मिळणे कठिन झाले, त्याचप्रमाणे भितीचे

वातावरण निर्माण झाल्याने व सरकारचे निर्णय व नियंत्रण यामुळे कामगारांवर उपासमारीची वेळ आली.

अनेक व्यवसाय बंद होण्याच्या मार्गावर आहेत. व्यवसायीक सेवा देउन आपला व इतरांचा उदरनिर्वाह चालविनारे व्यवसाय देखिल सतत तीन महिन्यांपासुन बंद आहेत त्यामुळे त्या क्षेत्रात कार्य करित असलेल्या लोकांवर उपासमारीची वेळ आलेली आहे. आज ओला, उबेर सारख्या कंपन्या बंद पडण्याच्या मार्गावर आहेत तसेच होटेल व्यवसायात सेवा देनारी ओयो हि कंपनी देखिल बंद होण्याच्या मार्गावर आहे. म्हणजेच असे म्हणता येईल की देशातील ७० टक्के व्यवसाय हा बंद पडलेला आहे.

सरकार दारूच्या दुकानावर निर्भर आहे तरी देखिल भारत सरकार आत्मनिर्भरतेचे धडे देतो. केंद्रिय राहतकोष व राज्य राहत कोष निर्माण करून जनतेलाच आव्हान करते आणि त्याच जनतेने सरकारला मदत करायची यासाठी अनेक व्यक्ति सरसावले देखिल आहे. मात्र त्या व्यक्तींना ते विसरले ज्यात विविध

राज्यातून व्यक्ति ऐउन पोट भरायला तयार होते. यात विविध कामांत वाटा असणारे कामगार, बांधकाम मजूर, मॉलमध्ये काम करणारे, घरकाम करणारे, रत्यांवर हातठेले लाउन भाजिपाला, फळे, पानीपूरी, असे एक ना अनेक कार्य यात समाविष्ट होते. मात्र या बंदमुळे त्यांना त्यांचे घर सोडावे लागले. त्यांना त्यांचे कूटंब घेउन घरी परतावे लागत असतांना त्यांना सरकार कोणत्या उपाययोजना करीत आहे मात्र या उपाययोजना त्यांना मिळत नाही. याचे चित्रन देखिल आपणास पहावयास मिळाले. जगात ज्या देशाचा दबदबा होता ते देश आज इतरांच्या मदतीच्या अपेक्षेत आहेत. भारताने अमेरिकेला केलेल्या दवाई निर्यात याचाच एक भाग आपण मानू शकतो. मात्र कोरोना महामारीने संपुर्ण जगभर केलेला बंद व त्यात जिवनाची विस्कटलेली घडी यात फार तफावत आहे. देशातील उदयोग व व्यवसाय ठप्प झालेले आहेत.

मुंबईत आता आपल्याला राहणे कठीन झाले आहे, आपणास आता सर्व सोडून जावे लागेल, या शहरामध्ये जगने कठीन झाले पण आता आपले गावच बरे याच लालसेने शहराकडे पोट भरण्यासाठी गावावरून आलेला मजूर वर्ग प्रत्येक ठिकाणी मिळेल ते काम करीत आला होता. आपल्या जिवाची पर्वा न करता तो कार्य करीत होता. कंपन्या, व्यवसाय, बांधकाम, मिळेल ते काम करून आले जिवन जगत होता मात्र अचानक झालेले सर्व देश बंद व त्यातून उदभवलेल्या अनेक समस्यांना घेउन जगणे हाच पर्याय यामुळे आपण मिळेल त्या पर्यायाने घरी जायला निघालेत. पायाची सोल निघाली ते दाखवत एक, दोन, तीन या प्रकारे अनेक मजूर पायी चालत होते व त्यांचे दुःख समजून घेण्यापेक्षा आपले मिडिया त्यांचे नजारे टिपन्साचा प्रयत्न करीत होता.

समाजात विविध मार्गांनी उपलब्ध वस्तुचा साठा करून घेउन कमीशन पध्दतीने चालवणारे किरकोळ विक्रेते यांचे तर बेहाल झालेले आहेत. उन्हाळा हा लग्न समारंभासाठी प्रसिध्द आहे. किरकोळ विक्रेते यांनी विविध प्रकारचा माल विक्रिस आणला होता मात्र या कोरोनामुळे लावलेला पैसा निघाला नाही म्हणून डोळ्यात पाणी आणणारा व्यक्ती रडू लागला. मीळेल त्या पर्यायाने विविध असंघटित क्षेत्रातिल कामगार आपआपल्या राज्यात घरी परतलेले आहेत.

कोरोना म्हणजे काय?:- कोरोना हा एक विषाणू होय. या विषाणु पासून जगातील मानवजातीला धोका निर्माण होतो. या पुर्वी देखिल विविध ग्रंथामध्ये या विषाणुचा उल्लेख आलेला आहे. त्यामुळे हा रोग आताचा नाही असे देखिल आपण म्हणू शकतो. एक व्यक्ती दूसऱ्याच्या संपर्कात आल्यास याचा फैलाव त्वरीत होतांना दिसुन येते.

ध्यावयाची काळजी :- १. दोन व्यक्तित्मध्ये १ मीटर अंतर राखुन व्यवहार करा. २. आपली थुंकी हवेत उडू देऊ नका. ३. रस्त्यात किंवा इतर सार्वजनिक ठिकानी थुंकी नका. ४. नाकावर व तोंडावर रूमाल वापरा. ५. गर्दच्या ठिकाणी जाणे टाळा. ६. काम असेल तरच घराबाहेर पडा. ७. साबाने वारंवार हाथ धुवा. ८. स्थानिक सरकारकडुन घालून दिलेले नियम व कायद्याचे काटेकोर पालन करा.

भारतातील असंघटित क्षेत्रे :- भारतीय असंघटित क्षेत्रामध्ये कार्यरत असलेले कामगार हे विविध राज्यांतून भटकंती करीत असतात. त्यामुळे त्यांचा आकडा किती आहे हे सांगणे कठिन आहे मात्र यात २०११ ते २०१२ एका सर्वेनुसार त्यांची संख्या खालील प्रमाणे दर्शविण्यात आलेली आहे. भारत सरकारकडे देखिल याचे एकंदरीत आकडे उपलब्ध नाही.

क्षेत्रे	भारतातील असंघटित क्षेत्रात कार्यरत कामगार (लाख)
कारखान्यात कार्यरत	५२.४९
विद्युत व पाणि	१.२१
बांधकाम	४८.९२
विक्रि, हॉटेल, रेस्टॉरेंट	५०.१७

भारतातील असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेत योगदान :-

भारतातील असंघटित क्षेत्रातील एकूण कामगारांचा वाटा खालील प्रमाणे दर्शविण्यात आलेला आहे.

आर्थिक क्रियाकलाप	असंघटित क्षेत्राचे एकूण स्थूल मुल्यात योगदान	एकूण स्थूल मुल्य	असंघटित क्षेत्राचा वाटा टक्के.
शेती	५०६९९०	५३६६२९	९४.४८
खाण	१५२०४	८४४६४	१८.००
उत्पादन	१२३८५९	४६१५३१	२६.४८
विद्युत व पाणि	१८१८	६०६०७	३.००
बांधकाम	८०२४	१८५६६९	४६.३३
विक्रि, हॉटेल, रेस्टॉरेंट	२०२११	३९७८१	५०.८
परिवहन व साठवणुक	१११२२०	२५०२१४	४४.४५
बँक, गुंतवणूक व सेवा	१५५८८	१६७८१३	९.२९
शिक्षण	१३१४५	१०६५८०	१२.१२
एकूण	१४२६२१८	२८५५९३४	४९.९४

इतर राज्यातून येणाऱ्या कामगारांच्या समस्या :- १. भारतीय अर्थव्यवस्थेत असंघटित कामगारांचे विशेष महत्व आहे. कारण कोणत्याही क्षेत्रात कार्य करण्यासाठी आपल्याला या मजूरांची आवश्यकता निर्माण होते. २. हा मजूरवर्ग कमी दरात जास्त काम करण्यास तयार होतो. तो कोणत्याही वेळेवर तयार असतो. ३. परराज्यातून आलेल्या मजूरांना त्यांच्या मूलभूत सोई सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास ते कोणत्याही कामाकडे लक्ष देत नाही. ४. परराज्यातील कामगार म्हणून त्यांचे शारीरिक व मानसीक शोषण करण्यात येते.

असंघटित क्षेत्रात कार्य करीत असणारे मजूर यांना बंद च्या काळात भेडसावलेल्या समस्या :-

१. इतर राज्यातून येणाऱ्या व्यक्तित्ना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो, यात मानसिक समस्या व शारिरिक समस्या यांचा समावेश जास्त प्रमाणात असतो.

२. असंघटित क्षेत्रात कार्य करीत असणारे मजूर यांची मजूरी हि कमी असते या बंद दरम्यान त्यांना कोणतेही कार्य मिळालेले नाही त्यामुळे त्यांना हाल सहन करावे लागले.

३. विविध कारखाने बंद झाले त्यामुळे त्यांचा रोजगार गेला. ते हवालदिल झाले.

४. लघु उद्योगांना विचारणारा वाली उरला नाही उदा. उन्हाच्या तडाक्यापासुन संरक्षण करण्यासाठी मातीचे माठ, उत्पादन व विक्रेते यांचे उत्पादन व विक्रि याला ब्रेक लागला. नागपूर शहर व ग्रामिण या क्षेत्रात यांची खुप मागणी असते. याला गरिबांचा फ्रिज असे विशेषण लावण्यात येते.

५. भाजिपाला, फळे, व तत्सम विक्रेते यांना वेळेनुसार कार्य करणे भाग पडले. त्यात भाजिपाला मिळणे कठिन झाले.

६. लोकांनी आपआपल्या कॉलनि बंद केल्या. कोणत्याही बाहेरील व्यक्तिला मज्जाव करण्यात आला.

७. दररोज ठेला लावून रोजगार करणारे फूड स्टॉल विकते यांना आजही मनाई केलेली आहे.

८. विटाभट्टि, बांधकाम यात कार्यरत असणारे मजूर वर्ग यांना काम मिळणे कठिण झाले त्यामुळे अजूनच बेकारी निर्माण झाली.

९. त्यातच जे व्यावसाय इतर व्यवसायावर चालत होते त्यांचे तर हाल झाले. उधारीचे प्रमाण वाढले.

१०. राशन मिळणे कठिण झाले. सरकारने दिलेले धान्य यावर फक्त राशन पुरते होते मात्र किराना दुकान मालकाने किराना देणे बंद केले. त्यात अधिकच भर पडली. अशा एक ना अनेक समस्या निर्माण झाल्या.

११. त्यामुळे अनेकांना आपले घर, काम सोडून परत जाणे भाग पडले.

प्रसारमाध्यमांत इलेक्ट्रॉनिक मिडिया :- देश व देशातील कोरोना विषयी वाढत चाललेले कारोनाचा प्रभाव दाखवित असतांना प्रसारमाध्यमांनी एक उच्चांक गाठला की आपण दाखवित असणाऱ्या बातम्यांनी घरातील लहान व्यक्तित्पासून मोठ्या व्यक्तित्पर्यंत याचा काय प्रभाव पडेल याचा बहुतेक यां बाबीचा विसर पडला. कारण इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे ज्या पध्दतीने कोरोना विषयी दाखवित होते त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीचे काय हाल होत असणार हे पाहणाऱ्यांच्या मानसिकतेचा देखिल यांना विसर पडला दिसून आला. प्रत्येक व्यक्तिला आता घरी राहणे मजबूरीचे झाले, सरकारने देखिल सक्ती केली, बाहेर गेले तर पोलिसांचा धाक आणि घरात टिक्कि चा धाक अश्या परिस्थिती निर्माण झाली होती. कोनापेक्षा कोन सरस आहे, आपनच आपल्या न्यूज वर सरस आहे वाकी कुठेच नाही अशी वाहवाही लुटनारे दिवसेंदिवस एकच बातमी दाखवून मन कासाविसा करायचे.

सोशल मिडिया चे रूप :- प्रसारमाध्यमांचे दुसरे रूप म्हणजे सोशल मिडिया होय. यात आपल्या मोबाईल मध्ये असणारे विविध अप्लीकेशन यात व्हाट्सअप, फेसबुक, ट्विटर, या प्रकारच्या अनेकांचा यात समावेश होतो. या सोशल मिडियाने पाहीजे त्या पध्दतीने कोरोना रंगविला व त्याचा बाड निर्माण केला. इतरांना वाटले कि आता आपल्याला या कोरोना विषयी वेगवान माहीती मिळालेली आहे. त्यामुळे फोटो, व्हिडिओ, माहीती पाठवत सुटला. जेव्हाही फोनवर ऐखादाने संदेश आला की तो कोरोना विषयी माहीती देणारा असणार किंवा एखाद्याने संदेश पाठविला तर तो कोरोना विषयीचाच असेल असे न पाहता माहित असायचे.

आज कोणत्या ठिकानी किती कारोनाचे व्यक्ती मिळाले, किती कामगार मृत्यूमुखी पडले या विषयीच असे जानिवपूर्वक आपनास जानवत होते. आज कोरोना वारियर्स कोणत्या ठिकानी गेला व त्यांना त्या स्थितीत काय करावे लागले, त्यांना मिळालेला मास किती धोकादायक आहे किंवा अशाच प्रकारचे अनेक संदेश देण्याचा प्रयत्न असायचा. मात्र याने मनावर अधिकच प्रभाव पडलेला दिसून येतो. या सर्वांमुळे मनावर दडपण निर्माण झाले या दडपणाला घालवयला बाहेर पडलो की लोकांच्या नजरा व भिती सतत मनात असायची.

निष्कर्ष:-

१. लॉकडाउन व धारा १४४ मुळे देशातील जनतेमध्ये भितीचे वातावरण निर्माण झाले. लोक रस्त्यावर जर काही कामासाठी जरी निघाले तरी काही ठिकानी दंड करण्यात आले.

२. पोटाची खडगी भरण्यासाठी आलेल्या मजुरांना प्रवास करता आला नाही. सुखरूप घरी पोचता आले नाही.

३. गावतील परिस्थिती अतिशय वाईट होती. पानवठे, सार्वजनिक ठिकाने, दुकाने, यावर बंदी घातल्याने समाजमन दूरावले.

४. मार्च ते मे महिना अतिशय काम करण्याचा असतो कारण नंतर मात्र पावसाळा असतो त्यामुळे लग्न समारंभ व इतर कार्य असतात. विविध दूकाने सजलेलिल असतांना झालेला बंद हा अतिशय वाईट परिस्थिती दर्शवित होता.

५. त्याचप्रमाणे उष्णता ज्यास्त असल्याने कूलर कंपन्या यांनी आपले उत्पादन तयार केले होते मात्र या लॉकडाउन मध्ये हा व्यापारी थंड बस्त्यात होता.

६. सरकारने केलेली मदत पुरेशी नव्हती. त्यातही अनेक व्यक्तींना लाभ घेता आला नाही.

७. समाजमन हेलाउन जाईल अशी परिस्थिती निर्माण झाली होती.

संदर्भ :-

१. विविध वाहिण्यांवर प्रसारीत होणाऱ्या बातम्या.
२. मराठी सहयादि वाहिण्यांवरील बातम्या व विविध कोरोना जनजागृती विषयक कार्यक्रम.
३. मासिके.
४. वर्तमानपत्रे, लोकमत समाचार, लोकमत, दैनिक भास्कर, हितवाद, नवभारत, सकाळ.
५. विकीपेडिया.
६. मासिक - भारतीय कामगारांच्या समस्या.
७. भारतीय अर्थव्यवस्था व समस्या, भारतीय अर्थशास्त्र, लक्ष्मीनारायण नाथुराम व सत्यदेव देवाश्री, ई कॅटेट.
८. श्रमीकांच्या समस्या व देघातील परिस्थिती - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

कोरोनाचा धर्म व बाबा-बुवावर परिणाम

डॉ. राजकुमार भगत, सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, राजीव गांधी महाविद्यालय सडक/अर्जुनी जिल्हा गोंदिया.

सारांश:— जागतिक महामारी कोरोना या विषाणूमुळे संपूर्ण जगाला वेढीस धरले आहे— संपूर्ण जग या महामारीमुळे हतबल झालेले आहे. कोरोनावाह्यारस किंवा कोविड-१९ हा महामारीचा नवीन प्रकार डिसेंबर २०१९ मध्ये चीनमधील वुहान शहरात निदर्शनास आला. त्याला कोविड-१९ असे नाव देण्यात आले सुरुवातीला वुहान व आसपासच्या प्रदेशात पसरलेला हा विषाणू पाहता पाहता अमेरिका, स्पेन, इटली, फ्रान्स, जर्मनी, इंग्लंड, रशिया, थायलंड, टर्की, स्विझरलंड आणि भारत या देशात झपाट्याने पसरला असून या महामारीने संपूर्ण जगात धैमान घातले आहे. या महामारी पूर्वी अनेक नैसर्गिक संकटे आली आहेत. प्लेग, देवी, कॉलरा, मलेरिया, डायरिया, निमोनिया, कॅन्सर, एड्स, ईबोला, सारी आणि आता कोरोना. जगात अगोदर दुष्काळ, भूकंप, ज्वालामुखी, चक्रीवादळ, सुनामी, पहिले महायुद्ध, दुसरे महायुद्ध, अमेरिकेकडून जपानवर झालेला बॉम्ब हल्ला, इराक-इराण युद्ध, अमेरिका व इराक देशातील अंतर्गत युद्ध, अमेरिकेवर ओसामा बिन लादेन यांनी केलेला विमान हल्ला, चीन-भारत, भारत-पाकिस्तान युद्ध, या सर्वांमुळे देश कधीच थांबला नाही. मंदिरे, प्रार्थनास्थळे हे कधीच बंद झाले नव्हते. परंतु कोरोनाविषाणूने हे सर्व शक्य करून दाखविले. कोरोना वाह्यारसचा परिणाम भारतीय धर्म संस्थेवर पडला. धर्माच्या नावावर सामान्य जनतेला फसविणारे पंडित, पुजारी यांची लुबाडणूकीचे धंदे बंद झाले. मंदिर, प्रार्थनास्थळे यांना ताले लागले. त्याच बरोबर चमत्काराच्या नावावर जनतेची दिशाभूल करणारे 'बाबा, बुवा' सुद्धा तोंडघशी पडले. देशातील टाळेबंदी (लॉकडाऊन) मुळे विविध घटकात परिवर्तन घडून आले आणि धर्मसंस्था अडचणीत आली.

मुख्य शब्द: कोविड-१९, धर्म, बाबा-बुवा, अधश्चधा.

प्रस्तावना:— आज संपूर्ण जगाला कोरोना या संसर्गजन्य रोगाने घेरले आहे. आपल्या भारत देशातही दिवसेंदिवस कोरोना ग्रस्त रुग्णांची संख्या भरमसाठ वाढली आहे. या रोगाचा प्रसार रोखण्यासाठी वारंवार लॉकडाऊन जाहीर झालेले आहे. भारतात ३० जानेवारी २०२० ला पहिला पॉझिटिव्ह रुग्ण केरळमध्ये आढळला. हा रुग्ण चीनमधील वुहान विद्यापीठात शिक्षण घेत होता. त्यानंतर महाराष्ट्रात मुंबई, पुणे, पिंपरी चिंचवड आणि नागपूर येथेही कोरोनावाह्यारस ची लागण झालेले रुग्ण आढळले, तर कोरोनावाह्यारस चा पहिला बळी कर्नाटकच्या कुलबर्गा मध्ये ७६ वर्षे वृद्धांचा झाला. आज ५ जुलै २०२० ला भारतात सहा लाख ६१ हजार २३३ रुग्ण बाधित असून त्यातील अठरा हजार ९१२ लोकांचा मृत्यू झाला. सर्वाधिक रुग्ण महाराष्ट्रात असून रुग्णांची संख्या दोन लाख ६४ एवढी झाली आहे. त्यांच्या पाठोपाठ तामिळनाडू, दिल्ली, गुजरात, उत्तर प्रदेश या राज्यांचा क्रमांक आहे.

सर्वप्रथम महाराष्ट्र सरकारने १५ मार्चला शाळा कॉलेज बंद करण्याचा निर्णय घेतला. सरकारकडून कडक उपाययोजना म्हणजेच राज्य बंदी आदेश लागू करून ग्रुप, सहली, पर्यटनदौरे रद्द केले. सिनेमा, नाट्यगृह व मॉलवर बंदी आणली. १६ मार्चला विद्यापीठाच्या परीक्षा आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायती राज आणि सहकारी संस्थांच्या निवडणुका पुढे ढकलल्या. तसेच ग्रामीण भागातील शाळाही बंद करण्याचा निर्णय घेतला. १९ मार्चला रात्री आठ वाजता भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी रविवार दिनांक २२ मार्चला जनता कर्फ्यु पाळण्याचे जाहीर करून संध्याकाळी पाच वाजता टाळी व थाली वाजविण्याचे काम केले. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २४ मार्च रात्रीला १४ एप्रिल २०२० पर्यंत ३ आठवड्यांकरिता संपूर्ण भारतात लॉकडाऊन जाहीर केला. त्यामुळे समाजाच्या सर्व स्तरातील सर्व प्रकारचे उद्योग, व्यापार, दुकानदार, कामगार यांच्यावर प्रभाव झालाच परंतु त्याचबरोबर जनतेच्या मनात असलेल्या धार्मिक बाबींवर असणारा विश्वास सुद्धा डगमगायला लागला. मंदिर, प्रार्थना स्थळे ही देखील बंद करण्यात आले. धार्मिक भावनेतून ईश्वर, प्रार्थना, आमचे रक्षण करेल ही भावना ही लोकांची नाहीशी झाली— लॉकडाऊन मध्ये मंदिरे प्रार्थनास्थळे बंद झाल्यामुळे त्या घटनेचा विपरीत परिणाम लोकांच्या धार्मिक भावनावर पडला.

संशोधन पद्धती:— प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्रोताचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, टिव्ही चर्चा, इ.माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

गृहीतकृत्ये:— १) कोविड-१९ मुळे नागरिकांच्या धार्मिक भावना कमी झाल्या आहेत. २) चमत्कारी बाबा-बुवा यांच्यावरिल विश्वास उडाला आहे. ३) आपले रक्षण हे आपल्यालाच करायचे आहे.

संशोधनाचा उद्देश:— १) लॉकडाऊनच्या धोरणामुळे संपूर्ण जग थांबले आहे या घटनेचा अभ्यास करणे. २) कोरोनावाह्यारसचा धार्मिक भावनेशी संबंध अभ्यासणे.

वरील उद्देश व गृहीत कृत्य तपासून पाहण्यासाठी या जागतिक महामारीचे दीर्घकालीन परिणाम लक्षात घेतल्यास आपणास असे दिसून येते की, कोरोना विषाणूची सुरुवात डिसेंबर २०१९ पासून झाली आहे. असे असले तरी भारतातील ३० जानेवारी २०२० पासून कोरोनावाह्यारस ने प्रवेश केला. जगभर धैमान घालणाऱ्या कोरोनामुळे सर्वच व्यवसाय ठप्प झाले. लॉकडाऊन मध्ये आर्थिक संकटाने आपले डोके वर काढले. त्यामुळे लोकांची चिंता वाढली. कोरोनाच्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे प्रत्येक क्षेत्रात प्रभावी झाले आहे. रोजंदारीवर काम करणारे मजूर, घरकाम करणाऱ्या स्त्रिया, शेतकरी वर्ग, शेतांमध्ये काम करणारे शेतमजूर, फेरीवाले, लहान मोठे हॉटेलवाले, शासकीय क्षेत्रात काम करणारे कर्मचारी, तसेच विमान वाहतूक, रेल्वे, बस सेवा, थांबली आहे. विद्यार्थ्यांनाही ही परीक्षांचे ताण वाढले आहे. यात ज्यांच्याकडे मोबाईल, इंटरनेट, व त्या संबंधित अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाची साधने, उपलब्ध नसणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये निराशा निर्माण झाली आहे. कोरोना चे परिणाम एवढ्यावरच थांबले नाही, तर यांचे दुष्परिणाम मंदिर, प्रार्थना स्थळे बंद होण्यामध्ये झाली. लॉकडाऊनमुळे मंदिर आणि प्रार्थना स्थळांना टाळे लावण्याची वेळ आली आहे.

मंदिरे व प्रार्थना स्थळे:— लॉकडाऊन मध्ये देशाच्या अनेक राज्यातील मंदिरे, प्रार्थनास्थळे बंद करण्यात आली. कोरोनावाह्यारस एवढे प्रभावी ठरले की पूजा अर्चा, प्रार्थना करून किंवा भक्ती करून कुणाला थांबविता येणार नाही. मंदिरामध्ये असणारे 'देव' सुद्धा कोरोनामध्ये काहीच करू शकत नाही. उलट मंदिरामध्ये गर्दी केल्यामुळे कोरोनाचा फैलाव होऊ शकतो. अशी भीती मनात ठेवून त्यांची खबरदारी घेण्याकरिता मंदिरांना टाळे लावूनच आपली सुरक्षा करता येईल. त्याकरिता घरी राहूनच

स्वतः आपण आपली सुरक्षा करा हे सांगण्याची वेळ आली आहे. आणि पाहता पाहता भारतातील सर्व मंदिरे आणि प्रार्थना स्थळे बंद करण्यात आली.

अडीच महिने बंद असलेली मंदिरे व प्रार्थना स्थळे ८ जून २०२० पासून काही अटींवर सुरू करण्यात आली. प्रवेशद्वारापाशी हॅन्ड सॅनिटायझर ठेवणे, योग्य अंतर ठेवून लोकांची रांग लावणे, ज्यांना कोरोनाची लक्षणे नाहीत अशा व्यक्तींनाच प्रवेश देणे, ही बंधने पाळावी लागली. तसेच मंदिरामध्ये प्रवेश करताना पादत्राणे, वाहन बाहेरच काढून ठेवावी, आत येण्यापूर्वी प्रत्येकाने हात पाय धुणे बंधनकारक असेल, देवाच्या मूर्तीला स्पर्श करण्यास बंदी, तीर्थ प्रसाद वाटण्यास व जलसिंपडण्यास मनाई असेल, प्रत्येकाने बसण्यासाठी सतरंजी व आसन आणवे, एकत्र जमून भजने, आरत्या म्हणण्यास मनाई असेल, त्याऐवजी भक्तिगीतांचे रेकॉर्ड लावावेत, केंद्रीय गृहमंत्रालयाने देशभरातील मंदिरे, प्रार्थनास्थळे, उघडण्याची परवानगी दिली असली तरी याबाबत महाराष्ट्र सरकारने रात्री उशिरापर्यंत कोणतेच आदेश पाच जुलैपर्यंत जारी केले नाहीत.

ईद नमाज ही घरातच अदा:— दाट लोकवस्ती मुळे कोरोना चा स्फोट होतो, ही भयावह परिस्थिती असल्यामुळे यावर्षाची ईद—नमाज हे मुस्लीम धर्मीय लोकांना घरातच अदा करावी लागली. रमजान ईद म्हटले की मुस्लिम धर्मीयांमध्ये महिनाभर चहल—पहल असते. रात्रीचा दिवस होतो, महिलावर्ग बिनधास्तपणे रात्री बाजारपेठांमध्ये नवे कपडे, चपला, बांगड्या आणि ईदचे साहित्य खरेदी करतात. मात्र दरवर्षी ओसंडून वाहणारा उत्साह ह्यावर्षी कोरोनामुळे दिसला नाही. लॉकडाऊनमुळे लोक घरातच अडकून पडले, ईदगाह मैदानावर लाखो लोक नमाज पडण्यासाठी जमतात ते मैदान यावर्षी प्रथमच ओस पडल्याचे दिसून आले. कोरोनामुळे मुस्लिम बांधवांची ईदची नमाज यावर्षी घरातच अदा करावी लागली. तसेच जगभर कोरोनाचे संकट असल्यामुळे यावर्षी हज यात्रा आवरती घ्यावी असे आवाहन सौदी अरब सरकारने केले आहे. त्यांना भारतीय मुस्लिम बांधवांनी होकार दिला आहे.

'बाबा' ची बाबागिरी:— इतिहास कालीन बाबा समाज सुधारक होते. ते अज्ञान, अंधश्रद्धा दूर करणारे विज्ञान वादी बाबा म्हणून ओळखले जात होते, म्हणून त्यांचे नाव आदराने घेतले जायचे. अलीकडच्या काळातले बाबा म्हटले की लोकांना थरकाप सुटतो. भीती वाटायला लागते. गेल्या काही दशकात अनेक 'चमत्कारिक बाबा' जन्माला आले, त्यांना देवाचा अवतार म्हणून

सादर केले. बाबांच्या नावाने जंगी दरबार सुरू झाले. त्यामुळे देशातील भोळी जनता फसत गेली आणि बाबा लोकांचे पीक वाढायला लागले. त्यामध्ये आसाराम, राम रहीम, रामपाल, नारायण साई, अशा श्रीमंत आणि स्त्रीलंपट बाबांचा उदय झाला. बाबांकडे नेतेमंडळी जातात म्हणून सामान्य लोकही त्यांच्याकडे आशीर्वाद मागायला लागली, धर्माच्या नावावर संपत्ती गोळा करणे, आणि गोर—गरीब सामान्यांचे शोषण करणे हा बाबांचा मूळ धंदा आहे. आता हे सर्व बाबा तुरुंगात आराम करीत आहे.

देशाला योगाचे धडे देणारे रामदेव बाबा समोर आले. योगा बरोबर आयुर्वेदीक उत्पादनांना लोकांनी अक्षरशः डोक्यावर घेतले. गेल्या शतकात बाबांचा योगा कमी आणि उद्योगावर भर अधिक राहिला. आयुर्वेद म्हणजे बाबा रामदेव असे समीकरण झाले, पुढे रामदेव बाबा हे व्यावसायिक बाबा झाले. रामदेव बाबांचा अंगलटपणा कोरोना औषधासाठी दिसून आला. कोरोनाने जगात सहा लाखावर लोक मृत्यू पडलेत. देशातील शास्त्रज्ञांचे संशोधन सुरू आहे. अद्याप लस शोधता आली नाही, परंतु या सगळ्यांना रामदेव बाबांनी एका क्षणात मुर्चीत पाडले. 'कोरोनील' नावाच्या गोळ्या दाखवून कोरोनाचा १०० टक्के रामबाण उपाय असल्याचे सांगून मोकळे झाले. रामदेव बाबांचा हा चमत्कार काही कमी नव्हता, नंतर रामदेव बाबा ची 'कॉर्नेल' पोपटपंची झाली. ती औषधे योग्य नसून ही औषध प्रतिकारशक्ती वाढविते असे सांगून बाबा मोकळे झाले, परंतु या सर्व गोष्टींमुळे बाबावरचा विश्वास कोरोनामुळे नाहीसा झाला. एकंदरीत या महामारी मध्ये मंदिर प्रार्थनास्थळे आणि चमत्कारिक बाबा कोणाच्या कामी पडू शकले नाही. त्यामुळे नागरिकांचा विश्वास यावरून उडत चालला आहे.

निष्कर्ष:— वरील सर्व विवेचनावरून हे सिद्ध होते की, १) कोरोना या महामारीमुळे लोकांचा धार्मिक विश्वास कमी झाला. २) बाबागिरीच्या औषधांमध्ये तथ्य नसल्याचे दिसून आले. ३) मंदिर, प्रार्थना स्थळे, बाबा हे कोरोनाग्रस्तांचे रक्षण करीत नाही, ही तर आपले रक्षण आपल्यालाच करायचे आहे हे सिद्ध झाले. इथे बुध्दाचा 'अत्त दिपः भव' हा सिंध्यांत खरा ठरल्याचे दिसून येते.

संदर्भ:—

१. दैनिक वृत्तपत्र, पुण्यनगरी, २० मार्च, २०२०
२. दैनिक वृत्तपत्र, सकाळ, २३ मार्च, २०२०
३. दैनिक वृत्तपत्र, महाराष्ट्र टाईम, ३० मार्च, २०२०
४. दैनिक वृत्तपत्र, लोकमत, ८ जून, १४ जून, ४ जुलै, २०२०

कोविड-१९चे सामाजिक परिणाम

डॉ. संजय हिंदुराव शिंदे, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर ता. कोरेगाव जि. सातारा मो. ९१७५८३४४३३

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात व स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्व कालखंडात देवी, प्लेग, पोलिओ, इबोला, झिका, स्वाईन फ्लू, अशा विविध साथीच्या रोगांच्या विळखात आडकूण राहिला होता. तत्कालीन कालखंडात या रोगांच्या बाबत औषधउपचार व लस उपलब्ध आहेत याचे ज्ञान सर्व सामान्य भारतीय जनतेला नव्हते कोणताही रोग असो देवी उपचार, गंडदोटे, उपासतापास, नवस बोलने पशू, प्राणी यांचे बळी देणे, होमवहन, यज्ञ करणे, अभिषेक घालणे अशा विविध कर्मकांडांना अधिक महत्व असल्याने धर्ममार्तंडाना या परिस्थितीचा प्रचंड लाभ उढवला परिणामी लाखो लोकांचे जीव गेले, प्रचंड आर्थिक नुकसान झाले यामुळे देशाच्या दारिद्र्यात भर पडली. तात्कालीन कालखंडात वैद्यकीय सोयी व सुविधा यांची वानवा होती पण औषधोपचार व लस उपलब्ध होत्या पण लोकांचा धार्मिक कर्मकांडावर असल्याने साथीचे रोग नियंत्रणात यायला बराच कालावधी द्यावा लागला. विज्ञान व तंत्रज्ञान यांच्याच सहाय्याने कोणत्याही रोगावर मात करता येते याची जाणीव निर्माण झाली.

आज आधुनिक जगामध्ये विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची प्रचंड क्रांती झाली आहे. प्रत्येक देश या आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा वापर करून जगावर वर्चस्व निर्माण करण्याची स्पर्धा मोठया प्रमाणात चालू आहे. याच प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून रासायनिक प्रक्रियांचा मोठया प्रमाणात वापर करून वेगवेगळी घातक अणुवस्त्र व प्राण घातक विषाणूंचा जन्म देण्यात काही देश गुंतलेले आहेत. याचे एक उदाहरण म्हणजे डिसेंबर २०१९ मध्ये चीन या देशाच्या वुहान शहरातील हुवान सीफूड मार्केटमधून कोरोना या विषाणूचा प्रसार साऱ्या जगभर संक्रमित झाला आहे. याला काही देश अपवाद राहिले आहेत पण बहुसंख्य प्रगत व अप्रगत राष्ट्र या रोगाच्या विळख्यात आडकूण पडली आहेत.

भारतातील केरळ राज्याच्या त्रिशूर जिल्हयात जानेवारी २०२०मध्ये जेव्हा विद्यार्थी चीन देशामधील वुहान विद्यापीठातून भारतातील घरी परतला होता त्याला कोरोना या विषाणूचा संसर्ग झाल्याने भारतात सर्वप्रथम आढळून आले. तर महाराष्ट्रातील पुणे शहरातील एक दाम्पत्य दुबईहून परतलेले यातील एक दाम्पत्य हे कोरोना व्हायरस चाचणीमध्ये बाधित असल्याचे आढळले. तसेच जानेवारी ते मार्च २०२०या कालखंडात १० ते १५ लाख लोक परदेशातून भारतात परतले. यांची कोव्हीड चाचणी घेतली गेली नाही. असे विविध तज्ञांचे मत आहे. परिणामी आज भारताच्या प्रत्येक राज्यात कोरोना विषाणूचे संक्रमण वाढते आहे. आजपर्यंत ७ लाखपेक्षा अधिक लोकांना कोरोना विषाणू बाधित आहेत व २० हजार लोक मृत्यूमुखी पडले आहेत. खबरदारीचा उपाय म्हणून केंद्रसरकारने २२ मार्च २०२० ला देशात लॉकडाऊन जाहीर केले. पुन्हा लॉकडाऊन ३ मे २०२०पर्यंत वाढवला गेला. त्याची अंमलबजावणी कडक अमलात आणली पण देश लॉकडाऊन करण्यापूर्वी कोणत्याच प्रकारची पुर्वसूचना, परिणामांना वर उपाययोजना बाबतचे नियोजन केले नसलेमुळे देशातील समाजव्यवस्थेवर याचे सकारात्मक व नकारात्मक असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम झाले आहेत.

सदर शोधनिबंधात कोरोना विषाणूचा भारतीय समाजावर कोणकोणते परिणाम झाले आहेत. याचे समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन केले आहेत ते पुढील प्रमाणे

गृहितके – १. कोरोना हा साथीचा रोग संसर्गजन्य आहे. २. कोरोना विषाणू हा मानवनिर्मित मानला जातो. ३. कोरोना विषाणू वर लस वा औषध उपलब्ध नाही.

उद्देश— १. कोरोना विषाणूचा समाजावरील परिणाम अभ्यासणे. २. या साथीच्या रोगाबाबत जाणीव जागृती करणे. ३. या रोगांवर आळा बसण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना करणे.

कोविड-१९ चे सामाजिक परिणाम:-

१. उद्योगधंदे याच्यापुढे आव्हाने निर्माण झाली :- उद्योगधंदे व समाज यांचा अत्यंत संबंध आहे. उद्योगधंद्याच्या विकासाबरोबर समाजाचाही विकास होण्यास मदत होते. समाजातील प्रत्येक घटकांचा उद्योगाशी या ना त्या कारणांनी संबंध येतोच. अनेक लोक एकत्र येऊन उत्पादनाची प्रक्रिया उद्योगधंद्यात होत असल्याने अनेक उद्योगधंद्यात लाखो कामगार दररोज एकमेकांच्या सहवासात येतात. एकमेकांच्या सहकार्यावरच ही प्रक्रिया अवलंबून आहे. पण कोरोना विषाणू हा संसर्गजन्य असल्याने व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे सहज संक्रमित होतो. हे विषाणूचे संक्रमण खंडीत करण्यासाठी उद्योगधंदे बंद करण्यात आले. जवळजवळ देशातील ३५ कोटी कामगारांचा रोजगार बुडाला तर २५ कोटी लोक बेकार झाले आहेत. त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न आव्हानात्मक उभा आहे. तर काम नसलेने मुळगावी परतले आहेत. अशा पेचात उद्योगधंदे नव्याने सुरु करणेचे आव्हान निर्माण झाले आहे.

२. गुन्हेगारीवर नियंत्रण आले :- देशात दररोज दरोडा, मारामारी, खून, बलात्कार, अपहरण करणे, मुलींची छेडछाड, महिलांच्या गळ्यातील दागिणे पळवणे असे विविध प्रकारचे गुन्हे घडतात. पण कोरोना विषाणूचे संक्रमनावर प्रतिबंध घालणेसाठी प्रत्येक व्यक्ती आपल्या घरांमध्ये २४ तास राहू लागलेमुळे. तसेच प्रवास करणेवर निर्बंध असल्याने गुन्हेगारांना गुन्हा करणेस संधीच मिळनाशी झाली आहे. परिणामी गुन्हेगारीवर नियंत्रण आले आहे.

३. कौटुंबिक हिंसाचारात वाढ :- दररोज रोजगार, मजूरी, नोकरीच्या निमित्ताने पुरुष वर्गाला घराबाहेर जावे लागते. घराबाहेर त्याला पूर्ण स्वातंत्र्य उपभोगावयास मिळत होते. त्याच्या अनेक सवय तो मुक्तपणाने पूर्ण करत असे. कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव होऊ नये. यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या कुटुंबातच रहावयाचे बंधन आहे. परिणामी त्याच्या दैनंदिन सवयी यावर निर्बंध आल्यामुळे पुरुषवर्गाचा स्वभाव चिडचिडा, भांडखोर झाला किरकोळ कारणावरून पत्नीस जीवघेणी मारहाण, खून, तसेच सोडचिटी देण्याचेही प्रमाण वृद्धी झाली आहे. देशातील गुन्हे अहवालावरून हे स्पष्ट झाले आहे.

४. धार्मिक कर्मकांडाचे महत्व कमी झाले :- देशात कोणत्याही प्रकारचा रोग आला की, त्याला धार्मिक संकटाशी जोडले जात होते. विविध प्रकारची खर्चीक कर्मकांड केल्यावर संकटातून मुक्ती होते असा विचार जाणिवपूर्वक बिंबवला गेला. होता तो रुजला ही. कोरोना हा विषाणू मृत आहे. तो एकमेकांच्या संपर्काने अधिक संक्रमित होतो. या विषाणूवर कोणत्याही धर्मात किंवा देव देवताकडे नाही याची खात्री प्रत्येक व्यक्तीला झाली. ही मोठी क्रांती झाली असे म्हणावे लागेल. या रोगावर विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने उपचार होत आहेत विज्ञानाच्या सहाय्यानेच या विशाणूचा प्रतिबंध किंबहुना नायनाट करू शकतो तेव्हा प्रत्येक व्यक्तीने विज्ञानाची कास धरणे गरजेचे बनले आहे. धार्मिक मंत्र तंत्र, जादूटोणा, गंडदोरे, देवीला देवाला नवस बोलणे, उपासतापास अभिषेक, यज्ञ, होमवहन, प्राणी, पक्षी यांचे बळी देणे या कर्मकांडाना काहीही महत्व राहिलेले नाही याची जाणीव सर्व धर्मातील सर्वसामान्य व्यक्तीना होत आहे.

५. व्यसनधिनतेवर नियंत्रण :- देशात अधुनिकतेचे वारे मोठया प्रमाणात वाहू लागले आहे. त्याच प्रमाणे देशातील युवा वर्ग ही मोठया प्रमाणात मद्यपान, धुम्रपान या व्यसनांच्याकडे ओडला जात आहे. वास्तविक जगातील कोणतेही डॉक्टर धुम्रपान करण्यास विरोध

दर्शवतात तर काही लोकांना मर्यादित प्रमाणात मद्यपान करण्यास परवानगी देतात. याचा गैरफायदा मोठ्या प्रमाणात घेत असल्यामुळे व्यसनाधिनता मोठ्या प्रमाणात वाढते आहे. कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीची प्रतिकार क्षमता उत्तम असणे गरजेचे आहे वेळीच सरकारने ओळखून लॉकडाऊन जाहीर करताना जीवनावश्यक वस्तूची दुकाने सोडून सर्व प्रकारची दुकाने व्यक्तीने बंद केली गेली. त्याची कडक अमलबजावणी केली. परिणामी किमान तीन महिने तरी व्यसनाधिनतेवर आळा बसला. याचा सकारात्मक परिणाम होऊन अनेक व्यक्ती ह्या व्यसनमुक्त झाल्याने आढळून येतात.

६. बेरोजगारीत व दारिद्र्य संख्येत प्रचंड वाढ :- भारतात दररोजच्या मजुरीवर उदरनिर्वाह करणाऱ्या मजूर, असंघटित कामगार, मोलकरीन, भंगारगोळा करणारे लोक, वृत्तपत्र वितरण करणारे, शेतमजूर पेंटर, सुतार, गवंडी, गाडी, मोटार, दुरुस्ती करणारे, अशा विविध घटकातील लोकांचा लॉकडाऊनमुळे अचानक रोजगार गेल्यामुळे दैनंदिन गरजा भागवणे व दररोजचे अन्न मिळणे ही दुरापस्त झाले. अशा कुटुंबाची संख्या भारतात मोठ्या प्रमाणात असल्याने सरकारसुद्धा यांच्या गरजांचे निवारण करण्यास अपयशी ठरत आहे. अशा परिस्थितीतमुळे बेरोजगारीची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढते आहेच शिवाय दारिद्र्याच्या दृष्टिक्रातून त्याची सुटका करणे सरकारपुढे आव्हान बनले आहे.

७. सामाजिक संबंदात आंतर पडले :- मानवी जीवनामध्ये सामाजिक संबंदांना अनन्य साधारण महत्व आहे. सामाजिक संबंदातूनच समाज, सामाजिक संस्था, उद्योगधंदे यांची निर्मिती झाली आहे. सामाजिक संबंदांमुळे व्यक्तीला जीवन जगण्याची उमेद वाढते. मानसिक व भावनिक आधार मिळतो साहाजिकच सामाजिक संबंदांना सर्व प्रकारच्या गरजांचे निवारण योग्य पध्दतीने करण्यासाठी महत्वाचे स्थान आहे. कोरोना या विषाणूचा संसर्ग हा व्यक्ती एकमेकांच्या संपर्कात आल्यामुळे होतो. शिवाय संक्रमण ही मोठ्या प्रमाणात होते. कोरोना विषाणूचा संसर्ग टाळण्यासाठी सर्वसाधारणपणे एका व्यक्तीपासून दुसऱ्याकडे हे १ मीटर ते ३ मीटर आंतरावरूनच एकमेकांशी संपर्क साधला पाहिजे. डॉक्टर सुद्धा कोरोना बाधित रुग्णांला स्पर्श ही करण्याचे टाळतात साहजिक व्यक्ति-व्यक्तिमध्ये भेद व अंतर निर्माण झाले आहे. कोरोना विषाणू प्रतिबंध उपाय निर्माण होईपर्यंत मानवतावाद हा दृष्टीआड होईल व्यक्तीला एकटे जीवन जगणे वा रोगापी मुकाबला करणे ही अशक्य होऊन बसेल ही भीती आहे.

८. सामाजिक वंचितता प्रथांच्या अनिष्ट परिणामांची जाणिव होत आहे :- भारतीय समाजव्यवस्थेत जाती भेदावरून हजारो वर्षे दलिताना सामाजिक दृष्ट्या वंचित ठेवण्यात आले. दलिताना कोणत्याही रोगाचा संसर्ग नसतानाही या निरोगी समाज घटकाला अत्यंत क्रूर वागणूक देऊन सामाजिक आंतर ठेवले गेले. मुलभूत हक्क, न्याय, समता, बंधूता हिरावून घेतले गेले. या परिस्थितीचा किती अन्याय सहन करत जीवन जगावे लागले असेल. या अमानवी प्रथा परंपरा अशास्त्रीय अन्यायकारी होत्या हे सुज्ञ शिक्षित व अशिक्षितानाही याची जाणीव होऊ लागली आहे. कारण सामाजिक आंतर ठेवल्याने व्यक्तीला जीवन जगणे ही अशक्य होऊन जाते याची जाणिव होऊ लागली आहे.

९. महिलांच्या कष्टाचे महत्व समजून आले :- देशातील लोकसंख्येच्या निम्मी लोकसंख्या स्त्रीयांची आहे. पण भारतीय समाजव्यवस्थेत तिचा सामाजिक दर्जा व काम याला निम्नस्थान आहे. कोरोना महामारीच्या या संकटात प्रत्येक व्यक्ती आपल्या कुटुंबात सुरक्षित राहू शकते. घराबाहेर पडणेवर निर्बंध घातले गेले आहेत. या कालखंडात कुटुंबातील लहान मुलापासून वृद्धापर्यंत प्रत्येकांच्या गरजांचे योग्य पध्दतीने निवारण करण्यास स्त्री ही सक्षम ठरली आहे. आज स्त्रीया आहेत म्हणूनच कुटुंबव्यवस्था टिकून

आहे. प्रत्येक व्यक्तीचे पालन, पोषण, व समाजीकरण करण्यात महत्वपूर्ण वाटा हा स्त्रीचाच आहे. याचे महत्व प्रत्येक व्यक्तीला समजले आहे. निश्चितच स्त्रीच्या सामाजिक दर्जात परिवर्तन घडवून आणणे हा काळ महत्वपूर्ण ठरला आहे. पण भारतीय हिंदुपुरुषप्रधान संस्कृतीला याची जाणिव होणे गरजेचे आहे.

१०. मुलभूत अधिकारावर नियंत्रण आले :- भारतीय राज्य घटनेने व्यक्तीला स्वातंत्र्याचा उपभोग घेण्यासाठी विविध प्रकारची आवश्यक स्वातंत्र्य दिली आहेत जसे इतर कोणत्याही व्यक्तीशी सामाजिक संबंध ठेवणे, कोणत्याही ठिकाणी प्रवास करणे, कोणताही व्यवसाय करणे, असे समान पातळीवर प्रत्येक व्यक्तीला अधिकार दिले आहेत. कोरोना या विषाणूचा संसर्ग कोरोना विषाणू बाधित व्यक्तीच्या संपर्कात, अशा व्यक्तीला स्पर्श केला तर किंवा अशा कोरोना बाधित व्यक्तीने कोणत्याही वस्तूला स्पर्श केला, किंवा समुहाच्या, कुटुंबाच्या सहवासात आला तरी त्यांच्या संपर्कात आलेल्या व्यक्तीलाही कोरोना विषाणूची लागण होत असल्याने सर्वच व्यक्तीच्या समाजाच्या मुलभूत हक्कावर नियंत्रण आणले गेले आहे.

सारांश :- आज आधुनिक जगात विज्ञान व तंत्रज्ञानाने प्रचंड प्रगती झाली आहे. पोलिओ, इबोला, झिका, स्वाईन फ्लू व या साथीच्या रोगाचा प्रादुर्भाव काही राष्ट्रांना झाला. या रोगावर अल्पावधितच औषध व लस शोधण्यास विज्ञानाला यश आले. या साथीच्या रोगावर नियंत्रण आणले गेले आहे. यामुळे एखाद्या साथीचा रोग नव्याने आला तर जगावर याचा फारसा प्रभाव पडेल असे वाटले नाही. कारण हे साथीचे रोग हे नैसर्गिक पध्दतीचे होते. कोरोना हा विषाणू मानव निर्मित मानला जात आहे चीन या देशाने जगावर वर्चस्व निर्माण करण्याच्या हेतूने रासायनिक प्रक्रिया द्वारे कोरोना विषाणूला जन्म दिला आहे असे तज्ञांचे मत आहे. अपवादात्मक देश सोडले तर सर्व जगभराला कोरोना विषाणू या साथीच्या रोगाने विळखा घातला आहे. हा विषाणूवर नियंत्रण ठेवणारे औषध किंवा लस उपलब्ध नाही. जगभरात या रोगावर उपाय शोधण्याचे कार्य सुरु आहे.

भारतात विविध प्रकारचे साथीचे रोग आले. या साथीच्या रोगावर जगभरात औषध व प्रभावी लस उपलब्ध असल्याने या रोगांच्यावर नियंत्रण ठेवणे शक्य झाले. कोरोना या विषाणू वर नियंत्रण ठेवू शकणारे वैद्यकीय उपाय उपलब्ध जगभरात नाहीत. या विषाणूवर प्रभावीपणे नियंत्रण ठेवण्यासाठी सामाजिक उपायच महत्वपूर्ण ठरताहेत. या उपायाचा भाग म्हणून एकमेकांशी संपर्क ठेवणे, प्रवास करणे, अनेक लोक एकत्र येणे, जेथे जेथे एकापेक्षा अधिक व्यक्तीचा संपर्क येतो असे विविध उद्योगधंदे बंद करण्यात आले, एकूणच सर्वच व्यवहार बंद करण्यात आले परिणामी भारतीय समाजावर याचे दूरगामी परिणामी होतायत उद्योगधंदे यांच्यापुढे आव्हाने निर्माण झाली. उद्योगधंद्यात अनेक कामगार एकाच ठिकाणी येऊन काम करतात. त्यामुळे कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव वाढणेची शक्यता अधिक राहते. हाताला काम नसलेने लाखो कामगार मुळगावी परतले. सध्या उद्योगधंदे सुरु करणेसाठी अकूशल कामगार मिळणे कठीण झाले शिवाय मालाची विक्री करणेवर ही मर्यादा आल्या आहेत. याच बरोबर, गुन्हेगारीवर नियंत्रण आले आहे. ही आनंदाची बाब आहे तर कौटुंबिक हिंसाचारात मोठी वाढ ही चिंताजनक बाब आहे. तसेच धार्मिक विधि, कर्मकांड, सण, उत्सव, जत्रा, यात्रा यावर नियंत्रण आले, व्यसनाधिनतेवर नियंत्रण आणले गेले. पण बेरोजगारी व दारिद्र्याच्या संख्येत मोठी भर पडली, सामाजिक अनिष्ट प्रथा, परंपरा ही क्रूरता आहे याची जाणिव होऊ लागली तर आजपर्यंत आधुनिक समाजातही स्त्रीयांचा सामाजिक दर्जा व तीचे कर्तृत्व याला निम्न स्थान होते. कोरोना रोगाच्या कालखंडात कुटुंबातील सर्व व्यक्तीच्या योग्य पध्दतीने गरजा भागवून व सुरक्षा निर्माण करून ती पुरुषापेक्षा कणभर ही कमी नाही हे तीने

तिच्या कर्तृत्वाने सिध्द केले आहे. सामाजिक परिवर्तनाला योग्य दिशा देणारे हे कर्तृत्व आहे. मुलभूत अधिकारावर निर्बंध आणले गेले असल्यामुळे व्यक्तीगत उत्पन्नावरोबरच राष्ट्रीय उत्पन्न ही घटत चालले असल्यामुळे दारिद्र्य लोक संख्येला अन्नधान्य पुरवणे दारिद्र्य, सर्वसामान्य व्यक्तींना मोफत वैद्यकीय सुविधा देणे, देशातील इतर विकासात्मक कार्यात निधी पुरवणे, शासकीय निमशासकीय नोकरदारांचे वेतन करणे. अशा कल्याणकारी योजना राबवणेत अडथळे वाढत आहेत. जागतिक आरोग्य संघटना व भारत सरकार आरोग्य संघटनेने घालून दिलेल्या नियमांचे प्रत्येकाने पालन केल्यास निश्चितच आपण कोरोना विषाणूला सामूहिक प्रयत्नाद्वारे

कोरोना विषाणूला सक्षमपणे सामोरे जाणेची क्षमता निर्माण होईल व सामाजिक संबंधातील दृढता हि टिकूण राहण्यास मदत होईल.

संदर्भग्रंथ :

१. प्रा. कुलकर्णी पी. के. – आरोग्य आणि समाज
२. प्रा. काळदाते सुधा, डॉ. गायकवाड शंकर – वैद्यकीय सामाजशास्त्र
३. प्रा. पुजारी कृष्णकांत – वैद्यकीय समाजशास्त्र
४. <https://www.wagron.com>
५. <https://www.gool.com>
६. <https://mr.m.wikipedia.org>
७. <https://m.marathi.thewire.in>
८. <https://kartavyasadhanain.informa>

कोव्हिड १९: लॉकडाऊन आणि भारतीय लोकशाहीची स्थिती

प्रा. कल्पना निंबार्ते, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा.

प्रस्तावना:— गेल्या काही महिन्यांपासून संपूर्ण जगाला कोरोना विषाणूचा विळखा पडला आहे. त्यामुळे संपूर्ण जगावर अभूतपूर्व संकट कोसळले आहे. या महामारीचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय क्षेत्रावर दूरगामी परिणाम होणार आहेत. कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव होऊ नये म्हणून जगातील बहुतेक देशात कमी अधिक प्रमाणात लॉकडाऊनचा निर्णय घेण्यात आला. भारतातही लॉकडाऊनचा निर्णय घेण्यात आला त्यामुळे सार्वजनिक जीवनावर त्याचा प्रभाव पडून सार्वजनिक जीवन बंदिस्त झाले. त्याचबरोबर लोकशाहीही तहकूब झाली. आपल्या देशात संघराज्य व्यवस्था असूनही सत्तेचे केंद्र पूर्णपणे केंद्र पातळीकडे संक्रमित झालेले दिसून आले. शासनाने निर्णय, धोरणे, अध्यादेश काढतांना लोकशाही तत्वांना पूर्णपणे फाटा दिलेला आहे. या पार्श्वभूमीवर शासनाची ही भूमिका लोकशाहीपुढे आव्हान निर्माण करणारी आहे काय? हे तपासून पाहण्याची गरज आहे. याकरिता शासनाच्या भूमिकेचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे:— लॉकडाऊनच्या काळात शासनाने अनेक निर्णय घेतले फार मोठ्या प्रमाणात अध्यादेश काढलेत परंतु हे निर्णय घेतांना, अध्यादेश काढतांना, धोरणे ठरवतांना लोकशाही तत्वांचा अवलंब केला गेला नाही. शासनाच्या धोरणे, निर्णयामुळे लोकशाहीवर कोणते आघात झाले याचा उहापोह करणे व शासनाच्या धोरणाच्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

गृहीतकल्पे:—

१. कोरोना संकट काळातील शासनाची भूमिका लोकशाहीला मारक ठरणारी आहे.

२. या काळातील शासनाची भूमिका लोकशाही तत्वांच्या विरोधी आहे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार करण्यात आला. तेव्हापासून १९७५ च्या आणीबाणीचा अपवाद वगळता आपल्या लोकशाहीचा प्रवास विनाव्यत्यय सुरू आहे ही आपल्यासाठी निश्चितच अभिमानास्पद गोष्ट आहे. परंतु आपल्या लोकशाहीसमोर अनेक आव्हानेही आहेत. सद्यस्थितीचा विचार करता कोरोनाच्या संकटकाळात शासनाची भूमिका लोकशाहीवर परिणाम करणारी आहे या काळात सर्व अधिकार संघराज्याकडे संक्रमित झाल्याचे दिसून येते. भारतात या दरम्यान जे काही झालं त्याचं वर्णन गौतम भाटिया या कायदेतज्ज्ञाने कार्यकारी मंडळाची 'आणीबाणी' असं केलं आहे.

भारतात कोरोना विषाणूचा प्रसार होऊ नये म्हणून २४-२५ मार्चच्या मध्यरात्री लॉकडाऊनचा अचानक निर्णय घेतला गेला. खरेतर लोकशाहीमध्ये कोणत्याही राष्ट्रीय आपत्तीत सरकारने, विरोधी पक्ष, राज्यसरकार त्यातील तज्ञ यांच्याशी चर्चा करणे, संवाद साधणे, विचारविनीमय करणे अपेक्षित आहे. परंतु लॉकडाऊनचा निर्णय आकस्मिक कुठलेही पूर्वनियोजन न करता घेण्यात आल्यामुळे स्थलांतरीतांचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला. जनजीवन विस्कळीत झाले वास्तविक पाहता त्यावेळेस संसदेचे अधिवेशन सुरू होते त्यामुळे सभागृहात त्यावर चर्चा शक्य होती तसेच लॉकडाऊनचा निर्णय घेतांना राज्यांना विश्वासात घेतले गेले नाही.

लॉकडाऊनमुळे लोकांचे सार्वजनिक विश्व बंदिस्त झाले त्यामुळे लोकांचे परस्परसंबंध, चर्चा यावर बंधने आली. लोकशाहीत लोकांचा सहभाग महत्वाचा असतो. परंतु लॉकडाऊनमुळे लोकांच्या सहभागावर आधारित लोकशाहीला पूर्णविराम मिळाला दुरसंपर्काचा माध्यमातून राज्यकर्ते पोहचवतील तेवढीच माहिती लोकांपर्यंत पोहचत होती. लोकशाहीत सरकार आणि लोक यांच्यातील दुतर्फी संबंध संपुष्टात आले. जनतेने सत्ताधाऱ्यांचे नियंत्रण करणे हा लोकशाहीचा मध्यवर्ती गाभा आहे. राज्यकर्त्यांचा निर्णय लोकशाहीशी विसंगत असेल तर लोकमताच्या दडपणामुळे सरकारला उपाययोजना कराव्या लागतात. परंतु लॉकडाऊनच्या काळात लोकांच्या सहभागावर आधारित राजकारण उरल नाही. सरकारची धोरणे निर्णयाबाबत नागरिक सरकारविरोधी नव्हते.

भारताने संघराज्य व्यवस्था स्वीकारली आहे. केंद्रसरकार आणि राज्य सरकार यांच्यात अधिकाराची स्पष्ट विभागणी करण्यात आलेली आहे. परंतु कोरोना संकटाच्या काळात सर्व निर्णय केंद्रसरकारकडून राज्यावर लादले जात होते. संकटाचा सामना केंद्र आणि राज्य दोघांनीही मिळून करायचा असला तरी राज्याला विश्वासात न घेता सुरवातीच्या काळात केंद्रसरकार निर्णय घेत होते. म्हणजेच या काळात सत्तेचे केंद्र पूर्णपणे केंद्रपातळीकडे संक्रमित झाल्याचे दिसून येत होते.

लोकशाहीमध्ये माध्यमांची भूमिका महत्वाची असते. माध्यमांना लोकशाहीचा चौथा स्तंभ मानल्या जाते. लोकांना जागरूक करण्याचे कार्य, जनतेचे प्रश्न मांडण्याचे काम, सरकारच्या लोकशाहीविरोधी धोरणावर चर्चा करण्याचे काम माध्यमांचे आहे. परंतु महामारीबद्दल आम्ही सांगू तीच माहिती प्रसारीत करावी अशी याचिका सरकारने न्यायालयाकडे दाखल

केली व न्यायालयाने देखील माध्यमांनी संकटकाळात सरकारची बाजू मांडावी असा सत्तावजा आदेश दिला त्यामुळे प्रसारमाध्यमातून सरकार सांगेल तीच माहिती लोकांपर्यंत पोहचविली जात होती. मजुरांच्या गैरसोयी त्यांच्या अडचणी यासंदर्भात सर्वोच्च न्यायालयात जनहीत याचिका दाखल केली गेली. त्यावेळेस न्यायालयाने आपत्तीच्या काळात सरकारी निर्णयात ढवळाढवळ करण्याची इच्छा नसल्याचे नमूद केले.

सरकारने कोरोना साथीचा फायदा घेऊन वटहुकूमाद्वारे आपल्याला पाहिजे ते निर्णय घेण्याचे सत्र आरंभले. लॉकडाऊनच्या काळात खासगीकरणाचा सपाटा सरकारने लावला. संरक्षण क्षेत्रापासून तर कोळसा खाण क्षेत्र, अवकाश क्षेत्रापर्यंत खासगीकरण करण्यात आले. कृषी उत्पन्न बाजार समित्या रद्द करण्यात आल्या. सहकारी बँका व सोसायट्या, रिझर्व्ह बँकेच्या अधिकार क्षेत्रात समाविष्ट करण्यात आल्या, राष्ट्रीय वन्यजीव मंडळाची बैठक व्हिडीओ कॉन्फरन्सद्वारे घेऊन अनेक हानीकारक प्रकल्प या काळात मंजूर करून घेतले. सामायिक मालकीचे मूलस्रोत खासगी करतांना बाधित क्षेत्रातील रहिवाशांचे म्हणणे प्रत्यक्ष ऐकावे लागते, जन-सुनावनी घ्यावी लागते परंतु या सगळ्या गोष्टीला फाटा देण्यात आला. एकंदरीत संकटकाळ नसतांना हे निर्णय सरकारला एवढ्या सहजासहजी घेता आले नसते. परंतु संकटकाळ राज्यकर्त्यांसाठी पर्वणी ठरली.

भारतीय समाज अगोदरच जात, धर्म यात विभागला गेला आहे. भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेपुढे त्यामुळे आव्हान निर्माण झाले आहे. परंतु संकटकाळातही धर्माच्या आधारावर फुट पाडण्याचा प्रयत्न झाला. धार्मिक आधारावर विशिष्ट समाजाला लक्ष्य केले गेले. धार्मिक विद्वेष पसरवण्याचा प्रयत्न केला गेला.

भारतीय संविधानाच्या कलम २१ नुसार भारतातील सर्व नागरिकांना प्रतिष्ठापूर्ण सन्मानपूर्व जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. परंतु लॉकडाऊनमुळे स्थलांतरित कामगारांवर सर्वात मोठे संकट कोसळले. अगोदरच हालाखीचं वंचित जीवन जगणाऱ्या कष्टकऱ्यांवर फार मोठे संकट कोसळले, कष्ट करून सन्मानाने जगण्याचा त्यांचा हक्कच काढून घेतला गेला. स्थलांतरितांची जी दुर्दशा झाली त्याला शासनाचा लॉकडाऊनचा अचानक घेतलेला निर्णय कारणीभूत ठरला.

केंद्रशासनाच्या धोरणाचा आढावा घेतल्यानंतर सरकारच्या धोरणाचे परिणाम पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. –

१. कोरोना महामारीच्या काळात केंद्र सरकारने एकतर्फी निर्णय घेतले गेले त्यामुळे संघराज्य व्यवस्था दुर्बल होण्याचा धोका निर्माण झाला.

२. भिन्न धर्मिय समाजामध्ये असलेली दरी रूदावली.

३. श्रीमंत-गरीब, शहरी-ग्रामीण अशा भेदभावाची प्रकषाणे जाणीव झाली.

४. अशाप्रकारच्या सामाजिक विभागणीमुळे लोकशाहीची व्याप्ती मर्यादीत होण्याचा धोका निर्माण झाला.

५. न्यायालये, संसद या लोकशाही संस्थांचे महत्व कमी झाले.

६. सार्वजनिक विश्व आक्रसल्यामुळे लोकसहभाग लोकशाहीत राहिला नाही.

७. सरकारच्या निर्णयाबाबत, धोरणाबाबत नागरिक उदासीन होते. त्यामुळे सरकारच्या कोणत्याच निर्णयाविरुद्ध त्यांनी भूमिका घेतली नाही.

८. सार्वजनिक मालमत्तेचे खासगीकरण करतांना लोकशाही पद्धतीला फाटा देण्यात आला.

९. सामायिक मालकीचे मूलस्रोत खासगी करतांना जनतेच्या हक्काचा विचार केला गेला नाही.

१०. संकटाचा काळ म्हणून विरोध, मतभेद, निषेध या गोष्टी राहिल्या नाही. परिणामतः सार्वजनिक धोरण हा विषय राज्यसरकारच्या कक्षेबाहेर गेला.

११. कोरोनाचे निमित्त करून सरकारने मुक्त खासगीकरणाने धोरण अवलंबीले.

निष्कर्ष:- केंद्रशासनाची कोरोना संकटकाळातील भूमिका पाहता संकटकाळ शासनासाठी त्यांना हवे ते निर्णय घेण्याची पर्वणी ठरली असे म्हणायला हरकत नाही. शासनाने धोरणे ठरवितांना, निर्णय घेतांना लोकशाही तत्त्वे वाच्यावर सोडल्याचे दिसून येते. ही बाब लोकशाहीला मारक ठरणारी आहे. त्याचप्रमाणे लोकशाहीचा मध्यवर्ती जनता हा घटक या काळात राजकारणापासून पूर्णतः अलिप्त होता. सरकारच्या कुठल्याच धोरणाला त्याचा विरोध नव्हता. जनतेचे सार्वजनिक जीवनातून असे हद्दपार होणे लोकशाहीसाठी धोक्याची घंटा आहे. अशाप्रकारे अधिकारांचे केंद्रीकरण आणि जनतेची उदासीनता लोकशाहीसमोर आव्हान निर्माण करणारी आहे. लोकशाहीची स्थिती कमकुवत करणारी आहे.

संदर्भ :-

१. भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, डॉ. भा.ल. भोळे, पिंपळपुरे प्रकाशन, नागपूर.
२. अनुभव मासिक, जून २०२० च्या अंकातील लेख.
३. रामचंद्र गुहा, सहापदरी संकटाच्या विळख्यात भारत.
४. सुहास पळशीकर, लोकशाहीचा लॉकडाऊन.
५. हर्ष मंदेर, लॉकडाऊन कष्टकऱ्यांच्या आत्मसन्मानाला काळिमा.
६. सकाळ वृत्तपत्र, दि. २९ जून २०२०, अनंत बागाईतकर यांचा लेख-अधिकार एकवटण्याचा सपाटा.
७. सकाळ वृत्तपत्र, दि. ८ जून २०२०, अनंत बागाईतकर यांचा लेख 'आत्मनिर्भर' साठी आर्थिक चलाखी.

कोविड-१९ चा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक प्रभाव

डॉ. स्मिता दिलीप जोशी, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, प्राचार्य अरूणराव कलोडे महाविद्यालय, नागपूर. मो. ९५१८५५१९८३

सारांशः— लॉकडाऊनमुळे पंतप्रधान/राष्ट्रपती यांच्या मताचे मूल्य वाढले आहे. सरकार आणि लोकशाहीवर विश्वास वाढला आहे. लॉकडाऊनपासून दूर गेलेल्या घटनांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. दररोज चढउतार होत आहे आणि सात दिवसांच्या कालावधीत हे प्रमाण वाढले. भारतात लॉकडाऊन शिथिल झाले पण नवीन केसेस वाढतांना दिसत आहे. पाकीस्तान, बांग्लादेशातही अशीच परिस्थिती आहे. इंडोनेशियातही दैनंदिन कोरोना केसेस संख्येत वाढ होत आहे. जगातील बऱ्याच समाजात रोगाच्या संक्रमणतेचे प्रमाण वाढत आहे. अशा स्थितीत व्यवहारावर पुन्हा निर्बंध घालणे शक्य नाही. पुन्हा दुकाने बंद ठेवणे शक्य नाही. लोकांचे रोजगार थांबवणे थोक्याचे होणार आहे. अर्थव्यवस्थेला धोका निर्माण होत आहे. भारतामध्ये लॉकडाऊनमध्ये रोगाचा प्रसार आणि स्थानिकीकरण या दोन्ही घटकांवर परिणाम झाला आहे. लॉकडाऊनच्या पहिल्या काही आठवड्यांमध्ये १४ कोटी लोकांनी नोकऱ्या गमावल्या आहे. समाजातील कोणताही घटक त्याच्या हानीकारक प्रभावापासून दूर राहण्याची शक्यता नाही. जबाबदारीशिवाय लोकशाही नाही आणि जेव्हा कोट्यावधी नागरिक त्याच्या मूलभूत अस्तित्वासाठी संघर्ष करतात. तेव्हा राजकीय उत्तरदायित्वाची मागणी करणे हे विरोधी पक्षाचे प्राथमिक कर्तव्य ठरते.

मुख्य शब्दः कोविड-१९, भारताचे परराष्ट्र धोरण, कोविड-१९ चा सामाजिक, आर्थिक प्रभाव.

प्रस्तावनाः— कोरोना व्हायरसने संपूर्ण जगाला कवेत घेतले आहे. अमेरिकेसारखी महासत्ताही हतबल झाली आहे. संपूर्ण जग कोरोनासमोर झुकले आहे. मानवाने कितीही वैज्ञानिक प्रयोग यशस्वी केले असले तरी आणि कितीही अत्याधुनिक शोध लावले असले तरीही निसर्गाची शक्ती ही अनंत आहे. कोविड अर्थात कोरोना व्हायरसने आपलेल्या या साथीच्या रोगाने हे सिद्ध केले आहे की, मनुष्य आणि निसर्ग यांच्यात ताळमेळ राहिलेला नाही. सगळ्या प्रमुख देशांमध्ये वर्चस्वाची लढाई सुरू आहे. या लढाईत मानवी शक्यता पायदळी तुडविली जात आहे. व्हायरस आकाराने फारच सुक्ष्म आहे व जीवघेणा व्हायरस विस्तारवादी चीनने जगभरात सोडला असा आरोप अमेरिकेसारख्या बलाढ्य देशाकडून केला जात आहे. चीनला जागतिक बाजारपेठ हवी आहे. जागतिक महासत्ता होण्याची घाई झाली आहे. त्यामुळे डॅंगन म्हणून ओळखला जाणारा चीन सातत्याने फुत्कार मारत असतो. चीनचा हा फुत्कार जगाला महागात पडत आहे. इटलीत अभूतपूर्व कोहराम झाला. ७० टक्के जनता कोरोनामुळे प्रत्यक्ष प्रभावित झाली. हळूहळू हा विषाणु विश्वात पसरला. जी-२० देशात कोरोना विषाणु जास्त पसरला. मागास किंवा विरळ लोकवस्तीच्या देशात कोरोना जास्त पसरू शकला नाही. अमेरिका, रशिया, ब्रिटन प्रत्येक देशाला विकास आता काळाची गरज न वाटता कोरोनासोबत चीनला नामोहरम करणे काळाची गरज वाटते आहे. कोरोना या जागतिक महामारीचा प्रवेश जसा भारतात झाला तसाच केंद्र सरकारने काही निर्बंध घालण्यास सुरुवात केली. विदेशातून भारतात आलेल्या प्रवाशांमुळे कोरोना पहिल्यांदा भारतात आला. हळूहळू पसरू लागला. विकसित व दाटीवाटीने वसलेले शहर कोरोनाचे केंद्र बनण्यास सुरू झाले. भारतीय अर्थव्यवस्थेला धोका निर्माण होवू लागला. भारतात दिल्ली, मुंबई, चेन्नई, कोलकाता आणि इतर विकसित दाट लोकवस्ती असणाऱ्या शहरात कोरोना जास्त प्रभावी झाला. कोरोना आणि लॉकडाऊनचा विविध स्तरावरील व्यवसाय, आर्थिक व्यवस्था आणि मध्यम, लघु उद्योग क्षेत्रावरही विपरित परिणाम झाला आहे.

महामारीचा देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेवरील परिणामः— सध्या सुरू असलेली महामारी सर्व देशभर त्याचा परिणाम संपूर्ण जगभरातील जीवनावर घडवत आहे. भारत ही याला अपवाद नाही. कोरोना व्हायरस भारताची राजकीय अर्थव्यवस्था बदलवत आहे. २५ मार्च २०२० पासून संपूर्ण देशात लॉकडाऊन सुरू झाले. आवश्यक सेवा वगळता संपूर्ण सेवा लॉकडाऊनमुळे बंद करण्यात आली. देशभरातील कामगार वर्ग जवळपास ४०० दशलक्ष लोक मोठ्या प्रमाणात प्रभावित झाले. Work from Home

ही फार आरामशीर सेवा आहे पण हे काहीच नोकरीबाबत शक्य आहे. बाकीच्या कर्मचाऱ्यांना मोठ्या अनिश्चिततेचा सामना करावा लागत आहे. हा रोग जिवित हानी तर करतोच पण त्याचबरोबर ज्या कुटूंबाचा एकमात्र आधार जीवनावश्यक वस्तू विक्रीचा होता तो आधारच काढून घेतला आहे. भारतात जवळपास १५८० प्रकरणे नोंदविली गेली या विषाणुमुळे होणारे मृत्यु टाळण्यासाठी लॉकडाऊन करण्यापलीकडे भारताकडे दुसरा पर्याय उपलब्ध नव्हता.

भारताची अर्थव्यवस्था या कोरोनामुळे अत्यंत बिकट परिस्थितीला समोर जात आहे लोकांना जर काही दिवसांनंतर रोजगार मिळाला नाही तर कोरोनापेक्षा उपासमारीमुळे जीव गेल्याच्या घटना समोर येण्यास वेळ लागणार नाही. सध्याची भारतीय अर्थव्यवस्था दुष्टचक्रात सापडली आहे. लोकांच्या हातात कामधंदा नाही, पैसे नाही, बँक बचत/ठेवी नाहीत. या साथीच्या आजाराचा आणि लॉकडाऊनचा फरक भारतीय अर्थव्यवस्थेला येणाऱ्या काळात बसणार आहे. लोकांचे जीवन सुरळीत होण्यासाठी खुप मोठ्या काळाची गरज लागेल. लघूउद्योग, शेतकरी, मजूर वर्ग, लघू व्यावसायिक यांच्यासाठी येणारा काळ आन्वहान्तात्मक राहील. ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्था बेरोजगारीमुळे जास्त प्रभावित होईल. गावखेड्यातील लोकांपर्यंत रेशन आणि जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा ग्रामीण व आदिवासी भागासाठी सातत्याने केला गेला पाहिजे. शासनाने हे देखील सर्व नागरिकांना विश्वासात घेऊन काम केले तर कोरोना विषाणु प्रसाराला थोडाफार प्रतिबंध होवू शकेल.

भारताची अनौपचारिक अर्थव्यवस्थाः— भारताची मोठ्या प्रमाणावर अनौपचारिक अर्थव्यवस्था बंद झाली आहे. दैनंदिन वेतनावर अवलंबून असलेल्या कोट्यावधी लोकांना कोणतीही स्रोत उरले नाही अनेकांजवळ भाड्याचे पैसेही नाही तर काहींना अन्नही घेणे कठिण झाले आहे. ते आपल्या गावी परत जावू शकत नाही. रेल्वे गाड्या नसल्यामुळे बसस्थानकावर गर्दी केली गेली आणि सामाजिक अंतराच्या नियमाची खिल्ली उडविली गेली तर बऱ्याच जणांनी निर्जन महामार्गांसह शेकडो किलोमीटर अंतरावर घरी जाण्याचा निर्णय घेतला. जे लोक मोठ्या कारखान्यात काम करतात त्यांना कायद्याने संरक्षण मिळाले जे शेतात काम करतात जे कधीही गावाबाहेर जात नाही. त्यांनाही सामाजिक संरक्षणात प्रवेश आहे पण जे गावातून शहरात काम करायला जातात त्यांना काहीच संरक्षण दिल्या गेले नाही. देशभरातील कामगारवर्ग जवळपास ४०० दशलक्ष लोक मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित झाले आहेत. Work from home यात काहीच

नोकऱ्या येतात. बाकीच्या कर्मचाऱ्यांना अनिशचिततेचा सामना करावा लागतो. कोव्हिड-१९ लॉकडाऊन भारतातील महिला कामगार वर्गासाठी अतिशय त्रासदायक ठरला. श्रमशक्तीच्या सहभागामध्ये लैंगिक असमानता, वेतन, काळजीचा भार, घरगुती कामे आणि संसाधनाची वाटणी या संकटामुळे मोठ्या प्रमाणावर बदलली. लोकडाऊनमुळे शाळा आणि डेकेअर मोठ्या प्रमाणात बंद झाल्यामुळे त्याचा परिणाम घरी राहणाऱ्या महिला आणि नोकरी करणाऱ्या महिलांवर झाला. आधी घरची जबाबदारी तर होतीच शिवाय लॉकडाऊनमुळे शाळा बंद झाल्यामुळे मुलांची काळजी, घरी असणाऱ्या वृद्धांची काळजी वाढली.

कोव्हिड-१९ च्या लॉकडाऊनचा मानसिक व सामाजिक पर्यावरणावर प्रभाव:- कोरोना, फिजिकल डिस्टिंग, क्वारंटाईन, मास्क, लॉकडाऊन या शब्दाने जगात धूमाकुळ घातला आहे. कोरोनाने माणसाला जमिनीवर आणले आहे. सोशल मिडीया, कनेक्टिव्हिटी असूनही लोक अत्यंत चिडचिड व प्रतिरोधक झाले आहेत. लॉकडाऊनमध्ये देशांतर्गत हिंसाचाराच्या घटनांमध्ये दुपटीपेक्षा जास्त वाढ झाली आहे. आरोग्य सेवा बळकट करण्यासाठी जास्तीतजास्त संसाधने वळवून मानसिक नुकसान होण्याची शक्यता आहे. या काळात देशात घरगुती हिंसाचाराच्या घटना दुप्पट झाल्या. मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. कुटुंबात आणि सहकाऱ्यांपासून अलिप्त राहणे हे त्यांच्यासाठी त्रासदायक ठरत आहे आणि त्यातूनच अल्प किंवा दीर्घकालीन मानसिक आणि शारीरिक आरोग्य समस्या उद्भवत आहे. चिंता, आक्रमकता, नैराश्य, विस्मृती, भ्रमाच्या पातळीत वाढ झाल्यामुळे संभाव्य मानसिक रोगाचे परिणाम आहे. महिलांच्या आत्महत्या आणि शारीरिक अत्याचाराच्या घटनांची जगभरात वाढ झाली आहे. तीव्र चिंता आणि नैराश्य एखाद्या व्यक्तीला रोगप्रतिकारक प्रणालीवर देखील परिणाम करते. ज्यामुळे ते आजारपणात अधिक संवेदनशील बनतात दीर्घकालीन लॉकडाऊन समाजात सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक उलथापालथ निर्माण करतात.

कोरोना व्हायरस माणसासाठी जरी घातक ठरला असला तरी निसर्गासाठी वरदान ठरला आहे. जगभरात लॉकडाऊनमुळे दळवळणाऱ्या साधनांना ब्रेक लागला आहे. त्यामुळे विमाने, कार, बसेस, ट्रक, रेल्वे हे एका जागीच ठप्प झाले आहे. परिणामतः आकाश स्वच्छ झाले. पर्यावरणाचा रक्षक मानला जाणारा ओझोनचा पातळ झालेला थर मजबूत होत आहे. वातावरणातील कार्बनडाय ऑक्साईडचे प्रमाण एकदमच कमी झाले. नद्यांचे पाणी स्वच्छ आणि शुद्ध झाले. ग्लोबल वॉर्मिंगवर बरीच जगभरात चर्चा झाली, परिषदा झाल्या चर्चा झाली पण परिणाम शून्य झाला पण कोरोना हा पर्यावरणासाठी वरदान ठरला.

कोव्हिड-१९ संदर्भात भारताचे परराष्ट्र धोरण:- २०१९ च्या अंतिम महिन्यात कोरोना हा विषाणु जगात आला किंवा आणला गेला. जगात सर्वात जास्त प्रभावित झालेल्या देशांमध्ये आपण जावून बसलो आहोत. युरोप हा जगातील सर्वात प्रगत व आधुनिक भाग मानला जातो. दक्षिण इटलीतील लोबाडो प्रांतातील आरोग्य सेवा ही सगळ्या युरोपमधील सर्वात चांगली आरोग्य सेवा मानली जाते आणि कोरोनाचा सर्वात मोठा तडाखा बसला तो याच लोबाडो प्रांताला. कोरोनाने श्रीमंत राष्ट्रांना जास्त तडाखा दिला. तसाच तडाखा त्याने देशादेशातील आर्थिक राजधान्यांना दिला. अमेरिकेत सर्वाधिक तडाखा न्यूयॉर्कला बसला. इंग्लंडमध्ये सर्वाधिक कोरोनाचा प्रस्तर झाला. त्यात लंडन आघाडीवर होते. जपानमध्ये कोरोनाचा प्रस्तरावर नियंत्रण येण्यासाठी जपानची राजधानी टोकीयोमध्ये आणीबाणी कायम ठेवण्यात आली. टोकीयो जपानचे सर्वाधिक व्यावसायिक केंद्र आहे. त्याला आर्थिक फटका बसला. इटलीची राजधानी मिलान शहराला आर्थिक फटका बसला. मॉस्को रशियाची राजधानी त्यामध्ये कोरोनाने आर्थिक फटका दिला. यातून भारत अपवाद ठरला नाही तर मुंबई, दिल्ली, अहमदाबाद

हे आर्थिक व्यवहाराचे महत्वाचे शहर यापासून दूर राहू शकले नाही. भारतात कोरोनाची पहिली केस केरळमध्ये सापडली. जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी १८ टक्के लोकसंख्या ज्या भारतात राहते त्या भारताने कोरोनाचा प्रकोप कसा नियंत्रित ठेवला याची चर्चा सर्वत्र होत आहे. चिनी व्हायरसचा मुकाबला करतांना अमेरिका, ब्रिटन, इटलीसारखे प्रगत देश हतबल झाले आहे पण भारताच्या पंतप्रधानांनी घेतलेली भूमिका, दाखविलेली परिपक्वता, व्यक्त केलेल्या भावना, कोरोना नियंत्रित ठेवण्यासाठी केलेल्या उपाययोजना यामुळे जागतिक समुदाय मोठ्या आशेने भारताकडे पाहू लागले आहे. अमेरिका आणि ब्रिटनला भारताने औषधाचा पुरवठा करून जगाला आपली ताकद दाखविली आहे. आर्थिक आघाडीवर नुकसान होणार आहे हे माहित असूनही भारताच्या पंतप्रधानांनी लॉकडाऊनचा निर्णय घेतला. त्यामुळे परिस्थिती हाताबाहेर गेली नाही. सार्कच्या सदस्य देशांनाही मदत करण्याची तयारी भारताने दाखविली. भारताने जो मदतीचा हात अन्य देशांसाठी पुढे केला त्यामुळे जागतिक समुदायाचा भारताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला. कोरोनाला तोंड देता देता जगाची दमछाक झाली पण त्यात भारताची प्रतिमा उजाळली. भारताकडे बघण्याचा जागतिक समुदायाचा दृष्टिकोन बदलला. जागतिक संकटाच्या या काळात भारताने धीरोदात्तपणाचे जे दर्शन जगला घडविले ते ऐतिहासिक असेच आहे. ज्या हायड्रॉक्सिलोरोक्वीन या औषधामुळे जगातल्या मिडीयाने भारताची प्रतिमा खराब करण्याचा प्रयत्न केला त्याच औषधामुळे आज जगात भारताची प्रतिमा उजाळून निघाली आहे. जी-२० राष्ट्रसमूहानेही भारतीय प्रयत्नांची प्रशंसा केली. अलीकडे आंतरराष्ट्रीय संबंधात विचारसरणी निरपेक्षता वाढताना दिसते. त्यामुळे शीतयुद्धातील समीकरणे बदलताहेत. अमेरिका, जपान आदि देशांशी भारत संबंध वाढवत आहे.

निष्कर्ष:- कोविड-१९ लॉकडाऊन सामाजिक, राजकीय बदल घडवून आणेल काय यापेक्षा महत्वाचे म्हणजे ही एक मोठी आणि हानीकारक लढाई आहे. त्यासाठी दीर्घकालीन नियोजनाची आवश्यकता आहे. आरोग्य व्यवस्था बळकट करण्यासाठी अधिकाधिक संशोधनाची आवश्यकता आहे. ज्यामुळे लोकांच्या आरोग्याचे, मानसिकतेचे नुकसान होणार नाही. जे लोक अन्नपाण्यापासून वंचित आहे अशा वर्गांमध्ये मूलभूत गरजांचे वाटप आवश्यक आहे. अन्यथा अंतर्गत बंड्याळ्या निर्माण होतील. गुन्हेगारीचे प्रमाण व अशांतता समाजात वाढीस लागेल.

भारताच्या प्रधानमंत्र्यांची भूमिका, त्यांचा मुत्सदेगिरीचा परिचय भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर पडला. अमेरिका आणि ब्राझीलसह देशांना भारताकडून औषध पाठविली जात आहे. त्यासाठी ते देश कृतज्ञता व्यक्त करीत आहे. चीनचा विस्तारवादी स्वभाव, हुकुमशाही वृत्ती यामुळे आधीच जगाचा चीनवर विश्वास कमी होतो. चीनची प्रतिमा खराब झाली आहे. कारण कोरोनाचा जन्म चीनच्या प्रयोगशाळेत झाला. चीनची प्रतिमा राक्षस अशीच झाली आहे. चीनमधील राक्षस जर आणखी उत्पात घडवू लागला तर त्याला आवर कोणी घालावा अशा परिस्थितीत भारताकडे आशेने पाहणार असेल तर भारताला खंबीर भूमिका होवून पुढे यावे लागेल. एकीकडे चीनचा उदय होत असताना दुसरा ध्रुव म्हणून भारताचा उदय झाला तर जगातले जास्तीत जास्त देश भारताला पसंती देतील.

संदर्भ :-

1. www.economicstimes.com, the political-economic impact of Covid-19, 1 April 2020.
2. www.ips_journal.eco13 April 2020 Asia : India unlock down politics / IPS journals
3. www.ejpa.online (library) wike.com The effect of Covid-19 lockdown on political support – some good
4. तरूण भारत न्यूज पेपर १३ मे, २४ मे, २५ मे, २०२०
5. सकाळ न्यूज पेपर ४ जुलै, २०२०

कोविड-१९ चा स्थलांतरीत कामगारावर परिणाम

प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेंडे, श्री संताजी कला व विज्ञान महाविद्यालय, पालांदूर (चौ.) मो. ९२८४७८४९५४

सारांश :- आज जगभर न भूतो न भविष्यती असे काही वातावरण आहे की, “घर कैद” किंवा “गृहवास” संपूर्ण जगाच्या वाटयाला येईल ही कल्पनाही कोणी केली नसेल. सर्वांच्या मनात भीती व चिंता आहे. सध्या संपूर्ण जग कोरोनाच्या संकटाने ग्रासले आहे. हा विषाणू चीनच्या वुहान शहरातून सगळीकडे पसरला. यावर्षाची चीनची सर्वात मोठी निर्यात “कोरोना विषाणू” होय. असा संतापाचा सूर उमटू लागला आहे. भारतात ३० जानेवारी २०२० ला पहिला रूग्ण मिळाला आणि सरकारला जाग येवून कामाला लागले. कोरोनाचा प्रभाव संपूर्ण देशात हळूहळू वाढू लागला. त्यावर प्रतिबंध घालण्यासाठी सरकारनी २४ मार्च २०२० पासून टाळेबंदी जाहीर केली. संपूर्ण देश त्यादिवसापासून ठप्प झाले. या टाळेबंदीचा फटका सर्वांनाच बसला. परंतु सर्वांत जास्त हाल स्थलांतरीत कामगारांचे झाले कोविड-१९ मुळे बदललेल्या परिस्थितीचा मोठा परिणाम हातावर पोट असणाऱ्या वर्गाला सर्वाधिक बसला आहे.

बीज शब्द :- गृहवास, घरकैद, कोरोना विषाणू, टाळेबंदी, कोविड-१९

प्रस्तावना :- सध्या जग कोरोनाच्या संकटाने ग्रासले आहे. हा विषाणू चीनच्या वुहान शहरातून पसरला असला तरी याचा सर्वांत जास्त फटका अमेरिकेला बसला आहे. हा विषाणू वुहान शहरातल्या प्रयोगशाळेतून पसरला काय? याचा तपास करण्यासाठी अमेरिकेच्या पथकाला चीनमध्ये जाण्यास परवानगी मागण्यात आली. परंतु चीनने ती फेटाळून लावली. कोरोनाच्या भविष्यातील परिणाम रोखण्यासाठी चीनने याबाबत पारदर्शकता राखली पाहिजे असे अमेरिकेचे म्हणणे खरेच होते. अमेरिकेप्रमाणेच भारतातही कोरोनाचा प्रभाव वाढू लागला त्यावर नियंत्रण करण्यासाठी टाळेबंदी जाहीर करण्यात आली.

पहिले व दुसरे महायुद्ध असो की भूकंप, पूर यासारख्या नैसर्गिक आपत्ती. मानवी जीवन एवढे हतबल कधी झाले नव्हते. कोविड-१९ या विषाणूमुळे संपूर्ण जगच ठप्प झाले आणि कोरोना संकट आरोग्याबरोबरच आर्थिक आपत्ती घेवून आले. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचा वाटा ९.९ टक्के तर औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा ३०.४ टक्के आहे. महाराष्ट्रात साधारणपणे १५ हजार मोठे-मोठे उद्योग असून ४ लाखाहून अधिक लघु व मध्यम उद्योग आहेत. याशिवाय सूक्ष्म उद्योगाची संख्याही मोठी आहे. या उद्योग क्षेत्रावर सुमारे ८० लाख लोकांचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रोजगार अवलंबून आहे. महाराष्ट्र राज्यात मुंबई आर्थिक राजधानी असल्यामुळे देशातील इतर राज्यातून रोजगारासाठी येणाऱ्यांची संख्याही फार आहे. त्यामुळे राज्यात स्थलांतरीत कामगारांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. राज्यात टाळेबंदी जाहीर झाल्यानंतर सर्वांत मोठा फटका स्थलांतरीत कामगारांनाच जास्त बसला.

संशोधनाचे उद्देश :-

- १) कोविड-१९ विषाणूचा अभ्यास करणे.
- २) स्थलांतरीत कामगारांच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.
- ३) स्थलांतरीत कामगारांवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास.

संशोधनाची गृहितके :-

- १) कोरोना विषाणूमुळे सर्व जगच ठप्प झाले.
- २) स्थलांतरीत कामगारांना मोठ्या प्रमाणात हाल-अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या.
- ३) स्थलांतरीत कामगार दुर्लक्षित राहिले.

कोविड-१९ :- कोरोना अर्थात कोविड-१९ हा आजार नेमका काय आहे आणि सर्व जग याला घाबरून घरात दडी मारून का बसले आहे. तर २००३ मध्ये जगामध्ये एका विषाणूमुळे मोठी साथ पसरली होती. त्याचे नाव होते सार्स-सिड्हर अक्यूट रेस्पिरेंटरी सिण्ड्रोम हा विषाणू कोरोनापेक्षा अधिक घातक होता. परंतु कमी संसर्गजन्य होता. सध्याच्या कोरोना हा त्याचाच जवळचा असावा असे वाटते. हा डिसेंबर

२०१९ मध्ये प्रथम दिसला. त्याआधी त्याचे नाव नॉवेल सार्स कोव्ही-२ असे ठेवण्यात आले होते. नंतर फेब्रुवारी २०२० मध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेने त्याला कोविड-१९ असे नाव दिले. कोरोना मधील ‘को’ व्हायरस मधील ‘व्ही’ डिसीज मधील ‘डी’ आणि २०१९ मधील १९ हा आकडा वापरून ‘कोविड-१९’ असे नाव देण्यात आले.

हा कोरोना विषाणू सर्दी व पुढे ताप निर्माण करणारा आहे. सर्दी, ताप हा नेहमीचाच आजार आहे. परंतु हा विषाणू माणसाच्या घशात थोडीशी जागा मागतो. त्याला आपण घशात येवू दिले की, झपाट्याने घशाद्वारे फुफ्फुसामध्ये घुसतो आणि फक्त ५ दिवसात संपूर्ण शरीराचा ताबा घेतो. आणि आपला खेळ समाप्त करू शकतो. हे करण्याची त्याची पध्दती फार भयानक आहे.

देशातील टाळेबंदी :- कोरोनाचा प्रभाव देशात जाणवायला लागल्यापासून त्याचा परिणाम रोखण्यासाठी सरकारने टाळेबंदी जाहीर केली. टाळेबंदीमुळे संपूर्ण जगच ठप्प झाले. सर्व जागच्या जागी राहिले. देशात टाळेबंदीचे जाहीर केलेले टप्पे पुढीलप्रमाणे-

पहिला टप्पा	२४ मार्च २०२० ते १४ एप्रिल २०२०
दुसरा टप्पा	१५ एप्रिल २०२० ते ३ मे २०२०
तिसरा टप्पा	४ मे २०२० ते २० मे २०२०
चवथा टप्पा	२१ मे २०२० ते ३१ मे २०२०
पाचवा टप्पा	१ जून २०२० ते ३० जून २०२०
सहावा टप्पा	१ जुलै २०२० ते ३१ जुलै २०२०

कोरोना विरोधातील सध्याच्या लढाईत तीन बाजू आहेत.

- (१) साथ कमी करणे
- (२) अर्थव्यवस्था जीवंत ठेवणे आणि मग रूळावर आणणे.
- (३) स्थलांतरीत मजुरांचे स्थलांतर थांबविणे.

सरकारी यंत्रणांचे सर्व प्रयत्न पहिल्या दोन बाजूवर केंद्रित आहेत. तर तिसरी बाजू पूर्ण दुर्लक्षित आहे. वास्तविक तिसऱ्याचा विचार केल्याशिवाय पहिल्या दोघांसाठीचे प्रयत्न उपयोगात येवू शकत नाही. याचे भान सरकारी यंत्रणांनी अजूनही दाखविलेले नाही.

स्थलांतरीत कामगारांची स्थिती व परिणाम :- राज्यातील महानगरीत उत्तरप्रदेश, बिहार व इतर आजू बाजूच्या राज्यातून रोजगारासाठी आलेल्या कामगारांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. टाळेबंदीनंतर महानगरात हजारांच्या संख्येनी कामगार अडकून पडले. या अडलेल्या स्थलांतरीत मजुरांचे काय? सर्वांनाच घरी जायची घाई होती. परंतु जाता येत नव्हते. मुख्यमंत्री म्हणायचे “या स्थलांतरीतांनी घरी जाण्याची घाई करू नये आम्ही त्यांची काळजी घेऊ” त्यांचे प्रशासन आहे म्हणून आणि प्रशासकीय मुद्या म्हणून त्यांचेही खरे होते. परंतु कोणत्याही लहान-मोठ्या संकटाच्यावेळी आपण आपल्या घरी लवकरात लवकर गेले

पाहिजे अशी सर्वांचीच भावना असते आपण केव्हा एकदाचे घरी जातो असेच वाटते. हे मानवी सत्य या कामगारांनाही लागू होते. कारण ते हौस म्हणून गाव सोडून आलेले नसतात. गावी पोट भरता येत नाही म्हणून शहर हा त्यांचा पर्याय असतो. परंतु कोरोना सारख्या संकटात पोट भरण्याची हमी मिळत नसेल तर त्यांना शहरात ठेवण्याचे बंधन कशाला घालायचे.

दुसऱ्या टप्प्याच्या टाळेबंदीपर्यंत कोणत्याही कामगाराला सरकारने मदत दिलेली नव्हती. त्याच्या खात्यावर रोख रक्कम जमा झालेली नाही. या कामगारांना फक्त घरी जाण्याची इच्छा होती. आपल्यामुळे गावाला जाण्यासाठी तयार असणाऱ्या स्थलांतरीत कामगारांचे घोळक्यांचे दिशाहीन इकडून तिकडे, डोक्यावर सामान घेवून वणवण फिरत होते. त्यांचा समोर गावाकडे जाण्यासाठी कोणताही पर्याय नसल्यामुळे लहान मुलांना घेवून चालतच गावाला जाण्यासाठी निघाले. या स्थलांतरीतांची दुरावस्था अनेक माध्यामांनी दाखवून दिली. त्यांची दुरावस्था पाहून डोळे भरून येत होते. स्थलांतरीत मजुरांचा प्रश्न चुकीच्या पध्दतीने हाताळला गेला. त्यांना घरी जाण्याची आस होती. अन्न व पाणी मिळत नव्हते. अनेक अडचणी होत्या. त्यामुळे ते हताश होवून मार्गक्रमण करू लागले. पायी जात असताना कोणी रस्त्यातच मरण पावले. कोरोना या विषाणूने मरण्यापेक्षा काहीना अन्न पाण्यापासून मृत्यूला कवटाळावे लागले. देशाबाहेरील लोकांना देशात आणण्यासाठी जे प्रयत्न करण्यात आले तसे प्रयत्न या मजुरांना गावी पोहचविण्यासाठी करण्यात सरकार अपयशी ठरले. त्यांना अनेक दुर्दैवी घटनांचा सामना करावा लागला.

सरकारी धोरणामुळे मजुरांवर बेरोजगारीची वेळ आली. टाळेबंदीच्या काळात हयांच्याजवळ असणारी रोकड संपली दवाखान्यावर फुले उधळण्याचा हवाई कार्यक्रम करण्यापेक्षा या मजुरांना घरी पाठविण्याचा खर्च करणे महत्वाचे होते. जेव्हा स्थलांतरीतांना घरी पाठविण्याचा निर्णय घेण्यात आला तेव्हा फार उशीर झाला होता. टाळेबंदीच्या तिसऱ्या टप्प्यात हा निर्णय घेण्यात आला. त्यावेळी अनेक कटकटी होत्या. त्या म्हणजे त्यांची स्थानिक पोलीस ठाण्यात नोंदणी पाहीजे, त्यांचेकडे कोरोना मुक्तीचे प्रमाणपत्र पाहीजे. हे मजूर असे आजार मुक्तीचे प्रमाणपत्र कुठून आणणार. अशा अनेक अडचणीमुळे ते त्रासून गेले होते.

निष्कर्ष :- वरील संशोधनाच्या आधारे खालील प्रमाणे निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहे.

१) देशात जेव्हा टाळेबंदी लावण्यात आली. सर्व ठप्प व्हायच्या आधिच या कामगारांना घरी पाठवायला पाहिजे होते. टाळेबंदीच्या तिसऱ्या टप्प्यात त्यांना घरी पाठविण्याचा निर्णय घेण्यापेक्षा टाळेबंदीच्या आधिच किंवा पहिल्या टप्प्यातच त्यांना घरी पाठवायला पाहीजे होते. जनमत त्यांच्या बाजूने होते.

२) सुरुवातीला कोरोनाचा प्रसार पाहीजे तेवढा व्हायला होता. त्यामुळे ते सुरुवातीलाच गावी गेले असते तर कोरोनाचा एवढा प्रसार झाला नसता. कारण रेड झोनमधून ग्रीन झोन मध्ये

गेल्यावर ग्रीन झोन मधील रूग्णांची संख्या वाढायला लागली आणि विलीगीकरणाच्या समस्येला सामोरे जावे लागले.

३) ज्याठिकाणी साथ सोवळे पाळणे शक्य नव्हते अशा झोपडट्टयामध्ये त्यांचे वास्तव्य असल्यामुळे कोरोनाचा प्रभाव अधिकच वाढला.

४) ज्या निवासीगृहात त्यांची व्यवस्था करण्यात आली होती. त्याठिकाणी सोयींचा अभाव होता. सरकारला यांच्या समस्या हाताळण्यात अपयश आले.

५) टाळेबंदीनंतर त्यांना अनेक हाल-अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. त्यांचे खूपच हाल झाले. घरी गेल्यावर विलीगीकरणाची समस्या होतीच.

६) ताट वाजवून किंवा दिवे लावून कोरोनाचा प्रसार थांबवता आला नाही हे लक्षात आले. स्थलांतरीत लोकांचा छळ केल्यासारखे त्यांचे परत पाठवतांना अर्ज भरणे, तपासणीची जबाबदारी न घेता वैद्यकीय प्रमाणपत्रे सक्तीची केली हे करूनही त्यांना घरी जाण्यासाठी रेल्वे प्रवासासाठी वाट पाहात बसावे लागले. त्यामुळे रूग्णालयामध्ये, पोलीस ठाणी, रेल्वे स्थानके, बसस्थानक या ठिकाणी गर्दीचे नियंत्रण करणे अवघड झाले. त्यामुळे पोलीसांना त्यांचेवर लाठीमार करावा लागला.

७) कोरोनाची मरण्यापेक्षा काही लोक अन्न-पाण्याविना हाल अपेष्टांनी मृत्यूला जवळ केले. हा रोग देशाच्या काना कोपऱ्यात जास्त प्रमाणात पसरला असता तर स्थलांतरीत कामगारांची समस्या अधिक महत्वाची ठरली असती.

कोविड-१९ ही साथ एक दिवस संपणार आहे. परंतु अशा दुर्दैवी घटना आपण टाळणार की नाही हा प्रश्नच आहे. देशाच्या पंतप्रधानांनी ३१ मार्चच्या मन की बात या कार्यक्रमात 'स्थलांतर आयोग' स्थापण्याचे संकेत दिले. त्याशिवाय ग्रामीण भागातील लोकांच्या आरोग्य गरजा 'आयुष्यमान भारत' या योजनेअंतर्गत पूर्ण करण्याचे सूचित केले. ग्रामीण भागातील लोकांची उत्पादने स्थानिक पातळीवरून जागतिक पातळीवर नेवून 'आत्मनिर्भर भारत' योजने अंतर्गत त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे करताना स्थलांतर रोखण्यासाठी उपाय करण्याचे ठरविले गेले. मात्र त्याआधी स्थलांतरीत मजुरांना त्यांच्या गावी सोडण्याच्या सोयी मध्ये केंद्र व राज्यांकडून उणीवा राहिल्या हे लक्षात येते. या मजुरांना स्थानिक पातळीवरच काम मिळाले असते तर त्यांना आपले गाव सोडून येण्याची गरज नसती. त्यामुळे त्यांना त्यांच्या गावातच किंवा राज्यात काम प्राप्त होणे गरजेचे आहे. निदान त्यांचे हाल झाले नसते. कारण कोरोना विरोधातील संघर्ष दिर्घकाळ चालू राहणार आहे.

संदर्भ :-

1. <https://www.bbc.com>
2. <https://www.livehindustan.com>
3. <https://www.maharashtratimes.com>
4. <https://www.m.dailyhunt.in>
5. दै. लोकसत्ता, ९ मे, १० मे, २ जून, २०२०
6. <https://www.m.lokmat.com>

कोविड-१९ आणि ऑनलाईन शिक्षण

डॉ. निशा अशोक कळंबे, सहयोगी प्रा., अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, इंदिरा गांधी कला-वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर, जि. नागपूर

सारांशः— मार्च अखेर शाळा बंद झाल्यानंतर अनेक संस्थांनी ऑनलाईन शिक्षण दिले. परंतु हा प्रयोग सर्व स्तरातील विद्यार्थ्यांसाठी यशस्वी होऊ शकत नाही. कम्प्युटर किंवा मोबाईल समोर रोज किमान दोन तास बसून सक्तीचे धडे गिरवण्याची वेळ चार-पाच वर्षांच्या चिमुक्यांवरही आली आहे. आपल्या मुलांना महागडे शिक्षण देण्याची ऐपत लाखो-करोडो गरीब पालकांची नाही. ऑनलाईन सुविधा ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांजवळ उपलब्ध नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थी मागे राहू शकतो. अल्पउत्पन्न कुटुंबातील मुलांची कौटुंबिक परिस्थिती शाळांसाठी पोषक नसते. ऑनलाईन शिक्षणासाठी संगणक आणि इंटरनेट जोडणी या दोन मूलभूत गोष्टींची आवश्यकता असते. मात्र कोटयवधी कुटुंबांना इंटरनेट जोडणी परवडत नाही. ऑनलाईन शिक्षण घेण्याची ऐपत नसलेले विद्यार्थी शिक्षणापासून आणखी दुरावत चालले आहे. कोविड-१९ काळात सुरु असलेल्या ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे-तोटे प्रस्तुत शोधनिबंधात विचारार्थ घेतले आहेत.

मुख्य शब्दः कोविड-१९, लॉकडाऊन, शाळा, ऑनलाईन शिक्षण

प्रस्तावना :- मार्च अखेर शाळा बंद झाल्यानंतर अनेक संस्थांनी ऑनलाईन शिक्षण दिले. विविध ॲपचा उपयोग करून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्याची धडपड केली. परंतु हा प्रयोग सर्व स्तरातील विद्यार्थ्यांसाठी यशस्वी होऊ शकत नाही, हे वास्तव आहे. कोरोनाचा विचार करता वयोवृद्ध मंडळींबरोबर लहान मुले 'हायस्क्रीम' गटात मोडतात. त्यामुळे हजारांच्या संख्येने त्यांना शाळांमध्ये बोलविणे सध्या तरी शक्य नाही, हे स्पष्ट आहे. दोन शिफ्टमध्ये शाळा सुरु कराव्यात, प्रत्येक बाकावर एकाच विद्यार्थ्याला बसवावे, अशा सूचना पुढे येत आहेत. वास्तविकतः बहुसंख्य शाळा दोन शिफ्टमध्येच चालतात. या पायाभूत सुविधा सध्यातरी वाढविणे शक्य नाही. सुरक्षित बावराबाबतची अपेक्षा अजाण मुलांकडून ठेवणे धोक्याचेच ठरणार आहे. स्कूल बस, रिक्षा आणि व्हॅनमध्ये दाटीवाटीने बसणारी मुले पाहिली, तर सुरक्षित अंतर कसे राखले जाईल, याची सर्वांनाच चिंता आहे. त्यातून ऑनलाईन शिक्षणाचा पर्याय पुढे आला आहे. त्यातील तांत्रिक आणि व्यावहारिक अडचणींना तोंड देत सर्व घटकांतील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचे आव्हान मोठे आहे.

महाराष्ट्रात अनेक खाजगी शाळांनी, सरकारच्या स्पष्ट निर्देशांची प्रतीक्षा न करता ऑनलाईन वर्ग सुरु केले आहेत. कम्प्युटर किंवा मोबाईलसमोर रोज किमान दोन तास बसून सक्तीचे धडे गिरवण्याची वेळ चार-पाच वर्षांच्या चिमुक्यांवरही आली आहे. आठवीपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांचे ऑनलाईन वर्ग घेण्यास शेजारच्या कर्नाटकाने बंदी घातली असली तरी महाराष्ट्राने अशी भूमिका घेतलेली नाही. त्यामुळे मुलांनी मोबाईल हातात धरून नये याची काळजी घेणारे पालक आता त्यांना मोबाईलवर ऑन लाईन क्लासेस करावेत म्हणून आग्रह धरत आहे. काही शिक्षकांनी त्यांचा अनुभव सांगतांना असे सांगितले की पाल्यापेक्षा पालकच उद्या काय शिकवणार, होमवर्क काय आहे. पाल्याचे होमवर्क करतांना त्यांना काय अडचणी आल्या अशा सारख्या स्वतःच्या समस्या या ऑनलाईन क्लास मध्ये मांडतात.

गरीब विद्यार्थी व ऑनलाईन शिक्षणः— आपल्या देशात ऑनलाईन शिक्षणाची ही संकल्पना शिक्षक, विद्यार्थी व पालकांसाठी ही तशी नवखीच म्हणावी लागेल. त्यामुळे अचानक बदललेल्या हया व्यवस्थेने विद्यार्थी भांबावले आहेत. त्यांना व पालकांनाही चिंता वाटते आहे. त्यातही यांच्याकडे ती नाहीत त्यांचे काय? ते या ऑनलाईन शिक्षण व्यवस्थेत कसे टिकाव धरतील की त्यांना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागेल, याचा विचार भविष्यात ऑनलाईन शिक्षणावर भर देताना होणे गरजेचे आहे.

आपल्या मुलांना महागडे शिक्षण देण्याची ऐपत लाखो करोडो गरीब पालकांची नाही. शिक्षणासाठीचा हा अवाढव्य खर्च मध्यमवर्गीयांचेही कंबरडे मोडणार आहे. अशात ऑनलाईन शिक्षण हे शालेय शिक्षणाला पर्याय होऊ शकेल काय? मनपा शाळात प्रामुख्याने गरीब व मध्यम वर्गातील विद्यार्थी शिक्षण घेतात. खाजगी शाळांच्या तुलनेत मनपा शाळा शिक्षणाच्या बाबतीत मागे आहेत. त्यात ऑनलाईन शिक्षणामुळे मनपा शाळेतील विद्यार्थी शिक्षणाच्या प्रवाहातून दूर जाण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. मनपा प्रशासन स्तरावर अद्याप या संदर्भात कोणताही ठोस निर्णय झालेला नसल्याने गरीब विद्यार्थ्यांनी शिक्षणच घ्यायचे नाही का? असा प्रश्न निर्माझा झाला आहे. इयत्ता नववी व दहावीतील ६० टक्के विद्यार्थ्यांकडे स्मार्टफोन आहेत. ४० टक्के विद्यार्थ्यांकडे स्मार्टफोन नाहीत. स्मार्टफोन असला तरी ऑनलाईन शिक्षणासाठी रिचार्जचा प्रश्न आहे. प्राथमिक व माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची स्थिती याहून बिकट आहे. जेमतेम ३० टक्के विद्यार्थ्यांकडे स्मार्टफोन आहेत. अशा परिस्थितीत ७० टक्के विद्यार्थ्यांचे काय होणार, असा प्रश्न ऑनलाईन शिक्षणाने निर्माण केला आहे.^१ महापालिकेचे बजेट ३ हजार कोटीहून अधिक असते. पण विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण मिळवणे यासाठी दोन-तीन कोटी खर्च करण्याची तयारी मनपा प्रशासन व पदाधिकारी यांच्यात दिसत नाही. मनपा शाळेतील सर्व विद्यार्थ्यांना आत्ताच ऑनलाईन शिक्षण देणे शक्य नाही. परंतु इयत्ता नववी ते बारावीपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण देणे गरजेचे आहे. खाजगी शाळांनी विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण देण्यासाठी सॉफ्टवेअर लॉन्च केले आहे. मात्र मनपा स्तरावर अशी व्यवस्था अद्याप झालेली नाही.

ग्रामीण भागातील विद्यार्थी व ऑनलाईन शिक्षणः—

ग्रामीण भागातील गरीब विद्यार्थी जिल्हा परिषदेच्या शाळांमध्ये शिक्षण घेतात. ऑनलाईन सुविधा ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांजवळ उपलब्ध नाही. त्यामुळे या मुलांच्या शिक्षणाचे काय? असा प्रश्न उभा ठाकला आहे. शहरातील विद्यार्थ्यांजवळ शिक्षणाचे अनेक पर्याय उपलब्ध आहेत, मात्र ग्रामीण भागात या सुविधांचा अभाव आहे. त्यामुळे लोकप्रतिनिधी, सामाजिक संस्था, प्रशासनाच्या माध्यमातून जिल्हा परिषदेच्या शाळात दहावीत शिक्षण सुरु करण्याच्या मानसिकतेत आहेत. शहरातील पालकांकडून शाळांना त्यासाठी प्रतिसादही मिळत आहे. मुलांना ऑनलाईन शिक्षणाचे पर्याय पालक उपलब्ध करून देत आहेत. पण ग्रामीण भागात ही परिस्थिती नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थी मागे राहू नये. जिल्हा परिषदेच्या शाळांमध्ये यदा ७५६ विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत.^१ हे सर्वच विद्यार्थी गरीब कुटुंबातील

आहेत. काही विद्यार्थी तर शेतीचे काम करून शिक्षण घेत आहेत. या विद्यार्थ्यांनाही जर ऑनलाईन शिक्षणाचे पर्याय उपलब्ध करून दिल्यास, शिक्षण विभागाने त्याबाबतीत उत्सुकता दर्शविल्यास, प्रशासनाकडून विशेष बाब म्हणून आर्थिक सहाय्य केल्यास, लोकप्रतिनिधींसुद्धा त्यात सहकार्य केल्यास या विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान टाळता येणार आहे.

उच्च आणि अल्प उत्पन्न कुटुंबातील विद्यार्थ्यांमधील शिक्षणाची दरी रूदावेले:- अनेकदा असे होते की, अल्प उत्पन्न कुटुंबातील मुलांची कौटुंबिक परिस्थिती शाळांसाठी पोषक नसते. सामान्यतः ऑनलाईन शिक्षणासाठी संगणक आणि इंटरनेट जोडणी या दोन मूलभूत गोष्टींची आवश्यकता असते. मात्र भारतात आज असे कोटयावधी कुटुंबे आहेत की, ज्यांना इंटरनेट जोडणी परवडत नाही. तसेच या कुटुंबातील मुलांना धड गृहपाठ करण्याइतपतही मोकळी जागा घरात उपलब्ध नसते. शिवाय क्रमिक पुस्तकांची वानवाही त्यांच्या पाचवीला पुजलेली असते.

कित्येकांना तर चार भिंतीचे घरही नशिबात नसते. गाव, घरदार सोडून रोजगाराच्या शोधार्थ शहराकडे धाव घेणाऱ्या स्थलांतरित मजुरांच्या मुलांना तर त्यांचे आई-वडील गावीच सोडून जातात. अशा मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी त्यांच्या आजी-आजोबारांवर येते. सामान्यतः आजी-आजोबा फार शिकलेले नसतात. त्यामुळे मुलांच्या गृहपाठात ते सहकार्य करू शकत नाहीत. त्यामुळे अल्प उत्पन्न कुटुंबातील मुलांना कौटुंबिक परिस्थितीमुळे त्यांचा अभ्यास आणि अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यात अत्यंत अडचणी येतात. परिणामी ते अभ्यासात मागे पडतात.

कोरोना संकटामुळे अभूतपूर्व अशी आर्थिक मंदी येणे अपरिहार्य आहे. वाढती बेरोजगारी आणि अन्नाची भ्रांत यामुळे विद्यार्थिदशेतील मुले कुपोषण, कौटुंबिक हिंसाचार, मुलांचा छळ आणि बालविवाह या अनिष्टांच्या चक्रात अडकू शकतात. या कोरोना संघटाच्या काळात अनेक अल्पवयीन मुलांनी हेल्पलाईन क्रमांकावर दूध्वनी करून मदत मागितली. यावरूनच अल्पवयीन मुलांच्या, विद्यार्थ्यांच्या छळाला सुरुवात झाल्याचे निदर्शनास येते. त्यामुळे मुलांना जरी इंटरनेट जोडणी आणि इतर गॅजेट्स दिली गेली तरी त्यांच्या घरातील वातावरण ऑनलाईन शिक्षणासाठी पोषक असेलच असे नाही.

त्यातच अनेक मुलांना कोरोना संकट ओसरल्यानंतर मजुरीच्या कामांना जुंपले जाण्याची शक्यताच अधिक आहे. त्यामुळे शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या घटू शकते. त्यामुळे दीर्घकाळ सर्व व्यवहार बंद राहण्याचा मुलांच्या शारीरिक आणि मानसिक अवस्थेवर विपरित परिणाम होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. परिणामी उच्च आणि अल्पउत्पन्न कुटुंबातील विद्यार्थ्यांमधील शिक्षणाची दरी रूदावेले.

ऑनलाईन शिक्षणाचा गरीब वर्गावरील नकारात्मक परिणाम:-

शालेय विभाग आणि राज्य सरकारने ऑनलाईन वर्ग सुरू करण्याचे नियम आणि अटींवर परवानगी दिलेली असली तरी अनेक शाळांमधून नर्सरीपासूनच्या विद्यार्थ्यांना ऑनलाईनच्या वर्गात बसावे लागते आहे. ऑनलाईन शिक्षण प्रक्रियेमुळे ग्रामीण, दुर्गम, आदिवासी पाड्यातील विद्यार्थी अजूनही शिक्षणापासून दूरच आहेत. अशाप्रकारच्या एकतर्फी निर्णयामुळे हे विद्यार्थी शिक्षणापासून आणखी दुरावत चालले आहे. फक्त शिक्षणापासून दूर होण्याची अडचण आणि त्यातून निर्माण होणारी एक अपयशी 'नाही रे' परिस्थितीची जाणीव आता या मुलांना आत्महत्येच्या दारात आणून उभी करत आहे. जूनच्या एका महिन्यात राज्यातील विविध ठिकाणाहून केवळ आपल्यागरीब पालकांना स्मार्ट फोन विकत घेणे शक्य नाही, या कारणास्तव अनेक कोवळ्या जिवांनी

आत्मघात करून घेतला आहे. तर एका ठिकाणी महागडा मोबाईल दिल्यानंतर त्यातून नेमके काय पहायचे, काय शिकायचे याविषयी चुकीची माहिती मिळाल्याने शाळकरी मुली पॉर्न पाहात असल्याचे निदर्शनास आले. नागपूर सारख्या मोठ्या शहरता आपल्या बहिणीने शिकवणी वर्ग जाईन करण्यासाठी तिचा महागडा मोबाईल न दिल्याने एका नववीच्या मुलाने आत्महत्या केली आहे. हे सगळे एका भयानक वास्तवाकडे जाते आहे. आत्महत्या करणे हे कोणत्याच समस्यांचे उत्तर असू शकत नाही. पण हे समजण्याचेही ज्यांचे वय नाही असे कोवळे जीव त्याकडे वळतात, हे अधिक गंभीर आहे. शहरातील पालकांकडे ज्यांच्याकडे सर्व सुविधा आणि आर्थिक परिस्थिती आहे त्यांना दर महिन्याकाठी इंटरनेटचे भाडे देणे परवडते. पण ज्यांना रोजच्या दोन वेळच्या जेवणाची भ्रत आहे, त्यांनी काय करायचे? ग्रामीणच नाही तर शहरी भागातूनही आता ऑनलाईनचे धडे खर्चिक ठरू लागल्याचे समोर येत आहे. महाविद्यालयांनी बारावीचे ऑन लाईन वर्ग सुरू केले खरे, मात्र अनेक कारणांनी एकूण पटापैकी जेमतेम ३० ते ४० टक्केच विद्यार्थी हजर असतात, हे वास्तव आहे. त्यातच आता ग्रामीण भागातील आणि शहरातील अनेक छोटे-मोठे व्यवसाय सुरू होत असल्याने मुलांना आता घरच्या व्यवसायात, शेती, गुरे सांभाळणे आदिमध्ये सहकार्य करावे अशी इच्छा पालकांकडून व्यक्त होते आहे. पालकांच्या मते, 'शिक्षणाचा काहीही उपयोग नाही. नोकरी नाही, शिकून काय करणार, इतके पैसे इंटरनेटवर घालण्यापेक्षा तू घराचा व्यवसाय कर,' अशा मुलांना पुन्हा शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी उपाययोजना आवश्यक आहे.

ग्रामीण भागात स्मार्टफोन, इंटरनेट तसेच वीज अशा साधनांचा अभाव आहे. गोरगरीब पालकांना महागडा स्मार्टफोन किंवा लॅपटॉप तसेच दरमहा महागडा इंटरनेट पॅक विकत घेणे शक्य नाही. त्यामुळे सरकारने कोरोना नियंत्रित झाल्यावर शाळा सुरू कराव्यात, तोपर्यंत विद्यार्थी घरी राहिले तरी चालतील, अशीभूमिका पालकांची आहे. ऑनलाईन शिक्षण घायचेच असेल तर, सरकारनी लागणाऱ्या आर्थिक खर्चाचा भार उचलावा. सरकारने ही साधने उपलब्ध करून दिली. तरी ती हाताळावी कशी हा प्रश्नच आहे. आजही ग्रामीण भागातील अनेक गावांमध्ये विजेचा प्रश्न आहे. जिल्हा परिषदेच्या शाळा तसेच ग्रामीण भागासह नगरपालिका आणि महापालिकेच्या शाळांची परिस्थिती देखील यापेक्षा वेगळी नाही. त्यामुळे शहरी भागातील खाजगी शाळा सोडल्या तर, सरकारी शाळांमध्ये ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली राबवणे जवळपास अशक्य आहे.

ऑनलाईन सत्रासाठी केंद्राच्या मार्गदर्शक सूचना:- विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण नेमके कसे घ्यायचे? त्यासाठी कोणत्या साधनांचा वापर करायचा? मुलांना एका जागी बसवायचे कसे इ. मार्गदर्शक सूचना केंद्रानी विद्यार्थी, शिक्षक व पालकांना पुढीलप्रमाणे केल्या.

शिक्षकांसाठी सूचना – १. ऑनलाईन शिक्षणात रीअल टाइम शिक्षणाचा अनुभव विद्यार्थ्यांना यावा यासाठी व्हॉट्सअप, गुगल क्लासरूम सारख्या सुविधा वापरून शिक्षण देण्यात यावे. २. मुलांना कोठेही केव्हाही शिक्षण घेता यावे यासाठी टी.व्ही., रेडीओवर शिकविल्या जाणाऱ्या वर्गाबाबत मुलांना मार्गदर्शन करणे. ३. शिक्षकांनी काही बाबी ऑफ लाईनही उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. ४. मुख्याध्यापकांनी डिजीटल शिक्षणासाठी आवश्यक सोयीसुविधा उपलब्ध करून घ्याव्यात. ५. पूर्व प्राथमिक वर्गांना ३० मिनिटांपेक्षा जास्त व्हिडीओ दाखवू नये. ६. बालवाडीसाठी ३० ते ४५ मिनिटांची दोन सत्रे द्यावीत. ७.

माध्यमिक व उच्च माध्यमिकसाठी ३० ते ४५ मिनिटांची चार सत्रे द्यावीत. ८. विद्यार्थ्यांना सूचना देण्यासाठी ऑनलाईन ग्रूप तयार करावा. ९. विद्यार्थ्यांचे फोटो, व्हिडीओ ऑनलाईन शेअर करू नये. १०. कॅटेगरी तयार करतांना एका पानावर पाच ओळी आणि २४ चा फॉण्ट ठेवावा.

राज्य सरकारला सूचना – १. ओपन सोर्सच्या माध्यमातून शिक्षण. २. राज्यातील टीव्ही, रेडिओ, चॅनेल्सच्या माध्यमातून शिक्षण.

पालकांना सूचना – १. मुलांना अधिक वेळ कॉम्प्युटर, मोबाईल, टी.व्ही समोर बसवू नये. २. काम्प्युटर, टी.व्ही. खुल्या जागेत ठेवा आणि मुलांच्या वेळेवर नियंत्रण ठेवा. ३. सायबर सुरक्षेबाबत विशेष काळजी घ्यावी. ४. मुलांची आसनव्यवस्था योग्य पद्धतीने करा.

विद्यार्थ्यांना सूचना – १. ऑनलाईन शिक्षणाबरोबरच रोज पाठयपुस्तकांचे वाचन करावे. २. ऑनलाईन वर्गाबरोबरच इतर कलात्मक, प्रयोगशील वर्गांचे शिक्षण घ्यावे. ३. स्क्रीन टाईम २ तासांपेक्षा जास्त होईल असे करू नये. ४. इंटरनेटवर कोणतीही माहिती भरतांना पालकांची परवानगी घ्यावी.

समारोप :- आपल्या मुलांना महागडे शिक्षण देण्याची ऐपत लाखी-करोडी गरीब पालकांची नाही. शिक्षणासाठीचा हा अवाढव्य खर्च मध्यमवर्गीय कंबरे मोजगारा आहे. अशात ऑनलाईन शिक्षण हे शालेय शिक्षणाला पर्याय होऊ शकेल काय? दुसरा महत्वाचा मुद्दा असा की, शाळेत जाऊ शिक्षण घेण्याची आपली परंपरा केवळ पुस्तकी ज्ञान मिळविण्यापुरती

मर्यादित खर्चितच नाही. मुलांना एक चांगला नागरिक घडविणे, त्यांचा सर्वांगीण विकास करणे, त्यांच्यात सामाजिक व राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करणे, हा यामागील मुख्य उद्देश आहे. शालेय शिक्षण व्यवस्थेत गुरू-शिष्य संबंध, सामूहिक शिक्षण घेतांना एकमेकांच्या विचारांचा आदर, चर्चा या सर्वांचा एक वेगळे आनंद आहे. जो मुलांचे व्यक्तिमत्त्व घडविण्यात मोलाची भूमिका वठवित असतो. ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीत हा उद्देश एक टक्काही सफल होत नाही. त्यांचा शिक्षकांशी थेट संवाद होणार नाही. उलट यामुळे मुलांमधील न्यूनगंड मात्र आणखी वाढेल. सगळ्यात मोठा धोका म्हणजे ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीवरील अवलंबित वाढल्यास देशातील मोठी लोकसंख्या शिक्षण व्यवस्थेतून बाहेर पडेल आणि त्याचे परिणाम समाजातील दुर्बल गटांना भोगावे लागतील.

संदर्भसूची

१. लोकमत, 'दृष्टिकोन शाळा बंद', आता गिरवा दूरचित्रवाणीवरच अभ्यासाचे धडे, २१ मे २०२०.
२. महाराष्ट्र टाईम्स, विचार, शाळा (ऑन) लाईनवर, जितेंद्र अष्टेकर, १६ जून २०२०.
३. लोकमत, 'गरीब मुलांच्या ऑनलाईन शिक्षणाचे काय?', गणेश हुड, ३० जून २०२०.
४. लोकमत, 'दृष्टिकोन', ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमधील न्यूनगंड वाढीचा धोका, 'सविता देव हरकरे, ३० जून, २०२०.
५. महाराष्ट्र टाईम्स, 'ऑनलाईन सत्र कमाल ४५ मिनिटे', केंद्राच्या मार्गदर्शक सूचना, मुंबई, १२ जून २०२०.

कोरोना विषाणूचा समाजावर व अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम

डॉ. राजेश सं. बहुरूपी, भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर. मो. ९७३०१९६५२३

प्रस्तावना :- चीन मधील वुहान या राज्यातून हा विषाणू संपूर्ण जगात पसरलेला आहे. हा विषाणू वटवाघूळ या पक्ष्यापासून निर्माण झालेला आहे असे म्हणतात. या वायरस ने संपूर्ण जगात थयमान माडलेले आहे. हा विषाणू अत्यंत घातक असल्यामुळे तो एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे पसरत जातो. त्यामुळे संपूर्ण जग घाबरलेले आहेत. बलाढ्य शक्तीमान अमेरिका या देशाने देखील आपले हात टेकलेले आहे. सुपूर्ण जग घरी बसलेले दिसते. या वर एक उपाय आणि तो म्हणजे सोशल डिस्टन्सींग. हो एकमेव उपाय आहे. परंतु सर्वच देशाना हा उपाय परवडणारा नसतो. कारण यामुळे मोठयाप्रमाणात अर्थव्यवस्थेचे नुकसान होते. संपूर्ण जगाची अर्थव्यवस्था विस्कळीत झालेली आहे. चीन मधून सुरु होऊन अमेरिकेत मोठया प्रमाणात पसरलेला आहे. त्या ठिकाणी सर्वात जास्त लोक मरण पावलेले आहे. त्यानंतर ईटली व नंतर फ्रान्स या देशातील लोकांचे सर्वात जास्त नुकसान केलेले आहे. त्याच प्रकारे आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था विस्कळीत होतांना दिसून येत आहे. कोरोनाचा जगातील सर्वक्षेत्रावर परिणाम झालेला आहे. या सर्वात जास्त परिणाम औद्योगिक क्षेत्रावर देखील होतांना दिसून येतो. यामुळे आपल्या देशातील उद्योग पुर्णपणे बंद होतांना दिसून येत आहे. त्याच प्रकारे कृषी क्षेत्र, बांधकाम क्षेत्र, मानोरजन क्षेत्र, वाहतुक क्षेत्र, तसेच शैक्षणिक क्षेत्र यावर देखील परिणाम झालेला आहे. या सर्व क्षेत्रामुळे देशाचा अर्थव्यवस्थेवर मोठया प्रमाणात परिणाम झालेला आहे. आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था पुर्णपणे विस्कळीत झालेली आहेत. चीन नंतर जवळपास २००

देशांना कोरोनाचा विळखा बसलेला आहे. सर्व जगाची ५३ टक्के अर्थव्यवस्था विस्कळीत झालेली आहेत. या कोरोना विषाणूमुळे समाजातील लोकांचे राहणीमान बदलून गेले आहे. मागील ४ महिन्यांपासून सर्व जग कोरोनामुळे घरात बसलेले आहे.

कोरोना व्हायरस:- हा विषाणूचा एक मोठा समुह आहे. या व्हायरसमुळे सस्तन प्राण्यांना आणि पक्ष्यांना विविध प्रकारचे रोग होतात. या विषाणूचा प्रसार मानवामध्ये श्वासांमुळे होतो. हा रोग सौम्य वाटत असला तरीही अत्यंत प्राणघातक आहे. या रोगावर अजुनही कोणत्याही प्रकारची लस तयार झालेली नाही. परंतु साबणाच्या फेसामुळे हा काही सेंकदात मरण पावतो. किंवा सेनीटाईज करून या विषाणूला मारले जाते. हा विषाणू जाड असल्यामुळे जमीनीवर पडतो तो हवेमधून पसरत नाही. तथापी नुकत्याच झालेल्या संशोधनाने हे ही सिध्द केले आहे की हा विषाणू काही अंतरापर्यंत हवेतूनही पसरू शकतो.

कोरोना व्हायरस अर्थ:- कोरोना या विषाणूचे नाव पुढील कारणाने ठेवण्यात आले. कोरोना हा शब्द लॅटीन भाषेतील असून त्याचा अर्थ मुकूट असा होतो. कोरोना विषाणूला सुक्ष्मदर्शिकेने पाहल्यास त्याची रचना मुकूटा सारखी असते. त्यामुळे या विषाणूला कोरोना विषाणू असे म्हणतात. कोरोनाची जगात महारोगाची स्थिती निर्माण झाल्यामुळे जागतिक आरोग्य संघटनेने कोविड-१९ (Covid-19) असे नाव दिलेले आहे. Co चा अर्थ 'कोरोना व्हायरस' तर vi चा अर्थ 'व्हायरस' तसेच D चा अर्थ 'आजार' असा होतो व तो २०१९ मध्ये चीन मध्ये दिसून आल्यामुळे त्याला 'कोविड-१९' असे नाव दिले.

कोरोना व्हायरसचे प्रकार:- कोरोना विषाणूंचे अनेक प्रकार आहेत. त्यापैकी फक्त सहा प्रकारच्या विषाणूंपासून माणसाला बाधा होत होती. परंतु आता नव्या प्रकारच्या विषाणूंपासून माणसाला संसर्ग होतो त्यामुळे संक्रमित होणाऱ्या विषाणूंची संख्या ७ झालेली आहे. कोरोना विषाणूंचा एक प्रकार म्हणजे सार्स होय. हा अत्यंत घातक समजला जातो.

कोरोना व्हायरसचे लक्षण:- ताप, खोकला, डोकेदुखी, नाक गळणे, घसा खवखवणे, अस्वस्थ वाटणे, थकवा येणे, न्युमोनिया होणे, शिंका येणे व धाप लागणे इ.

विषाणूंचा फैलाव:- या विषाणूंची लागण एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे जलद गतीने होते. कोरोना विषाणूंप्रस्ताचा उपचार करित असलेल्या डॉक्टरांना देखील झालेला आहे. भारतात फेब्रुवारी महिन्यात पहिला रुग्ण आढळून आला व आज दि ४ मे पर्यंत ४०००० च्या वर रुग्ण दिसून आलेले आहे. तसेच जगामध्ये डिसेंबर मध्ये पहिला रुग्ण आढळून आला व आज दि ४ मे पर्यंत ३५ लाखापर्यंत रुग्ण आढळून आले आहे. याचा अर्थ असा कि जगामध्ये अत्यंत वेगाने रुग्ण वाढत आहे. त्या मानाने भारतामध्ये रुग्णांची वाढ जगाच्या दृष्टीने कमी प्रमाणात वाढ होत आहे. हि वाढ कमी होण्याचे कारण म्हणजे आपल्या सरकारने ताबोडताब लॉकडाऊन केल्यामुळे व वेळोवेळी लोकांना जागरूक केल्यामुळे या विषाणूंचा विस्फोट मोठ्याप्रमाणात झाला नाही. आपल्या देशाची लोकसंख्या विचारात घेता अत्यंत कठिण परिस्थिती निर्माण झाली असती, हे विसरता कामा नये.

कोरोना विषाणूंची आकडेवारी:- ३० जानेवारीला आपल्या देशामध्ये पहिला कोरोना ग्रस्त व्यक्ती आढळून आला आज १५ ला ८२१०३ व्यक्ती कोरोना ग्रस्त आहे.

दिनांक	कोरोना ग्रस्त
३० जानेवारी	०१
२९ फेब्रुवारी	०३
३१ मार्च	१२५०
३० एप्रिल	३३०६२
१५ मे	८२१०३
२० जून	४०२२८७

या प्रकारे प्रत्येक महिन्याला मोठ्याप्रमाणात वाढ होत गेलेली आहे. ३० जानेवारीला फक्त १ कोरोनाग्रस्त होता. तर २९ फेब्रुवारीला ०३ कोरोनाग्रस्त, ३१ मार्च ला १२५०, ३० एप्रिलला ३३०६२, तर १५ मे ला ८२१०३ कोरोनाग्रस्त व्यक्ती आढळून आले तर २० जून ला ४०२२८७ कोरोनाग्रस्त व्यक्ती आढळून आले. म्हणजेच यावरून असे लक्षात आले की दर महिन्याला कोरोनाग्रस्त व्यक्तीची संख्या मोठ्याप्रमाणात वाढत आहे.

कोरोना विषाणूंचा बेरोजगारीवर परिणाम:- मोठ मोठ्या बँका व रेटींग कंपन्यांनी बेरोजगारीसंबंधी अनुमान केले आहे की मोठ्या प्रमाणात भारतात बेरोजगारी निर्माण होण्याची शक्यता आहेत. कोरोना मुळे आपल्या देशात मोठ्याप्रमाणात मंदीची परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. लॉकडाऊन जस-जसा वाढत जाईल तस-तशी भारतीय अर्थव्यवस्था विस्कळीत होत जाईल. आणि मंदी मध्ये मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी वाढत जाते. जस-जशी मागणी कमी होत जाते तस-तसे उद्योजक कामगारांना कमी करित जातात. व त्यामुळे लोकांकडे पैसा कमी होतो व त्यामुळे खरेदी कमी होऊन मंदी वाढत जाते. देशामध्ये ऑनलाईन व्यवहाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे त्याचा देखील देशाचा बेरोजगारीवर परिणाम होत आहे.

कोरोना विषाणूने १३० कोटी लोकसंख्या असलेल्या देशाला मागील ४० दिवसांपासून घरात बसून ठेवलेले आहे. सर्व आर्थिक व्यवहार विस्कळीत झालेले आहे व त्याचा परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर मोठ्याप्रमाणात होतांना दिसून येत आहे. म्हणून असे म्हटले जात आहे की कोरोनांनी कमी लोक मरतील त्यापेक्षा जास्त लोक उपासमारीने मारले जाईल. याही गोष्टींचा विचार करणे आवश्यक आहे. त्यासाठीच काही ठिकाणी लॉकडाऊन उठविला जात आहे किंवा त्यामध्ये काही सूट दिली जात आहे.

नेशनल हॉर्कर्स फेडरेशन नुसार ४ कोटी हातगाडीवाल्यांपैकी ९५ टक्के हातगाडीवाले घरी बसलेले आहेत. फक्त जिवनावश्यक वस्तुचीच विक्री होतांना दिसून येते. ८ हजार कोटी रुपयाचे दैनिक व्यवहार होणारी भारतीय अर्थव्यवस्था विस्कळीत झालेली आहे.

फेडरेशन ऑफ इंडियन चैबर्स ऑफ कॉमर्स नुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेला दररोज ४०००० कोटीचे नुकसान होत आहे. हिच परिस्थिती राहिली तर एप्रिल ते सप्टेंबर या कालावधीत ४ काटी लोक बेरोजगार होण्याची शक्यता आहे.

कोरोनाचे अर्थिक परिणाम:- संपूर्ण जगामध्ये मागील चार महिन्यांपासून संपूर्ण जगाची अर्थव्यवस्था विस्कळीत झालेली आहे. त्याचा परिणाम आपल्या देशावर देखील होतांना दिसून येतो. कोरोनाचे जगावर अर्थिक परिणाम अत्यंत भिषण आहे. जगामध्ये पुरवठा करण्यामध्ये चीनचा मोठा वाटा आहे. कच्च्या मालाच्या बाबतीत चीन एशिया मध्ये सर्वात मोठा आहे. अॅपलची ५० टक्के उत्पादने चीन मध्ये तयार होतात. तसेच मायक्रोसॉफ्टची उत्पादने चीन मध्ये तयार होतात. त्यामुळे अमेरिका देखील हादरलेला आहे. कोरोना आल्यानंतर चीन च्या ७०००० कपऱ्या बंद पडलेल्या आहे. याचा आपल्या अर्थव्यवस्थेवर मोठ्या प्रमाणात परिणाम होणार आहे. हि अत्यंत चिंतेची बाब आहे.

कोरोनामुळे महागाई वाढण्याची शक्यता आहे:- भारत व चीन चा व्यापार हा १०० अब्ज डॉलरचा आहे. अॅटिबॉयोटिक चीन कडून आयात केली जाते. त्यामुळे औषधांच्या किंमती वाढतील. भारताने ३ ते ४ टक्के महागाई नियंत्रणात ठेवलेली आहे. चीनकडून वस्तु येणे बंद झाल्या तर महागाई मोठ्याप्रमाणात वाढण्याची शक्यता आहे. कारण उत्पादकांची तेवढी क्षमता नाही.

भारतीय शेतीवर कोरोनाचा आर्थिक परिणाम:- सध्याची परिस्थिती तेवढी चिंताजनक नव्हती परंतु लॉकडाऊन एका महिन्यापेक्षा जास्त वाढल्याने चिंतेची बाब निर्माण झालेली आहे. पुरवठा साखळी विस्कळीत झाल्यामुळे जिवनावश्यक वस्तुंच्या किंमती वाढत जात आहेत. एकूण वरवर पाहता परिस्थिती सामान्य वाटत असली तरीही पुरवठा साखळी आणि शेतीतील कामकाज सुरळीत करणे आवश्यक आहे, नाही तर जिवनावश्यक वस्तुंच्या किंमती वाढत जाईल. तसेच वाहतुक व्यवस्था विस्कळीत असल्यामुळे शेतमालांचे मोठ्याप्रमाणात नुकसान होत आहे. दुसरे म्हणजे या अडथळ्यामुळे शेतमालाच्या किंमती खाली आल्या आहेत. टमाटर खराब होत आहे. ते २ रु. किलोनी विकले जात आहे. मागणी घटल्यामुळे द्राक्ष उत्पादकांना ११०० कोटी रु. चे नुकसान सहन करावे लागत आहे. पंजाब मध्ये १५५ किलो विकला जाणारा भाजीपाला १ रु. किलो विकला जात आहे, अशी देखील परिस्थिती निर्माण झालेली आहे. दिल्ली मध्ये बॉयलर कोबंडीची किंमत ५५ रु. किलो वरून ११ रु. किलो झालेली आहे. तामीळनाडूमध्ये अंड्याचे दर ४ रु. प्रती अंड्यावरून १.९५ रु प्रती अंड्यापर्यंत घसरलेले आहेत.

लॉकडाऊन चा काळ जसजसा वाढत जाईल त्याच प्रकारे वस्तुंच्या किंमती वाढण्याची शक्यता आहे. परंतु याचा फायदा शेतकऱ्याला होतांना दिसून येत नाही.

तिसरी बाब म्हणजे बरेच कामगार आपल्या राज्यात पलायन करतांना दिसून येतात. त्यामुळे शेतमजूर मिळणे कठिण झालेले आहे. त्यामुळे शेतातील माल शेतातच खराब होतांना दिसून येत आहे. त्याचप्रकारे पशुधन आहारातील कमतरता आणि त्याची उपलब्धता पशुसंवर्धन घटकांमध्ये उत्पादन खर्च वाढवित आहे. यामुळे शेतीतील अनेक प्राणि मृत्युमुखी पडत आहेत. शेतकरी या कारणांमुळे अत्यंत कमी किंमतीत त्याची विक्री करीत आहे. सरकारच्या योजनेमुळे शेतकऱ्याला काही प्रमाणात दिलासा मीळालेला आहे. २० लाख कोटीच्या पॅकेजमध्ये शेतकऱ्यांसाठी ३०००० कोटीची मदत नार्बंड मार्फत केली जात आहे.

कापूस उद्योगांवर परिणामः— चीन मधील कोरोना विषाणूने धैमान घातलेले आहे. त्याचा परिणाम भारतीय कापूस उद्योगांवर होतांना दिसून येतो. निर्यात कमी झाल्यामुळे या व्यवसायात मंदी निर्माण झालेली आहे. चीन, बांगलादेश, पाकिस्तान या देशात कापसाची निर्यात होते. कोरोना विषाणूमुळे निर्यात घटलेली आहे. भारतातील कापूस उद्योगाला आर्थिक नुकसान होत आहे.

कोरोना विषाणूचा कापड उद्योगांवर होणारा परिणामः— भारत आणि चीन हे देश कापड उद्योगाकरीता मोठे देश म्हणून ओळखले जातात. भारतांमध्ये कापड उद्योगांकरिता लागणारे कापड उद्योग यंत्रांचे भाग चीन मधून आयात केले जातात. कोरोना विषाणूमुळे या कापड उद्योगातील लागणारे यंत्रांचे सुटे पार्ट आयात होणे बंद झालेले आहे. त्याचा परिणाम कापड उद्योगावर होतांना दिसून येतो. त्याच प्रकारे कापड उद्योगाकरीता लागणारे रसासन देखील चीन मधून आयात केले जाते. ते वेळेवर मिळाले नाही तर त्याचा परिणाम कापड उद्योगावर होईल. यंत्रांवर विणलेल्या कापडावर प्रकीया झाली नाही तर पुढील सर्व प्रकीया विस्कळीत होईल व त्याचा परिणाम कापड उत्पादनावर होईल व कापडाची निर्यात होणार नाही. त्याच प्रकारे चीन मध्ये आयात होणाऱ्या वस्तुंचा पुरवठा थांबल्यास त्याचा परिणाम उद्योगांवर झाल्याशिवाय राहणार नाही. अशीच परिस्थिती राहली तर त्याचा परिणाम मोठ्याप्रमाणात दिसून येईल.

कापसाच्या दरत घट होण्याची शक्यताः— चीनमधून बांगलादेशामार्फत मोठ्याप्रमाणात कापडाची आयात केली जाते. ती बंद होईल. भारतातून केली जाणारी सुत आणि कापसाची निर्यात थांबविली जाईल. त्यामुळे कापसाच्या व सुताच्या दरत घट होईल.

हीरे व्यवसायांवर परिणामः— चीन मधील कोरोना विषाणूंचा परिणाम हीरे व्यापारावर देखील मोठ्याप्रमाणात दिसून येतो. कोरोना विषाणूमुळे सुरत मधील हीरे व्यवसायाला ८००० कोटीचे नुकसान होण्याची शक्यता आहे. कारण पुढील दोन महिने हाँगकॉंग मध्ये केली जाणारी निर्यात बंद राहू शकते. कारण मार्च पर्यंत तिथे आयातीचे व इतर व्यवहार बंद केलेले आहे.

कोरोनामुळे सुपूर्ण अर्थव्यवस्था धोक्यात आहेः— चीनमधून आलेल्या कोरोना विषाणूमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम जाणवत आहे. व ही परिस्थिती अजून कीती दिवस राहिल सांगता येत नाही. सुरवातीला भारतीय अर्थव्यवस्था चांगली होती परंतु २०२० च्या सुरवातीपासून या अर्थव्यवस्थेला सुरंग लागलेला आहे. वरील सर्व गोष्टी लक्षात घेता कोरोना विषाणूंचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर मोठ्याप्रमाणात परिणाम होतांना दिसून येतो.

सामाजिक व आर्थिक व्यवस्थेवर उपायः— १. कोरोना हा विषाणू काही लवकर संपणारा विषाणू नाही. योग्य उपाय योजना करून काही प्रमाणात आर्थिक व्यवहार सुरु करणे आवश्यक आहे. २. प्रत्येक व्यक्तीने बाहेर जातांना तोडांला मास्क व हॅंडरलोज लावणे गरजेचे आहे. ३. समाजातील लोकांनी एकमेकापासून जवळपास जास्तीत ६ फूट अंतर ठेवणे आवश्यक आहे. ४. कोरोना विषाणूंची साखळी तोडण्याकरीता लॉकडाऊन करणे आवश्यक आहे. ५. वेळोवेळी सेनीटाईजर किंवा हॅंडवॉशनी हात साफ करणे आवश्यक आहे. ६. जास्तीजास्त कोरोना हॉस्पिटल व कोरोना विषाणू तपासण्याची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. ६. उद्योगांना चालना मिळण्यासाठी उद्योग-धंद्यांना जिवंत करण्यासाठी सरकारने मदत करणे आवश्यक आहे. ७. सरकारने उद्योगांना बिनव्याजी किंवा कमी दराने कर्ज उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. ८. सरकारने आजारी उद्योगांना पुन्हा सुरु करणे गरजेचे आहे. ९. सरकारने उद्योगांना वेगवेळ्या पॅकेजची घोषणा करणे गरजेचे आहे. १०. जास्तीजास्त विदेशी कंपन्या आपल्या देशात आणणे आवश्यक आहे. ११. नविन व्यावसायीकांना उद्योगधंद्यासाठी प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

संदर्भः—

१. दैनिक लोकमत
२. दैनिक सकाळ
३. दैनिक नवभारत
४. दैनिक तरुण भारत

कोविड-१९ आणि भारतातील टाळेबंदीचा प्रवास

डॉ. नलिनी आय. बोरकर, समाजशास्त्र विभाग, कला, वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेटोलपंप, जवाहरनगर जि. भंडारा

सारांश :- कोविड-१९ प्रसार रोखण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून भारतात २२ मार्च पासून सुरू झालेल्या आंशिक आणि पूर्ण टाळेबंदीचा हा साथीचा रोग थांबविण्यात जसा फायदा झाला तसा या टाळेबंदीने काही समस्याही निर्माण केल्या. विशेषतः स्थलांतरीत कामगारांची परवड झाली, लहान व्यावसायिक टाळेबंदीमुळे उत्पन्नाला मुकले, रोजंदारीवर काम करणारे अनेक मजूर उत्पन्नाविना उपाशी राहले, टाळेबंदीतील पोलीसी अत्याचार, सर्वसामान्य लोकांना अनेक हाल अपेष्टा सोसाव्या लागल्या पण त्याचबरोबर या टाळेबंदीमुळे नद्या स्वच्छ झाल्या, हवेची गुणवत्ता सुधारली असेही काही सकारात्मक बदल झालेत. प्रस्तुत शोधनिबंध भारतातील टाळेबंदी काळातील विविध शासकीय आदेश, अभ्यासक व संशोधकांनी यावर लिहिलेले संशोधनात्मक लेख, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटच्या माध्यमातून उपलब्ध झालेल्या दुय्यम माहितीच्या आधारे लिहिल्यात आला असून या शोधनिबंधात भारतातील टाळेबंदी आणि त्याचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणामांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द: कोविड-१९, टाळेबंदी.

प्रस्तावना:- २२ मार्च २०२० रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वात भारत सरकारने देशभरातील कोव्हीड-१९ या साथीच्या रोगाचा प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून २१ दिवस देशव्यापी लॉकडाऊनचा आदेश दिला.^१ २२ मार्च रोजी १४ तासांच्या स्वेच्छा सार्वजनिक संचारबंदी नंतर हे आदेश देण्यात आले आणि त्यानंतर देशातील कोविड-१९ संक्रमित भागात अनेक नियमांची अंमलबजावणी करण्यात आली. यावेळी भारतात एकूण कोविड-१९ च्या पॉझिटिव्ह रुग्णांची संख्या अंदाजे ५०० होती. तेव्हा लॉकडाऊन ठेवण्यात आले होते. निरीक्षकांनी असे सांगितले की या लॉकडाऊनमुळे ६ एप्रिल पर्यंत कोविड-१९ च्या वाढीचा दर दर सहा दिवसांनी दुप्पट झाला. पहिल्या लॉकडाऊन कालावधीचा शेवट जवळ येत असताना राज्य सरकार आणि इतर सल्लागार समितीने लॉकडाऊन वाढविण्याची शिफारस केली. ओडिशा आणि पंजाब सरकारांनी राज्यातील लॉकडाऊन १ मे पर्यंत वाढवले. त्यानंतर महाराष्ट्र, कर्नाटक, पश्चिम बंगाल आणि तेलंगणातही त्यांचा पाठपुरावा झाला. १ एप्रिल रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी ३ मे पर्यंत देशव्यापी लॉकडाऊन वाढविला, २० एप्रिलनंतर ज्या भागात हा प्रसार पसरला होता किंवा कमीतकमी आहे त्या प्रदेशात सशर्त सवलत देण्यात आली. १ मे रोजी भारत सरकारने देशव्यापी लॉकडाऊन दोन आठवड्यांपर्यंत वाढविला. सरकारने हिरव्या, लाल आणि नारिंगीच्या विषाणूच्या प्रसारावर आधारीत सर्व जिल्ह्यांना तीन झोनमध्ये विभागले. १७ मे रोजी, राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाने या लॉकडाऊनला ३१ मे पर्यंत मुदतवाढ दिली.

टाळेबंदीची पार्श्वभूमी:- केरळ राज्यात ३० जानेवारी २०२० रोजी भारत सरकारने कोरोनाव्हायरस आजाराला २०१९ च्या पहिल्या घटनेची पुष्टी केली, जेव्हा वुहान येथील विद्यापीठाचा विद्यार्थी परत राज्यात गेला. कोविड-१९ पॉझिटिव्ह रुग्णांची वाढती संख्या दिसून येत असल्याने पंतप्रधान मोदींनी १ मार्च रोजी रविवारी २२ मार्च रोजी सर्व नागरिकांना 'जनता कर्फ्यू' पाळण्यास सांगितले. आणि जनता कर्फ्यूच्या शेवटी, मोदींनी असे म्हटले होते: 'जनता कर्फ्यू ही कोविड-१९ विरुद्धच्या लढाईची केवळ एक सुरुवात आहे'. यानंतर, २ मार्च रोजी दुसऱ्यांदा देशाला संबोधित करताना त्यांनी त्या दिवसाच्या मध्यरात्रीपासून २१ दिवसांच्या कालावधीत देशव्यापी लॉकडाऊन जाहीर केले. ते म्हणाले की 'कोरोना व्हायरसच्या प्रसारावर नियंत्रण ठेवण्याचा एकमेव उपाय म्हणजे सामाजिक अंतराद्वारे प्रसाराचे चक्र मोडणे. जनता कर्फ्यूपेक्षा कडक बंदोबस्त लागू केला जाईल',

जनता कर्फ्यू: - जनता कर्फ्यू २२ मार्च रोजी (सकाळी ७ ते संध्याकाळी ९ वाजेपर्यंत) १४ तासांचा कर्फ्यू होता. पोलिस,

वैद्यकीय सेवा, मीडिया, होम डिलिव्हरी व्यावसायिक आणि अग्निशामक सैनिक यासारख्या 'अत्यावश्यक सेवा' लोकांचा अपवाद वगळता प्रत्येक व्यक्तीने कर्फ्यूचे पालन करणे आवश्यक होते. सायंकाळी ५ वाजता त्यादिवशी, सर्व नागरिकांना त्यांच्या दरवाजात, बाल्कनीत किंवा खिडक्यात उभे राहून टाळ्या वाजवाव्यात तसेच या आवश्यक सेवा देणाऱ्या व्यावसायिकांच्या कौतुकासाठी घंटा वाजवायला सांगण्यात आले. राष्ट्रीय कॅडेट कोर्सेस आणि राष्ट्रीय सेवा योजनेतील विद्यार्थी देशात कर्फ्यूची अंमलबजावणी करणार होते. पंतप्रधानांनी तरुणांनी आपल्या परिसरातील १० लोकांना जनता कर्फ्यूबद्दल माहिती द्यावी व प्रत्येकाला कर्फ्यू पाळण्यास प्रोत्साहित करावे असे आवाहनही केले होते.

प्रतिबंध:- लॉकडाऊनमुळे लोक घराबाहेर पडण्यास प्रतिबंधित झाले. जीवनावश्यक वस्तू, अग्निशामक, पोलिस आणि आपत्कालीन सेवांच्या वाहतुकीस अपवाद वगळता सर्व परिवहन सेवा, रस्ता, हवाई आणि रेल्वे निलंबित करण्यात आले. शैक्षणिक संस्था, औद्योगिक संस्था आणि आतिथ्य सेवा देखील निलंबित करण्यात आल्या. खाद्यान्न तुकाने, बँका आणि एटीएम, पेट्रोल पंप, इतर जीवनावश्यक वस्तू आणि त्यांचे उत्पादन यासारख्या सेवांना सूट देण्यात आली. गृह मंत्रालयाने नमूद केले आहे की जो कोणी या निर्बंधांचे पालन करणार नाही त्याला तुरुंगवासाची शिक्षा एक वर्षांपर्यंत असू शकते.

सवलत:- ४ मे २०२० पासून गृह मंत्रालयाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार सर्व झोनमध्ये अनेक सवलती देत लॉकडाऊन सुलभ केले. जुलैमध्ये अनलॉक २.० चा भाग म्हणून शैक्षणिक संस्था, आंतरराष्ट्रीय हवाई प्रवास, करमणुकीची ठिकाणे (जलतरण तलाव, व्यायामशाळा, थिएटर, मनोरंजन पार्क, बार, सभागृह आणि असंब्ली हॉल) वगळता कॅटेगरी ३ झोनच्या बाहेर बहुतेक उपक्रमांना परवानगी दिली. कोणत्याही प्रकारच्या मोठ्या संमेलनांना मात्र परवानगी नाकारण्यात आली होती.

टाळेबंदीचे विविध टप्पे:-

पहिला टप्पा (२५ मार्च - १४ एप्रिल):- लॉकडाऊनच्या पहिल्या दिवशी २५ मार्च रोजी जवळपास सर्व सेवा व कारखाने निलंबित करण्यात आले. लोक काही भागांमध्ये जीवनावश्यक वस्तूंचा स्टॉक करण्यास घाई करित होते. तातडीच्या परिस्थितीत बाहेर पडणे, व्यवसाय उघडणे, घरगुती नियमांचे उल्लंघन करणे यासारख्या लॉकडाऊनच्या नियमांचे उल्लंघन केल्याबद्दल राज्यभरात अनेकांना अटक करण्यात आली. लॉकडाऊन कालावधीत देशभरात अत्यावश्यक वस्तूंचा अखंड पुरवठा व्हावा यासाठी सरकारने ई-कॉमर्स वेबसाइट्स आणि विक्रेत्यांशी बैठक

घेतली. केंद्र सरकार उत्तेजन पॅकेजला अंतिम रूप देताना अनेक राज्यांनी गरीब आणि पीडित लोकांसाठी मदत निधीची घोषणा केली. २ मार्च रोजी अर्थमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी लॉकडाऊनने बाधित झालेल्यांना मदत करण्यासाठी १७०,००० कोटी चे प्रोत्साहन पॅकेज जाहीर केले.^३ या पॅकेजचा उद्देश गरीब कुटुंबांना तीन महिन्यांपर्यंत थेट रोख हस्तांतरण, मोफत अन्नधान्य आणि स्वयंपाकाचा गॅस, इत्यादीद्वारे अन्न सुरक्षा उपाय प्रदान करणे होते. तसेच वैद्यकीय कर्मचाऱ्यांना विमा संरक्षण देखील देण्यात आले आहे. २७ मार्च रोजी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने लॉकडाऊनचे आर्थिक परिणाम कमी करण्यासाठी अनेक उपाययोजनांची घोषणा केली.^३

देशव्यापी लॉकडाऊन जाहीर होण्यापूर्वी २२ मार्च रोजी सरकारने जाहीर केले होते की ३१ मार्च दरम्यान भारतीय रेल्वे प्रवासी कामकाज स्थगित करेल. लॉकडाऊन दरम्यान आवश्यक असणाऱ्या वस्तूंच्या वाहतुकीसाठी राष्ट्रीय रेल्वे नेटवर्कने आपली मालवाहतूक चालविली आहे. २९ मार्च रोजी भारतीय रेल्वेने जाहीर केले की नियमित मालवाहतूक सेवा व्यतिरिक्त विशेष पार्सल गाड्यांसाठी आवश्यक वस्तू वाहतुकीसाठी सेवा सुरू करण्यात येईल. राष्ट्रीय रेल्वे ऑपरेटरने कोविड-१९ च्या रूग्णांसाठी कोच आयसोलेशन वॉर्डमध्ये रूपांतरित करण्याची योजना देखील जाहीर केली. १६७ वर्षांमध्ये प्रथमच भारतीय रेल्वेचे नेटवर्क थांबविण्यात आले होते. ५ एप्रिल रोजी, संपूर्ण भारतभरातील नागरिकांनी उत्साहाने, आरोग्य कर्मचारी, पोलिस आणि या रोगाशी लढा देणाऱ्या सर्वांबरोबर एकजुटीची भावना दर्शविली. सायंकाळी ९.०० वाजेपासून ९ मिनिटांसाठी इलेक्ट्रिक लाइट बंद ठेवून दिवे, मेणबत्ती प्रकाशित करून कोविड योद्ध्यांना प्रोत्साहन दिले. सुरुवातीच्या लॉकडाऊन कालावधीचा शेवट जवळ येत असताना अनेक राज्य सरकारांनी एप्रिल अखेरपर्यंत मुदतवाढ देण्याचा निर्णय व्यक्त केला. त्यापैकी ओडिशा, पंजाब, महाराष्ट्र, कर्नाटकमध्ये काही सवलती, पश्चिम बंगाल आणि तेलंगणा यांचा समावेश होता. सुरुवातीच्या कालावधीच्या शेवटी, भारतातील कोविड-१९ च्या संसर्गाच्या वाढीचा दर लक्षणीय घट झाला होता, लॉकडाऊन होण्यापूर्वी दर तीन दिवसांनी दुप्पट होण्यापासून ते १८ एप्रिल ला दर आठ दिवसांनी दुप्पट झाला होता.^४

दुसरा टप्पा (१५ एप्रिल – ३ मे):— १४ एप्रिल रोजी पंतप्रधान मोदींनी ३ मे पर्यंत राष्ट्रव्यापी लॉकडाऊन वाढविला, २० एप्रिलनंतर त्या भागात पसरलेल्या प्रदेशात सशर्त सवलत देण्याचे आश्वासन दिले.^५ ते म्हणाले की, प्रत्येक शहर, प्रत्येक पोलिस स्टेशन परिसर आणि प्रत्येक राज्यामध्ये कोविड-१९ चा आढावा घेवून त्याचे काळजीपूर्वक मूल्यांकन केले जाईल आणि ज्या क्षेत्रात रूग्ण कमी आढळून येतील असे क्षेत्र २० एप्रिल रोजी लॉकडाऊनमधून सोडले जातील. मात्र त्या भागांमध्ये कोणतीही नवीन प्रकरणे उद्भवल्यास लॉकडाऊन पुन्हा लागू शकेल. १६ एप्रिल रोजी लॉकडाऊन केलेल्या क्षेत्रांना 'रेड झोन' म्हणून वर्गीकृत केले गेले, ज्यात संसर्ग हॉटस्पॉटची उपस्थिती दर्शविली गेली, 'ऑरेंज झोन' आणि काही संक्रमण नसलेले 'ग्रीन झोन' अशी वर्गवारी करण्यात आली.^६ २० एप्रिलपासून सरकारने टाळेबंदी मध्ये काही सवलतीची घोषणा केली, ज्यायोगे दुग्धउत्पादन संस्था, मत्स्यपालन आणि वृक्षारोपण तसेच शेतीमालाची विक्री करणारी दुकाने खुली होऊ दिली. सार्वजनिक कार्यक्रमांना सामाजिक अंतर कायम ठेवण्याच्या सूचनांसह पुन्हा उघडण्याची परवानगी देण्यात आली. ट्रक, गाड्या आणि विमानांसह कार्गो वाहतूक वाहने धावतील. लाभ वाटप करणारी बँका आणि सरकारी केंद्रे देखील उघडतील. २५ एप्रिल रोजी,

अर्ध्या कर्मचाऱ्यांसह लहान किरकोळ दुकाने उघडण्याची परवानगी देण्यात आली. पुन्हा सामाजिक अंतरांचे निकष पाळले जाणे बंधनकारक केले.

२९ एप्रिल रोजी गृहराज्य मंत्रालयाने टाळेबंदीत अडकलेल्यांच्या आंतरराज्यीय प्रवासाला परवानगी देण्यासाठी राज्यांना मार्गदर्शक सूचना जारी केल्या. अशा लोकांना आपल्या राज्यात घेण्यासाठी आणि आपल्या राज्यातून दुसऱ्या राज्यात पाठविण्यासाठी नोडल ऑथॉरिटी नियुक्त करण्यासाठी प्रोटोकॉल तयार करण्यास राज्यांना सांगण्यात आले. त्यासोबतच अशा लोकांचे स्क्रीनिंग करणे, त्यांना अलग ठेवणे आणि वेळेवेळी त्यांची आरोग्य तपासणी करण्यासही राज्यांना सांगण्यात आले.^७

टाळेबंदीचा तिसरा टप्पा (४ मे ते १७ मे):— १ मे रोजी गृह मंत्रालयाने (एमएचए) आणि भारत सरकारने लॉकडाऊन कालावधीत आणखी काही शिथिलता ठेवून ४ मे नंतर दोन आठवड्यांची मुदत वाढविली. रेड झोन (१३० जिल्हे), केशरी झोन (२४४ जिल्हे) आणि ग्रीन झोन (३१९ जिल्हे) देशाचे विभाजन करण्यात आले.^८ रेड झोन म्हणजे कोरोनावाह्यारसची उच्च प्रकरणे आणि उच्च द्विगुणित दर, नारंगी झोन हे तुलनेने कमी केस असलेले आणि ग्रीन झोन असे आहेत जे मागील २१ दिवसांत कोणत्याही परिस्थितीत नसतात. ५० टक्के क्षमतेच्या बस मर्यादित ग्रीन झोनमध्ये सामान्य हालचाली करण्यास परवानगी आहे. ऑरेंज झोन केवळ खाजगी आणि भाड्याने घेतलेल्या वाहनांना परवानगी देतात परंतु सार्वजनिक वाहतुकीस परवानगी देत नाहीत. लाल झोन लॉकडाऊन अंतर्गत राहतील. रेड झोन मात्र लॉकडाऊन अंतर्गतच राहतील आणि देशातील हे झोन वर्गीकरण आठवड्यातून एकदा सुधारित केले जाईल, असे सुचविण्यात आले.^९

टाळेबंदी टप्पा ४ (१८ ते ३१ मे):— १७ मे रोजी, राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण (एनडीएमए) आणि गृह मंत्रालय (एमएचए) यांनी अतिरिक्त सवलतीसह १८ मे नंतर दोन आठवड्यांसाठी लॉकडाऊन वाढविला. मागील विस्तारांप्रमाणेच, ग्रीन, ऑरेंज आणि रेड झोनच्या सीमांकन आणि अंमलबजावणीच्या रोडमॅपमध्ये राज्यांना मोठा वाटा देण्यात आला. रेड झोनला पुन्हा कटेन्ट आणि बफर झोनमध्ये विभागले गेले. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना कॅटेन्ट आणि बफर झोनची सीमांकन करण्याचे अधिकार देण्यात आले.^{१०}

टाळेबंदीचा परतीचा प्रवास:—

अनलॉक १.० (१ ते ३० जून):— देशाच्या गृहमंत्रालयाने जून महिन्यासाठी नवीन मार्गदर्शक तत्त्वे जारी केली, ज्यात असे म्हटले होते की पुन्हा सुरू होण्याच्या टप्प्यात 'आर्थिक लक्ष केंद्रित केले जाईल'. लॉकडाऊन निर्बंध केवळ कटेन्ट झोनमध्येच लागू केले गेले होते, तर इतर झोनमध्ये टप्प्याटप्प्याने क्रियाकलापांना परवानगी देण्यात आली. पुन्हा उघडणाऱ्या या पहिल्या टप्प्याला 'अनलॉक १.०' असे म्हटले गेले आणि ८ जूनपासून शॉपिंग मॉल्स, धार्मिक स्थाने, हॉटेल आणि रेस्टॉरंट्स पुन्हा सुरू करण्याची परवानगी देण्यात आली. मात्र मोठ्या संमेलनांना अद्याप बंदी घालण्यात आली होती.^{११} परंतु आंतरराज्य प्रवासावर कोणतेही बंधन नव्हते. रात्रीचे ९ वाजले पासून कफर्यु लागू झाले. सकाळी ५ ते सर्व भागात आणि राज्य सरकारांना सर्व कामांवर योग्य बंधने घालण्याची परवानगी होती. भविष्यात पुन्हा सुरू करण्याच्या टप्प्यात पुढील कामांना परवानगी दिली जाईल. दुसऱ्या टप्प्यात, सर्व शैक्षणिक संस्था ऑगस्टमध्ये पुन्हा सुरू होणार आहेत, राज्य सरकारांशी सल्लामसलत प्रलंबित आहे. तिसऱ्या टप्प्यात, आंतरराष्ट्रीय हवाई प्रवासावरील निर्बंध कमी

करणे, मेट्रोचे कामकाज व करमणूक उपक्रम (जलतरण तलाव, व्यायामशाळा, चित्रपटगृहे, करमणूक उद्याने, बार, सभागृह आणि असेंब्ली हॉल) ऑगस्टमध्ये निश्चित करण्यात येईल, असे या आदेशात म्हटले आहे.

अनलॉक २.० (१ ते ३१ जुलै):— अनलॉकचा दुसरा टप्पा एमएचए आणि एनडीएमएच्या मार्गदर्शक तत्त्वे आणि निर्देशानुसार १ जुलैपासून सुरू झाला. लॉकडाउन उपाय केवळ कॅन्टेन झोनमध्ये लागू केले जातात. इतर सर्व क्षेत्रात, बहुतेक क्रियाकलापांना परवानगी आहे. रात्रीचे १० वाजले पासून कर्फ्यू लागू होतील. राज्य सरकारांना सर्व कामांवर योग्य बंधने घालण्याची परवानगी दिली जाईल, परंतु राज्य सीमा सर्वांसाठी खुल्या राहू शकतील. आंतर आणि राज्य-प्रवासास परवानगी आहे. वंदे भारत मिशनचा भाग म्हणून मर्यादित आंतरराष्ट्रीय प्रवासास परवानगी देण्यात आली आहे. तुकाने आता एकावेळी पाचपेक्षा जास्त लोकांना परवानगी देण्याची परवानगी आहे. शैक्षणिक संस्था, महानगर, करमणूक उपक्रम ३१ जुलैपर्यंत बंद राहणार आहेत. कठोर पॅरामीटर नियंत्रण आणि 'सघन संपर्क ट्रेसिंग, घर-घर पाळत ठेवणे आणि इतर क्लिनिकल हस्तक्षेप' राखताना केवळ आवश्यक क्रियाकलापांना कॅन्टेनमेन्ट झोनमध्ये परवानगी आहे. आरोग्य सेतू आणि कापडी मास्क यांच्या वापरासंदर्भातील पुढील मार्गदर्शक सूचना पुन्हा सांगण्यात आल्या.

टाळेबंदीचे परिणाम:— केंद्र सरकारच्या मान्यतेनंतरही अनेक राज्य सरकारांनी अन्न वितरण सेवांवर बंदी घातली. लॉकडाऊननंतर बेरोजगार झाल्यामुळे हजारो लोक मोठ्या शहरांमधून बाहेर पडले. लॉकडाऊननंतर २८ मार्च रोजी भारताची वीज मागणी पाच महिन्यांच्या नीचांकावर खाली आली.^{१२} या बंदीमुळे पंजाबमधील मादक पदार्थांची पुरवठा साखळी तुटली. अनेक राज्ये दारूबंदीच्या वेळी दारूची तुकाने उघडण्यास उत्सुक होते. ४ मे रोजी सुरू झालेल्या तिसऱ्या टप्प्यात ही परवानगी देण्यात आली. मुख्य म्हणजे अवैध दारू विक्रीत वाढ झाली आणि मुख्य म्हणजे दारू विक्रीतून प्राप्त होणारा महसूल मिळविणे ही मुख्य प्रेरणा होती.^{१३} लॉकडाऊनमुळे, १० मे पर्यंत ३५० पेक्षा जास्त मृत्यूची नोंद झाली आहे, ज्यात उपासमार, आत्महत्या, थकवा, रस्ते आणि रेल्वे अपघात,^{१४} पोलिस क्रूरता, आणि वेळेवर वैद्यकीय सेवेचा नकार इ. कारणे प्रमुख होती. अहवालात मृत्यू झालेल्यांपैकी बहुतेक अल्पसंख्याक स्थलांतरित आणि कामगार होते हे विशेष.

स्थलांतरित कामगार:— टाळेबंदीमुळे कारखाने आणि कामाची ठिकाणे बंद झाल्यामुळे लाखो स्थलांतरित कामगारांना उत्पन्नातील तोटा, अन्नटंचाई आणि भविष्याविषयी अनिश्चिततेचा सामना करावा लागला. यानंतर, त्यांच्यातील बरेच लोक आणि त्यांची कुटुंबे उपाशीच राहिली.^{१५} सरकारी योजनांनी लॉकडाऊनमुळे गरीबांना जादा राशन मिळण्याची हमी दिली असतानाही वितरण व्यवस्था प्रभावी ठरली नाही.^{१६} कोणतेही काम आणि पैसा नसल्यामुळे हजारो स्थलांतरित कामगार शेकडो किलोमीटर चालत किंवा सायकलवरून त्यांच्या मूळ गावी परत जाण्यासाठी दिसले. लॉकडाऊन चे उल्लंघन केल्याबद्दल बऱ्याच जणांना अटक करण्यात आली आणि काहींचा थकवा किंवा रस्त्यावर अपघातात मृत्यू झाला. २९ मार्च रोजी सरकारने घरमालकांना भाडेकरूंना भाडे न मागण्याचे व मालकांना वजावटीशिवाय वेतन देण्याचे आदेश दिले. लॉकडाऊनचे उल्लंघन करणाऱ्यांना १४ दिवसांकरिता शासनातर्फे चालविण्यात येणाऱ्या अलगीकरण केंद्रात पाठवावे अशीही सूचना केली.^{१७} ३१ मार्च रोजी सुप्रीम कोर्टाला दिलेल्या अहवालात केंद्र सरकारने असे म्हटले आहे की, लॉकडाऊन तीन

महिन्यांपेक्षा जास्त काळ टिकेल या बनावट बातम्यांमुळे घाबरून स्थलांतरित कामगार घाबरून गेले आणि त्यामुळे त्यांनी आपापल्या राज्यात जाण्यासाठी रेल्वेस्टेशनवर गर्दी केली आणि त्यामुळे काही प्रमाणात गोंधळाची स्थिती निर्माण झाली होती.

मार्चच्या उत्तरार्धात उत्तर प्रदेश सरकारने परप्रांतीयांना मोफत त्यांच्या गावी परत आणण्यासाठी दिल्लीच्या आनंद विहार बस स्थानकात बसची व्यवस्था करण्याचा निर्णय घेतला.^{१८} एप्रिलच्या शेवटच्या आठवड्यापर्यंत देशभरातील स्थलांतरित लोक टाळेबंदीत अडकले होते, जेव्हा केंद्र सरकारकडून अखेर राज्य सरकारला बसेस चालविण्याची परवानगी देण्यात आली होती, परंतु गाड्या नव्हत्या आणि गाड्यांचे चालक ही आपापल्या गावी गेले होते. १ मे रोजी, केंद्र सरकारने भारतीय रेल्वेला प्रवासी कामगार आणि टाळेबंदीत अडकलेल्या इतरांसाठी 'श्रमिक स्पेशल' गाड्या सुरू करण्याची परवानगी दिली. मूळ राज्ये आणि रेल्वे यांच्यात समन्वयाची कमतरता असल्यामुळे, प्रवाशांकडून शुल्क आकारले जात असल्याचा दावा केल्याच्या बातम्या आल्या. यामुळे सरकारला विरोधकांच्या टीकेचा सामना करावा लागला. रेल्वेने नंतर स्पष्टीकरण दिले की ते धावण्याच्या एकूण खर्चाच्या ८५ टक्के वहन करित आहे आणि उर्वरित १५ टक्के जे तिकीट भाड्याचे आहे ते मूळ राज्यांनी वहन केले आहे. सरकारने विशेष गाड्या व बस सुरू केल्या असूनही प्रवासी कामगारांनी एकतर मोठ्या गटात प्रवास करण्याचे निवडले. मुख्यतः उपासमार आणि लवकरच त्यांच्या घरी पोहोचण्याच्या उत्सुकतेमुळे त्यांनी सरकारी नियोजित वाहतुकीत चढण्याची वेळ थांबवली नाही. याव्यतिरिक्त, त्यांना असे वाटले की आपल्या गावी परत जाऊन ते आपल्या शेतीत परत येऊ शकतात आणि मनोरंजा अंतर्गत रोजंदारी करून आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करू शकतात. २६ मे रोजी सर्वोच्च न्यायालयाने हे कबूल केले की स्थलांतरितांचे प्रश्न अजूनही सुटलेले नाहीत आणि सरकारच्या वतीने स्थलांतरित कामगारांची प्रवासाची योग्य व्यवस्था करण्यात येत नाही. त्यामुळे टाळेबंदीत अडकलेल्या स्थलांतरित कामगारांना मोफत अन्न, निवारा आणि वाहतूक पुरवण्याचे केंद्र आणि राज्यांना आदेश दिले.^{१९}

अन्न पुरवठा साखळी:— गृहमंत्रालयाने २४ मार्च रोजी जारी केलेल्या आदेशामुळे खाद्यपदार्थांसह उत्पादन करणारी तुकाने तसेच उत्पादक घटकांना तसेच 'अत्यावश्यक वस्तूंच्या वाहतुकीस' परवानगी देण्यात आली. तथापि, 'अत्यावश्यक वस्तूंचे' स्पष्टीकरण नसल्यामुळे रस्त्यावर असलेल्या पोलिसांनी कारखान्यांकडे जाणारे कामगार आणि खाद्यपदार्थांची वाहतूक करणारे ट्रक थांबविणे सुरू केले. त्यामुळे अन्न उद्योगांनाही कामगारांची कमतरता भासली कारण कामगार कामाच्या ठिकाणी पोहोचू शकले नाहीत आणि कायदेशीर कारवाईच्या भीतीने कारखाना व्यवस्थापकांना सामोरे जावे लागले. या सर्व बाबींचा एकत्रित परिणाम म्हणून टंचाई निर्माण झाली आणि खाद्यपदार्थांच्या किंमती वाढल्या.^{२०} एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत, उत्पादन, शेतीकाम आणि अन्न वितरण यासारख्या आवश्यक उद्योगांना सुरू करण्याची परवानगी देण्यात आली.

मदत:— २६ मार्च २०२० रोजी भारत सरकारने कोविड-१९ मुळे सर्व देशभरात येणाऱ्या साथीच्या आजारामुळे आर्थिकदृष्ट्या पीडित गरीब लोकांच्या मदतीसाठी २२.६ अब्ज डॉलर्सचे पॅकेज जाहीर केले. स्थलांतरित कामगारांना रोख हस्तांतरण आणि अन्नसुरक्षेच्या पुढाकारांद्वारे फायदा देण्याची ही योजना होती. तथापि, ९ एप्रिल २०२० रोजी अर्थशास्त्रज्ञ आणि कार्यकर्ते असा

दावा करीत होते की प्रभावित लोकसंख्येचा महत्त्वपूर्ण हिस्सा या सुविधा मिळविण्यात अक्षम आहे. केवळ फेडरल फूड वेलफेयर स्कीममध्ये नोंदणीकृत लोकच लाभ मिळविण्यात सक्षम झाले.^{२१}

भारत सरकारच्या सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केलेल्या अहवालानुसार ०७ एप्रिलपर्यंत राज्य सरकारांनी अडकलेल्या परंप्रांतीय कामगारांसाठी २२,५६७ मदत शिबिरे चालविली, त्यापैकी १५,५४१ शिबिरे (त्यापैकी ६८.६८ टक्के एवढे) केरळमध्ये, तर ११३५ शिबिरे महाराष्ट्रात सुरू केली होती. तामिळनाडूने १७८ आणि इतर राज्यांतील छोटी छोटी शिबिरे तसेच स्वयंसेवी संस्थांनी ३,९०९ शिबिरे चालविली होती. १२ मे रोजी नरेंद्र मोदी यांनी जाहीर केले की सरकार अर्थव्यवस्थेला पाठिंबा देण्यासाठी आर्थिक आणि आर्थिक उपाययोजनांमध्ये २० अब्ज रुपयाचे समर्थन पॅकेज देईल.^{२२}

टाळेबंदीचा वातावरणावर परिणाम:— लॉकडाऊनमुळे उद्योग बंद असल्याने नद्या स्वच्छ झाल्या आहेत. तसेच लॉकडाऊन दरम्यान हवेची गुणवत्ता लक्षणीयरीत्या सुधारली आहे.

परिणामकारकता:— लोक काही ठिकाणी भाजीपाला बाजारात गर्दी करून लॉकडाऊनचा भंग करतात आणि सामाजिक अंतरांचे अनुसरण करीत नाहीत. २९ मार्च रोजी पंतप्रधान मोदींनी या संदर्भात आपल्या मन की बात या कार्यक्रमांमध्ये तीव्र नाराजी व्यक्त करून लोकांना घरीच राहण्याचे आवाहन केले. २७ मार्च २०२० रोजी, पोलिसांनी मशिदीत जमल्याबद्दल हरदोईमध्ये ०८ लोकांना अटक केली आणि १५० जणांविरुद्ध तक्रार दाखल केली. २ एप्रिल २०२० रोजी हजारो लोक पश्चिम बंगालमधील विविध ठिकाणी मंदिरात जमा झाले आणि रामनवमी साजरी करण्यासाठी स्वतःला मंदिरात कुलूपबंद केले. तबलीगी जमातच्या १२ सदस्यांना ५ एप्रिल २०२० रोजी मुझफ्फरनगर येथे लॉकडाऊन मध्ये धार्मिक कार्यक्रम आयोजित करण्यासाठी अटक करण्यात आली होती. लॉकडाऊनला उल्लंघन करून चर्चमध्ये १५० लोकांना एकत्र करून प्रार्थना घेणाऱ्या पादरी ला आंध्र प्रदेशात अटक करण्यात आली. शिव नादर विद्यापीठाच्या अभ्यासानुसार, २४ मार्च ते १४ एप्रिल या कालावधीत ३१,००० आजारांची नोंद झाली होती.^{२३} ६ एप्रिलपर्यंत दर सहा दिवसांनी लॉकडाऊन होण्याआधी दर तीन दिवसांनी कोरोनाचे रूग्ण दुप्पट होण्यापासून सर्व देशातील रूग्ण वाढीची गती कमी झाल्याची नोंद भारतातील बुकिंग संस्थेच्या शामिका रवी यांनी केली आहे. मध्यंतरीच्या काळात निजामुद्दीनमध्ये तबलीगी जमात सुपर स्प्रेडर इव्हेंटने ते रुळावरून घसरले होते. २५ एप्रिल पर्यंत, ते दर दर बारा दिवसांनी दुप्पट करण्याचे प्रमाण कमी झाले. २२ मे रोजी नियमित पत्रकार परिषदेत कोविड-१९ वरील राष्ट्रीय टास्क फोर्सचे अध्यक्ष डॉ. व्ही.के. पॉल यांनी सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालयाच्या अधिकाऱ्यांसह जाहीर केले की नवीन प्रकरणांची वाढ दर ५.५ टक्क्यांपर्यंत खाली आली आहे. ३ मे रोजी २२.६ टक्के पासून १५ मे कोविड प्रकरणांचे दुप्पट दर १३.५ दिवस राहिले. ५ एप्रिल रोजी मृत्यू दर ४८.१ टक्के वरून ५.५ टक्के पर्यंत खाली आला आहे. वेगवेगळ्या स्वतंत्र स्रोतांच्या आणि एमओएसपीआयच्या अंदाज मांडिल्या आधारे असे निदर्शनास आले की, लॉकडाऊन १ आणि २ मध्ये १४ ते २९ लाख कोविड रूग्ण आणि १५ मे पर्यंत ३७, ००० ते ७८,००० मृत्यू टाळण्यास मदत केली. बोस्टन कन्सल्टिंग ग्रुपने एका त्रिफिंगमध्ये सादर केलेल्या वेगवेगळ्या अंदाजांनुसार लॉकडाऊन १ आणि २ ने जवळपास २ लाख १० हजार लोकांचे प्राण वाचले आणि १५ मे पर्यंत लॉकडाऊनमुळे ३६ ते ७० लाख लोक कोविड-१९ च्या संसर्गापासून मुक्त राहिली. पब्लिक हेल्थ फाउंडेशन ऑफ इंडियाच्या दुसऱ्या एका अहवालानुसार लॉकडाऊन कालावधीत ७८,००० मृत्यू टाळले गेले.

समारोप:— भारताचे डब्ल्यूएचओ प्रतिनिधी हेन्क बीकेडम यांनी 'वेळेवर, सर्वसमावेशक आणि मजबूत' असे वर्णन करणाऱ्या प्रतिसादाचे कौतुक केले. डब्ल्यूएचओचे कार्यकारी संचालक, माइक रायन म्हणाले की लॉकडाऊनमुळे कोरोनावायरस दूर होणार नाही. ते म्हणाले की संसर्गाची दुसरी व तिसरी लाट रोखण्यासाठी भारताने आवश्यक ती उपाययोजना केलीच पाहिजे. ३ एप्रिल २०२० रोजी, या

रोगावरील डब्ल्यूएचओचे खास दूत डॉ. डेव्हिड नाबरो म्हणाले की, 'भारतातील लॉकडाऊन लवकर, दूरदृष्टी आणि धैर्यवान होते' आणि आणखी ३/४ आठवड्यांची वाट पाहण्यापेक्षा चांगले होते.

मार्चच्या उत्तरार्धात, केंब्रिज विद्यापीठातील दोन संशोधक एक नवीन गणिताचे मॉडेल घेऊन आले आहेत ज्यात अंदाज आहे की देशातील कोव्हीड-१९ मधील पुनरुत्थान रोखण्यासाठी नियमितपणे ४९ दिवसांच्या देशव्यापी लॉकडाऊन किंवा दोन महिन्यांपेक्षा अधिक कालावधीत विश्रांती घेता येईल. सेंटर फॉर डिजीज डायनेमिक्स, इकोनॉमिक्स अँड पॉलिसी (सीडीडीईपी) ने मार्चच्या उत्तरार्धात जॉन्स हॉपकिन्स युनिव्हर्सिटी आणि प्रिन्स्टन विद्यापीठाच्या संशोधकांच्या सहकार्याने एक अहवाल जारी केला, ज्यात असे म्हटले आहे की राष्ट्रीय लॉकडाऊन 'उत्पादक' नाही आणि यामुळे 'गंभीर आर्थिक नुकसान होऊ शकते'. त्यांनी सर्वाधिक प्रभावित राज्यांमध्ये राज्यस्तरीय लॉकडाऊनची स्तुती केली. त्यांच्या मॉडेलसनी असे भाकीत केले आहे की सर्वोत्कृष्ट परिस्थितीत, दहा लाख रुग्णालयात दाखल होण्याची शक्यता जूनच्या सुरुवातीलाच उद्भवली जाईल. न्यूयॉर्क टाइम्सच्या एका ऑप-एडमध्ये, सीडीडीईपीचे संचालक लक्ष्मीनारायण यांनी स्पष्ट केले की, जर लॉकडाऊनचा चांगला अंमल केला तर मेच्या सुरुवातीच्या काळात संक्रमण कमी होईल. त्यांनी पुढे असेही गृहित धरले, की जर लॉकडाऊन लादला गेला नाही तर गंभीर रूग्णांची संख्या ५ ते ६ दशलक्षापर्यंत पोचली असती.^{२४}

सीडीडीईपीने २० एप्रिल रोजी पुन्हा जॉन्स हॉपकिन्स विद्यापीठ आणि प्रिन्स्टन विद्यापीठाच्या संशोधकांच्या सहकार्याने आणखी एक अहवाल प्रसिद्ध केला. या अहवालात 'लॉकडाऊनच्या संभाव्य प्रभावावर' चर्चा झाली. या अभ्यासातून असा निष्कर्ष काढला आहे की लॉकडाऊनमुळे देशात कोविड-१९ चा प्रसार कमी होण्यास मदत होईल. त्यात म्हटले आहे की या लॉकडाऊनमुळे कोविड-१९ चे समूह संक्रमण होवू शकले नाही. तसेच या लॉकडाऊनमुळे आरोग्य सुविधांचा विस्तार करण्यासाठी सरकारला आवश्यक पूर्वसूचना मिळेल. रुग्णालयात दाखल होण्याचे दर लक्षात ठेवून आणि सध्याच्या आरोग्य सुविधांचा प्रचंड ताण टाळता येईल. अभ्यासामध्ये असेही म्हटले आहे की शारीरिक अंतर, सामाजिक संमेलनावर बंदी आणि हालचालींवर प्रतिबंध यासारख्या उपायांमुळे विलंब आणि संक्रमण आणि रुग्णालयात दाखल होण्याचे प्रमाण कमी होईल.

न्यूज १८ यांना दिलेल्या मुलाखतीत अर्थशास्त्रज्ञ जीन ड्रॉझ म्हणाले की, लॉकडाऊन देशातील वचितांसाठी 'जवळजवळ फाशीची शिक्षा' ठरली आहे. ते पुढे म्हणाले, 'धोरणे वचित लोकांसाठी होणाऱ्या परिणामांकडे फारसे लक्ष नसलेल्या लोकांच्या वर्गाद्वारे बनवल्या जातात किंवा त्यांचा प्रभाव पाडतात.' थोडक्यात, कटू असले तरी सत्य आहे. टाळेबंदीचा सर्वसामान्यांना कितीही त्रास झाला असला तरी भारतात कोविड-१९ चे समूह संक्रमण रोखण्यात या टाळेबंदीने महत्वाची भूमिका बजावली आहे.

संदर्भ—

1. Gettleman, Jeffrey; Schultz, Kai (24 March 2020). "Modi Orders 3-Week Total Lockdown for All 1.3 Billion Indians". The New York Times. ISSN 0362-4331
2. "FM Nirmala Sitharaman announces Rs 1.7 lakh crore relief packages for poor". The Economic Times. 27 March 2020.
3. "RBI cuts rates, allows moratorium on auto, home loan EMIs". The Hindu. 27 March 2020. ISSN 0971-751X.
4. Gupta, Shekhar (18 April 2020). "Covid hasn't gone viral in India yet, but some in the world & at home can't accept the truth". ThePrint. Retrieved 2 May 2020.
5. "PM Modi announces extension of lockdown till 3 May". Livemint. 14 April 2020.
6. "India coronavirus: All major cities named Covid-19 'red zone' hotspots". BBC. 16 April 2020.
7. "MHA allows movement of migrants, tourists, students stranded at various places". Livemint. 29 April 2020. Retrieved 29 April 2020.
8. Thacker, Teena (1 May 2020). "Centre issues state-wise division of Covid-19 red, orange & green zones". The Economic Times.

9. "Red, Orange, Green Zone district-wise list for coronavirus lockdown: Complete classification of areas in India". India Today. 1 May 2020.
10. "Lockdown 4.0 guidelines: Centre extends nationwide lockdown till May 31 with considerable relaxations". The Economic Times. 18 May 2020. Retrieved 17 May 2020.
11. "Lockdown 5.0 guidelines: What's allowed, what's not". The Indian Express. 30 May 2020. Retrieved 30 May 2020.
12. "Coronavirus effect: India's electricity demand falls to 5-month low after lockdown". India Today.
13. Dutta, Prabhaskar (16 April 2020). "Not love for liquor but money, why states want alcohol to flow during coronavirus lockdown". Living Media India Ltd. Retrieved 22 April 2020.
14. Gettleman, Jeffrey; Raj, Suhasini; Kumar, Hari (8 May 2020). "As India Reopens, Deadly Accidents Break Out". The New York Times. ISSN 0362-4331. Retrieved 13 May 2020.
15. Abi-Habib, Maria; Yasir, Sameer (29 March 2020). "India's Coronavirus Lockdown Leaves Vast Numbers Stranded and Hungry". The New York Times. ISSN 0362-4331. 13 May 2020.
16. Kumar Gunjan, Rounak (15 April 2020). "Impatient, Starving, Angry: As India Extends Lockdown, Stranded Migrant Workers Emerge as Crisis in Making". News18. Retrieved 9 May 2020.
17. Pandey, Devesh K. (29 March 2020). "Coronavirus | Migrant workers to be stopped, quarantined at borders, says Centre". The Hindu. ISSN 0971-751X. Retrieved 2 May 2020.
18. Jha, Somesh (29 March 2020). "Fighting Covid-19: After the long walk, jobless migrants head home by bus". Business Standard India. Retrieved 2 May 2020.
19. Rajagopal, Krishnadas (26 May 2020). "Supreme Court orders Centre and States to immediately provide transport, food and shelter free of cost to stranded migrant workers". The Hindu. ISSN 0971-751X. Retrieved 27 May 2020.
20. Hussain, Siraj (29 March 2020). "COVID-19 Border Lockdown: How Precariously Placed are Our Food Supply Chains?". The Wire.
21. "India's coronavirus relief plan could leave millions without food aid, activists say". Reuters. Retrieved 10 April 2020.
22. "India's Modi announces \$266 bln economic package after coronavirus hit". Reuters. 12 May 2020. Retrieved 13 May 2020.
23. Sagar Kulkarni (3 April 2020). "India would have seen 31,000 coronavirus cases without lockdown: Researches". Deccan Herald. Retrieved 4 April 2020.
24. Laxminarayan, Ramanan (27 March 2020). "Opinion | What India Needs to Fight the Virus". The New York Times. ISSN 0362-4331.

लॉकडाऊन विषयी औरंगाबाद शहरातील नागरिकांच्या सामाजिक मानसिकतेचा अभ्यास

प्रा. डॉ. मंजुषा मोतीराम नळगीरकर, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री.संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय फुलंब्री, जि. औरंगाबाद

सारांश:— कोरोना विषाणूच्या प्रसारामुळे मानवाचे सामाजिक जीवन संपुष्टात येत आहे. कोरोना विषाणू संसर्गजन्य असल्यामुळे शासनाने भारतात एकूण ६८ दिवसांचे चार लॉकडाऊन लागू करण्यात आले होते. एवढा दीर्घकाळ व्यक्तीला घरात घालवावा लागला. या लॉकडाऊन काळाचा व्यक्तीच्या सामाजिक मानसिकतेवर काय परिणाम झाला हा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आला आहे. सदरील अभ्यासात असे आढळून आले की, औरंगाबादच्या नागरिकांमध्ये एकीकडे कोरोना विषाणूची भीती व काळजी वाढत होती. तर दुसरीकडे समाजातील विविध घटकां विषयी जाणिवे व संवेदना निर्माण होत होत्या. लॉकडाऊनकाळात बहुतांश नागरिकांना आर्थिक नुकसानीला सामोरे जावे लागले. आतापर्यंत केवळ आपला व आपल्या कुटुंबाचा विचार करणारा व्यक्ती समाजाच्या इतर घटकांचा देखील विचार करायला लागला होता. लॉकडाऊन मुळे औरंगाबाद मधील नागरिकांमध्ये कोरोना विषाणू संकटाशी सामना करण्याचा व या संकटातून बाहेर पडण्याचा आत्मविश्वास देखील निर्माण झाला.

मुख्य शब्द: लॉकडाऊन, औरंगाबाद, नागरिक, कोरोना विषाणू, सामाजिक, मानसिकता.

प्रस्तावना:— मानव हा समाजशील प्राणी आहे असे म्हटले जाते. मानवी सामाजिक आंतरक्रिया व सामाजिक संबंध यावरच मानवी सामाजिक जीवन आवलंबून असते. मात्र आज कोरोना विषाणूच्या प्रसारामुळे मानवाचे सामाजिक जीवन संपुष्टात येत आहे. कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे जगातील सर्व देश महामारीला सामोरे जात आहेत. कोरोना विषाणू जगात प्रथम १९६० च्या दशकात सापडला होता. सर्वात आधी कोंबड्यांमध्ये हा विषाणू संसर्गजन्य ब्रॉकाइटिस विषाणू म्हणून सापडला होता. २००३ मध्ये सार्स, २००४ मध्ये एचकेयु-१, २०१९ मध्ये एसएआरएस-२, २०१९ मध्ये हे कोविड-१९ अशा विविध उपप्रकारांमध्ये हा विषाणू पुढेपुढे रूपांतरित होत गेला.^१ या विषाणूचा प्रसार मानवांमध्ये श्वसन संसर्गाने होतो. कोरोना चा संसर्ग बऱ्याचदा सौम्य परंतु संभाव्य प्राणघातक असतो. कोरोना विषाणूला प्रतिबंध घालणारी लस अजून तरी शास्त्रज्ञांना सापडली नाही.

डिसेंबर २०१९ मध्ये कोरोना विषाणू चा संसर्ग पहिल्यांदा चीनमधील वूहान शहरात आढळून आला. भारतात कोरोना व्हायरस चा पहिला रुग्ण ३० जानेवारीला केरळमध्ये आढळला. २ फेब्रुवारी पर्यंत कोरोना रुग्णांची संख्या तीन पर्यंत पोहोचली. मार्चच्या पहिल्या आठवड्यात ३६ केसेस, तिसऱ्या आठवड्यात १७६ केसेस अशी संख्या वाढत गेली.^२

सारणी – १

सध्याची कोरोना रुग्णसंख्या

प्रदेश	कोरोना विषाणू संसर्ग झालेल्या व्यक्तींची संख्या	दुरुस्त झालेल्या व्यक्तींची संख्या	मृत्यू पावलेल्या व्यक्तींची संख्या
जग	१३ मिलियन	७.२३ मिलियन	५ लाख ७२ हजार
भारत	९,३५,७०१	५,७९,०००	२३,७२७
महाराष्ट्र	२,५४,०००	१,४०,०००	१०,२८९
औरंगाबाद	८,८१४	२,७८८	२९४

महाराष्ट्र राज्यात पहिला रुग्ण पुण्यामध्ये आढळला. पुण्यात दुबईहून आलेल्या दोन जणांना कोरोना विषाणूची लागण झालेली होती.^३ हळूहळू महाराष्ट्रातील अन्य जिल्हांमध्ये देखील कोरोना विषाणूचा प्रसार व्हायला लागला. ज्यात मुंबई, ठाणे, पालघर, रायगड, औरंगाबाद, सांगली, नाशिक, अहमदनगर, इत्यादी जिल्हांचा समावेश झाला. राज्याचे आरोग्य मंत्री डॉ. राजेश तोपे यांनी १२ एप्रिल २०२० रोजी राज्यातील जिल्हांसाठी रेड, ऑरेंज आणि ग्रीन अशा तीन झोन ची घोषणा केली होती. ज्या जिल्ह्यात १५ च्या वर कोरोना रुग्णसंख्या असेल तो जिल्हा रेड झोन मध्ये येईल, १ ते १५ पर्यंत रुग्णसंख्या असलेले जिल्हे ऑरेंज झोन मध्ये असतील आणि ज्या जिल्ह्यात एकही रुग्ण सापडणार नाही तो जिल्हा ग्रीन झोन मध्ये असेल.^४ २ मे २०२०

च्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रातील १४ जिल्हे रेड झोनमध्ये १६ जिल्हे ऑरेंज झोन मध्ये व ६ जिल्हे ग्रीन झोन मध्ये होते.^५ कोरोना संसर्गामुळे व्यक्तीला घसा खवखवणे, सर्दी होणे, ताप येणे व अशक्तपणा जाणवणे आदी लक्षणे दिसतात. जर लवकर या आजारावर उपचार घेतले नाही तर कोरोना विषाणू व्यक्तीच्या फुफ्फुसांवर हल्ला करून फुफ्फुस निकामी करतो व इतर अवयवांची देखील कार्यक्षमता कमी करतो परिणामी व्यक्तीला मृत्यूला सामोरे जावे लागते. कोरोना विषाणू संसर्गजन्य असल्यामुळे या आजाराचे गांभीर्य लक्षात घेऊन शासनाने २२ मार्च २०२० रोजी पहिल्या जनता कर्फ्यू ची घोषणा केली होती. तेव्हापासून पहिले लॉकडाऊन सुरू झाले होते. लॉकडाऊन म्हणजेच घराबाहेर न पडणे. जर व्यक्ती घराबाहेर पडल्या नाहीत, तर त्या अन्य व्यक्तींच्या संपर्कात येणार नाही व त्यामुळे कोरोना विषाणूचा संसर्ग रोखता येईल अशी या लॉकडाऊन मागील भूमिका होती.

भारतात एकूण ६८ दिवसांचे चार लॉकडाऊन लागू करण्यात आले होते. एवढा दीर्घकाळ व्यक्तीला घरात घालवावा लागला. या काळात व्यक्तीच्या मनात कोरोना विषाणूविषयी निर्माण झालेले भीतीचे वातावरण, बाहेर पडतांना घ्यावी लागणारी काळजी, सामाजिक आंतरक्रियांचा अभाव, उपलब्ध झालेला रिकामा वेळ या सर्व बाबींचा व्यक्तींच्या मानसिकतेवर काय परिणाम झाला हे अभ्यासण्यासाठी 'लॉकडाऊन विषयी औरंगाबाद शहरातील नागरिकांच्या सामाजिक मानसिकतेचा अभ्यास' हा विषय निवडण्यात आला.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:— १. औरंगाबाद शहरातील नागरिकांना कोरोना विषाणू प्रसाराविषयी काय वाटले ते जाणून घेणे. २. औरंगाबाद मधील नागरिक कोरोना विषाणूपासून स्वतःचा आणि कुटुंबीयांचा बचाव करण्यासाठी करीत असलेल्या प्रयत्नांचा शोध घेणे. ३. लॉकडाऊन मुळे कौटुंबिक नातेसंबंधात झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे. ४. लॉकडाऊन विषयी औरंगाबाद मधील नागरिकांची बनलेली सामाजिक मानसिकता अभ्यासणे.

अभ्यासाचे क्षेत्र:— औरंगाबाद शहर हे मराठवाड्याची आर्थिक राजधानी म्हणून ओळखले जाते. महाराष्ट्रातील मुंबई पुण्यानंतर औद्योगिक क्षेत्रात अधिक वेगाने विकसित होणारे शहर म्हणून देखील औरंगाबादची ओळख आहे. औरंगाबाद शहराला सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक वारसा अजिंठा व वेरूळ लेणी च्या रूपाने लाभलेला आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार ११.८ लाख एवढी औरंगाबादची लोकसंख्या होती. तर २०२० मध्ये ही लोकसंख्या १५ लाख ५८ हजारापर्यंत पोहोचली आहे.^६ महानगर असलेल्या औरंगाबाद शहरात कोरोनाचा पहिला रुग्ण १५ मार्चला सापडला. त्यानंतर हळूहळू कोरोना रुग्णांची संख्या वाढत गेली. १२ एप्रिल २०२० रोजी औरंगाबाद शहर रेड झोन मध्ये प्रविष्ट झाले. आज १४ जुलै २०२० रोजी औरंगाबाद शहरातील कोरोना रुग्णसंख्या ८८१४ वर पोहोचली आहे. महाराष्ट्रातील मुंबई पुणे शहरानंतर औरंगाबाद मधील कोरोना रुग्ण संख्या वाढीचा दर जास्त असल्या कारणाने या शहराची प्रस्तुत अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली. औरंगाबाद मध्ये कोरोना रुग्ण संख्या रोज झपाट्याने वाढत आहे. शासनस्तरावर प्रयत्न करून देखील ही संख्या कमी होत नाही आहे, त्यामुळे सध्या १० जुलै ते १८ जुलै पर्यंत संचारबंदी लागू करण्यात आलेली आहे.

तथ्य संकलन व नमुना निवड:— प्रस्तुत विषयांवरील अभ्यासासाठी ऑनलाइन सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. त्यासाठी गुगल फॉर्म च्या माध्यमातून तथ्य संकलित करण्यात आले आहे. सदरील तथ्य संकलन हे मे च्या शेवटच्या

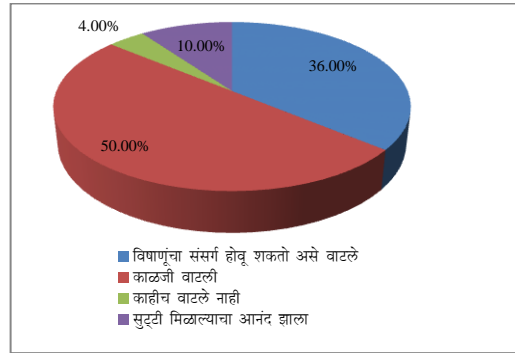
आठवड्यात करण्यात आले आहे. वेगवेगळ्या ग्रुप वर गुगल फॉर्म पाठविले गेले. या गुगल फॉर्म ला औरंगाबाद मधील २०० नागरिकांनी प्रतिसाद दिला व आपली मते मांडली. याच २०० उत्तरदात्यांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली आहे.

तथ्य विश्लेषण:— प्रस्तुत संशोधनातील २०० उत्तरदात्यांपैकी सर्वाधिक १३६ म्हणजेच ६८ टक्के उत्तरदात्यांना औरंगाबाद शहरामध्ये कोरोना विषाणू येईल असे वाटले होते. उर्वरित ३२ टक्के उत्तरदात्यांना औरंगाबाद शहरामध्ये कोरोना विषाणू येईल असे वाटले नव्हते.

कोरोना विषाणू विषयी नागरिकांची मानसिकता:— औरंगाबाद शहरात दिनांक २२ मार्च पासून पहिले लॉकडाऊन सुरू झाले होते. ज्या वेळेस लॉकडाऊनची घोषणा करण्यात आली. त्यावेळेस औरंगाबादच्या नागरिकांना काय वाटले यासंबंधी विचारले असता पुढील माहिती मिळाली.

आलेख - १

लॉकडाऊन घोषित झाल्यानंतर बनलेली नागरिकांची मानसिकता

वरील आलेखांवरून असे निदर्शनास येते की प्रस्तुत संशोधनातील अर्ध्या म्हणजेच ५० टक्के उत्तरदात्यांना काळजी वाटली. त्याखालोखाल ३६ टक्के उत्तरदात्यांना आपल्यालाही विषाणूचा संसर्ग होऊ शकतो असे वाटले. १० टक्के उत्तरदात्यांना सुट्टी मिळाल्याबद्दल आनंद झाला. तर सर्वात कमी ४ टक्के उत्तरदात्यांना काहीच वाटले नाही. म्हणजे जवळपास ८६ टक्के उत्तरदात्यांना कोरोना विषाणूविषयी भीती वाटली.

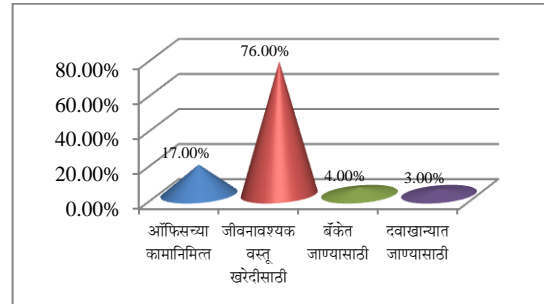
औरंगाबाद शहर १२ एप्रिल २०२० या तारखेला रेड झोन मध्ये आले होते. जेव्हा ही गोष्ट नागरिकांना कळली तेव्हा काय मानसिक स्थिती झाली हे अभ्यासले असता, १८० म्हणजेच ९० टक्के नागरिकांना आता अधिक सतर्क राहावे लागेल असे वाटले. १० (५ टक्के) नागरिकांना काळजी वाटली, ८ (४ टक्के) नागरिकांना भीती वाटली आणि उर्वरित २ (१ टक्के) नागरिकांना काहीच वाटले नाही.

नियमांचे पालन:— शासनाने लॉकडाऊनविषयी वेळोवेळी जाहीर केलेल्या नियमांचे पालन प्रस्तुत संशोधनातील सर्वच नागरिकांनी (१०० टक्के) केले असे सांगितले आहे.

घराबाहेर पडण्या मागील कामे:— लॉकडाऊन च्या काळात औरंगाबाद मधील नागरिक अधिकवेळ कोणत्या कामासाठी बाहेर पडले हे पुढील आलेखात दर्शविण्यात आले आहे.

आलेख - २

औरंगाबाद मधील नागरिक अधिक वेळ कोणत्या कामासाठी बाहेर पडले

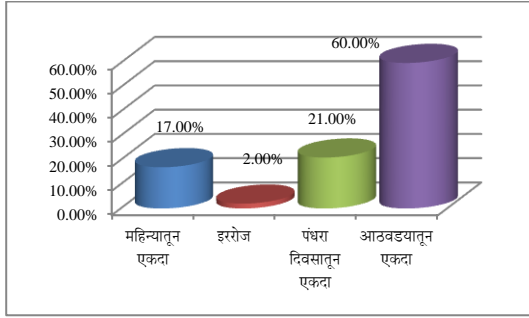

वरील आलेखावरून हे स्पष्ट होते की औरंगाबाद मधील सर्वाधिक १५२ म्हणजेच ७६ टक्के नागरिक जीवनावश्यक वस्तू खरेदीसाठी घराबाहेर पडले. ३४ (१७ टक्के) नागरिक ऑफिसच्या कामानिमित्त घराबाहेर पडले. सर्वात कमी ४ टक्के व ३ टक्के नागरिक अनुक्रमे बँकेत जाण्यासाठी व दवाखान्यात जाण्यासाठी घराबाहेर पडले. याचाच अर्थ जीवनावश्यक वस्तू खरेदीसाठीच मोठ्या प्रमाणातील उत्तरदाते घराबाहेर पडले.

कोरोना संसर्गाची भीती:- प्रस्तुत संशोधनातील सर्वाधिक १५६ म्हणजेच ७८ टक्के नागरिकांना पालेभाज्या फळे व दूध इत्यादी अन्नपदार्थ घेतांना कोरोना संसर्गाची भीती वाटली. केवळ ४४ म्हणजेच २२ टक्के नागरिकांना कोरोना संसर्गाची भीती वाटली नाही. कोरोना संसर्गाच्या भीतीमुळे औरंगाबाद मधील नागरिकांचे अन्नधान्य व पालेभाज्या खरेदी करण्याच्या प्रमाणात काय बदल झाले हे अभ्यासले असता पुढील माहिती मिळाली.

आलेख - ३

नागरिकांचे अन्नधान्य व पालेभाज्या खरेदी करण्याचे प्रमाण

वरील आकृती वरून असे निदर्शनास येते की औरंगाबाद मधील ६० टक्के नागरिक आठवड्यातून एकदा अन्नधान्य व पालेभाज्या खरेदी करत होते. २१ टक्के नागरिक पंधरा दिवसातून एकदा अन्नधान्य व पालेभाज्या खरेदी करत होते. १७ टक्के नागरिक महिन्यातून एकदा खरेदी करत होते व सर्वात कमी २ टक्के नागरिक अन्नधान्य व पालेभाज्या दररोज घेत होती. याचाच अर्थ औरंगाबाद मधील नागरिकांचे अन्नधान्य व पालेभाज्या खरेदी करण्याचे प्रमाण पूर्वीच्या तुलनेत कमी झाले होते.

कोरोना प्रतिबंध करण्यासाठी करीत असलेले प्रयत्न:-

स्वच्छता:- बाहेरून आणलेल्या वस्तूच्या स्वच्छतेची काळजी १८० म्हणजेच ९० टक्के उत्तरदात्यांनी घेतली. बाहेरून आणलेल्या वस्तूंना स्वच्छ करण्यासाठी डेटॉलचे पाणी, मिठाचे पाणी यांचा वापर केला आणि वाहत्या पाण्याखाली वस्तूंना धुणे तसेच वस्तू ठेवणे इत्यादी गोष्टी केल्या. उर्वरित १० टक्के उत्तरदात्यांनी बाहेरून आणलेल्या वस्तूच्या स्वच्छतेची काळजी घेतली नाही.

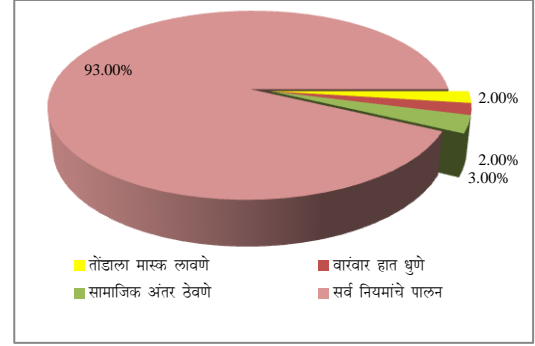
व्यायाम:- कोरोना विषाणूपासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी व आपली रोगप्रतिकारक क्षमता वाढविण्यासाठी अनेक डॉक्टरांनी लॉक डाऊन च्या काळात व्यायाम करण्याचा सल्ला दिला होता. याचे पालन औरंगाबाद मधील नागरिक करीत आहेत का? हे तपासण्यासाठी आपण व आपले कुटुंबीय नियमित व्यायाम करत आहात का? असे विचारले असता १८० म्हणजेच ९० टक्के उत्तरदात्यांनी व्यायाम करीत असल्याचे सांगितले. केवळ २० म्हणजेच १० टक्के उत्तरदात्यांनी व्यायाम करीत नसल्याचे सांगितले. नागरिकांनी कोणत्या व्यायामाला अधिक प्राधान्य दिले असे अभ्यासले असता सर्वाधिक १४० म्हणजेच ७० टक्के नागरिकांनी 'योग प्राणायामला' अधिक प्राधान्य दिले. ५२ म्हणजेच २६ टक्के नागरिकांनी चालणे व धावणे याला प्राधान्य

दिले. उर्वरित ३ टक्के व १ टक्के नागरिकांनी अनुक्रमे एरोबिक्स व जिम मधील व्यायाम याला प्राधान्य दिले.

अधिक प्रमाणात पालन केले जात असलेले नियम:- कोरोना पासून बचाव करण्यासाठी शासनाने व आरोग्य विभागाने काही नियमांचे पालन करण्यास सांगितले होते. या नियमांपैकी कोणत्या नियमांचे पालन अधिक प्रमाणात औरंगाबादचे नागरिक करीत आहेत? हे तपासले असता पुढील माहिती मिळाली.

आलेख - ४

कोरोना पासून बचाव करण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या नियमांचे पालन

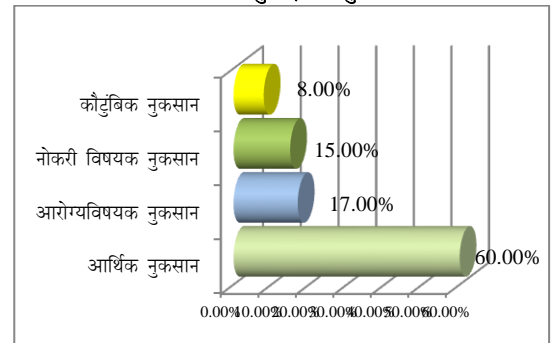

वरील आलेखावरून हे स्पष्ट होते की औरंगाबाद मधील सर्वाधिक ९३ टक्के नागरिक तोंडाला मास्क लावणे, वारंवार हात धुणे व सामाजिक अंतर ठेवणे आदी सर्व नियमांचे पालन अधिक प्रमाणात करीत आहेत. ३ टक्के नागरिकांनी सामाजिक अंतर ठेवण्याला अधिक प्राधान्य दिले. तर प्रत्येकी २ टक्के नागरिकांनी तोंडाला मास्क लावणे व वारंवार हात धुणे याला अधिक प्राधान्य दिले.

लॉकडाऊन मुळे झालेले नुकसान:- औरंगाबाद मधील नागरिकांना लॉकडाऊन मुळे आपले कोणते नुकसान अधिक झाले असे विचारले असता नागरिकांनी पुढील माहिती दिली.

आलेख - ५

लॉकडाऊन मुळे झालेले नुकसान

वरील आलेखावरून निदर्शनास येते की औरंगाबाद मधील एकूण २०० उत्तरदात्यांपैकी सर्वाधिक १२० म्हणजेच ६० टक्के नागरिकांनी आर्थिक नुकसान झाले असे सांगितले आहे. त्याखालोखाल ३४, (१७ टक्के) नागरिकांनी आरोग्य आरोग्य विषयक नुकसान झाले असे सांगितले आहे. तर ३०, (१५ टक्के) व १६, (८ टक्के) नागरिकांनी अनुक्रमे नोकरी विषयक व कौटुंबिक नुकसान झाले असे सांगितले आहे. म्हणजेच लॉकडाऊनकाळात बहुतांश नागरिकांना आर्थिक नुकसानीला सामोरे जावे लागले.

कौटुंबिक नातेसंबंधात झालेले बदल:- लॉकडाऊन च्या काळात घराबाहेर न पडता आल्यामुळे कुटुंबातील सर्व सदस्यांना अधिक काळ एकमेकांच्या सहवासात राहता आले. म्हणून

कुटुंबातील व्यक्तींना एकत्र जोडण्याचे व आपुलकी निर्माण करण्याचे काम लॉकडाऊनमुळे झाले. असे औरंगाबाद मधील १७८ म्हणजेच ८९ टक्के नागरिकांना वाटते. उर्वरित २२ म्हणजेच ११ टक्के व्यक्तींना असा बदल जाणवत नाही.

लॉकडाऊन च्या काळात पती-पत्नी नातेसंबंधात आणि पालक-पाल्य नातेसंबंधात काय बदल झाले असे नागरिकांना विचारले असता पुढील माहिती मिळाली.

सारणी - २

पती-पत्नी नातेसंबंधात आणि पालक-पाल्य नातेसंबंधात झालेले बदल

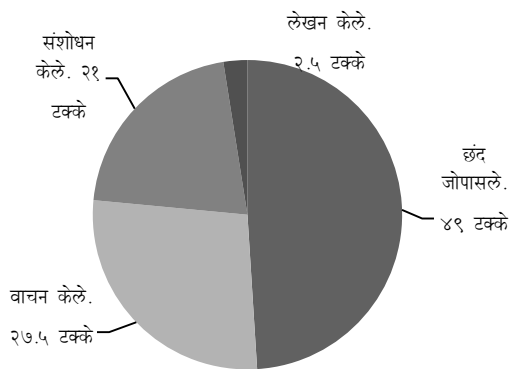
पती-पत्नी नातेसंबंध		पालक-पाल्य नातेसंबंध	
नातेसंबंधात झालेले बदल	वारंवारिता	नातेसंबंधात झालेले बदल	वारंवारिता
एकमेकांविषयी काळजी वाटली	154 (77%)	पालक-पाल्य संवाद वाढला	90 (45%)
नात्यातील प्रेम वाढले	22 (11%)	भावनिक नाते अधिक घट्ट झाले	86 (43%)
वाद-विवाद वाढले	14 (07%)	वाद-विवाद वाढले	10 (05%)
काहीच बदल झाला नाही	10 (05%)	काहीच बदल झाला नाही	14 (07%)
एकूण	200 (100%)	एकूण	200 (100%)

वरील सारणीवरून हे स्पष्ट होते की पती-पत्नी नातेसंबंधात ७७ टक्के व ११ टक्के नागरिकांना अनुक्रमे एकमेकांविषयी काळजी वाटली व नात्यातील प्रेम वाढले असे वाटले. पालक-पाल्य नातेसंबंधात ४५ टक्के व ४३ टक्के नागरिकांना अनुक्रमे पालक-पाल्य संवाद वाढला व पालक-पाल्य भावनिक नाते अधिक घट्ट झाले असे वाटले. म्हणजेच औरंगाबाद मधील बहुतांश नागरिकांना कौटुंबिक नातेसंबंधात सकारात्मक बदल जाणवले. कौटुंबिक विसंवाद व वादविवाद वाढण्याचे प्रमाण अतिशय अल्प सरासरी ६ टक्के एवढे आढळून आले.

नागरिकांनी केलेला वेळेचा उपयोग:- लॉकडाऊन मुळे मिळालेल्या वेळेचा नागरिकांनी कोणत्या गोष्टींसाठी उपयोग केला असे विचारले असता पुढील माहिती मिळाली.

आलेख - ६

नागरिकांनी केलेला वेळेचा उपयोग

वरील आलेखांवरून स्पष्ट होते की, औरंगाबाद मधील २०० नागरिकांपैकी ९८ म्हणजे ४९ टक्के नागरिकांनी छंद जोपासले ५५ म्हणजे २७.५ टक्के नागरिकांनी वाचन केले. ४२ म्हणजे २१ टक्के नागरिकांनी संशोधन केले उर्वरित २.५ टक्के नागरिकांनी लेखन केले.

सामाजिक मानसिकता:- औरंगाबाद मधील नागरिकांना लॉकडाऊन मध्ये कोणाची काळजी अधिक वाटली असे विचारले असता पुढील माहिती मिळाली.

सारणी - ३

नागरिकांना लॉकडाऊन मध्ये कोणाची काळजी अधिक वाटली

काळजी वाटलेल्या व्यक्ती	वारंवारिता	शे. प्र.
रात्रंदिवस काम करणारे वैद्यकीय अधिकारी व पोलीस कर्मचारी	३०	१५
रोजंदारीवर काम करणारे मजूर	१२	०६
आपल्या गावी जाण्यासाठी धडपडणारा परप्रांतीय	०४	०२
आपल्यापासून दूर असलेले नातेवाईक	०२	०१
वरील सर्व	१५२	७६
एकूण	२००	१००

वरील सारणीवरून असे निदर्शनास येते की औरंगाबाद मधील एकूण २०० नागरिकांपैकी १५ टक्के नागरिकांना रात्रंदिवस काम करणारे वैद्यकीय अधिकारी व पोलीस कर्मचारी यांच्याविषयी अधिक काळजी वाटली. ६ टक्के नागरिकांना रोजंदारीवर काम करणारे मजूर यांच्याविषयी अधिक काळजी वाटली. २ टक्के व १ टक्के नागरिकांना अनुक्रमे आपल्या गावी जाण्यासाठी धडपडणारा परप्रांतीय व आपल्यापासून दूर असलेले नातेवाईक यांच्याविषयी अधिक काळजी वाटली. सर्वाधिक १५२ म्हणजेच ७६ टक्के नागरिकांना वरील सर्वच व्यक्तींविषयी अधिक काळजी वाटली.

प्रस्तुत संशोधनातील सर्वच उत्तरदात्यांना असे वाटते की, लॉकडाऊन मुळे पर्यावरणातील प्रदूषण कमी झाले आहे. तसेच १८० म्हणजेच ९० टक्के नागरिकांना असे वाटते की, लॉकडाऊन च्या काळात कुटुंबातील मुलांचे टीव्ही मोबाइल, कम्प्युटर इत्यादी इलेक्ट्रॉनिक साधने पाहण्याचे प्रमाण वाढले आहे. लॉकडाऊन काळात औरंगाबाद मधील ९९ टक्के नागरिकांनी सामाजिक प्रसारमाध्यमांद्वारे कोरोना विषाणू संदर्भातील येणारी लस, केले जाणारे प्रतिबंधात्मक उपाय, रोजची कोरोना रुग्णांची वाढती संख्या इत्यादी संदर्भातील माहिती अधिक प्रमाणात पाहिली.

लॉकडाऊन काळात व्यक्ती एकमेकांना भेटू शकत नव्हती. सामाजिक दुराव्याचे पालन करावयाचे होते म्हणून औरंगाबाद मधील नागरिकांना लॉकडाऊन काळात सामाजिक जीवनात कोणती उणीव भासली असे विचारले असता पुढील माहिती मिळाली.

सारणी - ४

नागरिकांना सामाजिक जीवनात भासलेली उणीव

भासलेली उणीव	वारंवारिता	शे. प्र.
इतरांच्या सुखदुःखात सहभागी न होता येणे	२४	१२
मित्र-मैत्रिणींचा सहवास	१६	०८
नातेवाईकांची भेट	०८	०४
कुटुंबियांसोबत बाहेर फिरायला जाणे	०२	०१
वरील सर्व	१५०	७५
एकूण	२००	१००

वरील सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, प्रस्तुत संशोधनातील २०० नागरिकांपैकी १२ टक्के नागरिकांना इतरांच्या सुखदुःखात सहभागी न होता येण्याची उणीव भासत होती. ८ टक्के नागरिकांना मित्र-मैत्रिणींच्या सहवासाची उणीव भासत होती. ४ टक्के व १ टक्के नागरिकांना अनुक्रमे नातेवाईकांची भेट व कुटुंबियांसोबत बाहेर फिरायला जाणे या गोष्टीची उणीव भासत होती. तर सर्वाधिक १५० म्हणजेच ७५ टक्के नागरिकांना सामाजिक जीवनात वरील सर्व गोष्टींची उणीव भासत होती.

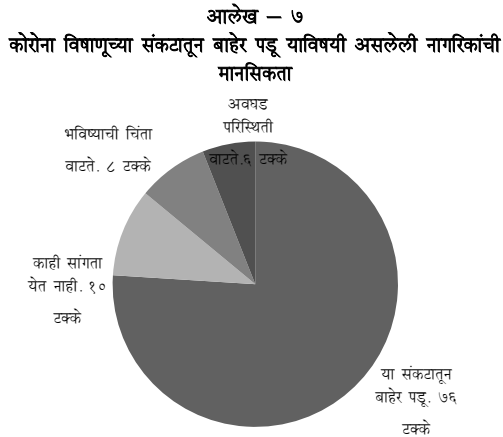
नागरिकांनी केलेली मदत:- लॉकडाऊन मध्ये अडकलेले परप्रांतीय व्यक्ती व गोरगरीब व्यक्ती यांना औरंगाबादच्या नागरिकांनी कोणत्या स्वरूपाची मदत केली ते तपासले असता, असे आढळले की १६ टक्के नागरिकांनी कोणतीच मदत केली नाही. तर ८४ टक्के नागरिकांनी मदत केली. यात सर्वाधिक

७२.६३ टक्के नागरिकांनी अन्नधान्याच्या स्वरूपात मदत केली. २१.४२ टक्के व ५.९५ टक्के नागरिकांनी अनुक्रमे पैशाच्या स्वरूपात व औषधीच्या स्वरूपात मदत केली.

शासकीय पातळीवर केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नाबाबत समाधान:- कोरोना विषाणू प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी शासकीय पातळीवर केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नाबाबत औरंगाबाद मधील १७४ म्हणजेच ८७ टक्के नागरिक समाधानी आहेत. तर २६ म्हणजेच १३ टक्के नागरिकांनी असमाधान व्यक्त केले. वरील चर्चेवरून असे म्हणता येईल की कोरोना विषाणू संसर्ग रोखण्यासाठी करण्यात आलेल्या लॉकडाऊन मुळे औरंगाबाद मधील नागरिकांच्या सामाजिक जीवनात बदल घडून आला तसेच त्यांच्या सामाजिक जाणिवा व संवेदना जागृत झाल्या.

लॉकडाऊन चा काळ असाच वाढत राहिला तर आपल्या वर्तनात व स्वभावात काय बदल होईल असे विचारले असता, ९६ म्हणजे ४८ टक्के नागरिकांनी वेळेचा सदुपयोग करेल असे सांगितले. त्याखालोखाल ५६ (२८ टक्के) नागरिकांनी जीवन कंटाळवाणे वाटेल असे सांगितले. ३० (१५ टक्के) नागरिक म्हणाले की लॉकडाऊनची आता सवय झाली आहे, फारसा फरक पडणार नाही. सर्वात कमी ९ टक्के नागरिकांनी सांगितले की त्यांच्या स्वभावात चिडचिडेपणा येईल.

कोरोना विषाणू संकटातून बाहेर पडण्याविषयी नागरिकांची मानसिकता:- कोरोना विषाणूच्या संकटातून बाहेर पडू याविषयी औरंगाबादच्या नागरिकांना काय वाटते हे विचारले असता पुढील माहिती मिळाली

वरील आलेखांवरून असे निदर्शनास येते की १५२ म्हणजेच ७६ टक्के नागरिकांना कोरोना संकटातून बाहेर पडू असा ठाम विश्वास वाटतो. २० (१० टक्के) नागरिकांनी 'काही सांगता येत नाही' असे उत्तर दिले. १६ (८ टक्के) व १२ (६ टक्के) नागरिकांना अनुक्रमे भविष्याची चिंता वाटते व अवघड परिस्थिती वाटते.

निष्कर्ष:- १. औरंगाबाद शहरातील सरासरी ९० टक्के नागरिकांना कोरोना विषाणू विषयी भीती व काळजी वाटली. २. शासनाने लॉकडाऊन विषयी वेळोवेळी जाहीर केलेल्या नियमांचे पालन सर्वच नागरिकांनी केले. ३. लॉकडाऊन काळात औरंगाबाद

मधील ७८ टक्के नागरिकांना पालेभाज्या फळे व दूध इत्यादी अन्नपदार्थ घेताना कोरोना संसर्गाची भीती वाटली. भीतीमुळे अन्नधान्य व पालेभाज्या खरेदी करण्याचे प्रमाण पूर्वीच्या तुलनेत कमी झाले होते. ४. लॉकडाऊन काळात कोरोना विषाणू पासून बचाव करण्यासाठी औरंगाबाद मधील सरासरी ९० टक्के नागरिकांनी बाहेरून आणलेल्या वस्तूच्या स्वच्छतेची काळजी घेतली, आपली रोगप्रतिकारक क्षमता वाढविण्यासाठी योग्य प्राणायामला अधिक प्राधान्य दिले व तोंडाला मास्क लावणे, वारंवार हात धुणे व सामाजिक अंतर ठेवणे आदी सर्व नियमांचे पालन केले. ५. लॉकडाऊन काळात बहुतांश नागरिकांना आर्थिक नुकसानीला सामोरे जावे लागले. ६. लॉकडाऊन काळात औरंगाबाद मधील बहुतांश नागरिकांना कौटुंबिक नातेसंबंधात सकारात्मक बदल जाणवले. ७. लॉकडाऊन काळात औरंगाबाद मधील सर्वच नागरिकांनी वेळेचा सदुपयोग केला छंद जोपासले, वाचन, लेखन व संशोधन केले. ८. लॉकडाऊन काळात औरंगाबाद मधील ७६ टक्के नागरिकांना रात्रदिवस काम करणारे वैद्यकीय अधिकारी व पोलीस कर्मचारी, रोजंदारीवर काम करणारे मजूर, आपल्या गावी जाण्यासाठी धडपडणारा परप्रांतीय आणि आपल्यापासून दूर असलेले नातेवाईक या सर्वांविषयी काळजी वाटली. ९. लॉकडाऊन मध्ये अडकलेले परप्रांतीय व्यक्ती व गोरगरीब व्यक्ती यांना औरंगाबादच्या ८४ टक्के नागरिकांनी अन्नधान्याच्या स्वरूपात, पैशाच्या स्वरूपात व औषधीच्या स्वरूपात मदत केली. १०. औरंगाबाद मधील ७६ टक्के नागरिकांना कोरोना संकटातून बाहेर पडू असा ठाम विश्वास वाटतो. ११. कोरोना विषाणू प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी शासकीय पातळीवर केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नाबाबत औरंगाबाद मधील ८७ टक्के नागरिक समाधानी आहेत.

वरील अभ्यासावरून असे म्हणता येईल की, कोरोना विषाणू संसर्ग रोखण्यासाठी लावण्यात आलेल्या लॉकडाऊन मुळे औरंगाबाद शहरातील बहुतांश नागरिकांच्या सामाजिक मानसिकतेत बदल घडून आला. औरंगाबादच्या नागरिकांमध्ये एकीकडे कोरोना विषाणू ची भीती व काळजी वाढत होती. तर दुसरीकडे समाजातील विविध घटकां विषयी जाणिवा व संवेदना निर्माण होत होत्या. लॉकडाऊन काळात बहुतांश नागरिकांना आर्थिक नुकसानीला सामोरे जावे लागले. आतापर्यंत केवळ आपला व आपल्या कुटुंबाचा विचार करणारा व्यक्ती समाजाच्या इतर घटकांचा देखील विचार करायला लागला होता. लॉकडाऊन मुळे कोरोना विषाणू संकटाशी सामना करण्याचा व या संकटातून आपण नक्की बाहेर पडू असा ठाम आत्मविश्वास देखील औरंगाबादच्या बहुतांश नागरिकांमध्ये निर्माण झाला.

संदर्भ सूची:-

1. <https://mr-wikipedia-org/s/4i4y> accessed on 13/7/2020
2. www-bhaskar-com date & 22/3/2020 on 13/7/2020-
3. <http://www-m-lokmat-com date & 9/3/2020 on 12/7/2020>
4. Swapnil Rawal] <http://www-m-hindustantimes-com date & 12/4/2020 accessed on 13/7/2020->
5. <http://marathi-abplive-com date & 2/5/2020 accessed on 14/7/2020->
6. <http://www-macrotrrends-net accessed on 14/7/2020>

कोविड-१९ विषाणुचा विविध क्षेत्रावरील परिणाम व त्यावरील उपाय

प्रा. विजय आनंदराव दरवडे, शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय साकोली जि. भंडारा मो. ९४०३०७०१५६

सारांशः— अनपेक्षितपणे आयुष्यात उभा ठाकलेला कोरोना आजार आणि त्यानंतर सलग टाळेबंदीमुळे नागरीकांचे मानसिक आरोग्य धोक्यात आले आहे. कोरोना नंतरच्या अस्थिर आयुष्याच्या चिंतेने अनेकांना नैराश्याने ग्रासले आहे. विषाणुने आता प्रत्येकांचे आयुष्य कोरोनामय करून टाकले आहे. कोरोनाची धास्ती इतकी वाढली की आपल्यालाही कोरोना होईल या भीतीने ज्येष्ठ नागरिकांना अधिक मानसिक समस्या उद्भवू लागल्या आहेत. औद्योगिकरणामुळे समुद्राचे पाणी जास्त प्रमाणात प्रदुषित होत होते. त्यामुळे समुद्राच्या पोटात वाढणाऱ्या अनेक वनस्पतीचेही नुकसान झाले होते. लॉकडाऊनमुळे या सारख्या जैवसाखळीला दिलासा मिळाला आहे. राज्याला ८४ हजार कोटीचा महसूल अपेक्षित असताना प्रत्यक्षरित्या सुमारे ४२ हजार कोटी रूपयांचा महसूल मिळाला आहे. अनेकांना घरी बसल्याने अनेक आजार निर्माण झाले. जसे. पाठीचा त्रास, अनेकांना लोअर बॅकचा त्रास, मानसिक ताण आणि तणावाचा सामना करावा लागला आहे. सहकार क्षेत्रातिल रोख ठेविवरील परिणाम, जैवसाखळीला सुखाचे दिवस, राज्याच्या महसुलात घट, विविध आजाराची निर्मीती, उद्योजकावरील परिणाम इत्यादी परिणाम कोरोना १९ मुळे निर्माण झाले आहे.

प्रस्तावनाः— कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे जगातील सर्वच भागात हाहाकार माजलेला आहे. या विषाणुवर सध्यातरी कोणतीही खात्रीशीर औषध उपलब्ध नाही. दर तिन-चार वर्षांनी एखाद्या विषाणूचा सामना मानवास करावा लागत आहे. जगातील अनेक राष्ट्रापेक्षा भारतातील काही राज्यांची लोकसंख्या अधिक आहे. या लोकसंख्येच्या आरोग्यविषयक समस्या सुध्दा वर्षानुवर्ष वाढतच आहे. एका बाजूला भारतीयांच्या वयोमानात वाढ होत आहे. तर दुसरीकडे वायुजल प्रदुषणामुळे व इतर कारणांनी भारतीय विविध प्रकारच्या आजारांच्या विळख्यात सापडला आहे.

अनपेक्षितपणे आयुष्यात उभा ठाकलेला कोरोना आजार आणि त्यानंतर सलग टाळेबंदीमुळे नागरीकांचे मानसिक आरोग्य धोक्यात आले आहे. कोरोना नंतरच्या अस्थिर आयुष्याच्या चिंतेने अनेकांना नैराश्याने ग्रासले आहे. ५० ते ७० या वयोगटातील नागरिकांमध्ये हे प्रमाण अधिक असून अचानक जाग येणे, चिंता वाटणे, उदासीन अशा मानसिक समस्यांचा त्यांना रोज सामना करावा लागत आहे. अशा विविध प्रकारच्या समस्यां जगातील जनतेला भेडसावत आहे.

कोरोनाचा सामना करण्यासाठी देशातील सर्व यंत्रणा कामाला लागली आहे. वाहतूक व्यवस्थाही पूर्णपणे बंद आहे. लाखो मजुर हजारी कि. मी. चा प्रवास पायी करत होते. त्यांच्यासाठी निवारागृह, अन्न धान्याची समस्या व व्यवस्था करण्याचे मोठे आव्हान यंत्रणेसमोर होते. या संकटकाळात सर्वच यंत्रणेवर ताण पडला आहे. सध्या कुठल्याही वृत्तवाहिन्या असो वा समाजमाध्यम सर्वत्र कोरोनाचीच चर्चा आहे. या विषाणुने आता प्रत्येकांचे आयुष्य कोरोनामय करून टाकले आहे. कोरोनाची धास्ती इतकी वाढली की आपल्यालाही कोरोना होईल या भीतीने ज्येष्ठ नागरिकांना अधिक मानसिक समस्या उद्भवू लागल्या आहेत. याउलट लहानांचे शारिरीक व मानसिक स्वास्थ्य ठिक असले तरी कंटाळा येणे, उदास वाटणे अशा अनेक समस्या त्यांना अधिक भेडसावत आहेत. १५ ते २५ या वयोगटातील तरूणांमध्ये परीक्षा हा चिंतेचा विषय बनला आहे. कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भाव जसा वाढतो. तसा नागरिकांच्या वागणूकिकर परिणाम दिसून येत आहे. हाताला काम नाही, आर्थिक संकट, जीवनशैलीत बदल, आणि मुलभुत सोयी – सुविधांच्या अभावामुळेही लोकांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम होत आहे. ३० ते ५८ वयोगटातील नागरिकांना भविष्याची, आर्थिक संकटाची व व्यवसाय गमावण्याची चिंता वाटत आहे.

कोविड-१९ विषाणुचा विविध क्षेत्रावरील परिणामः—

१. जैवसाखळीला सुखाचे दिवस :- कोरोना सारख्या साथीच्या रोगामुळे देशात लागू झालेल्या लॉकडाऊनमुळे

वातावरणातील प्रदुषणाचे प्रमाण कमी झाले. सागरी प्रदुषणातही मोठी घट होऊन आज जगभरात औद्योगिक उत्पादन, मासेमारी, जलवाहतूक थंडावल्यामुळे आतापर्यंत प्रदुषणामुळे समुद्राच्या जैवसाखळीचे झालेले नुकसान भरून येण्यास लॉकडाऊनची मदत झाली. औद्योगिकरणामुळे समुद्राचे पाणी जास्त प्रमाणात प्रदुषित होत होते. त्यामुळे समुद्राच्या पोटात वाढणाऱ्या अनेक वनस्पतीचेही नुकसान झाले होते. लॉकडाऊनमुळे या सारख्या जैवसाखळीला दिलासा मिळाला आहे.

२. राज्याच्या महसुलात घट :- कोरोनाच्या साथीमुळे देशात टाळेबंदी लागू करण्यात आली. त्यामुळे अनेक राज्यांच्या तिजोरीला मोठा फटका पडला आहे. महाराष्ट्र राज्याला एप्रिल ते जून २०२० च्या हया तिन महिन्यांच्या काळात निम्म्या महसुलावर पाणी फेडावे लागले. राज्याला ८४ हजार कोटीचा महसूल अपेक्षित असताना प्रत्यक्षरित्या सुमारे ४२ हजार कोटी रूपयांचा महसूल मिळाला आहे.

ज्यावेळी राज्याचा अर्थसंकल्प मांडण्यात आला त्यावेळी वस्तू व सेवा कर, पेट्रोलियम पदार्थावरिल विक्रीकर, मद्यावरील उत्पादन शुल्क अशा विविध माध्यमातून २८ हजार कोटी रूपयांचा महसूल मिळेल असा अंदाज होता. परंतु टाळेबंदीमुळे हया अंदाजपत्रकाची अपेक्षाच करावी लागली. जून २०२० महिन्यापाून काही प्रमाणात टाळेबंदीला शिथिलता देण्यात आले त्यामुळे जून महिन्यात १९ हजार २५० कोटीचा महसूल जमा झाला. यावेळी असे वाटू लागले की आता महसुलात वाढ होऊन अर्थव्यवस्थेला चालना मिळू लागली आहे. परंतु टाळेबंदीला जशी शिथिलता देण्यात आली तसतसा कोरोना –१९ चा कहर वाढतच राहिला अनेक शहराला टाळेबंदीचा मार्ग स्विकारावा लागला त्यामुळे जून महिन्यानंतर महसुलात घट होत गेली त्यामुळे राज्यावर आर्थिक संकट निर्माण होत आहे.

३. सहकार क्षेत्रातिल रोख ठेविवरील परिणामः— राज्यसरकारच्या आर्थिक विकासात महत्वाचे योगदान सहकारक्षेत्राकडून मिळत असते. लॉकडाऊनमुळे अनेक व्यवसाय बंद असल्यामुळे बँका आणि पतसंस्थांना आपल्या दिलेल्या कर्जाची वसुली करता आली नाही. कृषी, पणन व कृषी प्रक्रिया संस्था, हातमाग संस्था व इतर औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या उत्पादनात आणि उत्पादन विक्रीस अनेक अडचणी निर्माण झाल्यात. त्यामुळे अनेक आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागत आहे. २०१९-२० या आर्थिक वर्षात तोटा वाढल्यामुळे सहकारी संस्था आपल्या सभासदांना लाभांश देवू शकणार नाही. सहकारी संस्था आपल्या एजंटद्वारे दैनंदिन रक्कम जमा केली जाते. परंतु लॉकडाऊनमुळे या ठेवचा ओघ कमी झाला आहे.

४. विविध आजारची निर्माती :- कोरोना विषाणूच्या साथीमुळे देशाला लॉकडाऊनची मदत घ्यावी लागली. त्यामुळे त्याचे पालन करण्यासाठी देशातील जनतेला घरीच बसून राहावे लागले. त्यामुळे अनेकांना घरी बसल्याने अनेक आजार निर्माण झाले. जसे. पाठीचा त्रास, अनेकांना लोअर बॅकचा त्रास, मानसिक ताण आणि तणावाचा सामना करावा लागला. मानवाचे शरीर ताठर होऊ लागले. ह्या अश्या समस्यांचा सामना मानवाला करावा लागत आहे.

५. उद्योजकांवरील परिणाम :- टाळेबंदीमुळे गेल्या दोन तिन महिन्यापासून औद्योगिक परिसरातील उद्योगधंदे बंद होते. सरकारच्या सशर्त परवांगीमुळे लहान मोठ्या व्यवसायाचे उद्योगधंदे सुरू झाले. परंतु त्यात उद्योगाची गती मंदच होती. अनेक उद्योगांमध्ये कामगार वर्गाचा तुटवडा जाणवू लागला अनेक कामगार आप-आपल्या गावाकडे स्थलांतरीत झाले हा एक कामगाराची मोठी समस्या निर्माण होऊ लागली जे काही स्थानिक कामगार उपलब्ध होते. ते पुढे येण्यास तयार नव्हते. उद्योग सुरू करते वेळी सरकारची उद्योजकांना अनेक निर्बंध घालून दिले होते. व्यवसायासाठी लागणाऱ्या अनेक वस्तु, यंत्रतयार करण्यासाठी लागणारे सुटे भाग, कामगारांच्या निवासाची व त्यांच्या प्रवासाची समस्या करणे, मागणी व पुरवठ्याचा प्रश्न, मोठ्या कंपन्यांवर अवलंबून असणाऱ्यांचे प्रश्न अशा अनेक अडचणींचा सामना उद्योजकांना करावा लागत आहे. त्यामुळे उद्योगधंदे अडचणित आहेत. या अडचणी कोरोनाविषाणूमुळे अधिकच वाढत आहेत.

६. शैक्षणिक परिणाम :- आज कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव मोठ्या प्रमाणात वाढतच चाललेला आहे. याचा परिणाम शिक्षणावर पडलेला आहे. बऱ्याच वर्गांच्या परीक्षा झालेल्या नाहीत. अजूनही काही परिक्षेबाबत गोधळ निर्माण झाला आहे. त्याचा हुशार विद्यार्थ्यांवर प्रतिकूल परिणाम झालून येत आहे. राज्यसरकारच्या आदेशाने बऱ्याच शाळा महाविद्यालयानी ऑनलाईन शिक्षणाचे धडे देत आहेत. व त्याच्या नावाखाली खाजगी संस्थापक फि वसूल करित आहेत. आज शाळा बंद पण शिक्षण आहे. हे कार्यक्रम राज्यसरकारनी हाती घेतले आहे. परंतु या करिता ई-सुविधेची गरज आहे. आणि काही पालकांना ह्या सुविधा पुरविणे शक्य नाही. कारण याकरिता स्मार्ट फोन, लॅपटॉप, कम्प्युटर, इंटरनेट ईत्यादी गोष्टी शक्य नाही. एवढेच नव्हेतर विद्यार्थी या साधनांचा वापर फक्त शाळा बंद पण शिक्षण आहे. याच करिता वापरत नसून व्हॉट्सप, फेसबुक, इस्टाग्राम, वाईट व्हिडीओ, चॉटिंग, दिवस-रात्र त्यामध्येच असतात. त्यांचे वाईट परिणाम होण्याची दाट शक्यता नाकारता येत नाही. कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भाव अगोदर लहान मुलांच्या हाती मोबाईल देऊ नये कारण ब्रेड टयुमर, मानेचा विकार, डोळ्यावर परिणाम, एकलकोढया, शरीरात स्थूलपणा, मैदानी खेळाकडे दृलक्ष अहंकारी, वेळी अवेळी झोप ईत्यादी यामुळे विविध आजार उद्भवण्याची दाट शक्यता नाकारता येत नाही. त्यामुळे त्याचा ओग्यावर निश्चितच प्रतिकूल परिणाम घडून येईल

उपाययोजना :- १ स्थलांतरीत मजुरांना आपल्या ठिकाणी परत आणणे :- कोरोनामुळे सर्वच राज्यातील उद्योग व्यवसायावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. यातून काढण्यासाठी जास्तीत जास्त परकीय गुंतवणूक आपल्या देशात आणले पाहिजेत. आपल्या देशातील औद्योगिक तंत्रज्ञान बळकट करणे योग्य आहे. कामगारांना परत आणण्याची जबाबदारी उद्योजकांना घ्यावी लागेल तेव्हाच उद्योगाचे भविष्य चांगले राहिल. यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळेल.

२ स्थलांतरीत मजुरांसाठी योग्य कायदा तयार करणे :- कोरोनामुळे लाखो स्थलांतरीतांना विविध प्रकारच्या हाल-अपेष्टा, आव्हानांना समोर जावे लागते. कोरोना मुळे शहरातील रोजगारावर गदा आल्याने स्थलांतरीत मजूर गावी निघून गेले आहेत. तिथे त्यांना रोजगाराची तसेच स्वयंरोजगाराची संधी मिळविण्यासाठी प्रयत्न केले

पाहिजेत. गावामध्ये उपलब्ध असलेले लघुउद्योग सुरू करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजेत कोरोनाचा सर्वाधिक फटका हा कष्टकरी गरीबांना बसला आहे. त्यांना अनेक प्रकारच्या वेदना भोगाव्या लागत आहेत याचे दुःख सर्वांनाच माहित आहेत.

३. उद्योगजगतात विश्वास जागवण्याची गरज निर्माण करणे :- कोरोना विषाणूचा संसर्ग हा वाढतच राहिल. हा साथीचा रोग दीर्घकाळ पर्यंत चालतच राहिला तर देशातील जनजीवन आणि आर्थिक संकट वाढिस लागेल. अशापरिस्थितीत हे संकट रूळावर आणण्यासाठी उद्योगधंदेना वाव / प्राधान्य देणे गरजेचे ठरेल. आजच्या या घडीला उद्योजकांना आत्मनिर्भर भारत बनविण्याची भरपूर संधी आहेत याचा पुरेपुर फायदा करून घेणे शक्य आहे. अशा परिस्थितीत उद्योजकांनी चिकाटीने प्रयत्न करण्याची, संकटावर मात करून सर्व उद्योजकांचा मार्ग सुखकर करण्यासाठी उद्योगजगतात विश्वास जागवण्याची गरज निर्माण झाली आहे. पंतप्रधानांच्या २० लाख कोटीच्या आर्थिक पॅकेजची घोषणा वित्तमंत्री निर्मला सितारामन यांनी केली आहे. यामुळे सेवा उद्योगाला उत्पादन उद्योगाशी जोडले आहे. अशा परिस्थितीत पर्याय शोधण्याचे आणि चिकाटीने प्रयत्न करण्याची गरज आहे. या करिता पुढील अधार दिले आहेत. शेतीउत्पादनात वाढ होण्याकरिता शेतात काय पेरले पाहिजे. कोणत्या ऋतूमध्ये कोणत्या वस्तुचे उत्पादन घेतले पाहिजे याचा विचार आता शेती उद्योजकांना करण्याची गरज आहे. उद्योगांना लागणारा कच्चा माल आणि त्या उद्योगातून निर्यातक्षम उत्पादन आणि व्यापार याचा विचार करूनच शेती उत्पादन होणे गरजेचे आहे.

कोविडने उद्भलेल्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी रोजगार निर्मिती आणि राज्याला आर्थिकदृष्ट्या सुदृढ करण्याचा पर्यन्त यातून झाला पाहिजे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला सुदृढ करण्यासाठी निर्यातक्षमतेची भूमिका महत्वाची ठरते. इतर देशांच्या तुलनेत भारताची निर्यात क्षमता कमी आहे. त्यामुळे देशाच्या आर्थिकतेवर प्रतिकूल परिणाम घडून येत आहे. म्हणून देशाच्या निर्यात क्षमतेत वाढ आणि आयातीत घट करण्याचा पर्यन्त शासनपातळीवर झाले पाहिजेत. या करिता सेवा उद्योजकांना नेहमी प्रोत्साहित करणे गरजेचे आहे. पंतप्रधानानी आत्मनिर्भरतेचा जो नारा दिला त्यांचा पुरेपुर वापर करण्याची वेळ आता आली आहे.

४. शैक्षणिक सुविधेची उपलब्धता :- 'शाळा बंद पण शिक्षण आहे' हे कार्यक्रम राज्यसरकारनी अमलात आणले आहे. परंतु या कार्यक्रमाचा पुरेपुर फायदा फक्त श्रीमंत वर्गातील मुलांनाच होत आहे. कारण या करिता लागणाऱ्या सुविधा श्रीमंत व्यक्तीकडे उपलब्ध आहेत. परंतु 'शाळा बंद पण शिक्षण आहे' हे कार्यक्रम यशस्वी करून घेण्यासाठी ज्या विद्यार्थ्यांच्या पालकाची स्मार्ट फोन घेण्याची आर्थिक परिस्थिती नाही अशा पालकांना स्मार्ट फोन, लॅपटॉप, कम्प्युटर, इंटरनेट ईत्यादी सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास 'शाळा बंद पण शिक्षण आहे' त्याचा फायदा घेता येईल. व शैक्षणिक विषमता कमी करता येईल. अशाप्रकारे कोरोना-१९ चा प्रभाव फक्त भारतावरच पडलेला नाही तर संपुर्ण जगावर पडलेला आहे. या विषाणूचा नायनाट करून घ्यायचा असेल तर आरोग्य विभागाणी ठरवून दिलेल्या नियमाचा काटेकोरपणे उपयोग करून घेतले पाहिजे.

संदर्भ :-

1. www.loksatta.com (01/06/2020)
2. Powered by: erelego.Com.
3. www.loksatta.com (02/06/2020)
4. www.loksatta.com (14/07/2020)
5. www.google.com
6. Business Today, 22 April 2020, Retrieved 24 April 2020.

कोविड-१९: लॉकडाऊन डायरी

डॉ. अंजली जोशी—तेथुर्णीकर, प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर. मो. 7350327166

प्रस्तावना:— डिसेंबर २०१९ मध्ये चीनमध्ये प्रसृत झालेल्या कोरोना विषाणूचा प्रसार वाच्याच्या वेगाने जगभर झाला. कल्पनेच्या पलीकडे जाऊन या विषाणूने जगातील २०० देशांना बाधित करून जवळपास ५,७७,२८२ मृत्यूची नोंद आपल्या नावांवर केली आहे. बहुतांश राष्ट्रांमध्ये ज्यावेळी लॉकडाऊन चालू होते त्यावेळी स्थानिक गांव पातळीपासून ते राष्ट्रीय पातळीपर्यंत संचारबंदी लागू झाली. गेले जवळपास ३ महिने लोक घरातच बंदिस्त आहेत. या स्थितीत लोकांची मानसिकता काय होती? लॉकडाऊन मध्ये ते वेळ कसा घालवतात? काही नाविन्यपूर्ण उपक्रम त्यांनी शोधले का? सामाजिक जबाबदारीचे भान त्यांना किती प्रमाणात आहे? समाजासाठी सर्वसामान्य व्यक्ती काही करू इच्छितात का? अशा परिस्थितीत कुटुंब त्यांना किती महत्त्वाचे वाटते? असे प्रश्न उपस्थित झाले आणि त्यांची उत्तरे मिळविण्यासाठी कोरोना प्रादुर्भाव काळातील उच्च शिक्षित व्यक्तींची मनोसामाजिक भूमिका संशोधित करण्याच्या अनुषंगाने एक सर्वेक्षण करण्यात आले.

सर्वेक्षणाचा उद्देश आणि महत्त्व:— या सर्वेक्षणातून समाजातील उच्चशिक्षित व्यक्तींची सध्या मनोभूमिका काय आहे हे स्पष्ट होऊ शकते. कोरोनाचा प्रभाव व सध्याची स्थिती आपणा सर्वांसाठीच नवीन आहे. या काळात व्यक्तीची मानसिकता, मनस्थिती काय आहे हे माहित करून घेण्याबरोबरच त्यांच्यातील सामाजिक जबाबदारीचे भान, सामाजिक नियम पालन करण्याची आस्था व प्रत्यक्ष जागृकता जोखण्यात आली. या सर्वेक्षणातून निदर्शनास आलेले निष्कर्ष कोरोना या विषाणूच्या नियंत्रणासाठी उपयुक्त ठरतीलच परंतु कोणत्याही राष्ट्रीय आपत्ती काळात व्यक्तीला कोणते सामाजिक भान बाळगणे आवश्यक आहे याचेही धडे देतील. कोरोना साथीवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी आपण सर्व उपाय करीत आहोतच. पण त्याचबरोबर समाजामध्ये जीवन जगतांना कोणते दीर्घकालीन व कायमस्वरूपी उपाय आपण केले पाहिजे याची माहिती मिळाली. जी या अहवालाच्या अंतिम टप्प्यात मांडली आहे.

या सर्वेक्षणासाठी गुगल प्रश्नावलीचा वापर करून व्यक्तींची मनोसामाजिक भूमिका जोखण्यासाठी २० प्रश्न समाजातील लोकांना प्रश्नावली द्वारे विचारण्यात आली. एकूण १०४ रिस्पॉन्स प्राप्त झाले. या सर्व प्रतिक्रिया केवळ शिक्षित व्यक्तींच्या आहेत. ज्यामध्ये २० वर्षांपासून ते ७५ वर्षांपर्यंतच्या समाजातील विविध दर्जा भूषविणाऱ्या व्यक्तींचा यात समावेश आहे. वकील, डॉक्टर, प्राध्यापक, इंजिनियर, उद्योजक, पत्रकार, विद्यार्थी, सामाजिक कार्यकर्ते, चार्टर्ड अकाउंटंट, पोलीस, आर्मी, प्रॅक्टिशनर, प्रशिक्षक, संशोधक व प्राचार्य, उपप्राचार्य इत्यादी. या प्रतिक्रियांपैकी ४६.६ टक्के प्रतिक्रिया या स्त्रियांनी दिल्या आहेत आणि ५३.४ टक्के प्रतिक्रिया पुरुष वर्गाकडून आल्या आहेत.

निष्कर्ष:— पुन्हा एकदा समाज लॉकडाऊनकडे वाटचाल करतो आहे. परंतु वातावरण निवळण्याची चिन्हे नाही. घरात बंदिस्त झाल्यामुळे लोकांचा वैताग वाढला आहे. संचारबंदीमुळे आणि जिवाच्या भीतीमुळे लोकांनी स्वतःला लॉकडाऊन करून ठेवले आहे. अनेकांना कोरोनाची दहशत वाटते आहे. जीवनावश्यक वस्तू उपलब्ध होत आहेत ही त्यातल्या त्यात समाधानाची बाब आहे. मुंबई, पुणे, औरंगाबाद, सांगली, नाशिक असे रेडझोन वगळता इतर जिल्ह्यांमध्ये नियम काहीसे शिथिल झालेले आहेत.

मास्क वापरणे अनिवार्य आहे. या परिस्थितीत सर्वेक्षणाचे निष्कर्ष असे सांगतात की, सर्व शिक्षित वर्गांमध्ये बहुतांश लोकांना कोरोनाची भीती किंवा दहशत वाटत नाही तर काळजी वाटते. याचा अर्थ बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमुळे घाबरून न जाता लोक या परिस्थितीबाबत काळजी व्यक्त करत आहेत. दिवसेंदिवस कोरोना बाधीतांची संख्या वाढतच चालली आहे. २० मार्च रोजी भारतात १९५ व्यक्ती कोरोना बाधित होत्या. बरोबर एक महिन्यांनंतर २० एप्रिल रोजी ही संख्या २७००० पेक्षा अधिक झाली. आज जुलै मध्ये भारतात कोरोनाबाधितांची संख्या झाली आहे ९,०६,७५२. भारतात २० मार्च रोजी कोरोनामुळे ०४ मृत्यू झाले होते. २० एप्रिल रोजी हे प्रमाण ८७२ एवढे वाढले. जुलै महिन्यातील हीच आकडेवारी आहे २३,७२७ इतकी होती. गेल्या ३ महिन्यांपासून डॉक्टर, नर्स, आरोग्य कर्मचारी आणि पोलिस २४ तास कर्तव्यावर रुजू आहेत. कोरोना बाधित व अबाधित दोहोंसाठी सेवा देत आहेत. अनेक डॉक्टर व कर्मचारी ही कोरोना बाधित झाले आहेत. जिवावर उदार होऊन आज या सर्व मंडळींना कर्तव्य पार पाडावे लागत आहे. अशावेळी ७५.७ टक्के व्यक्तींना आरोग्य कर्मचारी देवदूत वाटतात आणि २०.४ टक्के लोकांना ते त्यांचे कर्तव्यच आहे असे वाटते. या जीवघेण्या वायरास संबंधी तपासण्या करणे, औषधोपचार करणे या कर्तव्याबरोबरच डॉक्टरांना कोरोना ग्रस्त व्यक्तींचे समुपदेशन करावे लागते. त्याला रोगाविषयी पूर्ण जागृत करून सर्व नियम पाळण्याविषयी मनोभूमिका तयार करावी लागते आहे. पेशंटच्या मनात आपण यातून बाहेर पडू असा आत्मविश्वास निर्माण करावा लागत आहे. पेशंटच्या लहान बाळांना सांभाळणे, खेळवणे या जबाबदाऱ्याही आरोग्य कर्मचाऱ्यांवर येऊन पडल्या आहेत. कारण पेशंट क्वारंटाईन आहे. पेशंटचे मनोबल वाढवून अनेकांना डॉक्टरांनी कोरोना मुक्त केले आहे. त्यामुळे त्यांच्या प्रती समाजाची भावना कृतज्ञतेची असायला हवी. परंतु अनेकदा या कर्मचाऱ्यांना वाईट अनुभव येतो. झूटी संपवून घरी परतल्यावर वसाहतीत लोक त्यांना मारहाण करतात. हे कर्मचारी बाधित झाले तर? असा प्रश्न त्यांना भेडसावतो. पण अशावेळी माणुसकी जागृत ठेवणे आवश्यक आहे. आज भारतातील सर्व डॉक्टर्स आणि आरोग्य कर्मचारी अविरत परिश्रम करत आहेत. म्हणून भारताची अमेरिका झालेली नाही ही जाणीव जनतेने बाळगणे आवश्यक आहे.

लॉकडाऊन काळातही किमान १० टक्के लोक रस्त्यावर फिरत आहेत. मास्क बांधत नाहीत, स्वच्छतेचे नियम पाळत नाहीत. पोलीस यंत्रणेवर त्यामुळे ताण निर्माण होतो. धार्मिक कार्यक्रम व उत्सव एकत्रित येऊन साजरी करतात, कोणीतरी वाददिवसाची पार्टी करतो, सर्व सीमा बंद असताना चोर मार्गांनी कोणीतरी शहर सोडून प्रवास करतात. पोलिसांना अशा लोकांना पकडून गुन्हा दाखल करावा लागतो, आपल्या आजूबाजूच्या परिसरातील व परिस्थितीचे भान बाळगून आपण स्वतःहून नियम पाळणे, घरीच राहणे आणि आपल्या व इतरांच्या सुरक्षिततेची काळजी घेणे हेच आज आपले मोठे कर्तव्य आहे. सर्वांनी हे नियम काटेकोरपणे पाळणे गरजेचे आहे. तरच आज भारतात कोरोनाग्रस्तांचे आकडे जे वाढत आहेत ते कमी होताना दिसतील.

आजपर्यंत केंद्र व राज्य सरकारने योग्य भूमिका व निर्णय घेतले असल्याची पावतीच या सर्वेक्षणाने दिली आहे. ६९.९

टक्के लोकांना वाटते की सरकारचे निर्णय योग्य आहेत. २७.२ टक्के लोकांना ते समाधानकारक वाटतात. सरकारच्या निर्णयात कोविड-१९ प्रतिबंधक कायदा तसेच लॉकडाऊन, जनता कर्फ्यू, कोरोना वरील उपचार पद्धती या सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. कोरोना प्रादुर्भावाच्या या संकट काळात सरकार वरील जनतेचा विश्वास हा एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग असतो. या काळात सर्वात जास्त चर्चा झाली ती पंतप्रधानांनी टाळ्या वाजवण्याचा आणि दिवे लावण्याच्या केलेल्या आवाहनाची. समाजाच्या सर्व स्तरातून उलट-सुलट प्रतिक्रिया येत राहिल्या परंतु सर्वेक्षणातून असे दिसते की ९२.२ टक्के जनतेने सरकारच्या आवाहनाला सकारात्मक पाठिंबा दिला. तसेच सरकारच्या लॉकडाऊनच्या निर्णयाला ही जनतेकडून ४६.६ टक्के लोकांनी पाठिंबा दर्शविला आहे. ४३.७ टक्के लोकांना वाटते की पूर्ण कर्फ्यू सध्याच्या परिस्थितीवर नियंत्रण आणण्यासाठी प्रभावी उपाय आहे. सध्या लॉकडाऊन असूनही बरेच लोक नियम व कायदा धाब्यावर बसवून रस्त्यांवर फिरतात. पोलिसांना चुकवून पळ काढतात. पोलिसांचा मार खाऊनही घरी बसत नाहीत. त्यामुळे जनता स्वतःतर सुरक्षित राहणार नाहीच पण कुटुंब व समाजाचे स्वास्थ्य धोक्यात आणते आहे असे प्रसंग यापूर्वी कधी अनुभवास आलेले नाहीत. तसेच सध्याची स्थिती त्रासदायक व अवघड असली तरी नियम पाळूनच तिला नियंत्रणात आणता येईल याचे भान प्रत्येकाने बाळगणे आवश्यक आहे. पूर्ण कर्फ्यू जरी योग्य वाटत असला तरी जनतेचा संयम सुटू नये याची काळजी सरकारला घ्यावी लागत असल्याने कर्फ्यूचा निर्णय आज तरी सरकारने घेतलेला नाही.

जनता सध्याच्या कोविड-१९ प्रादुर्भावाबाबत किती जागरूक आहे हे पाहिले असता ९६.२ टक्के व्यक्तींनी, कोविड-१९ व त्याबाबत घ्यावयाच्या काळजीबाबत पूर्ण माहिती असल्याचे नमूद केले आहे आणि ही सर्व माहिती बहुतांश (६२.१ टक्के) व्यक्तींनी टी. व्ही. च्या माध्यमातून मिळवलेली दिसते. याचा अर्थ मोबाईल, वर्तमानपत्र यांच्या तुलनेत टी. व्ही. चा प्रभाव आजही समाजावर कायम आहे.

सध्या लोक २४ तास घरात आहेत. त्यामुळे व्हाट्सअप वरून कोरोना, लॉकडाऊन, क्वारन्टाईन अशा विषयांवर भरपूर विनोद व्हायरल होत आहेत. असे विनोद हिरिरीने परस्परांना पाठवण्यात शिक्षित लोकांचा वाटा किती असा प्रश्न पडतो. सर्वेक्षणावरून असे दिसते की, शिक्षित लोक असे विनोद पसरवण्यास अग्रेसर नाहीत.

कोरोनाचे संकट कोसळलेले असताना सामाजिक जबाबदारीचे भानही जनतेने ठेवले आहे. ४७.१ टक्के लोकांना मास्क, सॅनीटायझर, अन्न वाटप करण्याची जबाबदारी घ्यावी वाटते आणि २२.५ टक्के लोकांना समुपदेशन कार्य करावेसे वाटते. परंतु ३०.४ टक्के लोक हे अशावेळी घरात बसणेच पसंत करतात. घरांमध्ये सतत बसून आपला वेळ आनंदात व्यतीत होत आहे किंवा नाही हे पाहणेही आवश्यक आहे. ४९ टक्के लोकांचा वेळ घरात खूप चांगला जातोय. वाचन, टी. व्ही., वर्क फ्रॉम होम, घरकाम, छंद जोपासना, थोडी नोकझोक यामध्ये सुट्टी व्यतीत होत आहे. तर ४८ टक्के लोकांचा वेळ बरा जातोय. मिळालेल्या वेळेचा उपयोग ४०.८ टक्के लोक छंद जोपासना करण्यात व्यतीत करतात, २३.३ टक्के लोक घरकामात वेळ काढतात, २१.४ टक्के लोकांना ऑफिसचे काम करावे लागते आणि मोबाईल, टॅब अशा समाज माध्यमांबरोबरच १४.६ टक्के म्हणजे खूप कमी संख्येने लोक वेळ घालवतात. सध्याच्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी सकारात्मक विचारांनी वेळ घालवण्याची अधिक

आवश्यकता आहे आणि बहुतांश लोकांना ही बाब आता विचारात आली आहे. मिळालेला सर्व वेळ आनंदात जातोय असे ८७.३ टक्के लोकांना वाटते म्हणजे भारतात संकट काळातही लोक योग्य विचार करतात असे लक्षात येते. २४ तास घरात राहिल्या वर भांडणे करणाऱ्यांचे प्रमाण अत्यंत म्हणजेच ६.९ टक्के आहे तर ९३.१ टक्के लोक कुटुंबासमवेत आनंदात राहात आहेत. या काळात कौटुंबिक सुसंवाद वाढला आहे असे नमूद करण्याचे प्रमाण ८२.७ टक्के आहे सामाजिक दृष्टीने हे खूपच आशादायक चित्र आहे. कौटुंबिक सुसंवादाची उत्तम संधी सध्या सर्वांनाच प्राप्त झाली आहे. कुटुंब विघटित होण्याची भीती कमी झाली आहे. ९८ टक्के लोकांनी नातेसंबंध, कुटुंब यांचे महत्त्व अधिक वाटते हे कबूल केले आहे. कोणत्याही संकट काळात कुटुंबाचा आधार हा सर्वात महत्त्वाचा घटक ठरतो याचा प्रत्यय येताना दिसत आहे.

आपल्या कामात व आधुनिक तंत्रज्ञानात हरवलेल्या व्यक्तींना आज पुन्हा एकदा कुटुंबाने हात दिला आहे असे म्हणण्यास हरकत नसावी. अनेक वर्षांपूर्वी चार्ल्स कुले नावाच्या समाजशास्त्रज्ञांनी प्रथमच कुटुंबाचे महत्त्व अधोरेखित केले होते. त्यानंतर अनेक शास्त्रज्ञांनी कुटुंबाचा अभ्यास केला. कुटुंबातील नातेसंबंध, आपुलकी, एकात्मता, त्याग, सेवाभाव यामुळे व्यक्ती कोणत्याही संकटात ठाम उभी राहू शकते. कुटुंब त्याच्या अस्तित्वापासून मानसिक ताण निवारण करून व्यक्तीला आत्मविश्वास प्रदान करत आला आहे. संयुक्त विस्तारित कुटुंबाकडून छोट्या विभक्त कुटुंबाकडील वाटचाल एकल पालकत्व पर्यंत आलेली आपण पाहतो, तेव्हा भारतीय कुटुंब विघटित होते का? अशी भीती व्यक्त होत होती. परंतु आज पुन्हा एकदा कुटुंब महत्त्वाचे आहे हे सत्य स्पष्ट झालेले दिसत आहे.

९६.१ टक्के लोक मानतात की, सरकारने लोक प्रतिनिधींच्या वेतनातून ३० टक्के कपात करणे योग्य आहे. या परिस्थितीत स्वतःच्या वेतनातून आर्थिक मदत करण्याची तयारी ८९.२ टक्के लोकांनी दाखवली आहे. १०.८ टक्के लोकांना ती सरकारची जबाबदारी वाटते. आतापर्यंत सरकारी कर्मचाऱ्यांचे एक दिवसाचे वेतन कपात करण्यात आली आहे.

आजच जागतिक आरोग्य संघटनेने स्पष्ट केले आहे की, कोरोना आपली पाठ लवकर सोडणार नाही. दिवसेंदिवस कोरोना बाधितांचे व मृत्यूचे आकडे वाढत चाललेले आहेत. आजची आकडेवारी पाहता जगभरातील कोरोनाचे बळी ५,७७,२८२ आहेत तर भारतातील मृत्यू २३,७२७ आहेत. कोणत्याही आपत्तीवर मात करित असताना दोन पद्धती अवलंबाव्या लागतात. १. प्रतिबंधात्मक उपाय व २. पुनर्वसनात्मक उपाय.

कोरोना चा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी याच पद्धतीने उपाय अवलंबावे लागतील. कोरोना आता बराच काळ आपला सोबती राहील याचा अंदाज सर्वांना आला आहे. त्यामुळे उपाय योजतांना काही उपाय दीर्घकाळासाठी करावे लागतील तर काही उपाय कोरोना असे पर्यंत करावे लागतील.

दीर्घकालीन उपाय:-

१. भारतात इथून पुढे लोकसंख्या नियंत्रणाचे कायदे कडक करावे लागतील. लोकांनी स्वतःहून असे उपाय स्वीकारले पाहिजेत. आज भारताची लोकसंख्या नियंत्रणात असती तर कोरोनावर नियंत्रण मिळवणे अधिक सोपे झाले असते.

२. रस्त्यावर थुंकणाऱ्यांवर कठोर कारवाई होणे आवश्यक आहे. आपल्या देशात थुंकणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण प्रचंड मोठे आहे. ज्यामुळे या रोगाची साथ जोमाने पसरते.

३. सरकार योग्य निर्णय घेत आहे. परंतु लोक नियम पाळत नाही. त्यामुळे कोरोनाबाधितांचे प्रमाण सातत्याने वाढते आहे. लोकांना आता नियम पाळण्याची सवय लावून घेणे अनिवार्य आहे. फसवणूक, भ्रष्टाचार, कौटुंबिक आत्याचार, रस्त्यावर थुकणे, ऐतिहासिक वास्तू खराब करणे, रस्त्यावर कचरा टाकणे या विषयी नियम आहेत की नाहीत असा संभ्रम निर्माण होतो. इतक्या मोठ्या प्रमाणात नियम पायदळी तुडवले जातात. पुढील काळात सामान्य माणसाला नियम पालनाची सवयच लावून घ्यावी लागेल.

४. आपत्ती काळात सरकारने मदत गोळा करत बसण्याऐवजी संकटकाळी उपयोगी पडेल याकरिता विशेष आर्थिक तरतूद करून ठेवावी. जेणेकरून आपत्ती काळात तातडीने खर्च करता येईल. पक्ष हितापेक्षा राष्ट्रहिताला प्राधान्य दिले जावे. प्रत्येक पक्षाने आपत्ती निधी गोळा करून ठेवावा. जनतेकडून गोळा केलेल्या प्रत्येक कराचा योग्य वापर व्हावा.

५. प्रत्येक व्यक्तीने आपली प्रतिकारशक्ती वाढवावी. त्यासाठी नियमित व्यायाम व योग्य आहार याचे नियम पाळावेत.

६. वैद्यकीय क्षेत्रातील संशोधनावर अधिक श्रम व पैसा खर्च करणे आवश्यक आहे.

प्रतिबंधात्मक उपायः-

१. लॉकडाऊन काळात सर्वांनी घरातच राहणे आवश्यक आहे.

२. कर्फ्यूचे पूर्णपणे पालन करणे आवश्यक आहे.

३. धार्मिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व जातीयवादी असे सर्व कार्यक्रम बंद ठेवून जनतेने पूर्ण काळजी घ्यावी.

४. सरकारकडून वेळोवेळी जारी झालेले नियम १०० टक्के पाळले जावे, नियम पालन ही सवय झाली पाहिजे.

५. लॉकडाऊनचा काळ वाढवणे आवश्यक आहे.

६. जीवनावश्यक वस्तू व सेवा घरपोच देण्याची व्यवस्था करता आली तर सार्वजनिक ठिकाणी जसे की, भाजीबाजार, किराणा दुकाने, मेडिकल स्टोअर्स या ठिकाणी लोकांची गर्दी होणार नाही.

७. सामाजिक अंतर पाळणे अति महत्त्वाचे आहे.

८. सध्याच्या परिस्थितीकडे अधिक गांभीर्याने पाहण्याची गरज आहे. काही ठिकाणी लग्न समारंभ, वाढदिवस साजरे होत आहेत. काही अधिकारी थंड हवेच्या ठिकाणी विशेष परवानगी घेऊन जात आहेत. यावर स्वतःहून आळा घालणे आवश्यक आहे.

९. स्वतः सुरक्षित राहून प्रशासनाला मदत करावी. आपले जीवन आपल्या हातात आहे याचे भान ठेवावे.

१०. समाजातील युवक-युवतींकडून गस्त घालण्याची जबाबदारी द्यावी, त्यांनी लोकांचे प्रबोधन ही करावे.

११. अफवा पसरवू नयेत.

१२. स्वच्छता व त्यासंबंधीचे नियम पाळावेत. वैयक्तिक स्वच्छतेवर अधिक लक्ष द्यावे.

१३. काळजी करून मानसिक स्वास्थ्य घालवण्याऐवजी काळजी घेतली तर आपण सर्वजण कोरोना पासून दूर राहू शकू.

१४. मास्क वापरणे, त्याची योग्य विल्हेवाट लावणे, वारंवार हात धुणे, हात धुताना किमान वीस सेकंद स्वच्छता करणे याबाबत अधिकाधिक जाणीव जागृती करणे गरजेचे आहे.

१५. जे लोक नियम पाळत नाहीत, त्यांच्यावर गुन्हे दाखल करत राहण्याऐवजी त्यांच्या गाड्या जप्त करणे, मोठा आर्थिक दंड तातडीने वसूल करणे, सामाजिक कार्यात त्यांना काम करायला भाग पाडणे, अशा पद्धतीने कोरोना नियंत्रण कामात त्यांना गुंतवणे इष्ट ठरेल.

१६. समाजामध्ये समुपदेशनाच्या सुविधा वाढवाव्यात. या कामात शिक्षक-प्राध्यापक यांचा पुढाकार असावा.

१७. प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःची प्रतिकारशक्ती वाढवावी. त्यासाठी नियमित व्यायाम व योग्य आहार यांचे नियम पाळावेत.

१८. सातत्याने सर्व सदस्य घरात राहिल्यामुळे कौटुंबिक हिंसाचार यामध्ये वाढ होत असल्याचे महिला व बालकल्याण विभागाच्या निदर्शनास येत आहे. अशा अत्याचारग्रस्त स्त्रियांना तक्रार करण्यासाठी तयार केलेल्या 'समिधा' या हेल्पलाईनवर तक्रारींचा ओघ वाढत असल्याचा अहवाल वर्तमानपत्रांनी प्रसिद्ध केला आहे. घरात राहिल्याने पुरुषांकडून अनेक स्त्रियांचा शारीरिक व मानसिक छळ होत आहे. यावरही समुपदेशन हा चांगला उपाय ठरू शकेल. त्यादृष्टीने देशामध्ये समुपदेशन विषयीचे प्रशिक्षण व समुपदेशकांच्या सुविधा वाढविणे आवश्यक आहे.

१९. शेतकरी, मजूर, कामगार, व्यावसायिक, बेरोजगार, विद्यार्थी यांच्या समोर ही असंख्य प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. सर्वत्र अनिश्चिततेचे वातावरण असल्याने कोरोना विषाणू नियंत्रणासाठी लस शोधली जात नाही तोपर्यंत या परिस्थितीशी झुंजणे क्रमप्राप्त आहे.

२०. अत्यंत महत्त्वाचे धडे कोरोनाने समाजाला दिले आहेत. पर्यावरण संवर्धन, नियमपालन, स्वच्छता याविषयी जागृती आणि सवयी अंगी बानवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

२१. आपत्ती काळात कुटुंब आपल्याला तारते. हे वास्तव यानिमित्ताने समोर आले आहे संकटे कितीही आली तरी कुटुंब सुदृढ आणि सुसंवादी असेल तर माणूस कोणत्याही परिस्थितीत तग धरू शकतो.

कोविड-१९ आणि मानसिक आरोग्य

प्रा. सुनिता अर्जुनराव राठोड, सहाय्यक प्राध्यापक, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा मो. 9404086752

सारांश : जगभरात थैमान घालणाऱ्या या कोरोना व्हायरस (कोविड-१९) मुळे सर्वत्र जनजीवन हादरून सोडले आहे. जिकडे तिकडे कोरोना व्हायरसाबाबतच चर्चा सुरू आहे. टी.व्ही. लावला-कोरोना, वृत्तपत्रात-कोरोना, व्हॉट्सअप उघडलं-कोरोना, फेसबुक उघडलं-कोरोना, सर्वसामान्यांच्या चर्चेचा विषय-कोरोना. संपूर्ण जगाला विळखा घातलेल्या कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावाने आपलं विश्व कोरोनामय झालं आहे. या कोरोना व्हायरसमुळे देशातील नागरिकांचे मानसिक आरोग्य धोक्यात आले आहे. कोरोनाच्या भितीने मानसिकदृष्ट्या खच्चीकरण होत अनेक लोक नैराश्याच्या आहारी जाऊ लागले आहे.

मुख्य शब्द : कोरोना व्हायरस, कोविड-१९, मानसिक आरोग्य.

प्रस्तावना : संपूर्ण जगाला विळखा घातलेल्या कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावाने आपलं विश्व कोरोनामय झालं आहे. सुरुवातीला केवळ काही देशांपर्यंत मर्यादित असलेली कोरोनाची साथ फेब्रुवारी महिन्यापासून जगभरात पसरू लागली आहे. मानवजातीच्या साथीच्या आजारांचा आजवरचा इतिहास पाहता, या साथीवर ताबा मिळविण्यासाठी साधारण एखाद वर्षाचा कालावधी लागू शकतो. कोरोनासारखे साथीचे आजार केवळ माणसाच्या शरीरावरच हल्ला करतात असे नाही, तर ते समाज जीवनाच्या इतर अनेक महत्त्वाच्या क्षेत्रांवरही प्रभाव टाकून जातात. कोरोनाच्या साथीचा आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रावर झालेला परिणाम आपल्याला दिसू लागलेलाच आहे. पण मानसिक आरोग्यावरील परिणामही आता जाणवू लागले आहेत.^१ या कोरोना व्हायरसमुळे देशातील नागरिकांचे मानसिक आरोग्य धोक्यात आले आहे. कोरोनाच्या भितीने मानसिकदृष्ट्या खच्चीकरण होत अनेक लोक नैराश्याच्या आहारी जाऊ लागले आहेत. कोविड-१९ काळातील मानसिक आरोग्य ही एक वैयक्तिक, कौटुंबिक, मानसिक आणि सामाजिक स्तरावरील संकल्पना आहे. केवळ भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगाला विविध मानसिक समस्यांना सोमोरे जावे लागत आहे. त्यामुळे मानसिक आरोग्याचे प्रश्न प्रामुख्याने निर्माण होत आहेत.

सध्या प्रत्येक बातम्या, वाहिन्या असो वा व्हॉट्सअप किंवा फेसबुकवर कोरोना, रस्त्यावर फिरलो तरी कोरोना होईल घरी बसा आणि घरी बसलो तरी कोरोनाच्याच चर्चा. संपूर्ण देशाला गुंडाळून टाकलेल्या या कोरोना विषाणूने आता प्रत्येक नागरिकांचे आयुष्य कोरोनामय करून टाकले आहे. कोरोनाची धास्ती इतकी वाढलीय की आपल्यालाही कोरोना होईल, या भितीने अनेक लोकांना आता मानसिक समस्या उद्भवू लागल्या आहेत.^२ जगभरात कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे जनजीवन ठप्प झाले आहे. नागरिकांच्या सुरक्षिततेसाठी लॉकडाऊन अर्थात सर्वांनी घरात रहावे अशी घोषणा आणि योजना शासकीय स्तरावर करण्यात आली आहे. यामध्ये नागरिकांच्या आरोग्याची काळजी हा मुख्य घटक केंद्रस्थानी आहे. असे असले तरी घरात सतत राहिल्याने नागरिकांना मानसिक नैराश्य येऊ लागले आहे. समाजात सतत वावरण्याची सवय असल्याने लहान मुले, प्रौढ, वृद्ध अशा सर्व स्तरातील नागरिक सातत्याने घरातच अडकलेले असल्याने त्यांचे मानसिक आरोग्य बिघडू लागले आहे.^३ सातत्याने कोरोनाबद्दल ऐकणं, वाचणं यामुळे अनेकांना मानसिक त्रासाला सामोरे जावं लागत आहे. विशेषतः अस्वस्थता आणि ओसीडी आजार असणाऱ्यांना याचा सर्वाधिक त्रास होतो आहे. त्यामुळेच या 'कोरोनाग्रस्त' काळात मानसिक आरोग्य राखण्याचं आव्हान आहे. कोरोनासंदर्भात माहिती मिळवणं साहजिकच आणि आवश्यकही आहे. मात्र सातत्याने होणारा कोरोनाविषयक माहितीच्या भडिमारांमुळे अनेक मानसिक आजार वाढू लागले आहेत.^४

कोविड-१९ मुळे मानसिक आरोग्य बिघडण्याची कारणे:-

जगभरात थैमान घालणाऱ्या कोरोना व्हायरसमुळे अचानक देशात लॉकडाऊन लावण्यात आले. या अचानक उद्भवलेल्या लॉकडाऊनमुळे जनजीवन पूर्ण कल्पना नसताना स्थगित झाले आहे. त्यामुळे नैराश्य, भीती, चिंता अशा भावनांनी नागरिक त्रस्त झाले आहेत. केवळ भारतातच नाही तर संपूर्ण जगातील नागरिकांचे मानसिक आरोग्य यामुळे धोक्यात आले आहे. कोरोनाचा प्रादुर्भाव कसा रोखला जाईल आणि जगावरील आरोग्याचे संकट दूर होऊन जनजीवन पूर्वपादावर कधी येईल तसेच जनजीवन पूर्ववत सुरू झाल्यावरदेखील पुन्हा रोगाचा संसर्ग वाढेल काय? बाजारपेठेवर काय परिणाम होईल, जीवनावश्यक सुविधा उपलब्ध होतील काय याविषयी जनमनात अस्वस्थता आणि अस्थिरता अनुभवाला येते आहे. विशेषतः लहान मुले पूर्णपणे घरातच बंदिस्त झाल्याने लहान मुलांच्या मानसिक समस्या निर्माण होत आहेत. सातत्याने कुटुंबासह रहावे लागत असल्याने महिलांच्या मानसिक आणि कौटुंबिक आरोग्याच्या समस्या दिसू लागल्या आहेत. कौटुंबिक हिंसाचारात वाढ होते आहे. नोकरदार महिलांना घरून काम करणे (वर्क फ्रॉम होम) या पद्धतीने कार्यालयीन जबाबदारी पूर्ण करावी लागत असून कुटुंबातील दैनंदिन कामेही करावी लागत आहेत. या सर्वांमुळे व्यक्ती आणि कुटुंब यातील मानसिक अस्थिरता वाढते आहे. मानवी नातेसंबंधांवर याचा परिणाम होतो आहे.^५ मानसोपचार तज्ज्ञांच्या मते, कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव जसा वाढतोय, तसा नागरिकांच्या वागणुकीवर परिणाम दिसून येत आहे. लॉकडाऊननंतर लोक घरीच राहिल्याने परिस्थिती आणखीनच बिघडली आहे. हाताला काम नाही, आर्थिक संकट, जीवनशैलीत बदल आणि मुलभूत सोयी-सुविधांचा अभाव यामुळे लोकांच्या मानसिक आरोग्यावर याचा परिणाम होत आहे. कोरोनाचा संसर्ग टाळण्याच्या चिंतेपायी अतिप्रमाणात हात धुतले जात आहेत. गरज नसतानाही एखादी गोष्ट प्रमाणापेक्षा जास्त करणे हा एक मानसिक आजार आहे. वैद्यकीय भाषेत या आजाराला ओसीडी (ऑब्सेसिव्ह कंलसिव्ह डिसऑर्डर) असे म्हणतात. या रूग्णांमध्ये आता वाढ होताना दिसून येत आहे. यासंदर्भात मानसोपचारतज्ज्ञ डॉ. सोनल आनंद सांगतात की, कोरोना या आजाराने संपूर्ण जगाला विळखा घातला आहे. भारतातही आता रूग्णसंख्येत वाढ होताना दिसून येत आहे. या आजाराच्या वाढत्या संसर्गामुळे आपल्यालाही या आजाराची लागण होईल? अशी भीती लोकांना सतावू लागली आहे. एकमेकांच्या संपर्कात यायचे नसल्याने मनातील ही भावना कोणासमोरही व्यक्त करता येत नसल्याने लोकांमध्ये नैराश्य वाढत आहे. त्यामुळे मनोरूग्णांच्या संख्येत वाढ होत आहे. नैराश्य आणि ओसीडी या आजाराच्या रूग्णसंख्येत २० ते २५ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. हा मंदगतीने वाढणारा मानसिक आजार आहे. या मनोविकासात व्यक्ती अति स्वच्छता पाळतात.

त्या स्वच्छतेविषयी अतिसंवेदनशील असतात. त्यांना भीती असते आपल्याला जंतुसंसर्ग होईल, त्यामुळे आपल्याला त्रास होईल या भीतीने व्यक्ती काळजी घेत असते. यात, वारंवार हात धुणे, आंघोळ करणे, कपडे बदलणे, वारंवार वस्तूंची तपासणी करणे अशी लक्षणे या लोकांमध्ये दिसून येत आहेत. याशिवाय बहुतेक रूग्णांमध्ये उदासिनाता, बैचैनी, काम करायला कंटाळा येणे, खूप वेळ विचार करण्यात घालवणे, नैराश्य अशा तक्रारी घेऊन येत आहेत. असे असताना अनेक लोकांना मानसिक आजार झाला आहे याची जाणीवही झालेली नसते.^३

कोविड-१९ चा मानसिक आरोग्यावर परिणाम:-

कोरोनासारख्या साथीच्या आजाराचा सर्वाधिक मानसिक परिणाम अती चिंतेचा आजार व स्वभाव असलेल्या व्यक्तींना होतो. समाजात मोठ्या प्रमाणात दिसून येणारा हा विकार असल्यामुळे या घटनेचे गांभीर्य वाढते. कोरोनासारख्या साथीच्या काळात अशा लोकांना असणारा त्रास वाढतो. झोप व जेवण कमी होणे, चिडचिड वाढणे, कोणतेही शारीरिक कारण नसताना डोके दुखणे, असलेल्या चिंतेची तीव्रता वाढणे, आपल्याला कोरोनाचा आजार होईल अशी भीतीने ग्रासले जाणे इत्यादी स्वरूपाची लक्षणे या व्यक्तींमध्ये दिसू लागतात.

कोरोनामुळे देशात लागलेले लॉकडाऊन तसेच विलगीकरण यामुळेही व्यक्तींच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो. विलगीकरणाला सामोरे जावे लागणाऱ्या व्यक्तींवर मानसिक परिणाम होतो. आपल्या देशात विलगीकरणाची सुविधा बहुतांश वेळा सरकारी इस्पितळांत असते. अशा इस्पितळांमधील स्वच्छतागृहे, पिण्याचे पाणी, स्वच्छता अशा महत्त्वाच्या गोष्टी अनेकदा अत्यंत दुर्लक्षित स्थितीत असतात. केवळ संशयावरून विलगीकरण केलेल्या व्यक्तीला 'आपल्याला कोरोनाचा संसर्ग झाला आहे का नाही?' या विषयाच्या अनिश्चिततेने ग्रासलेले असते. या विलगीकरण कक्षात करमणुकीची साधने नसतात. अशा अडचणीच्या व अनिश्चिततेच्या परिस्थितीत मानसिक ताणातील वाढ ही स्वाभाविक प्रतिक्रिया आहे. हा तणाव टोकाला वाढला तर व्यक्ती अशा विलगीकरण कक्षातून पळून जाण्याची आणि स्वतःला इजा करण्याची शक्यता असते. अनेक ठिकाणी अशा विलगीकरण कक्षातील कोरोना संशयित रूग्णांनी आत्महत्या व पलायन केल्याच्या घटना घडलेल्या आहेत. त्यामुळे विलगीकरण करताना मानसिक आरोग्याची काळजी घ्यावी लागते त्याविषयी जागरूक होणे आवश्यक आहे.

विलगीकरणाच्या कालखंडात हातावर पोट असलेल्या व्यक्तींना आर्थिक समस्या भेडसावू लागतात. या परिस्थितीचा त्यांच्या मानसिकतेवर मोठा परिणाम होतो. यंत्रणेने आणि समाजाने त्यांच्या मनस्थितीचा आणि परिस्थितीचा विचार करावयाला हवा. विलगीकरणातून बाहेर आल्यानंतरही अशा रूग्णांना किंवा त्यांच्या कुटुंबाला बहिष्कृत करणे, अशा गोष्टी भीती आणि अज्ञानामुळे समाजाकडून होऊ लागल्या आहेत. ज्यांना आधाराची गरज आहे त्यांनाच अशाप्रकारे बहिष्कृत करणे हा कायद्याने तर गुन्हा व अमानवी कृतीदेखील आहे.^४

कोविड-१९ पासून मानसिक आरोग्य जपण्याच्या उपाययोजना:-

१) तुम्हाला अस्वस्थ वाटू लागेल अशा बातम्या वाचणे, पाहणे टाळा: मोजक्या बातम्या वाचा किंवा पहा आणि आपण काय वाचतोय किंवा पाहतोय याकडे लक्ष द्या. कोरोना व्हायरसबद्दलच्या भरपूर बातम्या सतत वाचत राहणं किंवा पाहत राहणं तुम्हाला काळजीत टाकू शकतं. म्हणूनच बातम्या देणाऱ्या वृत्तपत्र, वेबसाईट्स आणि सोशल मीडियापासून काही काळ दूर

रहा. ज्या गोष्टी पाहिल्याने वा वाचल्याने तुम्हाला बरं वाटण्यापेक्षा जास्त काळजी वाटायला लागते, अशा गोष्टींवर मर्यादित वेळ घालवा. किंबहुना दिवसातून कोणत्या वेळी बातम्या पाहायच्या किंवा वाचायच्या त्याची वेळ ठरवून घ्या.

२) सोशल मीडियापासून दूर रहा: सध्याच्या काळात सगळीकडे चुकीची माहिती मोठ्या प्रमाणात पसरविली जाते आहे म्हणूनच बातम्या या तुमच्या ठराविक विश्वासार्ह स्रोतांकडून मिळवा आणि त्यावरच विश्वास ठेवा. सरकारी आकडेवारी वा पत्रकं, वेबसाईट्स याकडे लक्ष द्या. कोरोनाविषयीचा वृत्तांत, संदेश, पोस्ट वाचताना सजग रहा. आजूबाजूला इतकं घडत असताना त्याविषयी वाचावसं वाटणं, अपडेट रहावसं वाटणं स्वाभाविक आहे. पण त्याने तुमची काळजी वाढू शकते. म्हणूनच आपण कोणत्या अकाऊंटने वा युजरने पोस्ट केलेली माहिती वाचतोय याकडे लक्ष द्या. चुकीची माहिती देणारे अकाऊंट, हॅशटॅग्स वा फिरणारे मेसेजेस यापासून दूर रहा. सोशल मीडियापासून दूर राहून टी.व्ही. वर वेगळं काहीतरी पाहण्याचा वा पुस्तक वाचण्याचा प्रयत्न करा. टिव्टरवर ज्या शब्दांमुळे तुमची बैचैनी वाढत असेल म्हणजेच अॅक्झायटी ट्रिगर होत असेल त्याविषयी वाचणं टाळा किंवा असे अकाऊंट्स अनफॉलो वा म्युट करा. ज्या व्हॉट्सअप ग्रुपवर सतत याविषयीच चर्चा होते, ते देखील म्युट करा आणि जर तुम्हाला बातम्यांचा वा माहितीचा भडिमार झाल्यासारखं वाटत असेल तर फेसबुक पोस्ट हार्डि.^५

३) छंद जोपासा: शाळा, महाविद्यालय आणि कार्यालये बंद झाल्याने किंवा घरून काम करायचे असल्याने, रोजचे काम नाही याचा सुरुवातीला आनंद वाटू शकतो पण एका मर्यादेनंतर ते देखील कंटाळवाणे होऊ लागते. अशावेळी अचानकपणे उल्लेख झालेल्या या वेळेचा उपयोग आपल्या आनंदाच्या गोष्टी करण्यासाठी, कुटुंबासोबत वेळ घालवण्यासाठी, काही नवीन छंद जोपासण्यासाठी करता येऊ शकतो. आपले मानसिक आरोग्य चांगले ठेवण्यासाठी या सर्वांचा उपयोग होऊ शकतो.^६ तसेच तुम्ही जर सेल्फ आयसोलेशन म्हणजे स्वतःहून विलग होत असाल तर मग दिनक्रम पाळतानाच आपण रोज काहीतरी वेगळं करतोय, याकडेही लक्ष असू द्या. तोचतोचपणा येऊ देऊ नका. या काळात तुम्ही पुढच्या गोष्टींची आखणी करू शकता किंवा आजवर जे पुस्तक वाचायचं राहून गेले होते ते वाचू शकता. आपल्या अंगभूत गुणांचा उपयोग येथे करून आपल्याला असलेल्या छंदाला आपण योग्यरित्या वेळेचा सदुपयोग करीत जोपासू शकता.

४) खचून जाऊ नका. नियमित व्यायाम करा, ध्यान करा सकारात्मकता वाढेल: कोरोना व्हायरसची जगभर पसरलेली ही साथ कधी सपेल हे सांगणे कठिण आहे. म्हणूनच ब्रेक घेणं वा मनाला बदल मिळू देणं महत्त्वाचं आहे. जमेल तेव्हा निसर्गाच्या सानिध्यात जाणं, सूर्यप्रकाशात जाणं चांगलं. व्यायाम करा, ध्यान करा, चांगला आहार घ्या आणि भरपूर पाणी प्या. मनमध्ये पुढच्या अनिश्चिततेचा विचार आला की त्याबद्दल सजग व्हा. यावर नेहमीप्रमाणे व्यक्त होऊ नका. थांबा आणि दिर्घ श्वास घ्या.

५) हात धुवा-पण अतिरेक नको: ओसीडी म्हणजेच (Obsessive Compulsive Disorder). म्हणजेच एखादी कृती वारंवार करावसं वाटणं. कोरोना व्हायरसची साथ सगळीकडे पसरल्यानंतर ओसीडी असणाऱ्यांवरही याचा परिणाम झाला. आपल्यालाही संसर्ग होऊ शकतो या भीतीमुळे ओसीडी निर्माण होऊन पुन्हा पुन्हा हात धुवावेसे वाटू लागतात. लिली बेली यांनी ओसीडी असणाऱ्यांच्या आयुष्यावर 'बिकॉज वी आर बॅड' नावाचं

पुस्तक लिहिल्य. त्या सांगतात, “संसर्ग होण्याची भीती हे त्यांच्याही ओसीडी मागचं एक कारण होतं. अशा वेळी हात धुण्याचा सल्ला देणं हे ओसीडी मधून बऱ्या झालेल्या व्यक्तींसाठी ट्रिगरचं काम करू शकतं.” त्या म्हणतात की, “हे अतिशय कठीण आहे कारण मी जी कृती करायचं टाळतीये, तेच करायचा सल्ला आता मला दिला जातोय. माझ्यासाठी एकेकाळी साबण आणि सॅनिटायजर हे एखाद्या व्यसनासारखे होते.” म्हणूनच आपण हात कशासाठी धुतोय याकडे लक्ष द्या. विषाणू पसरण्याचा वा संसर्गाचा धोका टाळण्यासाठी आपण ठराविक काळ हात धुतोय की स्वतःच्या समाधानासाठी, स्वतःला बरं वाटावं म्हणून हात धुतोय, हे जाणणं महत्त्वाचं आहे.

बेली याविषयी सांगतात की, “ओसीडी असणाऱ्या अनेक लोकांसाठी घराबाहेर पडता येणं हे बरं होण्यासारखं असतं. म्हणूनच एकांतात राहवं लागणं, घराबाहेर पडता न येणं हे त्यांच्यासाठी आव्हानात्मक असतं.” त्या सांगतात की, “आम्हाला जर घरी रहावं लागलं, तर मग आमच्याकडे भरपूर रिकामा वेळ राहतो आणि अशा रिकामेपणात ओसीडी वाढायला वाव असतो.”

६) विचार व भावनांना थारा देऊ नका: मनात आलेले विचार हे फक्त काळजीपोटी आहेत, हे स्वतःला सांगा. पण असा विचार करून काहीही फायदा होणार नाही, इतका विचार करणं गरजेचं नाही, असं स्वतःला समजवा. मनात येणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीवर विश्वास ठेवू नका. विचार म्हणजे प्रत्यक्ष परिस्थिती नाही. असे विचार वा भावना सोडून द्या. त्या निघून जाऊ द्या. त्यांच्यावर व्यक्त होण्याची वा प्रतिसाद देण्याची गरज नाही. एका बुडबुड्यासारख्या वा ढगासारख्या तरंगत त्या दूर जात असल्याचं तुम्ही डोळ्यांसमोर आणा. सध्या काय घडतंय ते पहा. कारण आताच्या घडीला तुमच्याबाबत सारंकाही ठीक आहे. स्वतःच्या श्वासाकडे लक्ष द्या. आजूबाजूला पहा. काय ऐकू येतंय, कशाला स्पर्श करता येतोय, कसाला गंध येतोय याचं निरीक्षण करा. आणि मग स्वतःचं लक्ष इतर कशाकडे तरी वळवा किंवा तुम्हाला आता काय काम पूर्ण करायचं, हातात काय होतं यावर लक्ष केंद्रित करण्याचा प्रयत्न करा.

७) लोकांच्या संपर्कात रहा: साथ जशी पसरेल तसतसं कदाचित अधिकाधिक लोकांना घरी रहावं लागेल. म्हणूनच ज्यांची काळजी वाटते त्या संगळ्यांचे योग्य फोन नंबरसंना, ईमेल आपल्याकडे आहेत ना, याची खात्री करून घ्या. एकमेकांची चौकशी करण्याची वेळ ठरवा आणि तुमच्या सभोवतालच्या व्यक्तींच्या संपर्कात रहा.^९

८) लहान मुलांच्या मानसिक आरोग्याची काळजी घ्या: मानसतज्ज्ञांच्या मते, लॉकडाऊनच्या काळात अचानक घरात अडकलेली लहान मुले आपली शाळा, मित्र, मैत्रिणी, खेळ यापासून वंचित राहत आहेत. त्यामुळे सतत बाहेर जाण्याची, खेळण्याची सवय असलेल्या मुलांना घरात आनंदी ठेवण्यासाठी पालकांनी त्यांना विश्वासात घ्यावे. त्यांच्या सर्व शंकांना यथायोग्य उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करावा. त्यांच्यासह गुणवत्तापूर्ण वेळ घालवावा, त्यांच्या मित्रमंडळींशी सामाजिक माध्यमांद्वारे संपर्कात राहण्याची संधी त्यांना द्यावी.

९) कुटुंबिक नातेसंबंध जपा: सतत एकमेकांबरोबर रहावे लागत असल्याने पत्नी आणि पतीच्या सहजीवनात तणावाचे

वातावरण निर्माण होत आहे. सर्वांना घरातील कामांची सवय नसल्याने अशी कामे करण्यासंदर्भातही वाद होत आहेत. घरातील नोकरदार महिला घरून काम करीत असल्या तरी कुटुंबातील वरिष्ठ सदस्य त्यांना त्यासाठी सहकार्य करीत नाहीत अशा तक्रारी समुपदेशकांकडे येत आहेत. प्राप्त परिस्थितीचा सामना करतांना कुटुंबातील प्रौढ सदस्यांच्या मानसिक आरोग्यासाठी परस्परंशी सौहार्दाने वागणे गरजेचे आहे.^६

१०) भावनिक आधार व प्रोत्साहन देणे: आरोग्य सुविधा पुरविणाऱ्या व्यक्तींना या कालखंडात अधिक ताणाला सामोरे जावे लागते. रूग्णांच्या संपर्कात आल्यामुळे त्यांना या आजाराची लागण होण्याची शक्यताही अधिक असते. याचा ताण त्यांच्या स्वतःवर, प्रकृतीवर आणि कुटुंबियांवर पडतो. अशावेळी त्यांना भावनिक आधार देणे; त्यांच्या प्रती कृतज्ञता व्यक्त करणे, हे देखील समाज म्हणून आपले कर्तव्य आहे.^९

११) शासनाचा पुढाकार: मानसिक आरोग्य जपण्यासाठी राज्य शासन आणि महापालिका यांनी पुढाकार घेतला असून महिला आयोगाच्या वतीने मोफत समुपदेशन हेल्पलाईन सेवा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. हिंदी, इंग्रजी, गुजराती आणि मराठी या चार भाषांमध्ये अशी सेवा उपलब्ध आहे. प्रशिक्षित समुपदेशक तसेच मानसिक आरोग्य तज्ज्ञ यासाठी मार्गदर्शन करीत आहेत.^९

निष्कर्ष :- कोरोना व्हायरस (कोविड-१९) या साथीच्या रोगाने जी दहशत किंवा भीती लोकांच्या मनात निर्माण झाली आहे. यामुळेच त्यांच्या मानसिक आरोग्याचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. वरील सर्व विश्लेषणावरून ही बाब निश्चित आहे की, लोकांच्या मानसिक आरोग्यावर कोविड-१९ म्हणजेच कोरोना वायरसचा परिणाम झालेला आहे. त्याची कारणे विविध असू शकतात परंतु ही बाब नाकारता येत नाही. परंतु या कोरोना वायरसशी लढतांना आपल्या मानसिक आरोग्याची काळजी कशी घेता येईल ही बाब लक्षात घेऊन काही उपाययोजना मांडण्यात आलेल्या आहे. याचे पालन केल्यास निश्चितच आपल्या मानसिक आरोग्याला काही प्रमाणात तरी आपल्याला सुस्थितीत ठेवण्यास मदत होईल.

संदर्भ सूची :

१. दामोदरकर, हमीद. (२०२०, मार्च २०). कोरोनाच्या साथीचे मानसिक संसर्ग रोखण्यासाठी. साधना साप्ताहिक (kartavyasadhana.in/view-article/dr-hamid-dabholkar-on-corona-and-mental-health)
२. लोकमत न्यूज नेटवर्क. (२०२०, एप्रिल ५). कोरोनामुळे मानसिक आरोग्य धोक्यात. मुंबई : लोकमत न्यूज, (lokmat.com/Mumbai/corona-poses-threat-mental-health/?utm_source=lokmat.com)
३. कित्ता.
४. प्रभात वृत्तसेवा. (२०२०, एप्रिल १५). लॉकडाऊनमुळे विघडतेय मानसिक स्वास्थ्य. प्रभात वृत्तसेवा. (<https://www.dainikprabhat.com/lock>)
५. बुअर क्रस्टी. (२०२०, मार्च १६). कोरोना व्हायरस: संसर्गासोबतच का वाढू लागले आहेत मानसिक आजार?. bbc.com/Marathi/internati
६. कित्ता.
७. विकिपीडिया. (२०२०, मे १८). कोविड-१९ काळातील मानसिक स्वास्थ्य. (<http://mr.wikipedia.org/oldid=1786780>)
८. कित्ता.
९. लोकसत्ता ऑनलाईन. (२०२०, एप्रिल ९). लॉकडाऊन काळात मानसिक स्वास्थ्यसाठी सरकारचं महत्त्वाचं पाऊल. मुंबई: लोकसत्ता ऑनलाईन (<http://www.loksatta.com/pandemic-psd-91-2127749/>)

कोविड-१९ आणि बदलणारी जीवनशैली

डॉ. साधना डी. वाघाडे, गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप; जवाहरनगर ता.जि. भंडारा

सारांशः— अचानक थांबलेल्या या जगामुळे माणूस पुन्हा अंतर्मुख झाला आहे. रोजच्या धकाधकीच्या जीवनात अनावश्यक जोपासलेल्या सवयीबद्दलही तो आता विचार करत आहे. तसेच रोजच्या जगण्यातील आणि कामांपैकी खरोखरच अत्यावश्यक कामे कोणती आणि त्यासाठीचे नवे पर्यायही तो शोधत आहे. राजकीय नेत्यांसह प्रशासकीय लोकांच्या ऑनलाईन बैठकी, शिक्षकांचे ऑनलाईन क्लास, वर्क फ्रॉम होम, कामाची बदललेली पध्दत हे त्यांचेच द्योतक आहे. कोरोनाचा प्रसार रोखण्यासाठी करण्यात आलेला जीवनशैलीतील हा बदल माणसांच्या जगण्याचे पैलू बदलतील. संपूर्ण जग कोरोनाच्या विळख्यातून सुटण्यासाठी धडपडते आहे. पृथ्वीतलावरील माणूस संकटात सापडला आहे. मानवी जीवनाची गती ठप्प झाली आहे. तरीही आपल्याला संकटावर मात करून पुढे जायचे आहे. कला, छंद, वाड-मय इत्यादी जीवन प्रेरक माध्यमातून संकटकाळ सुसह्य करायचा आहे. तसेच आपले कार्यक्षेत्रही गतीमान ठेवून त्याला आपल्या सर्वांच्या सोबतीने नवी दिशा द्यायची आहे.

मुख्य शब्द: कोरोना विषाणू, जिवनशैली, बदल.

प्रस्तावनाः— कोरोना विषाणू म्हणजे संपूर्ण जगावर आलेलं संकट. या विषाणूचा संसर्ग रोखण्यासाठी लॉकडाऊन, संचारबंदी लागू करण्यात आली. त्यामुळे लोक घरी बसून कामे करू लागली. विमान, रेल्वे, बस, सांगळ, सगळ थांबल. व्यवहार थांबले जणू सगळ जग स्तब्ध झालं. कोरोना विषाणूच्या धक्क्यातून बाहेर पडायला जगाला वेळ लागणार आहे. कोरोना संसर्ग कमी झाल्यानंतर जग, माणस, व्यवहार बदलणार आहेत.

कोरोना विषाणूच्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे नागरीकांमध्ये मानसिक आरोग्याच्या समस्या उद्भवत आहेत. त्यांना चिंता, अनिश्चितता, निराशा, सामाजिक विलगीकरण आणि असुरक्षितपणाचा सामना करणे कठीण जात आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेने देखील लोकांच्या मानसिक आरोग्यावर आणि धोक्यामध्ये वावरणाऱ्या लोकसंख्येवर कोरोनाचा प्रभाव नोंदवून त्याबाबत उपाययोजना करण्याच्या सूचना दिल्या आहेत.

कोरोना विषाणूचा धसका संपूर्ण जगाने घेतला आहे. चीन मधल्या वुहान शहरात उगम पावलेला हा विषाणू संपूर्ण जगभरात पसरले, आणि अमेरिका, इटली, स्पेन, फ्रांससारख्या बलाढ्य देशांना आपल्या तालावर नाचवत आहे, असा विचारही कोणी केला नव्हता पण हे घडलं. अनेक देशामध्ये व्यवहार ठप्प झाले. विमानांची उड्डान थांबली. रेल्वेसेवा स्थगित करण्यात आली. सार्वजनिक वाहतूक बंद झाली. कोरोना विषाणूच्या सावटाखाली २०२० ची पहाट उगवली. कोविड-१९ च्या आधीही अनेक व्याधी, आजार, आले. बऱ्याच साथी पसरल्या, इबोला, निपाह, सार्स, एमईआरएस सारख्या विषाणूजन्य आजारांही बरेच बळी घेतले. या आजारांच्या तुलनेत कोरोना विषाणू बराच सौम्य आहे. मात्र यामुळे होणाऱ्या मृत्यूच प्रमाण दिलासादायक नाही. मात्र इबोला, निपाह, सार्स, एमईआरएस सारख्या विषाणूच्या काळात पसरली नव्हती तेवढी घबराहट आता पसरली आहे. कारण कोरोनाचा आवाका प्रचंड आहे. इबोला, निपाह, सार्स, एमईआरएसचा संसर्ग जगातल्या ठराविक भागात पसरला होता. हे आजार तिथेच थांबले. कोरोनाचं तसं नाही. हा विषाणू जगातल्या बहुसंख्य देशामध्ये कोरोना फैलाव प्रचंड आहे. तर काही देशांना या विषाणूला आवाक्यांत ठेवण्यात यश आलं आहे. मात्र कोणीही धोका पत्कारायला तयार नाही. बरेच कमी रूग्ण असणाऱ्या देशामध्येही कोरोनाचा संसर्ग वाढू नये म्हणून आवश्यक ती काळजी घेण्यात आली या देशांनीही लोकांच्या हालचालीवर बरेच निर्बंध आणले. म्हणूनच या पुढंच जग २०१९ च्या नव्हेंबर महिन्यासारख कधीच नसेल. कोरोना विषाणूमुळे या जगांत आमूलाग्र बदल संभवतात. कोरोना आधीच आणि नंतरच जग अशी विभागणीही होवू शकते.

कोरोनामुळे सर्व व्यवहार ठप्प झाल्यामुळे जवळपास सर्वच देशाच प्रचंड आर्थिक नुकसान झालं. त्यामुळे उद्योग आणि व्यवसायांना नव्याने रणनीती आखावी लागणार आहे. कंपन्यांना त्यांच्या अंतर्गत कार्यप्रणाली, प्रक्रिया बदलावी लागेल. पुरवठा साखळीबाबत नव्याने विचार करावा लागेल. सेवाक्षेत्राशी संबंधित काही उद्योगांना गाशा गुंडाळावा लागला की, ते पुन्हा नव्या रूपात आणि नव्या ढंगात पुनरागमन करतील. आरोग्य सेवा आणि वाहतूक व्यवस्था याबाबत नवी धोरणं आखावी लागतील. विमा कंपन्यांना हप्त्याशी संबंधित काही वेगळे निर्णय घ्यावे लागतील. जगभरांतल्या उत्पादकांना चीन मधून कच्चा मालाचा पुरवठा होतो. पण कोरोना संसर्गामुळे या कच्चा मालाची कमतरता जाणवू लागली. म्हणूनच जगभरातल्या कंपन्यांनी आपल्या पुरवठा साखळीतले कच्चे दुवे आणि पोकळ्यांचा शोध घ्यायला सुरुवात केली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपल्या पुरवठा साखळीला पर्याय शोधण्याच्या तयारीत आहेत. या पुढच्या काळात अशी परिस्थिती उद्भवल्यास त्यासाठी सज्ज राहण्याचा कंपन्यांचा प्रयत्न असेल.

येत्या काळात कंपन्या कारखानदार स्वच्छतेवर विशेष भर देतील. कार्यस्थळ, कारखाने शुध्द आणि जंतुमुक्त करण्यासंवर भर दिला जाईल. यासाठी शक्य त्या उपाय योजना केल्या जातील. आजवर घेतली गेली नव्हती तितकी स्वच्छतेची काळजी यापुढच्या काळात घेतली जाणार आहे. 'सोशल डिस्टिंग' या संकल्पनेने लोकांना एकमेकापासून लांब राहायला शिकवलं आहे. कॉर्पोरेट कार्यप्रणालीतही 'सोशल डिस्टिंग' चा अवलंब केला जाईल. कार्यस्थळ किंवा कार्यालयांच महत्व संपुष्टात येईल. किंवा किमान कमी होईल. पुढच्या काही महिन्यांसाठी जगातले लाखो लोक घरून काम करतील. त्यामुळे 'वर्क फ्रॉम होम' ची प्रक्रिया अधिक सुलभ व्हावी यासाठी अधिकाधिक प्रयत्न होतांना दिसतील. कर्मचाऱ्यांना घरून काम करतांना कोणत्याही अडचणी येवू नयेत म्हणून विविध उपकरणे, सोयी सुविधांवर बराच खर्च केला जाईल. येत्या काळात कर्मचाऱ्यांना 'वर्क फ्रॉम होम' चा पर्याय मिळाल्यास आश्चर्य वाटायला नको.

सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था ही कोणत्याही मोठ्या शहराचा पाया असतो. मुंबई, दिल्लीसारखी भारतातली शहरं असोत किंवा न्यूयार्क, पॅरिस, बार्सिलोना, माद्रिदसारखी अतिप्रगत शहरं असोत सक्षम सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेशिवाय कोणतीही प्रगती करू शकत नाहीत. मेट्रो, लोकल ट्रेन, बस, टॅक्सी, रिक्षासारख्या सार्वजनिक वाहतूकीच्या जीवांवर ही शहरं धावत असतात. विषाणूचा प्रसार रोखण्यासाठी या सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेबद्दल नव्याने विचार करावा लागणार आहे. सार्वजनिक वाहतूकीच्या पर्यायाच निर्जंतूकीकरण ही काळाची गरज बनून

जाईल. पुढच्या काळात जंतू संसर्ग टाळावयाचा असेल तर प्रशासनाला, महानगरपालिकांना सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेच्या निर्जंतूकीकरणाचे प्रभावी मार्ग शोधवे लागतील. कोरोना विषाणूमुळे विमान वाहतूक व्यवस्थेच्या निर्जंतूकीकरणाचे प्रभावी मार्ग शोधवे लागतील. कोरोना विषाणूमुळे विमान वाहतूक, जहाज वाहतूक, रेल्वेसेवा अडचणीत आली असून या विषाणूचा प्रादुर्भाव संपेपर्यंत या सेवा पूर्ववत होणार नाहीत. सर्वसामान्यांचा या सेवावरचा विश्वास नव्याने संपादन करण्यासाठी आपली व्यवस्थापन प्रणाली अधिकाधिक सक्षम बनवावी लागेल.

समाजातील मोठा गट रोजंदारीवर जगतो. त्यांच्यासाठी टाळेबंदी आपत्ती म्हणून ठरली. शासनाने अचानक केलेल्या घोषणांनी कोणालाच कोणतेही नियोजन करता आले नाही. अनेकांना आपले प्राण गमवावे लागले. काहींचे मृत्यू उपासमारीने झाले. स्थलांतर कराव्या लागणाऱ्या मजूर वर्गाबरोबरच असे अनेक घटक निर्माण झाले. ज्यांच्यासाठी टाळेबंदी आपत्ती म्हणून आली.त्याबरोबरच मानसिक आरोग्याच्या समस्या आल्या. उदा.— वस्ती पातळीवर 'कोविड-१९' चा झालेला प्रसार आणि त्यांचा तिथे राहणाऱ्या लोकांवर झालेला परिणाम सफाई कामगार, आरोग्य क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्ती, पोलीस खात्यात काम करणाऱ्या व्यक्ती ज्यांचा रोज रूग्णाशी संपर्क येत आहे. अनेक क्षेत्रातील व्यक्तींनी आत्महत्या केली. आहे. पुढील काळात येणाऱ्या आर्थिक मंदी व्यवस्थित करण्यासाठी वेगळ्या उपाययोजना शासनाला कराव्या लागतील. लॉगडाऊनच्या काळात हिंसा वाढलेली आहे.

कोरोनामुळे क्रीडाक्षेत्राचा खेळखंडोबा झाला आहे. बऱ्याच क्रीडा स्पर्धा पुढे ढकलण्यात आल्या आहेत. तर काही स्पर्धा रद्द करण्याची वेळ ओढवली आहे. ऑलिम्पिक सारखी स्पर्धाही कोरोनाच्या कच्याटयातून सुटू शकली नाही मनोरंजन उद्योगालाही कोरोनाचा प्रचंड फटका बसला. मालिका, चित्रपटांचे चित्रीकरण थांबलं. चित्रपटांचे प्रदर्शन पुढे ढकलण्यात आलं. म्हणूनच मनोरंजन आणि क्रीडाक्षेत्राला नवे पर्याय शोधवे लागतील. पुढील काळात क्रीडा चाहते, प्रेक्षक मैदानामध्ये किंवा चित्रपटगृहामध्ये जायला थांबतील. त्यामुळे त्यांना प्रेक्षकापर्यंत पोहचण्याचे ऑनलाईन पर्याय शोधवे लागतील. मोकळ्या मैदानामध्ये सामने खेळवावे लागले तरी हे सामने अधिकाधिक प्रेक्षकांना पाहता यावेत यासाठी ऑनलाईन प्रणाली विकसित करावी लागेल. भविष्यात हे बदल अपेक्षित आहेत.

हॉस्पिटॅलीटी क्षेत्रालाही थोडा संयम दाखवावा लागणार आहे. रेस्टॉरंटमध्ये येऊन जेवणचा आस्वद घेण्याची ग्राहकांची सध्यातरी तयारी नाही. त्यामुळे रेस्टॉरंट, हॉटेल मालकांसाठी हा काळ मोठा कठीण आहे. लोकांना वेगळ्या पध्दतीने फाईन डाईनचा अनुभव देता यावा यासाठी रेस्टॉरंटनाही नव्या कल्पना लढवाव्या लागणार आहेत. ऑनलाईन येत्या काळात हॉटेलिंगची संकल्पना बदलू शकते. सध्या शैक्षणिक संस्था बंद आहेत. काही संस्थांनी ऑनलाईन वर्ग सुरू केले आहेत कोरोना सारखी परिस्थिती कधीही उद्भवू शकते त्यामुळे शाळा, महाविद्यालय तसेच इतर शैक्षणिक संस्था मोठ्या प्रमाणावर ऑनलाईन वर्ग घेण्याच्या दृष्टीने प्रणाली विकसित करू शकतील. भविष्यात मुलं घरी बसून ऑनलाईन वर्गांना उपस्थिती दर्शवतील.

कोरोनामुळे प्रभावित झालेले एक क्षेत्र म्हणजे पर्यटन. हे क्षेत्र पार उद्व्वस्त झालं आहे. येत्या काळात पर्यटन क्षेत्रात अनेक बदल पाहायला मिळतील यात शंका नाही. पर्यटक पर्यटनस्थळांची निवड काळजीपूर्वक करतील. अमेरिका युरोप मधल्या प्रसिद्ध पर्यटन स्थळापेक्षा भारता सारख्या देशातील पर्यटन

स्थळ लोकांना खुणावतील. माणसांचे वागणं, बोलणं बदलणार आहे. संपर्काच्या साधनांचे अवलोकन होईल. पर्यटन स्थळाची सुरक्षित आणि असुरक्षित अशी विभागणी होईल. पर्यटक एकत्रित प्रवास करायला घाबरतील. याचा परिणाम पर्यटन स्थळावर होईल. अनेक लोकं एकट्याने फिरण्यावर भर देतील. पर्यटन क्षेत्राशी संबंधित प्रत्येकालाच आपल्या कामकाजाची पध्दत बदलावी लागणार आहे.

कोरोनामुळे बरच काही बदलणार असलं तरी हे जग अधिक संयमी सक्षम आणि आपातकालीन परिस्थितीला समोर जाण्यासाठी अधिक प्रभावीपणे तयार होईल. औद्योगिक क्रांतीनंतर आधुनिक जगाबरोबरच नव्या जीवनशैलीलाही सुरुवात झाली. माणसाच्या अती महत्वाकांक्षेने जीवन सुकर झाले. पण त्याचबरोबर दोन महायुध्देही जगावर लादली गेली. पुढे काही काळ शितयुध्दाच्या छायेखाली सारे जग होते. या सर्व प्रवासातून माणसाची आधुनिक जीवनशैली तर विकसित होत गेली पण त्याच अनुषंगाने पर्यावरण आणि वसुंधरेचा —हासही वाढत गेला. एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला इलेक्ट्रॉनिक आणि इंटरनेट क्रांतीने जगाचा दरवाजा ठोठावला आणि जगाच्या आधुनिकेचा वेग प्रकाशाच्या गतीने वाढला. आज हा सगळे मानण्याचे कारण हे की, इथपर्यंतचा हा वेगळा प्रवास 'कोव्हीड-१९' मुळे लॉकडाऊन करण्यात आले.

संपूर्ण जगाने विप्रेषतः माणसाने स्वतःच्या सवयीमध्ये इतका मोठा बदल तो ही त्याच्या मानसिकतेच्या मानाने जलद केला आहे. कोरोना वरील औषधाची अनुपलब्धता आणि प्रादुर्भावाचा वेग यामुळे माणूस हतबल झाला आहे. जगातील सर्वात आधुनिक आणि परीपूर्ण जीवनशैली असल्याचा दावा करणाऱ्या राष्ट्रांनाही कोरोनापुढे गुडघे टेकल्याचे चित्र आहे. सतत हात धुने, सामाजिक अंतर पाळणे, तोंडाला मास्क लावणे, सभा समारंभ टाळणे असे अनेक बदल करावे लागले आहेत. माणसाच्या जीवनशैलीत झालेल्या या बदलाचा अभ्यास युरोप आणि अमेरिकेतील संशोधकांनी केला आहे. आधुनिक संसाधने आणि तंत्रज्ञानाबरोबरच पारंपारीक विश्वासाची केंद्रे "कोरोनाच्या" महामारीचा प्रकोप कमी करण्यात उपयोगी आली. आधुनिक समाज माध्यमांनी कोरोना संबंधीची जागृती आणि महत्वाचे निरोप पोहोचविण्यात केवळ सर्वसामान्यांनाच नव्हे तर राजकीय रचनेलाही मोठी मदत केली आहे. लोकांमध्ये जागृती करण्यासाठी सरकारच्या वतीने देण्यात आलेल्या सूचना नागरीकांना दिलेला प्रतीसाद हा तेथील लोकांच्या राजकीय दृष्टिवर अवलंबून असल्याचे यातून समोर आले आहे. समाजामध्ये जागृतीसाठी आधुनिक संसाधनाबरोबरच ज्ञानी संस्थामधील प्रतिष्ठीत लोकांच्या सहभागाचाही फायदा लोकांचे वर्तन बदलण्यासाठी झाला. भारतातही जनजागृतीसाठी चित्रपट अभिनेते, क्रिकेटपटू, राजकीय नेत्याबरोबरच धार्मिक गुरू, सामाजिक नेते आदींचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग आहे.

कोविड-१९ एक आर्थिक संकट:- कोरोना १९ वैश्विक महामारीच्या प्रकोपामुळे केवळ महत्त्वपूर्ण आरोग्याच्या समस्येवरच नव्हे तर संपूर्ण जागतिक अर्थव्यवस्थेवर कोरोना व्हायरसचा प्रभाव पडला आहे. अवघ्या कालावधीत पुरवठा साखळी कमी पडली. विशेषतः कोव्हीड-१९ द्वारे सत्य आणण्यात असुरक्षित आहेत. जानेवारी २०२० मध्ये कोरोना व्हायरसचे संक्रमण रोखण्यासाठी चिनी अधिकाऱ्यांनी देशातील बहुतेक प्रांतामध्ये फॅक्ट्री शटडाऊन सक्तीचे केले. या कारखान्यामधून औषधी, कारपाट, इलेक्ट्रॉनिक वस्तुपर्यंत सर्वकाही तयार होते आणि त्यांच्या बंदमुळे अंदाजे दशलक्ष चिनी कामगारांच्या कामकाजाला अडथळी निर्माण झाला आहे. चिनसोबतच संपूर्ण देशावर खूप मोठ्या प्रमाणात आर्थिक संकट ओढवले असून प्रत्येक क्षेत्रात नुकसान झाले आहे. जसे— शेअर बाजार, वाहतूक, आयात—निर्यात

तसेच ऑटोमोबाईल कंपनी, हिरे व्यापार, बांधकाम व्यवसाय, टॅक्ल टुरिजम कंपनी, विमान कंपनी, जहाज कंपनी, पर्यटन संस्था, हॉटेल, पेट्रोल, डिझेल कंपनी, अनेक कारखाने, विमा क्षेत्र यावर परिणाम झाला असून अनेक उद्योगधंदे बंद पडले आहेत. तसेच गुंतवणूक होत नसल्यामुळे आर्थिक मंदी उद्भवू शकते.

या महामारीवर आळा घालण्यासाठी पूर्ण जगभरात लॉकडाऊनचा निर्णय घेतल्यामुळे संपूर्ण देशाच्या सिमा बंद ठेवाव्या लागल्यामुळे पूर्ण देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर हानीकारक परिणाम सोसावे लागत असून अनेक कामगारांना रोजगार गमवावा लागला. शैक्षणिक संस्थेवर सुध्दा याचा परिणाम झाला आहे.

भारत सरकार आजच्या परिस्थितीत कोरोना विषाणूचा साथीचा योग्यप्रकारे मुकाबला करित आहे. केंद्र, राज्य आणि स्थानिक प्रशासनाने घेतलेली सक्रीय भूमिका आणि तिन्ही यंत्रणामधील समन्वय व्याख्यात्याजोगा आहे. याचबरोबर आरोग्य क्षेत्रातील कर्मचारी, प्रशासन आणि पोलीस यांचेही कौतूक केले पाहिजे. आपले आयुष्य जसे महत्वाचे आहे तसेच आपली उपजिविका देखील गेल्या काही दिवसातील मंदी आणि त्यानंतर आलेल्या कोरोना संकटामुळे ठप्प झालेले उद्योग व्यवसाय यामुळे अनेकांचे उपजिवीकेचे मार्ग बंद झाले आहेत. म्हणजेच या अनारोग्याच्या संकटातून संपूर्ण जगासाठी एका मोठ्या आर्थिक संकटाचीही सुरुवात झाली आहे.

कोव्हीड-१९ ही महामारी आहे. यापासून बचाव करण्यासाठी कोणतेच औषध उपलब्ध नाही किंवा त्यांची कोणतीही लस सुध्दा उपलब्ध नाही. त्यामुळे संपूर्ण देशामध्ये, विश्वामध्येही लॉकडाऊन करण्यात आले आहे. महामारीपासून मानवाला आपला व आपल्या कुटुंबाचा बचाव करावयाचा असेल तर एकच उपाय आहे तो म्हणजे शोशल डिस्टिंग सोबतच वारंवार हात धुणे, तोंडाला मास्क घालणे इत्यादी. यापासून आपण या महामारीपासून बचाव करू शकतो. या महामारीचे जोपर्यंत कोणतेही औषध किंवा कोणतीही लस तयार होत नाही तोपर्यंत शोशल डिस्टिंग हाच एकमेव पर्याय आहे.

भारतात ही महामारी मार्च २०२० महिन्यामध्ये आली. मार्च पासून संपूर्ण भारत देश लॉकडाऊनमध्ये आहे आणि आजही तीच परिस्थिती आहे. मार्च महिन्यापासून सर्व शाळा, महाविद्यालये, उद्योगधंदे, दुकाने, नोकरीवर जाणारे कामगार इत्यादी सर्वच बंद आहे. या लॉकडाऊनमुळे सर्वच क्षेत्रावर बराच प्रभाव पडलेला आपल्याला दिसून येत आहे. यामध्ये शैक्षणिक क्षेत्राची समावेश आहे. शैक्षणिक क्षेत्रालाही त्याचा मोठा परिणाम सहन करावा लागतो आहे. शैक्षणिक वर्ष संपण्यापूर्वीच पाळा व महाविद्यालयाला सुटी जाहीर करावी लागली. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा घेण्यात आल्या नाहीत. तसेच शिक्षण मंत्रालयाकडून असे आदेश आले की विद्यार्थ्यांना परीक्षा न देता पुढील वर्गात प्रवेश दिला जाईल व तसे झाले सुध्दा आहे. त्यामुळे या सत्रात शिक्षकांची व प्राध्यापकांची काळजी वाढली आहे. लॉकडाऊन संपल्यावर महाविद्यालये व शाळा सुरू होतील तेव्हा त्यामध्ये बरेच बदल झालेले असतील. कारण या महामारीपासून पुढील संपूर्ण वर्ष आपल्याला सावधगिरीने जगायचे आहे आणि आपण सर्वच त्याप्रकारची काळजी घेऊ.

तंत्रज्ञानाचा वापर करून विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन पध्दतीचे ज्ञान होत आहे. परंतु ग्रामिण भागातील व आर्थिक परिस्थितीने कमकुवत असणारे विद्यार्थी यापासून वंचित राहतात. यामुळे बालकांचे आरोग्य देखील धोक्यात जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. कारण विद्यार्थी जास्त प्रमाणात मोबाईलवर व्यस्त असतात. त्यांचा डोळ्यावर ताण पडून डोळ्याचे आजार होण्याची शक्यता आहे. इंटरनेटवर खर्च वाढल्यामुळे पालकांवर आर्थिक बोझ पडते. पगार नसल्यामुळे आर्थिक टंचाईने जीवन शैलीत बदल होतो.

भारत देशामध्ये जर जनतेने लॉकडाऊन पाळले नसते तर कोरोनाचे रूग्ण जास्त प्रमाणात वाढले असते. अमेरिका आणि चीनमध्ये कोरोना रूग्णांची संख्या वाढलेली आहे. जनतेच्या सुरक्षेसाठी एक दिवसाचा

जनता कर्फ्यू ठेवला व कोरोना व्हायरस वाढू नये म्हणून लॉकडाऊन १, २, ३, ४ असे ठेवले आणि आवश्यक दुकाने चालू ठेवण्यात आली. ज्या व्यक्तींना कॉरंटॉईन केले त्यांना दवाखान्यात पूर्ण सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. आणि ज्यांना कॉरंटॉईन केले तिथे साफ-सफाई आणि रूग्णांची तपासणी करणे याची सगळी काळजी घेतली आणि जिथे कोरोना पेशंट निघाले तिथे रेड, ग्रीन, ऑरेंज झोन पाडले आहेत. ज्या विभागाला रेडझोन घोषित केले तिथे संध्याकाळी ५ वाजतापासून ते सकाळी ९ वाजेपर्यंत बाहेर निघण्यास बंधन होते. १० वर्षांच्या आतील बालकांना व ६० वर्षांवरील वृद्ध लोकांना जास्त बाहेर जाण्यास बंदी होती. बसेस आणि ऑटोरिक्षा बंद ठेवण्यात आले होते.

लॉकडाऊनमुळे मजूर वर्गाची स्थिती विकट झाली आहे. कंपनी बंद पडल्यामुळे काम नसल्याकारणाने त्यांच्यावर बेकारी निर्माण झाली आहे. पैसा नसल्यामुळे ज्या ठिकाणी राहत होते त्या ठिकाणाहून देखील त्यांना काढण्यात आले होते. निवासाची व्यवस्था नसल्यामुळे ते स्वगावी पायी जाण्यास निघाले. रस्त्यात त्यांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागले. यामध्ये लहान बालके, वृद्ध व्यक्ती, गर्भावस्था स्त्रियांना कितीतरी अंतर पायी चालावे लागले. रस्त्यात त्यांना कोणी भोजन देत होते किंवा जेवणाची सुविधा सुध्दा करण्यात आली. अनेकांचा प्रसावामध्ये मृत्यू देखील झाला. स्वगावी गेल्यानंतर गावकरी कोरोना रोगामुळे गावात प्रवेश देखील देत नव्हते. रोजगार नसल्यामुळे शासनामार्फत मोफत अन्नधान्य राशनकार्डने देण्यात आले. जगाच्या तुलनेत आपल्या भारताने योग्य भूमिका बजावली व बजावत आहे. नाहीतर जगातल्या महामारीच्या भितीमुळेच आपण हारलो असतो व या संकटाला सामोरे जाण्याच्या आधीच हारलो असतो. जगातील घडणाऱ्या मृत्यूची संख्या व स्थिती पाहून भारताने योग्यवेळी योग्य निर्णय घेतले व घेत आहेत. आपला भारत हा कधीच कमजोर नव्हता व नाही हे समोरील संकटातून मुक्त होईलच.

कोव्हीड-१९ ला प्रतिबंध करण्यासाठी प्रतिकारशक्ती वाढविणारे

घटक :- सध्याच्या धकाधकीच्या जीवनात खाण्यापीण्याकडे दुर्लक्ष होत आहे. दैनंदिन जीवनात प्रतिकार शक्ती ही दिवसेंदिवस कमी झालेली दिसते. बदलते वातावरण, अपूर्ण आहार, कमी झोप आणि व्यायामाचा अभाव यामुळे जंतू संसर्ग जास्त जाणवते. अपूर्ण ज्ञान, अस्वच्छ राहणीमान, गर्दीच्या ठिकाणात वास्तव यामुळे आजार वाढ होत आहे. त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तींनी आपली रोगप्रतिकारक शक्ती वाढवून आनंदी जीवन जगायचे आहे. नैसर्गिक जीवन जगणं नुसतच काम न करता संपूर्ण पौष्टिक आहार यात फळ आणि पालेभाज्यांचा समावेश असावा. रोज एक फळ खाणं आवश्यक आहे. आहाराची वेळ निश्चित असावी. अन्नाचे सेवन झाल्यावर मिळणारी ऊर्जा खर्च करणे आवश्यक आहे. म्हणून व्यायाम, योगासने करावी. त्यामुळे आरोग्य चांगले राहते. आधुनिक काळात नविन-नविन निर्माण होणाऱ्या जंतूंचा नाश करण्यासाठी औषधी बाजारपेठेत उपलब्ध आहेत. परंतु नैसर्गिकरित्या रोग प्रतिकारक शक्ती निर्माण करून आजार टाळावेत.

कोव्हीड-१९ मुळे आजपर्यंत एका निश्चित दिशेने चाललेल्या जगाचे सर्व व्यवहार पूर्णतः बदललेले आहे. शतकानंतर येणाऱ्या मोठ्या आपत्तीस आपण सर्वजन गांभिर्याने सामोरे जात आहोत. कोरोना नंतरचे जग मात्र आमूलाग्र बदललेले आहे. शिक्षण आणि साहित्य क्षेत्रातही परिवर्तन झाले आहे. गृहअर्थशास्त्र विषय अभ्यासात, प्राध्यापक व विद्यार्थिनिंना गृहअर्थशास्त्र विषयाच्या संदर्भात नविन तंत्रज्ञान आणि उपलब्ध झालेल्या अनेक स्वयंरोजगाराच्या संधी आत्मसात करणे नितांत गरजेचे होणार आहे. त्याकरीता वेगवेगळ्या पातळीवर ऑनलाईन अध्यापनाबरोबर विविध चर्चासत्रे, सेमिनार, वर्कशॉप, परिसंवाद, अशा नियोजनबद्ध कार्यक्रमांचे आयोजन करून जीवनशैलीत आमूलाग्र बदल करावे लागतील.

संदर्भ:

१. दैनिक लोकमत, नागपूर.
२. दैनिक सकाळ, नागपूर.
३. www.google.com

कोरोनाचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम

प्रा. डॉ. वर्षा गंगणे, एम. बी. पटेल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, देवरी, जि. गोंदिया-४४१९०१. मो. ९४२२१३४८०७

प्रस्तावना:— जगावर आकस्मिकपणे आलेले कोरोनाचे संकट संपूर्ण जगाला हादरवून टाकणारे आहे. चीनच्या वुहान शहरातून आलेला कोविड-१९ विषाणूने अनेक देशातील लोकांचे बळी घेतले आहेत. औषधे, उपचार व लस उपलब्ध नसल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात जनधन हानी होते आहे. बड्या देशांनाही फार मोठे नुकसान होत आहे. या विषाणूवर अपवादात्मक धोरणाबाबत कोणतेही निष्कर्ष व समाधान अजूनही काढता आलेले नाही. अनेक देशांनी आपली माणसं वाचविण्यासाठी लॉकडाऊन केले आहे. कारण कोरोनाकाळात सगळ्यांचे प्रश्न सारखेच आहेत. त्यामुळे एकजूट होऊन एकमताने यावर मात करणे गरजेचे झाले आहे. भारतात देखील २२ मार्च २०२० रोजी जनता कर्फ्यू व नंतर २५ मार्चपासून लॉकडाऊनची घोषणा करण्यात आली. रूग्णांची वाढती संख्या व मृतांचे प्रमाण लक्षात घेऊन लॉकडाऊन टप्प्या-टप्प्याने वाढवत नेल्याचे दिसून येते.

कोरोनाचे अर्थव्यवस्थेवर अत्यंत गंभीर परिणाम झाले असून अर्थव्यवस्था ठप्प झाली आहे. अर्थचक्र बिघडले असून विकासदर अत्यंत खाली आला आहे.

आर्थिक परिणाम : कोविड-१९ महामारी आणि त्यामुळे करावे लागणारे लॉकडाऊन यामुळे देशाचे अर्थकारण पूर्णपणे ढासळले आहे. अर्थव्यवस्थेतील अनेक क्षेत्रे प्रभावित झाली आहेत. पुढील मुद्द्यांद्वारे आर्थिक परिणामांचा आढावा घेता येईल.

१) विकासदारात घसरण — इ.स. २०२० साली विकासदर ५.३: इतका अपेक्षित होता पण कोरोनामुळे मुडीज ने तो २.५: इतका अपेक्षित होता पण कोरोनामुळे मुडीज ने तो २.५: राहिल असे सूचित केले आहे. २०२०-२१ या वर्षात ५ लाख कोटींचा फटका अर्थव्यवस्थेला बसण्याचा अंदाज आहे. संपूर्ण जगाचा एकूण विकास दर १.५: च्या आसपास राहिल असा अंदाज नमूद करण्यात आला आहे. जीडीपीचा दर ०: होण्याची शक्यता देखील वर्तविण्यात आली आहे.

२) बेरोजगारीचा उच्चांक — कोरोना संकट हे जीवन आणि मृत्यूचा लढा असल्याने जगण्याची धडपडीस, काही भयाने, काही हाताचे काम गेल्यामुळे, काही संचारबंदीमुळे काहीना कामावरून कमी केल्यामुळे मजूरवर्ग बेकार होऊन आपल्या गावाकडे स्थलांतरीत झाले. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्र संघटनेच्या मते कोविड-१९ महामारीमुळे या काळात जवळ-जवळ १४ कोटी लोकांवर बेकारीचे संकट आले. कोरोनाकाळात मनरेगा, शेतीक्षेत्र काही मजूरांना काम देण्यात यशस्वी झालेत पण, त्यातून मिळणारे उत्पन्न अत्यंत कमी आहे.

३) मंदीचा काळ — भरतात लॉकडाऊनपूर्वीच मंदीची झळ दिसू लागली होती. पण कोरोनाकाळात व त्यानंतर मंदीचे प्रमाण वाढणार आहे. २००८ च्या मंदीपेक्षाही भयावह स्थिती भविष्यात निर्माण होणार आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्था नैराश्याच्या गर्तेत जाण्याचे संकेत प्राप्त झाले आहेत.

४) गरीबी व आर्थिक विषमतेत वाढ — कोरोनाकाळात कोकांच्या हातचे काम गेल्यामुळे आर्थिक उत्पन्न येणे बंद झाले. गरीब अधिक गरीब झाले त्यामुळे गरीबीशी संबंधित अनेक समस्या निर्माण होऊ लागल्या. ज्यात उपासमार, कुपोषण, कार्यक्षमतेत घट व अभाव इत्यादींचा समावेश आहे.

कोरोनाकाळात अनेक व्यापारी व उद्योजक यांनी संधीचा फायदा घेत अधिक उत्पन्न मिळविले, नफा मिळविला त्यामुळे

उद्योजक वर्ग श्रीमंत झाला परिणामी गरीब व श्रीमंत दरी निर्माण झाली व आर्थिक विषमतेत वाढ झाली.

५) स्थलांतरीतांचा प्रश्न — कोरोनाकाळात सर्वात मोठ्या ऐतिहासिक स्थलांतराची अनुभूती आली. शहरातून गावात, विदेशातून स्वदेशात, कारखान्यातून घराकडे, अनेक कामगार, विद्यार्थी नोकरदार अनेक मार्गाने, मिळेल त्या साधनाने प्रसंगी पायीदेखील आपापल्या घरांकडे परतले त्यामुळे कामगारांचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला. टाळेबंदी उठल्यानंतर हे श्रमिक पुन्हा कामाच्या ठिकाणी परतू लागले आहेत. कुशल कामगाराअभावी उद्योग अनलॉक-२ नंतरही पूर्ववत सुरू झाले नाहीत. याची भावी झळ अर्थव्यवस्थेला दिर्घकाळ सोसावी लागले.

६) अन्नटंचाई — कोरोनाकाळात जीवंत राहण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात गरजूंना अन्नाचे वाटप करण्यात आले. शासनाने गरीब कल्याण योजनेअंतर्गत मोफत धान्यवाटपाची सोय उपलब्ध करून दिली ती नोव्हेंबरपर्यंत राबविली जाणार आहे. अनेक राज्यात रब्बीच्या पिकांची टाळेबंदीमुळे हमीभावाने विक्री झाली नाही. तर या दरम्यान आलेल्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे अनेक ठिकाणी आलेल्या चक्रीवादळ व अतिवृष्टीमुळे पिकाची नासाडी झाली. त्यामुळे अन्नटंचाई मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली. वरवर बघता शेती व शेतीउत्पन्नाचे आकडे सकारात्मक दिसत असले तरी भविष्यात अन्नटंचाईचे जागतिक संकट निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

७) पर्यटन व्यवसाय ठप्प — लॉकडाऊनचा पर्यटन व्यवसायावर अत्यंत प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. समुहाने फिरण्यास मनाई असल्याने पर्यटनस्थळे ओस पडली आहेत. २०: पर्यटन दूर लॉकडाऊनमुळे रद्द करण्यात आले. त्यामुळे पर्यटन स्थळी असणारे लहान मोठे व्यवसाय, हातगाड्यावरील उत्पन्न मिळविणारे हॉटेल, रेस्टॉरंट व्यवसायिक यांच्यातील आर्थिक संकट कोसळले आहे. पुढील तीन महिन्यात ३०: यात्रांवर परिणाम होणार असल्याचे भाकित केले आहे.

८) बँकेच्या फायदेशीर व्यवहारांत घट — कोरोनाकाळात बँकांचे व्यवहार कमी झाले. बँकेतील गर्दीत “जनधन” खातेधारकांच्या रांगा अधिक प्रमाणात दिसून आल्या. कर्जाचे व गुंतवणूकीचे व्यवहार अत्यंत कमी प्रमाणात झाले. ठेवी, बचती, गुंतवणूक यांचा अभाव दिसून आला. त्यामुळे आर्थिक क्रिया मंदावल्या. आत्मनिर्भर भारत अभियानात शासनाने कर्जाचे मार्ग दाखवले असले तरी कर्जाचे अर्ज अत्यंत कमी प्रमाणात दाखल करण्यात आले. उत्पन्नाअभावी जनतेने कर्जाकडे पाठ फिरवली आहे.

९) महागाईत वाढ — कोरोनाकाळात सलग ६ महिने व्यापार बाजार व आर्थिक व्यवहार बंद असल्यामुळे उत्पादनात घट झाली आहे. मागणी-पुरवठ्यात मोठे असंतुलन निर्माण होऊन वस्तूच्या किंमती वाढल्या आहेत. अनेक व्यापाऱ्यांनी संधीचा फायदा घेत कृत्रिम टंचाई निर्माण केली आहे. त्यामुळे देखील महागाईचे प्रमाण वाढले. अचानकपणे, पूर्वसूचनी न देता केले जाणारे लॉकडाऊन व त्यामुळे निर्माण होणारी स्थिती लक्षात घेता ते वाढण्याच्या भयाने अनेक लोक वस्तूंना अधिक मागणी करतात. आंतरराष्ट्रीय बाजारातील स्पर्धेचे वातावरण, सीमेलगतचे प्रश्न, असंतोष, गरीबांना मोफत धान्य वाटप यासारख्या योजनांमुळे मध्यमवर्गियांना फटका बसला. उत्पादन घटीमुळे पुरवठा घटला

त्यामुळे वस्तूंच्या किंमतीत वाढ झाली. इंधन, पेट्रोल, डिझेल, सोने, चांदी इत्यादी महाग झाले.

१०) आंतर्राष्ट्रीय बाजारवर परिणाम — सीमेलगतच्या प्रश्नांमुळे आयात—निर्यात व्यापारावर मोठा परिणाम दिसून आला. भारताची कापूस, सुत कृषीमाल इ. ची चीनची होणारी निर्यात ठप्प झाली ती अजूनही पडून आहे. तर चीनकडून होणारी आयात बंद झाली त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या काळातही आंतर्राष्ट्रीय संबंध विघडल्यामुळे व्यापारावर परिणाम झाला आहे.

वरील सर्व ठळक आर्थिक परिणामांशिवाय जनधनहानी भूक निर्देशांकातील वाढ, कामाच्या पुरेश्या संधींचा अभाव, वेतनाची समस्या मागणीत घट, बाजारपेठा उपलब्ध नसणे, भ्रष्टाचार, फसवणूक, आवश्यक वस्तूंचा अभाव, आरोग्य सेवांचा अभाव, आंतर्राष्ट्रीय व्यापारात घट, महामंदीचे भय, अपूरे आर्थिक पॅकेज यामुळे अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात उलथापालथ दिसून येईल त्यामुळे अर्थव्यवस्था सावरण्यास मोठा कालावधी जावा लागेल.

सामाजिक परिणाम :- कोरोनाचे समाजावर देखील मोठ्या प्रमाणात परिणाम झाले. आर्थिक परिणामांचे पडसाद सामाजिक परिणामातही दिसून आले. कारण सर्व सामाजिक स्थिती व परिणामांची मुळे आर्थिकतेमध्ये बघायला मिळतात. कोरोनाचे काही ठळक सामाजिक परिणाम पुढील मुद्द्याद्वारे स्पष्ट करता येतील.

१) सामाजिक विषमतेत वाढ — कोरोनाकाळात आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात वाढली गरीब व श्रीमंत या दोन्ही वर्गांचा परस्परकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलला. द्वेष व वैमनस्याची क्षमता वाढीस लागली आहे रे...नाहीरे वाद वाढल्यामुळे श्रेष्ठ—कनिष्ठ, उच्च—निच, वर्णद्वेष, जातीभेद यामुळे सामाजिक विषमता वाढीस लागली.

२) नैराश्य व आत्महत्येत वाढ — लॉकडाऊन दरम्यान नैराश्यात जाणाऱ्यांचे प्रमाण वाढले व नैराश्यातून अनेकांनी आत्महत्येचे पाऊल उचलले. मानसिक संतुलन ढासळले. तसेच नकारात्मक दृष्टीकोनात वाढ, कोरोनाचे भय यामुळे नैराश्य व आत्महत्या वाढल्या. पंजाब सारख्या राज्यात १०० घटना नैराश्याच्या तर ८५० घटना आत्महत्याच्या नोंदणी करण्यात आल्या. यात तसेच वयोगटातील व्यक्तींचा समावेश आहे.

३) कौटुंबिक हिंसाचारात वाढ — कोरोनामुळे कौटुंबिक हिंसाचारास मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. एकट्या पंजाब राज्यात कौटुंबिक हिंसाचाराच्या १५०० घटनांची नोंद झाली आहे. वैचारिक भिन्नता, शाब्दिक चकमक व रिकामा वेळ यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटना मोठ्या प्रमाणात वाढल्या. कुटुंबातील अत्याचार, लैंगिक छळ, घटस्फोटाची प्रकरणे मोठ्या प्रमाणात निदर्शनास आली.

४) एकाकीपणात वाढ — कोरोनामुळे विलगीकरण, संस्थागत विलगीकरण, जनसंपर्क टाळणे, धार्मिक, सामाजिक उत्सवात सहभागी न होणे यामुळे एकाकीपणा वाढला आहे. यामुळे संघटितपणे व सामुहिककपणे कार्य करण्याच्या वृत्तीला लगाम बसला. एकाकीपणा काहींनी चांगला उपयोग करून घेतला तर काही नैराश्यात गेले.

५) बालविवाहाचे प्रमाण वाढले — कोरोनामुळे गरीबीचे प्रमाण वाढले. त्यामुळे कुटुंबातील मुलींची जबाबदारी झटकण्यासाठी बालविवाहाचे प्रमाण वाढण्याची दाट शक्यता आहे. कामबंद, शाळाबंद असल्याने मुलींना घरी ठेवण्यापेक्षा लग्न करून देण्याची मानसिकता कोरोनाकाळात प्रबळ ठरली. आजही देशातील १३,५०० गावात शाळा नाहीत. पुढील १ ते ५ वर्षात ६ ते ७ कोटी मुली शाळा सोडून घरी बसतील. परिणामी त्यांची लग्ने लावून दिली जातील. दारिद्र्यामुळे २६.५ टक्के मुलींची लग्ने १८ वर्षापूर्वी करून दिली जात असत. २००५—०६ मध्ये ४७ टक्के बालविवाह झाले

२०१५—२०१६ मध्ये ते २६.८ टक्के झाले. कोविड काळात जवळ—जवळ ३ कोटी बालविवाह होतील असा अंदाज व्यक्त करण्यात आला आहे.

६) गुन्हेगारीच्या प्रमाणात वाढ — लॉकडाऊनमुळे अनेकांच्या हातचे काम गेले. उत्पन्न मिळनासे झाले. सुरुवातीच्या काळात जेवणाचे पॅकेट वितरीत करण्यात आले. सुरुवातीच्या काळात धान्य व आवश्यक वस्तूंचे वाटप करण्यात आले. पण पुरेश्या उत्पन्न अभावी गरीबीचे प्रमाण वाढले. पोट भरण्यासाठी गैरमागिनी उत्पन्न मिळविण्यासाठी या काळात चोऱ्या, हत्या, दरोडे, बलात्कार यांसारख्या घटनांमध्ये वाढ झाली व पुढेही त्याचे प्रमाण वाढण्याची शक्यता आहे.

७) रूढी परंपरांमध्ये बदल — कोरोनापासून बचाव करण्यासाठी समूह व गर्दीच्या ठिकाणी जाण्यास मज्जाव करण्यात आला. सण, समारंभ, उत्सव, धार्मिक व सामाजिक कार्यक्रम इत्यादींवर बंधने घालण्यात आली. त्यामुळे कालांतराने जुन्या रूढी परंपरा बदलून मर्यादित प्रमाणात तसेच मर्यादित लोकांच्या उपस्थितीत कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाईल. देववादी व दैववादी प्रवृत्ती आपोआप संपुष्टात येऊन समाजाची विज्ञानवादाकडे वाटचाल सुरू होईल.

८) कुपोषण — कोरोनाकाळात कुपोषणाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले. आरोग्य सोयीचा अभाव व अनेक ठिकाणी त्या वेळेवर न मिळणे याशिवाय गरीबी व दारिद्र्यामुळे कुपोषणाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. गरीबाला पुरविले गेलेले अन्न जिवंत राहण्यास पुरेसे आहे ते प्रतिकारक्षमता वाढविणारे नाही. उत्पन्नप्राप्तीचे सर्व मार्ग बंद झाल्यामुळे महिला, नवजात बालके, लहान मुले, वृद्ध यांचे कुपोषण मोठ्या प्रमाणात उघडकीस आले आहे.

९) माणुसकीचे दर्शन — टाळेबंदीच्या काळात माणसातल्या माणुसकीचे दर्शन झाले. गरजू लोकांची अनेकांनी मदत केली. सोनू सुद, सलमान खान, अक्षयकुमार यासारख्या नामवंतांनी हात सैल करून मजुरांना जेवण व गावापर्यंत पोहचविण्याची व्यवस्था केली. प्रशासन, सामाजिक संस्था तसेच सर्वसामान्य लोकांनी गरजूंना सर्वतोपरी मदत केली. इतरांचे दुःख व वेदना बघून डोळे पाणतावले. अनेकांप्रती दया, सहानुभूती व मदतीची भावना वाढली.

शिफारशी :- १) कोरोना नियंत्रणासाठी आणखी लॉकडाऊन करू नये. २) आरोग्यविषयक सोयींना प्राथमिकता दिली जावी. ३) साठेबाजी व काळाबाजार करणाऱ्यांवर कारवाई करण्यात यावी. ४) आर्थिक व सामाजिक विषमता कमी करण्याचे प्रयत्न केले जावे. ५) रोजगार निर्मितीची धोरणे विस्तृत प्रमाणात राबविण्यात यावी. ६) लस आणि औषधांवर जलद संशोधन करण्यात यावे. ७) कोरोनापासून बचावासाठी रोजप्रतिकारक्षमता वाढविण्याबाबत माहिती पुरविण्यात यावी. ८) कोविड योद्धांना सर्वतोपरी आर्थिक, सामाजिक हक्क व मदत दिली जावी.

आरोग्यसोयी व वैद्यकीय सुविधांचे प्रमाण जेमतेम असल्यामुळे ते गरजेपेक्षा तिपटीने कमी आहे. शासकीय रूग्णालयात एकूण खाटांपैकी ३० टक्के ते ६० टक्के खाटा आहेत. सद्यस्थितीत कमीत कमी ८ लाख खाटांची गरज आहे. भविष्यकाळात कोरोना नियंत्रणासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. तरच आर्थिक व सामाजिक परिणामांपासून देशाला वाचविता येईल. जनतेने, प्रशासन व शासकीय नियमांचे पालन करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची :

१. <https://www.unfpa.org/swop>.

२. द वायर, मराठी.

३. वृत्तपत्रे: लोकसत्ता, दै. सकाळ, महाराष्ट्र टाईम्स.

ऑनलाईन क्लासेस: ग्रामीण विद्यार्थ्यांसमोरील समस्या

डॉ. मिनाक्षी एस. बेसेकर, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती गोपीकाबाई भुरे महिला महाविद्यालय तुमसर जि. भंडारा

कोविड-१९ मुळे लावण्यात आलेल्या टाळेबंदीमुळे शाळा बंद असल्याने ऑनलाईन शिक्षणावर जास्तच भर दिल्या जात आहे. मार्च १६ पासून जगात एक नविन संकट निर्माण झालेले आहे. भारतातील विविध राज्यात या संकटाने चांगलेच त्रासवून सोडले आहे. अमेरिका सारखा विकसीत देश देखील या समस्येतून सुटू शकला नाही. मग भारतासारख्या अनेक देशांसमोरही कोरोनाचे संकट चांगलेच त्रासदायक ठरलेले आहे आणि यातूनच एक नविन समस्या निर्माण झालेली आहे. ती म्हणजे ऑनलाईन क्लासेस आणि समाजात यामुळे नवनविन प्रश्न निर्माण होत आहेत. ऑनलाईन शिकवणीचा प्रभाव म्हणा किंवा परिणाम ग्रामीण समाजावर जास्त झालेला आहे. आज ही समस्या प्रकर्षाने जाणवत आहे तरीसुद्धा या गोष्टी कडे पाहिले त्या दृष्टिकोनातून अजूनही पाहिले जात नाही.

ऑनलाईन शिकवणी म्हटले की अॅनरॉइड मोबाइलची आवश्यकता असते. ग्रामीण भागाचा विचार करतांना आजची परिस्थिती अतिशय विकट आहे. सरकार कडून अनाज किंवा काही आवश्यक गरजा पूर्ण होत असल्या तरी ऑनलाईन मोबाइल फोन साठी पैशाची आवश्यकता जास्त आहे. आणि ही गरज आज आवश्यक झालेली आहे. ग्रामीण भागासाठी आजची परिस्थिती ग्रामीण समाजाकरीता अतिशय वाईट आहे.

महाराष्ट्र हे देशातील नागरीकरण झालेले प्रमुख राज्य असले तरी २०११ च्या जनगणनेनुसार नूसार ५७.६० टक्के जनता ही खेड्यात आणि ४२.४० टक्के जनता ही शहरात वास्तव्य करते. यावरून राज्यातील एकूण मुलांपैकी किमान प्राथमिक स्तरावरील निम्म्यापेक्षा जास्त मुले ही ग्रामीण शाळांमधून शिक्षणाचे धडे गिरवत आहे. या शाळेतील विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक पार्श्वभूमी शहरी विद्यार्थ्यांपेक्षा पूर्णपणे वेगळी आहे. भिन्न शहरी विद्यार्थ्यांसाठी केल्या जाणाऱ्या उपाय योजना ग्रामीण भागात सरसकट लादल्या जात आहे. परंतु ग्रामीण भागात त्या यशस्वी ठरू शकत नाहीत. हे शिक्षण विभागाने समजून घ्यायला हवे होते. शिक्षण विभागातर्फे मार्च मध्ये शाळा बंद झाल्यानंतर राज्यातील सरसकट शाळांना विद्यार्थ्यांच्या पालकांचे व्हॉट्सअप ग्रुप तयार करून शिक्षकांनी अध्यापन करावे अशा प्रकारच्या सुचना देण्यात आलेल्या होत्या या निर्णयाची परिणामकारकता तपासण्यासाठी ट्रायचा अहवाल बघितल्यानंतर हा उपाय ग्रामीण भागातील शाळांसाठी कसा अनुपयोगी आहे हे लक्षात येते.

आपल्या भारतात २०२० मध्ये इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या ६८.४२ कोटी आहे. तर मोबाइल फोन वापरणाऱ्यांची संख्या ४८.८२ कोटी आहे यामध्ये स्मार्ट फोन (एॅनरॉइड फोन) वापरणाऱ्यांची संख्या ४०.७२ कोटी आहे. ह्या माहितीनुसार देशातील तंत्रज्ञानाचा विस्तार दिसत असला तरी पुढील आकडेवारी वरून त्यातील विषमता लक्षात येईल. भारतात ५२ टक्के लोक या इंटरनेटच्या सुविधेपासून वंचित आहे असे म्हणता येईल ग्रामीण भागात ३६ टक्के आणि शहरी भागात ६४ टक्के जनता इंटरनेट वापरत आहे. ही आकडेवारी लक्षात घेता ग्रामीण भागातील ३६ टक्क्यांपैकी ज्यांची मुले ज्या शाळेत आहेत अशाचे प्रमाण लक्षात घेता २० ते २२ टक्क्यांच्या पूढे हे प्रमाण जात नाही. यातही असे पालक आहेत की त्यांनी आपल्या मुलांना अभ्यासाठी मोबाइल देऊन अभ्यास करवून घेतला. हा विषय

बाजुला ठेवून जर आपण विचार केला तर ग्रामीण भागातही सुशिक्षित पालक बऱ्याच प्रमाणात आहेत. ते आपल्या मुलांना मोबाइल देतीलच असे सांगता येत नाही. कारण मोबाइलचा दुष्परिणाम त्यांना माहीत आहे. मग ग्रामीण भागातील उर्वरित गरीबांच्या मुलांच्या त्या भावभावनांचा विचार करण्यात आलेला नाही. तसेच शहरातील शाळा सर्व सुखसोईनी युक्त असतात. सुसज्ज इमारतीच्या दृष्टिकोनातून आपल्या ग्रामीण भागाचा नुसता विचार जरी केला तरी संपूर्ण चित्र आपल्या डोळ्यांसमोर येते. संगणक, इंटरनेट सेवा, वायफाय वाहतुकीच्या सोई, सुसज्ज फर्निचर तेथे शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक कौटुंबिक पार्श्वभूमी सर्वच बाबतीत ग्रामीण भागापेक्षा कीती सरस आहे हे लक्षात येते. ग्रामीण भागात वरीलपैकी बऱ्याच सुविधा नसल्यासारख्याच किंवा कागदोपत्रीच आहेत असे म्हटले तरी चूक ठरणार नाही. जीवनावश्यक गरज म्हणजे पीण्याचे शुध्द पाणी हे सुध्दा ग्रामीण भागात अजूनही उपलब्ध झालेले नाही. काही शाळांमध्ये पाण्याच्या मशिनी लावण्यात आल्या परंतु त्या शोमात्र झालेल्या आहेत. म्हणून विद्यार्थी घरूनच फ्लॅस्टीकच्या बाटलीत पाणी घेऊन येतात. याचाही विपरीत परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होऊ शकतो. कारण काही कालावधी नंतर त्या बॉटल फेकून टाकण्याच्या असा नियम आहे परंतु तसे होत नाही. या ऑनलाईन शिकवणीच्या खाजगी क्लासेस घेणाऱ्यांनी आपल्यापरिने फायदा करून घेतला आहे. त्यांनी वर्ग २, ३, ४ या वर्गांचे क्लासेस सुरु केले. आजुबाजुला राहणाऱ्या मुलांजवळ स्मार्ट फोन नसल्यामुळे आमच्या घरूनच त्यांनी क्लास केलेला आहे. क्लास कोणता तर हाऊ टु स्पीक इंग्लिश, ड्राईंग, हिंदी या तीन्ही वर्गांची शिकवणी मी पूर्ण ऐकली आहे. याबाबत सांगायचे झाल्यास 'मॅडम आप मुझे दिख नहीं रही हो'। 'मॅडम आपकी आवाज नहीं आ रही है', 'मॅडम कुछ भी नहीं दिख रहा है'। 'सरजी ये तो आपने पहले हि सिखाया था', 'सर थोडा जोर से बोलीये' असा सावळा गोंधळ चालू असतानांच शिकवणाऱ्यांना फक्त आपलाच आवाज सुरु ठेवला व विद्यार्थ्यांशी संवाद बंद केला तसेच मध्ये मध्ये इंटरनेट सेवा सुरु नसल्यामुळे काय काय भानगडी निर्माण होतात हे ग्रामीण भागातल्या शिक्षकांनाही माहीत आहे. ही बाब लहान मुलांच्याच बाबतीत घडली असे नाही. मोठ्या मुलांनाही हाच त्रास सहन करावा लागतो. इंटरनेट सेवा बंद झाल्यामुळे 'मोबाइल बंद हो गया' 'कुछ भी नहीं दिख रहा' हे सर्व मला मी स्वतःच्या मोबाइल दिल्यामुळे माहीत झाले असे बरेच लोक सांगतात. परंतु प्रायव्हेट क्लासेस घेण्यामागचे मुळ कारण म्हणजे टयुशन फी. त्यांना त्यांची मागील फी वसूल करावची होती म्हणून ऑनलाईन क्लासेस सुरु केले होते. इथे तर शासनाचा नियम आहे की ऑनलाईन क्लासेस, विशेष म्हणजे ८, ९, १० वी च्या विद्यार्थ्यांचे क्लासेस निरंतर ५ तास, ४ तास ब्रेक नाही हे सर्व ऑनलाईन शिकविणा—या शिक्षकांच्या भेटीतून समजले आहे. ते सुध्दा ऑनलाईन शिकवणुकीचा विरोधात आहेत. ते म्हणतात की त्यांच्या विद्यार्थ्यांना फक्त ऑनलाईन क्लासेस द्यावेत. त्यांच्या अभ्यासात खंड पडू नये म्हणून शिकवितानाही हे विद्यार्थी एकमेकांना मॅसेजेस करतात. 'तुझे कुछ समज रहा क्या, मेरे तो कुछ पल्ले नहीं पड रहा'। 'वो देख खुब ध्यान लगाके सुन रहा'। अशाप्रकारे विशेष म्हणजे वर्गात एकुण ८० विद्यार्थी असतात. त्यापैकी ऑनलाईन शिकविताना ३० विद्यार्थी ऑनलाईन असतात

याचे कारण त्यांच्या जवळ स्मार्टफोन आहे. बाकीच्या जवळ स्मार्टफोन नाही आणि तो महाग असल्याने घेता येत नाही. म्हणून ते क्लास करीत नाहीत. म्हणजेच शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांपेक्षा शिकविणारे शिक्षकच उदासीन दिसून आले. म्हणजेच मोबाइलच्या माध्यमातून अध्ययन आणि अध्यापन ही संकल्पनाच ग्रामीण समाजात उपयोगी ठरू शकत नसल्याची निदर्शनास आले आहे. यासाठी पालक आणि शिक्षक यांच्यात चर्चा होणे महत्वाचे आहे. पालकांना या परिस्थितीतून बाहेर काढणे ही काळाची गरज झालेली आहे. या परिस्थितीतून शिक्षकच बाहेर काढू शकतो.

शाळा सुरु करणे ही देखील एक समस्याच आहे. ज्या भागात ज्या गावांमध्ये कोरोनाचा एकही पेशंट नाही त्या शाळेत एकही विद्यार्थी बाहेरगावावरून येत नाही. त्या शाळा सुरु केल्यास काही वावगे ठरणार नाही. परंतु ही शाळा सुरु करण्याची समस्या म्हणजे ग्रामीण भागात सरकारी शाळा, आदिवासी वसतीगृहे, नर्सिंग होस्टेल मध्ये कोरोना संशयीतांना बाहेरगावाहून पूर्णे, मुंबई इतर ठिकाणाहून आलेल्यांना क्वारंटाईन करून ठेवण्यात आले आहे. चौथ्या टप्प्यातील लॉकडाऊन मध्ये यातील काही रुग्ण संक्रमित मिळू लागले आहेत तर काही घरीच क्वारंटाईन आहेत तरी गावभर फीरत असतात. त्यामुळे ही संसर्ग वाढत आहे. आजच्या स्थितीत अशा क्वारंटाईन सेंटर वर शिक्षकांची वर्णी लागलेली आहे. शाळा सुरु करणे म्हणजे या शाळांची होस्टेलची संपूर्ण स्वच्छता म्हणजेच निर्जंतुकीकरण, सॅनीटायझेशन होणे महत्वाचे आहे. शासनाला शाळा सुरु करतांना या सर्व गोष्टींची काळजी घेणे महत्वाचे आहे. आता अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे की 'आधीच मर्कट त्यातही मद्य प्याला' अशाच स्थितीत ग्रामीण समाज जगतो आहे.

ऑनलाईन शिकवणी घेण्यापेक्षा दोन सत्रात शाळा (सकाळी, दुपारी) घेणे जास्त हितावह ठरेल कारण शेतकरी मोबाइल घेऊन देण्यापेक्षा आपल्या शेतातील पेरणीकडे जास्त लक्ष देईल.

शाळा सुरु होऊ शकतात परंतु शासनाला त्यासाठी पिण्याचे व हात धुण्याचे मुबलक पाणी, हॅंडवॉश किंवा साबण किंवा सॅनीटायझर, मास्क ते ही मोफत उपलब्ध करून द्यावे लागतील. आजच्या विकट समाज व्यवस्थेत उपाययोजना ही देखील तारेवरची कसरतच आहे. पण अजूनही वेळ गेलेली नाही. शाळा उशीरा चालू केल्या तरी चालेल. शिक्षक आपला अभ्यास बरोबर पूर्ण करू शकतील. तसेच ती १ ली ते ९ वी प्रमोटेट असेल तर काहीच हरकत नाही. पण शिक्षकांवर इतर सरकारी कामाचा भार न देता त्यांना फक्त शालेय शिक्षणासाठीच ठेवले पाहिजे.

देशभरात नविन शैक्षणिक धोरण अवलंबील्या जाणार. शिक्षणात मोठे बदल निर्माण होणार यासाठी दिक्षा अॅप, ई-पाठशाळा या सारखे प्लेटफॉर्म उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. तसे करण्यातही आले परंतु लगेचच बंद करण्यात आले. ऐकीकडे कोरोनाशी लढाई सुरु आहे तर दुसरीकडे रेडिओ, टेलीविजनच्या माध्यमातून शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचा खटाटोप ग्रामीण भागात यशस्वी होऊ शकणार नाही. कारण ग्रामीण भागात इंटरनेटचा तसाही प्रॉब्लेम आहे आणि मोबाइलचाही शासन नवनविन उपाययोजना आखतांना ग्रामीण आणि शहरी भाग वेगवेगळा आहे हे विसरून जातो. म्हणूनच शैक्षणिक योजना आखतांना त्या-त्या भागाचा म्हणण्यापेक्षा ग्रामीण भागाचा जाणीवपूर्वक अभ्यास करून शासनाने ऑनलाईन शिक्षणाचा भार ग्रामीण विद्यार्थ्यांवर पडणार नाही याकडे लक्ष द्यावे.

दुसरी महत्त्वपूर्ण बाब म्हणजे मोबाइलच्या अतीवापराचा परिणाम, अकाली वृद्धत्व येते, डोळे जाते, चीडचीड होते, सतत डोके दुखते, जेवणाकडे दुर्लक्ष होते, कानांवर, शरीरावरही त्याचे गंभीर परिणाम होतात हे सर्व सत्य आहे हे माहीत असूनही जो पालक आजपर्यंत संगत होता की मोबाइलमुळे डोळे खराब होतात, कॅन्सर होतो, बहीरेपणा येतो, त्याच पालकाला आपल्या पाल्याच्या हातात मोबाइल द्यावा लागत आहे. तो ही एक दोन तास नाही तर पूर्ण आठ पीरेड (दहावीचे) या मोबाइलच्या स्क्रीन समोर दिवसभर त्यांना बसून राहावे लागत आहे. यामध्येही एक तफावत आहे शहरांमध्ये मोबाइलला टिव्हीशी कनेक्ट करता येते कारण शहरात स्मार्ट टिव्हीचे प्रमाण जास्त आहे त्यामुळे डोळयांच्या समस्या तेव्हाच प्रमाणात उपलब्ध होत नाही. इथेही ग्रामीण विद्यार्थी मागे पडतो. मोबाइल नसल्यामुळे ग्रामीण भागात त्यांच्या पालकांनी आपल्या मुलांना भाजीपाला विकायला लावले आहे. शहरी भागातही ऑनलाईन शिक्षणाचा कंटाळा करू लागले आहेत. मोबाइल किंवा स्मार्ट टीव्ही घेऊन दिला नाही म्हणून आत्महत्याही झालेल्या आहेत. हे आपल्याला विसरता येत नाही.

समाज प्रगत असो किंवा अप्रगत मानवाशिवाय समाज तयार होऊ शकत नाही. परंतु विविध गरजांची पूर्तता करतांना ग्रामीण आणि शहरी भागाचा विचार करूनच त्यानुसार तशा योजनांचे नियोजन करावे लागेल. शासन योजना तयार करतो. नियोजन बरोबर नसल्या कारणाने त्या योजना कागदोपत्रीच शिल्लक राहतात. अन्न, वस्त्र, निवारा या सारख्या मुलभूत गरजा शासन अजून पुरवू शकले नाही. जीथे आजही कोरडे अन्न दिले जाते पण ते कशाबरोबर खायचे हा ग्रामीण भागातील जनतेचा प्रश्न आहे. अशा परिस्थितीत डीजीटल क्लासेस, ऑनलाईन क्लासेस, शॉर्ट कोर्सेस इतर आणखी काही शिक्षण वगैरे संकल्पना सरकार कोणत्या मार्गाने पूर्ण करणार? ज्या विकासाच्या कल्पना शहरी भागात पूर्ण झाल्या त्या ग्रामीण भागात यशस्वी होतीलच कशावरून? यासाठी डीजीटल समाजव्यवस्था निर्माण करावी लागेल. ग्रामीण आणि शहरी समाजाची विभागणी समाज व्यवस्थेचे वास्तव दर्शन आहे आणि हे राहणारच, कारण भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. म्हणूनच ग्रामीण आणि शहरी भाग लक्षात घेऊन ऑनलाईन शिक्षण, डीजीटल क्लासेस, यासारख्या कल्पना ग्रामीण मुलांसाठी न परवडणाऱ्या तसेच आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असणाऱ्या मुलांमध्ये विषमतेची दरी निर्माण करणारे आहे. यासाठी सर्वांगीण पातळीवर चर्चा होणे गरजेचे आहे. ग्रामीण मुलांच्या भविष्याशी खेळण्यापेक्षा शासनाने त्यांचा रीतसर अभ्यास करणे गरजेचे आहे. त्यासाठीच आपण मुलांना काय देतोय? त्यांना शिक्षणातून काय देता येईल? त्यांना काय मिळते? याचा विचार करायला हवा, ज्या स्क्रीनच्या दुर ठेवण्याचा आपण प्रयत्न करीत आहोत त्याच स्क्रीन च्या स्वाधीन आपण मुलांना करीत आहोत.

संदर्भ:

१. दैनिक नवराष्ट्र
२. दैनिक पुण्यनगरी
३. दैनिक देशोन्नती
४. दैनिक लोकसत्ता
५. दैनिक लोकशाही वार्ता
६. दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स
७. दैनिक लोकमत

टाळेबंदी मधील स्थलांतरीत कामगारांच्या व्यथा आणि कथा

डॉ. राहुल भगत, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा

मार्च २०२० पासून सुरू झालेल्या कोरोनाविरुद्धच्या युद्धात अनेक देशांत निर्माण झालेल्या विपरीत परिस्थिती पाहता भारतात वेळीच लॉकडाऊन चा निर्णय घेण्यात आला. यामुळेच की काय आज जगातील इतर देशांच्या तुलनेत भारतात कोरोना रूग्णांची संख्या व कोरोनामुळे मृत्यू पावलेल्यांची संख्या कमी आहे. भारतासारख्या अफाट लोकसंख्येच्या देशात अमेरिका किंवा इटली सारखा कोरोनाचा फैलाव झाला असता तर त्याला आवर घालणे अत्यंत कठीण झाले असते. त्यामुळेच वेळीच लॉकडाऊन लावणे आणि सर्व राज्यांना सोबत घेवून कोरोनाचे युद्ध लढणे यासाठी सरकारचे अभिन्नदम करणे गरजेचे आहे. परंतू त्याचबरोबर हा ही विचार करणे महत्वाचे आहे की, या लॉकडाऊनमुळे समाजातील एका मोठ्या वर्गावर अतिशय विपरीत परिणाम पडला आहे. तो वर्ग म्हणजे स्थलांतरीत कामगारांचा वर्ग होय.

देशात किती स्थलांतरीत मजूर आहेत? या संदर्भातील निश्चित आकडा शासनाजवळ अजुनही नाही. तथापी १६ मार्च २०२० ला श्रम राज्य मंत्री श्री. संतोष सिंह गंगवार यांनी लोकसभेत देशातील स्थलांतरीत मजुरांची संख्या अंदाजे सांगितली होती. त्यांनी सांगितले होते की २०११ च्या जनगणनेनुसार देशात ४८.२ कोटी मजूर होते. तथापी २०१८ मध्ये देशातील श्रमीकांच्या सर्वेक्षणाचा जो अहवाल प्रसिध्द झाला होता त्यानुसार देशात ४६ कोटी ५० लाख श्रमिक होते. त्यापैकी ५२ टक्के स्वयंरोजगार करणारे व २५ टक्के पोटासाठी भटकंती करणारे मजूर होते. आणि १३ टक्के श्रमिक असंघटित क्षेत्रांत काम करतात. तर कायमस्वरूपी रोजगार असलेले केवळ १० टक्के श्रमिक आहेत. वर्तमानात हा आकडा जवळपास ६० कोटी पेक्षा जास्त असू शकतो. यापैकी केवळ २० टक्के जरी स्थलांतरीत मजूर असतील तरी आज यानुसार देशात १२ कोटी पेक्षा जास्त स्थलांतरीत मजूर आहेत. ही वस्तुस्थिती देशात नुकत्याच लावलेल्या लॉकडाऊनमुळे स्थलांतरीत करीत असलेल्या मजुरांच्या संख्येवरून नाकारता येत नाही. २०१७ मधील बिहारमधील एका सर्वेक्षणानुसार त्या राज्यातील सुमारे ५० लाख लोक मुंबई, दिल्ली, अहमदाबाद, सुरत, कोलकाता, पंजाब इ. शहरात जावून रोजमजुरीचे काम करतात. यासोबत उत्तर प्रदेश आणि मध्य प्रदेशातूनही लाखो मजूर काम करण्यासाठी आपले राज्य सोडून दुस-या राज्यात स्थलांतर करतात.

कामासाठी जेव्हा एक व्यक्ती आपले स्वतःचे मूळ राज्य सोडून दुस-या राज्यात जातो तेव्हा त्याला 'स्थलांतरीत कामगार' असे म्हणतात. या स्थलांतरीत कामगारांना व्यक्तिशः मजुरी कमी असली तरी देशाच्या अर्थव्यवस्थेत या कामगारांचा वाटा खूप मोठा आहे हे मान्य करावेच लागेल. परंतू कोविड-१९ मुळे देशव्यापी लॉकडाऊन लागू करतांना या स्थलांतरीत मजुरांचा विचारच केला गेला नाही. संपूर्ण देशात टाळेबंदी लागू झाल्यावर 'हातावर आणून पानांवर खाणा-या' या स्थलांतरीत मजुरांवर काय संकट कोसळेल याचा शासनाने, प्रशासनाने किंवा लोकप्रतिनिधींनी सुध्दा विचारही केला नाही. यामुळे दिल्ली, मुंबई, हैदराबाद, गुजरात, चैन्नई यासारख्या शहरातून उत्तर प्रदेश व बिहारकडे शेंकडो किलोमिटर चालतं हाजारो मजुरांचे जथ्ये निघाल्याचे अत्यंत वेदनादायी दृश्य आपण बघितले आहे.

अचानक लॉकडाऊननंतर स्थलांतरीत मजूर बेघर आणि बेरोजगार झाला. त्याच्या हातचे काम बंद झाल्याने त्याच्यावर

उपासमारीची वेळ आली. आणि केंद्र सरकारची अशी इच्छा होती की त्यांनी 'जिथे आहे तिथेच थांबावे'. म्हणजेच या मजुरांना रोजगार नसेल, त्यांची पोटापाण्याची व्यवस्था नसेल तरीही त्यांनी 'जिथे आहे तिथेच थांबावे' असा आदेश सरकारने दिला. यासंदर्भात, सर्वोच्च न्यायालयात आपली बाजू मांडतांना शासनाने असे म्हटले होते की, या स्थलांतरीत मजुरांपैकी ३० टक्के लोकांना कोरोनाचा संसर्ग होऊ शकतो आणि जर त्यांना त्यांच्या घरी किंवा खेड्यात जाण्याची परवानगी दिली गेली तर 'कोरोना स्फोट' होऊ शकतो. यामुळेच सर्वांच्याच प्रवासावर बंधने आणली गेली होती. तथापी स्थलांतरीत कामगारांविषयी केंद्र सरकारचा असलेला दृष्टीकोन पाहून सर्वोच्च न्यायालयाने असा इशारा दिला आहे की, 'लॉकडाऊन असला तरी स्थलांतरीत कामगारांना शासनाने बंधक बनवू नये. त्यांच्या खाण्यापिण्याची सरकारने व्यवस्था करावी तसेच जे आपल्या राज्यात जावू इच्छितात त्यांच्या प्रवासाची व्यवस्था करावी'. कारण याच लॉकडाऊनमध्ये कोटा येथे स्पर्धात्मक परीक्षेची तयारी करणारे विद्यार्थी, एनआरआय किंवा बनारस, हरिद्वार आणि नांदेडमधील यात्रेकरू यांना त्यांच्या राज्यशासनाने प्रवासी व्यवस्था करून आपल्या मूळ राज्यात परत आणले होते. त्यामुळे स्थलांतरीत मजुरांसोबत असा दुजाभाव करता येणार नाही, असे ही सर्वोच्च न्यायालयाने सरकारला सुनावले होते.

सर्वोच्च न्यायालयाच्या सुनावणीचा परिणाम म्हणून अनेक राज्य शासनांनी या स्थलांतरीत मजुरांच्या राहण्याची व खाण्याची सोय केली. परंतू यातही मोठ्या प्रमाणात भेदभाव दिसून येतो. शासनाने मजुरांना मोफत राशन, मोफत निवास इत्यादी घोषणा केल्या असल्या तरी त्या कितपत पूर्ण झाल्या हा संशोधनाचाच विषय आहे. एका सर्वेक्षणानुसार ९६ टक्के मजुरांना रेशन मिळालेले नाही हे सत्य समोर आणले आहे.

स्टॅन्डेड वर्कर्स एक्शन नेटवर्क च्या सर्वेक्षण अहवालानुसार ८ ते १३ एप्रिल दरम्यान ९६ टक्के कामगारांना सरकारकडून रेशन मिळालेले नाही, तर जवळपास ९० टक्के मजुरांच्या मालकांनी पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या 'कामगारांचे वेतन कापू नका' या विनंती चा मान ठेवला नाही. यापूर्वी सरकारी रेशन न मिळालेल्या मजुरांची संख्या ९९ टक्के होती, यावरून हे स्पष्ट आहे की दोन आठवड्यांच्या लॉकडाऊननंतरही अडकलेल्या कामगारांपैकी केवळ एक टक्के कामगारांना रेशन देण्यात आले, तर तीन आठवड्यांनंतर केवळ ४ टक्केच कामगारांना रेशन पुरवठा करण्यात आला. देशातील सर्वात मोठे राज्य उत्तर प्रदेशात तर एकाही स्थलांतरीत कामगारांना रेशन मिळालेले नाही. तसेच लॉकडाऊन काळासाठी तयार करण्यात आलेल्या तथाकथित हेल्पलाईनचा सुध्दा कामगारांना कोणताही लाभ मिळाला नाही.

सर्व कामगारांना भरपाई मिळत नाही:- विशेष म्हणजे, स्थलांतर करताना, अपघातात मृत्युमुखी पडलेल्या सुमारे तीन डझन मजुरांच्या कुटुंबीयांना किरकोळ नुकसान भरपाई देखील देण्यात आली नाही. छत्तीसगडच्या विजापूर येथे त्याच्या गावाला १०० किमी पायदळ चालल्यानंतर १४ किमी आधी मरण पावलेल्या तेलंगणात बालमजुरी करीत असलेल्या मुलीच्या कुटुंबाला सुध्दा कोणतीही भरपाई मिळाली नाही. मजुरांच्या खात्यात हजार आणि पाचशे रुपये जमा करण्याच्या कल्पनेनंतरही सरकारने यासाठी केवळ नोंदणीकृत मजुरांची निवड केली आणि

देशातील ९० टक्के कामगार असंघटित क्षेत्रात काम करतात आणि या गोष्टीकडे लक्ष देण्याचा विचार शासकीय अधिका-यांनी केला नाही. कारण सरकार आणि त्यांच्या अधिका-यांना या असंघटित क्षेत्रात काम करणा-या कामगारांविषयी कोणतीही माहिती नाही.

यामुळे, लॉकडाऊनच्या ३८ दिवसानंतरही मजुरांच्या समस्या कमी झालेल्या नव्हत्या आणि त्यांना सरकारकडून कोणताही दिलासा मिळालेला नव्हता. सरकारी आकडेवारीनुसार १४ लाखांहून अधिक कामगार मदत शिबिरात आहेत आणि या मदत शिबिरातील अत्यंत वाईट परिस्थितीमुळे कामगारांचे हाल झालेले.

देशाची राजकीय राजधानी दिल्ली, औद्योगिक राजधानी मुंबई, पंतप्रधानांचा मतदारसंघ वाराणसी, गुजरातचा सूरत आणि हैदराबाद इत्यादी प्रदेशातील कामगारांनी आपला संताप शासनाविरुद्ध व्यक्त केला, तरीही सरकार आणि स्थानिक प्रशासनांनी त्यांच्याविषयी सहानुभूती दर्शविली नाही. उलटपक्षी पोलिसांनी ब-याच ठिकाणी या कामगारांवर लाठीमार केला आणि त्यांच्यावर आपत्ती व्यवस्थापन कायद्यांतर्गत गुन्हे सुध्दा दाखल केले आहेत. या जखमंवर मीठ चोळतांना पंतप्रधान असे म्हणत आहेत की, 'लॉकडाऊन दरम्यान, संपूर्ण देशभरात पोलिसांचे एक नवीन मानवी रूप समोर आले आहे.' हा किती विरोधाभास आहे.

अचानक लादलेल्या टाळेबंदीचा फटका सर्वाधिक स्थलांतरीत कामगारांनाच बसला आहे. जेव्हा कामगारांना कळले की त्यांच्या रोजीरोटीची व्यवस्था करणारे कारखाने आणि व्यवसाय बंद झाले आहेत, आणि ते केंव्हा सुरू होतील याविषयी कोणीही निश्चित सांगू शकत नव्हते. त्यामुळे ते घरी परत जाऊ लागले. लॉकडाऊनमुळे ट्रेन-बस सर्व बंद होत्या. घरातले राशन संपले होते. डोक्यावर पत्नी, मुले यांची जबाबदारी होती. इथे राहून उपाशी मरण्यापेक्षा आपल्या गावात जावून काहीतरी करू, असा विचार करून अनेक कामगार आपला कुटुंब कबिला घेवून मार्गस्थ झाला. काही पायी, काही दुचाकीवर, काही तीन चाकी सायकल रिक्षा वर अशा विविध साधनांनी गावी जायले निघाले होते. गावाचे अंतर २०-२५ किमी नाही तर १००-२०० आणि कुटे तर २ ते ३ हजार किलोमिटरचे अंतर होते. तरीही हा स्थलांतरीत मजूर आपल्या गावाच्या ओढीने निघाला होता.

कोविड-१९ मुळे शासनाने लावलेल्या लॉकडाऊनमध्ये अडकलेल्या, चालत असताना आणि जीव गमावणा-या स्थलांतरीत कामगारांना अनेक संकटाचा सामना या कालावधीत करावा लागला. त्यापैकी काही कामगारांच्या व्यथा व कथा येथे उदाहरणादाखल दैनिक भास्करच्या मदतीने देत आहे.

१. फक्त बिस्किट खावून १५०० किमी चा प्रवास. मुंबईपासून १५०० किलोमिटर दूर असलेल्या उत्तर प्रदेशातील गावी फक्त बिस्किट खावून पायदळ पोहचला पण गावी गेल्यावर त्याला मृत्यूने कवटाळले. उत्तर प्रदेशातील श्रावस्ती जिल्ह्यातील इंसाफ अली मुंबईत मिस्त्रीचा मदतीनीस होता. लॉकडाऊनमुळे काम थांबल्यामुळे त्याने घरी पोहोचण्याचा निश्चय केला. इंसाफ १३ एप्रिलला मुंबई वरून उत्तर प्रदेशला जाण्यासाठी निघाला. मुंबई ते उत्तर प्रदेश हे १५०० किमी चे अंतर तो अधिकाधिक पायीच कापत होता. मध्ये एखादी गाडी मिळाली तर काही अंतर तो त्यामधून पार करीत होता. १४ दिवसानंतर तो आपल्या 'मठकनवा' या गावी २७ एप्रिल रोजी पोहचला. गावी गेल्याबरोबर त्याला क्वारंटाईन करण्यात आले आणि त्याच दिवशी दुपारी इंसाफ अली मरण पावला. त्याची पत्नी सलमा

बेगम सांगत होती की, 'फक्त बिस्किट खाऊन ती जिवंत राहिल्याचे इंसाफने फोनवर सांगितले होते.'

२. १४०० किमी दूर असलेल्या घरी जाण्यासाठी निघाला आणि ६० किमी नंतर मरण पावला. मध्य प्रदेशातील सिद्धीचे मोतीलाल साहू नवी मुंबईत घरकामगार म्हणून काम करायचे. देशातील पहिले लॉकडाऊन होईपर्यंत मोतीलाल मुंबईतच राहिले. मात्र, दुस-या टप्प्याच्या घोषणेनंतर, २४ एप्रिल रोजी, तो पायीच घरी जाण्यासाठी निघाला. त्याचे घर नवी मुंबईपासून १४०० किमी अंतरावर होते. मोतीलाल यांच्यासह आणखी ५० स्थलांतरीत प्रवासी कामगार होते. मोतीलाल रिकाम्या पोटी चालत होता. त्यांनी ठाणे गाठण्यापूर्वी ६० किमीचा प्रवास केला होता आणि मरण पावला. त्यांच्या पश्चात पत्नी व तीन मुली असा परिवार आहे.

३. ११०० किमी जायचे होते ८५० किमी वर मृत्यू झाला. बिहारमधील बेगूसराय येथील रहिवासी रामजी महतो लॉकडाऊनमुळे आपल्या घरी बिहारला जाण्यासाठी दिल्लीवरून निघाला. दिल्ली ते बेगूसराय दरम्यानचे अंतर ११०० किमी आहे. त्यांनी ८५० किमीचा प्रवासही पूर्ण केला होता. रामजी ३ एप्रिल रोजी दिल्लीहून निघाले, परंतु १६ एप्रिल रोजी उत्तर प्रदेशच्या वाराणसीमध्ये ते बेशुद्ध पडले. त्याला उपचारासाठी नेत असताना रुग्णवाहिकेतच त्याचा मृत्यू झाला. ज्या घरातील सदस्यांच्या ओढीने रामजी ११०० किमी चे अंतर पार करण्यासाठी जात होते त्या घरच्या सदस्यांजवळ इतके सुध्दा पैसे नव्हते की ते वाराणसी ला येवून रामजी चे प्रेत घेवून त्यावर अत्यंतसंस्कार करतील. शेवटी वाराणसी पोलीसांनीच रामजीचा अंत्यसंस्कार केला.

४. ३०० किमी जायचे होते, २०० किमी चालल्यावर हृदयविकाराच्या झटक्याने मृत्यू झाला. ३९ वर्षीय रणवीर सिंग हा मध्य प्रदेशातील मुरैना येथील बडफारा गावाचा रहिवासी होता. तीन वर्षांपूर्वी तो पत्नी आणि तीन मुले यांच्या उदरनिर्वाहासाठी दिल्लीत आले होते. येथे येऊन रेस्टॉरंटमध्ये डिलिव्हरी बॉय म्हणूनही काम केले. परंतु, लॉकडाऊनमुळे सर्व काम थांबले. यामुळे रणवीर दिल्लीहून मुरैना पर्यंत पायी निघाला. दिल्ली ते त्याच्या खेड्याचे अंतर सुमारे ३०० किमी होते. त्यांनी २०० कि.मी. चा प्रवास केला होता, परंतु २८ मार्च रोजी आग्र्याच्या वाटेवर त्यांचा मृत्यू झाला. त्याच्या कुटुंबीयांनी सांगितले की, रणवीरचा मृत्यू भूक आणि तहान लागल्याने झाला. तर, पोस्टमार्टमनुसार हृदयविकाराच्या झटक्याने त्याचा मृत्यू झाल्याचे पोलिसांनी सांगितले.

५. २५ दिवसात २८०० किमी चा प्रवास. लॉकडाऊनमुळे घरी पायदळ जाणा-यामध्ये जाधव गोर्गोई हे देखील एक होते. ते आसामच्या नागाव जिल्ह्यात राहतात. ते गुजरातमधील वापी शहरात मजुरी करीत होते. देशातील टाळेबंदीनंतर काम बंद झाल्याने जाधव २७ मार्च रोजी वापीवरून आपल्या घरी येण्यासाठी निघाले. २५ दिवसात २८०० कि.मी.चा प्रवास केल्यावर तो १९ एप्रिल रोजी आपल्या घरी पोहोचला. ४६ वर्षीय जाधव फक्त चार हजार रुपये घेऊन वापीच्या बाहेर पडला होता. पायदळ चालत असताना कधीकधी त्याने ट्रक चालकांकडून लिफ्टही घेतली आणि तो बिहारला व बिहारहून त्यांनी पायीच आसाम गाठले.

अशा अनेक स्थलांतरीत कामगारांच्या व्यथा आणि कथा या लॉकडाऊनमुळे पहायला आणि वाचायला मिळाल्या आहेत. तथापी या सर्व कामगारांच्या व्यथा ऐकल्यानंतर असे वाटते की आपल्या देशात कामगारांचा त्यातही असंघटित क्षेत्रात काम करणा-या कामगारांचा कोणीही वाली नाही. त्यांच्या व्यथांची दखल कोणीही घेत नाहीत. एक सनसनाटी बातमी म्हणून केवळ टी. व्ही. चैनलवाले या कामगारांच्या मृत्यूची बातमी दाखवितात आणि त्यानंतर ते ही सोयीस्करपणे विसरून जातात. हेच आमच्या देशातील कामगारांचे सर्वात मोठे दुदैव आहे.

संदर्भ:-

1. <https://hindi-theprint-in/lockdown/135427/>
2. <https://www.lokmat.com/editorial/06,April 2020>
3. <https://www.bhaskar.com/lodown-127262571>
4. <https://www.bhaskar.com/db&original/news/127162876>

कोविड-१९ मध्ये योगा – काळाची गरज

डॉ. स्नेहप्रभा आर. गावंडे, एस.चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली.

प्रस्तावना:— आजच्या आधुनिक युगामध्ये प्रत्येक व्यक्ती धावपळीचे जीवन जगत आहे. या धावपळीत व्यक्ती स्वतःपासून इतका दूर गेला की, त्याला स्वतःचीच ओळख पटेनाशी झाली आहे. आज २०२० मध्ये हा जो कोरोना वायरस या देशातून त्या देशात पसरला आणि पाहता पाहता विक्राळ रूप धारण करत अनेक देशांमध्ये त्या वायरसने तांडव सुरू केले आहे. समाजामध्ये त्यासंदर्भात कितीही जनजागृती केली तरी त्याचे हे तांडव काही थांबावयास तयार नाही. किती ही लॉकडाऊन केले तरी बांधितांची संख्या कमी होण्यापेक्षा जास्त वाढत आहे. त्यामुळे आज मानवाने स्वतःहून काही नियम पाळण्याची खरी गरज आहे. जसे स्वतःला घरामध्ये लॉकडाऊन करणे, आवश्यकता असेल तरच बाहेर पडणे, सोशल डिस्टिंग पाळणे, मास्क वापरणे, आपण घराबाहेर पडू शकत नाही पण हा जो वेळ मिळाला आहे तो स्वतः सोबत घालवा म्हणजे स्वतःसाठी वेळ द्या स्वतःचे छंद जोपासा, स्वतःच्या शरीर बळकटीसाठी वेळ द्या त्यातून आरोग्य साधण्याचा प्रयत्न करा व कोविड-१९ सोबत जगण्यासाठी स्वतःचे शरीर बळकट बनवा म्हणजेच शरीराची प्रतिकार शक्ती वाढवण्यासाठी प्रयत्न करावे असा त्याचा मतितार्थ निघतो.

प्रतिकारशक्ती वाढवायची कशी हा एक मोठा यक्ष प्रश्न सामान्य व्यक्तीपुढे पडतो. त्यासाठी बाजारात अनेक औषधांचे पेव फुटलेले दिसून येतात. अमूक औषध घ्या म्हणजे इम्युनिटी वाढेल तमूक घ्या म्हणजे असे होईल, पण ज्यांना फारसं याबद्दल ज्ञान नाही ते या औषधांचा वापर कुठल्याही माहिती शिवाय करतांना दिसून येतात. पण कुठलेही औषध घेतांना त्यासंबंधीत योग्य माहिती मिळविणे व ते शरीरासाठी घातक आहे की, योग्य आहे या संदर्भात माहिती घेऊनच त्याचे सेवन करणे गरजेचे आहे.

दुसरा महत्वाचा मुद्दा म्हणजे स्वतःची प्रतिकारशक्ती वाढविण्यासाठी स्वतः काही कष्ट घेणे म्हणजेच काही आवश्यक योगा करणे, फिरणे, व्यायाम करणे म्हणजे शरीर बळकट करणे होय. काही जणांना घरी राहणे म्हणजे एक शिक्षा दिल्यासारखे आहे. ज्यांना रोज घराबाहेर पडण्याची सवय आहे कामानिमित्त का असेना पण मग अशांना घरी राहिले तर फार चिडचिड होते, स्ट्रेस येतो, मग घरामध्ये एकमेकांशी तक्रारी करू लागतात, त्यांचा विपरीत परिणाम आपल्या कुटुंबातील व्यक्तींवर होतो. त्याचबरोबर स्वतःच्या मानसिकतेवरही होतो. त्यामुळे आपला स्ट्रेस वाढू द्यावयाचा नसेल, मन शांत ठेवायचे असेल, प्रतिकारशक्ती वाढवायची असेल व दिवस शांतपणे जावा तसेच कुठलाही स्ट्रेस नको असे वाटत असेल तर योगा करणे हा उत्तम पर्याय असू शकतो. त्यासाठी प्रथम आपण योग म्हणजे काय हे जाणून घेवूया.

योग म्हणजे काय?:— योग हा शब्द 'युज' या धातूपासून तयार झाला आहे. 'युज' या शब्दाचा अर्थ जोडणे, असा होतो. 'योग' या संस्कृत शब्दाचा अर्थही तोच आहे. योग म्हणजे आत्मतत्त्व हे परमतत्वाशी जोडणे हे योगाचे अंतिम साध्य आहे. सोप्या शब्दात सांगावयाचे झाले तर योग म्हणजे आत्मा व परमात्मा यांची एकरूपता होय. मग ही एकरूपता येते कशी तर रोजच्या सरावाने आपल्याला आत्मतत्वाची जाणीव होऊन परमतत्त्व काय आहे, तेथपर्यंत पोहचण्यासाठी काही पायऱ्यांचा वापर करावा लागतो. उदा. ज्याप्रमाणे एखाद्या मंदिरात प्रवेश

करण्यापूर्वी आपल्याला काही पायऱ्या चढून जावे लागते, पायऱ्या चढून जाण्याची क्रिया केल्यानंतरच आपल्याला मंदिरातील भगवंताचे दर्शन होते. त्याचप्रमाणे योगशास्त्राचे देखील आहे. योगशास्त्रामध्ये योगाची अष्ट अंगे सांगितली आहेत. योगशास्त्राचे आद्य प्रणेते श्री पतंजली महामुनी यांनी आपल्या 'योगसूत्रे' या ग्रंथात सुत्ररूपाने ग्रंथीत केलेली आहेत. ती अष्ट अंगे किंवा पायऱ्या खालीलप्रमाणे आहेत.

यम – सत्य, अहिंसा, अस्तेय, अपरिग्रह, ब्रह्मचर्य
नियम – शौच, संतोष, तप स्वाध्याय, ईश्वरप्रणिधान.

आसन – विपरित शयनस्थितीतील आसने, शयनस्थितीतील आसने, बैठक स्थितीतील आसने, दंडास्थितीतील आसने
प्राणायाम – अनुलोम—विलोम प्राणायाम, भस्त्रिका प्राणायाम, भ्रामरी प्राणायाम, शितली प्राणायाम, कपालभाती, सुर्यनाडी प्राणायाम, चंद्रनाडी प्राणायाम.

प्रत्याहार – जीवनापासून हळूहळू परावृत्त होणे म्हणजे प्रत्याहार होय.

धारणा – वरील सर्व अंगांना स्वतःमध्ये धारण करणे म्हणजे धारणा होय.

ध्यान – वरील अंगाची स्वतःमध्ये धारणा केल्यानंतर आपोआप ध्यान लागते.

समाधी – ध्यानाची उच्चतर अवस्था म्हणजे समाधी होय. समाधी म्हणजेच आत्मतत्त्व परमतत्वाशी जोडणे होय यालाच वर सांगितल्याप्रमाणे योग असे म्हणतात. आसन: शरीर बळकट करण्यासाठी. प्राणायाम: फुफुसांच्या शुध्दीसाठी. ध्यान: मन:शांतीसाठी.

याठिकाणी मला संत तुकारामाचा एक अभंग आठवला

'स्थिरावली वृत्ती पांगुळला प्राण,

अंतरीची खूण पाहूनिया।

पुंजाळले नेत्र जाले अर्धोन्मीलित,

कंठ सद्गदित रोमांच आले।

चित्त चाकाटले स्वरूपा मांझारी,

न निघे बाहेरी सुखावलो।

सुनील प्रकाश उदैजला दिन,

अमृताची पान जीवन कळा।

सशिसूर्या जाली जीवन ओवाळणी,

आनंदा दाटणी आनंदाची।

तुका म्हणे सुखे प्रेमासी डुलत,

वीरालो निश्चित निश्चितीने।

वरील अभंगाचा अर्थ असा होतो – आत्मतत्वाचा साक्षात्कार झाल्यामुळे वृत्ती स्थिर झाल्या, प्राणांचे कार्य थांबले, सतेज झालेले नेत्र अर्धवट उघडले गेले, गळा भरून आला, सर्व शरीर रोमांचित झाले. अंतःकरण आत्मस्वरूपामध्ये मग्न झाले. निळसर प्रकाश पडला त्यामुळे खरा दिवस उगवला, इडा आणि पिंगळा नाड्यांची जिवात्म्याला ओवाळणी झाली. जीवनदशा नाहीशी झाली त्यामुळे सर्व आनंदरूप झाले, आता निश्चितपणे निश्चित समाधान पावलो. असे संत तुकाराम महाराज त्यांच्या अभंगात म्हणतात.

योग कोण करू शकतो? :'वय वर्षे १० पासून ते आजीवन कुणीही योग करू शकते.

'युवा वृद्धोतिवृद्धोवा व्यधितो दुर्बलोपिता।

अभ्यासात्सिध्यमाप्नोति सर्वयोगेष्वतदितः।'

या संस्कृत श्लोकाचा अर्थ असा होतो की, तरुण, वृद्ध, अतिवृद्ध, व्याधिग्रस्त वा दुर्बल या सर्वांनी योगाभ्यास निरंतरसपणे केला असता त्यांना योग साध्य होतो.

योग कोणाला लाभदायक आहे हे सांगतांना श्रीकृष्णांनी गीतेत सांगून ठेवले आहे की,

'युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।

युक्त स्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥

ज्याचा आहार, विहार व स्वप्नावस्था युक्त आहे त्याला दुःखहारक योग लाभदायक आहे असा या वरील संस्कृत श्लोकाचा अर्थ आहे.

योगाभ्यास करतांना पाळावयाची काही पथ्यः— योगा अभ्यास शक्यतो सकाळी करावा सकाळी नसेल जमत तर सायंकाळी करावा पण योगाभ्यास करतांना पोट म्हणजे जठर पूर्णपणे रिकामे असणे आवश्यक आहे. जेवणामध्ये व योगाभ्यासामध्ये कमीत कमी तीन तासांचा अवधि असावा असे तज्ञांचे मत आहे.

या कोविड-१९ च्या वातावरणामध्ये आपल्याला आपली प्रतिकारक्षमता वाढवावयाची असेल तर योग्य आहार घेणे आवश्यक आहे. आहाराचे तीन प्रकार सांगितलेले आहेत. सात्विक आहार, राजसिक आहार आणि तामसिक आहार. सात्विक आहार हा शरीराला व मनाला सात्विक ठेवण्यासाठी योग्य आहार मानला जातो. आयुर्वेदशास्त्रामध्ये सात्विक

आहाराला खूप महत्व दिले आहे. वरील श्लोकमध्ये म्हटले आहे. युक्ताहारविहारस्य, शरीरासाठी योग्य आहारच घेतला पाहिजे. त्यामुळे शरीराची रोग प्रतिकारक क्षमता वाढण्यास मदत होईल व कुठल्याही वायरसचा सामना शरीर करू शकेल व त्याचप्रमाणे मन शांतीसाठी ओंकार साधना देखील करावी. योगा केल्याने अनेक फायदे होतात. जसे मनाची एकाग्रता वाढते, मनःशांती लाभते, मानसिक ताणतणाव, चिडचिड, क्रोध यावर थोड्याफार प्रमाणात का होईना नियंत्रण मिळविता येते. विद्यार्थ्यांसाठी देखील आसने व ओंकार साधना केल्याने एकाग्रता वाढते. त्याचबरोबर योगा व ओंकार साधनेने प्रतिकार करण्याची क्षमता वाढण्यास मदत होते.

त्यामुळे आजच्या काळाची गरज म्हणून तरी योगा व ओंकार साधना करावी व त्याचबरोबर स्वतः व आपल्या कुटुंबाला या कोविड-१९ पासून दूर ठेवण्यासाठी सक्षम बनवावे असे मला सुचवावेसे वाटते योगा करत असतांना तज्ञ व्यक्तीचा सल्ला घेणे किंवा कुशल व तज्ञ व्यक्तीच्याच देखरेखी खाली योगा करावा.

संदर्भ :

१. योगसुत्रे – श्री. पतंजली महामुनी
२. योगशिक्षक – श्री. विश्वास मंडलिक
३. अभंग – संत तुकाराम महाराज
४. ज्ञान योग – स्वामी विवेकानंद
५. योगासन और प्राणायाम – स्वामी अक्षय आत्मानंद
६. भगवद्गीता.

कोरोना व योगा

डॉ. राजेंद्र ज. कांबळे, इंदिरा गांधी कला वाणीज्य महाविद्यालय कळमेश्वर, जि. नागपूर. mail. rajendrakamble2020@gmail.com

सारांश :- भारताने कोरोनाच्या रूग्णसंख्येत इतर देशांना मागे टाकत जगात तिसरा क्रमांक घेतला असला तरी भारतातील मृत्यूदर इतका कमी आहे की जागतिक यादीत भारताचा सातवा नंबर लागतो. भारताच्या दृष्टीने ही एक दिलासादायक बाब म्हणावी लागेल. जूलैच्या पहिल्या पाच दिवसात भारतात एक लाखाहून अधिक कोविड केसेसची नोंद करण्यात आली आहे. अर्थात दर दिवसाला सरासरी वीस हजार रूग्ण नोंदविले गेले. भारतात एकूण रूग्णांची संख्या सात लाखापेक्षा जास्त झाली आहे. एकीकडे ही भयावह परिस्थिती असली तरी दुसरीकडे जीव वाचविण्याच्या बाबत मात्र आपण सरस ठरलो आहोत.

प्रस्तावना :- कोरोना (कोविड-१९) या व्हायरसचे केंद्र चिन मधील वुहान शहर हे आहे. कोरोनाची लागण सुरुवातीला या शहरात झाली. नंतर या देशात वास्तव्यास असलेल्या १९ विदेशी नागरिकांनाही कोरोनाची लागण झाली. विदेशी नागरीक जसजसे आपल्या देशात परतू लागले त्यामुळे कोरोनाचा प्रसार जगातील इतर देशात होवू लागला. परंतु ही बाब चीन सरकारने जाहीर केलेली नव्हती. कोरोना विषाणूच्या भीषण धोक्याबद्दल जानेवारी २०२० च्या प्रारंभीच इशारा देणाऱ्या डॉ. ली. वेनलिआंग यांच्यावर अफवा पसरविण्याचा आरोप ठेवून पोलिसांनी त्यांचा छळ केला, अशीही चर्चा होती.

कोविड-१९ व्हायरस वेगवेगळ्या लोकांना वेगवेगळ्या प्रकारे प्रभावीत करतो. बऱ्याच सक्रमित लोकांमध्ये सौम्य ते मध्यम लक्षणे असतात आणि त्यांना रूग्णालयांत दाखल न करता ते बरे होतात.

अधिक सामान्य लक्षणं :- ताप, कोरडा खोकला, थकवा.

कमी सामान्य लक्षणं :- ठणका व वेदना होणे, घसा खवखवणे, जूलाव होणे, डोळे लाल होणे, डोळे दुखी, चव किंवा गंध न कळणे, त्वचेवर पुरळ येणे किंवा हाताच्या बोटांवर किंवा पायांच्या बोटांवर डाग येणे.

संक्रमणाची सुरुवात :- वुहान शहराच्या नवीन भागात हुआनान सीफूड मार्केट आहे. छोट्या दुकानदारांनी भरलेले हे मार्केट सर्व प्रकारच्या मांस व माशांचे केंद्र आहे. डिसेंबर २०१९ च्या शेवटच्या आठवड्यात जेव्हा डॉक्टर आणि परिचारिकांनी हा रोग पसरविण्याचा इशारा दिला तेव्हा आरोग्य कर्मचाऱ्यांनी प्रथम कोरोना साथीच्या बाजाराची संबंधीत असल्याचे लक्षांत घेतले आणि बहुतेक सक्रमित रूग्ण हुआनान, सीफूड मार्केटमध्ये काम करित होते. ३१ डिसेंबर रोजी वुहानच्या आरोग्य आयोगाने आपला पहिला अहवाल बीजींग प्रशासनाला सादर केला, दुसऱ्या दिवशी बाजारपेठ अलग ठेवण्यात आली. सीफूड मार्केट मध्ये कोरोनाचा संसर्ग झपाट्याने पसरत आहे यावर आज वैज्ञानिक एकमताने विश्वास ठेवत आहेत परंतु कोरोनाची पहिली घटना या बाजारातून बाहेर आली, असे म्हणता येणार नाही, तथापी, जेव्हा या लोकांचे नमूने बाजारात घेण्यात आले तेव्हा त्या सर्वांना कोरोनाची लागण झाली.

वुहान मध्येच केलेल्या वैद्यकिय संशोधनात समुद्री खाद्य बाजारात संसर्ग पसरण्याच्या चार आठवड्यांपूर्वी मानवांमध्ये कोरोना विषाणूची पहिली घटना उघडकीस आली. १ डिसेंबर २०१९ रोजी वुहान मधील एका वयोवृद्ध व्यक्तीला कोरोना

विषाणूची लक्षणे दिसली आणि वृध्दांचा सीफुड बाजाराचा काही संबंध नव्हता. वुहान मधील कोविड-१९ प्रकारात मृत्यूंची पहिली घटना ११ जानेवारी २०२० रोजी आली. नऊ दिवसांनंतर कोरोना विषाणूचा प्रसार चिनपासून जपान, दक्षिण कोरिया आणि थायलंड पर्यंत झाला होता. जगभरातील वैद्यकीय व तंत्रज्ञानाचा विकास कोरोना विषाणूमुळे झाला.

संशोधन पध्दती :- प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडयाचा वापर करण्यांत आला.

कोरोनावर उपचार काय:- खरे तर अजून काहीही नाही. अनेक उपचार पध्दती आणि औषधोपचार करून रूग्णांना वाचविण्याचा आणि त्यांची प्रतिकार शक्ती वाढविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. या रोगावर अजून लसही विकसित झालेली नाही. तर केवळ मास्क, सॅनेटायझर, फिजीकल डिस्टन्स, गरम पाणी आणि प्रतिकारशक्ती वाढविणारे उपाय, प्लाझमा थेरपी याच्या सहाय्यानेच कोरोनावर नियंत्रण मिळविल्या जात आहे. याच कोरोनाच्या काळात २१ जून हा दिवस “आंतरराष्ट्रीय योगदिन” आला काही योग गुरूंनी कोरोना बरा करण्याचा एक उपचार म्हणून योगाभ्यासाची उपाय योजना करण्याचा सल्ला सुद्धा दिला आहे.

कोरोना आणि योगा:- कोरोनामुळे समोर आलेल्या अनिश्चिततेच्या वाढत्या मानसिक शांती व शारिरिक तंदुरुस्ती कायम ठेवणे अत्यंत महत्वाचे आहे. योग हे प्राचीन भारतीय विज्ञान गेल्या काही दशकांत जगभर खूप लोकप्रिय झाले आहे. व्यक्तीचे शारिरिक व मानसिक आरोग्य कायम राखण्यासाठी योग हा एक प्रभावी मार्ग आहे असे प्रतिपादन भारताचे उपराष्ट्रपती एम. व्यंकय्या नायडू यांनी योगदिनानिमित्त केले. (लोकमत २१ जून २०२०) ते पृढे म्हणतात सध्याच्या संकटकाळात व्यक्तींना व देशांना विविध पर्यायांची निवड करताना खूप अडचणींना तोंड द्यावे लागत आहे. आयुष्य आणि चरितार्थ लॉकडाऊन आणि निर्बंध शिथिल करणे, एकांतवास आणि संवाद, बैठी दिनचर्या व तब्येत तंदुरुस्त ठेवणे अशी ओढाताण प्रत्येकाला करावी लागत आहे. नेहमीच्या भेटीगाठी न घेता, शरीराला व्यायाम न देता व मौज मनोरंजनाशिवाय आपल्याला सक्तीने घरात बसावे लागत आहे. या महामारीमुळे आपल्या आयुष्यात जो तणाव निर्माण झाला आहे तो कमी करण्याचा योग हा रामबाण उपाय ठरू शकतो. कारण योग हे शारिरिक तंदुरुस्तीचे शास्त्र आहे.

योग ही जीवनाकडे पाहण्याची एक दृष्टी आहे. यात अतिरेक टाळून अवयवांच्या सुनियंत्रित हालचालींना शरीराचा डौल व सौष्ठव टिकवून ठेवले जाते. योगामुळे तंदुरुस्तीसोबतच शरीराचा लवचीकपणा वाढविणे मन प्रफुल्लित ठेवणे व ताण-तणाव कमी करणे हे योगाचे फायदे लक्षांत घेऊनच जागतिक आरोग्य संघटनेने यंदाच्या आंतरराष्ट्रीय योगदिनासाठी घरी योग, कुटूंबासमवेत योग हे मुख्य सूत्र ठरविले आहे. योगाचे फायदे अनेक वैज्ञानिक अभ्यासांनी सिध्द झाले आहेत. नियमित योगासने केल्याने हृदयविकारापासून पाठीच्या दुखण्यापर्यंत अनेक व्याधी बऱ्या होतात, असे दिसून आले आहे. कोविड-१९ महामारीच्या वाढत्या प्रकोपामध्ये खासकरून ज्यांना अधिक धोका आहे अशा दमा, उच्च रक्तदाब व मधुमेह यांसारखे जूनट आजार असणाऱ्यांची रोग प्रतिकार शक्ती वाढविण्यासाठी योग हा उत्तम पर्याय आहे. आधुनिक जीवन शैलीमुळे वाढत असलेल्या नैराश्य, तणाव चिडचिडेपणा या समस्यांवरही योगाने फायदा होऊ शकतो. जिवनातील ताण-तणाव आणि दडपणे सहन न झाल्याने तरुण व्यक्तींच्या आत्महत्यांच्या बातम्या वाचतो तेंव्हा मी खूप व्यथित

होतो. हे असे मृत्यू पूर्णपणे टाळता येण्यासारखे आहेत. योग व ध्यानसाधनेने असे मृत्यू टळू शकतात. ‘हार्वर्ड मॅटल हेल्थ लेटर’ च्या ताज्या आवृत्तीत योगासनांच्या अभ्यासातून असे मत नोंदविले गेले आहे की, योगामुळे अति ताणाची अवस्था कमी होते व नैराश्य आणि उताविळपणाही त्याने कमी होतो. आपसूक चित्तवृत्ती स्थिर करणाऱ्या ध्यानधारणा, तणाव कमी करण्याचे व्यायाम किंवा अगदी मित्रमंडळींच्या भेटीगाठींनी मिळणारे फायदेही योगाने मिळू शकतात असे व्यंकय्या नायडू यांचे म्हणणे आहे. तर यावर रामदेव बाबा असे म्हणतात, आपण राहातो पूर्वेकडे, मग पश्चिमेची गाणी का गातो? कोरोना विरुद्धच्या लढयात आयुर्वेद आणि योगाभ्यास ही शस्त्रे आपण म्यान का करून ठेवली आहेत? असा थेट सवाल त्यांनी आंतरराष्ट्रीय योग दिनाच्या निमित्ताने लोकमत वृत्त समूहाच्या वतीने दि. २१ जून २०२० रोजी “लोकमत: योगायुग” या विशेष वेब संवादात केला. कोरोनाच्या संसर्ग होऊ नये म्हणून आणि झाल्यास त्यांच्यापासून बचावासाठी उत्तम प्रतिकार शक्ती असावी लागते. नियमित प्राणायाम, भस्त्रीका, कपालभाती, अनुलोम-विलोम, सुर्यनमस्कार यासारख्या योगाभ्यास आणि हळद, शिलाजित, केंसर, अश्वगंधा, च्यवनप्राश आदी आयुर्वेदिक द्रव्यांचे सेवन हा कोरोनाशी लढण्याचा उत्तम मार्ग आहे असे बाबा रामदेव यांनी ठासून सांगितले. कमजोर मानसावर कोरोनाचा काय, सगळेच हल्ला चढवतात, त्यामुळे नियमित योगाभ्यासाने आपले शरीर तगडे बनवणे, मन स्वस्थ राखणे आणि तनमन आचरण व्यवहार यावर आपला ताबा असणे महत्वाचे, अशी त्रिसूत्री बाबा रामदेव यांनी या वेब-संवादात मांडली.

याच वेबिनारमध्ये ख्यातकिर्त आध्यात्मिक गुरू श्री. श्री. रविशंकर यांनी पुढील विचार व्यक्त केले, लॉकडाऊनच्या या अस्वस्थ काळात आम्ही मेडिटेशनसाठी ऑनलाईन सत्र घेतो आहोत, लोक सांगतात, गाठी सुटल्यासारखं वाटलं मनातल्या, धीर मिळाला, मनात कोंडलेल्या रागाला वाट मिळाली. कोरोना नंतर न्यू नॉर्मल जगाबद्दल बोलतांना श्री. श्री. रविशंकर म्हणाले की कोरोनाचा हल्ला होण्यापूर्वी औदासीन्य ताण-तणाव वाढलेले होते माणसाच्या आयुष्यात जागतिक आरोग्य संघटनेने तर जाहीरचं केलं आहे, की डिप्रेशन ही यापुढच्या काळात जगाला ग्रासून टाकणारी सर्वांत विघातक व्याधी असेल. युरोपातले तर चाळीस टक्के लोक डिप्रेशनची शिकार आहेत, किती जणांना औषधं देत राहाल? ही तात्पुरती मलमपट्टी आहे. मनाच्या दुखण्यावर औषध एकच: स्वतःच्या आत डोक्यातून पाहण्याची हिंमत कमावणं! आणि त्यासाठी आपल्या एकूणच जीवनशैलीत बदल करण्याची तयारी असणं! योगाभ्यास ही या नव्या जीवनशैलीची ओळख असली पाहिजे. कोरोनाच्या संकटातून पार पडतांना मानवी मनांवर उठवलेले ओरखडे दिर्घकाळ राहतील, त्यासाठी ना कुठलं औषध असेल, ना कसली लस!

योगगुरूंची वस्तुस्थिती:- देशाला योगाचे धडे देण्याचे सत्कार्य रामदेवांच्या खात्यात जमा होते. योगा व आयुर्वेद हे समाजाला निरोगी करण्याचे रामदेवांचे सूत्र होते. योगा बरोबर त्यांनी केलेल्या आयुर्वेदिक उत्पादनांना लोकांनी अक्षरशः डोक्यावर घेतले. एका सर्वोच्च श्रेणीत या बाबांची गणना होत गेली. गेल्या दशकात बाबांचा योगा कमी आणि उद्योगांवर भर अधिक राहिला. “आयुर्वेद म्हणजेच बाबा रामदेव” अशी समीकरणे व्हायला लागली. कपड्यांपासून तर बिक्रिटे आणि थंड पेयावर रामदेव झळकायला लागले. रामदेव हे ‘व्यावसायिक बाबा’ झाले. त्यामुळे त्यांच्या उत्पादनांप्रमाणे त्यांची ‘पत’ ही कमी-जास्त होत गेली. कोणतेही उत्पादने लोकांपुढे आवेशात

आणणे हा रामदेवांचा छंद होत गेला. पोलीस जंतरमंतरवरील आंदोलन उघडत असतांना रामदेवांनी अंगावरचे भगवे वस्त्र फेकत 'सलवारी बाबाचे' रूप धारण केले. एका क्षणात जगाने त्यांना वेगळ्या रूपात पाहिले. इतकीच तत्परता त्यांच्या काही उत्पादनांमध्ये दिसून येत गेली.

रामदेवांच्या अंगलट येणारा घायकुतेपणा कोरोना औषधांच्या बाबतही दिसून आला. कोरोनाने जगात पाच लाखांवर लोक मृत्यूमुखी पडले. हा आकडा घड्याळाच्या काट्यासारखा पुढे सरकतो आहे. देशातील शास्त्रज्ञांचे संशोधन सुरु आहे. अद्याप लस शोधता आली नाही. या वर्षात कोरोनावर लस येईल याची खात्रीही जागतीक आरोग्य संघटना देऊ शकत नाही, परंतु या सगळ्यांना रामदेवांनी एका क्षणात मुर्च्छित पाडले. 'कोरोनिल' नावाच्या गोळ्या दाखवून कोरोनावरचा १०० टक्के रामबाण उपाय असल्याचे सांगून मोकळे झाले. रामदेवांचा हा प्रयोग एखाद्या चमत्कारापेक्षा कमी नव्हताच (द. लोकमत दि. ४ जूलै २०२०)

योगगुरू बाबा रामदेव आणि पतंजली कंपनीचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी आचार्य बालकृष्णन यांनी पत्रकार परिषदेत असा दावा केला की, 'कोरोनिल' व 'शवासरी' नावाच्या या औषधांनी रूग्णांची केवळ रोगप्रतिकार शक्तीच वाढत नाही, तर त्यांचा 'कोविड-१९' चे रूग्ण तीन ते सात दिवसात पूर्ण बरे झाले आहेत. रूग्णांवर घेतलेल्या चाचण्यांमध्ये या औषधाने नक्की गुण येतो हे १०० टक्के सिध्द झाले आहे. संपूर्ण जग या महामारीशी लढत असतांना हे औषध उपलब्ध करून देतांना आम्हाला अतिशय आनंद होत आहे असे बाबा रामदेव म्हणाले.

या औषधात पिपली, अश्वगंधा, तुळस, काळी मिरी, काकडासिंगी, दालचिनी हे घटक आहेत. या औषधांसह कंपनीने एक कोरोना किट तयार केले आहे. ५४५/- रू. किंमतीचे हे किट ३० दिवसांच्या उपचारांसाठी आहे आचार्य बालकृष्णन म्हणाले की, देशातील सर्व पतंजली स्टोअर्समध्ये येत्या आठवडाभरात हे किट विक्रीसाठी उपलब्ध होईल. लोकांना ऑनलाईन मागणी नोंदवून घरपोच औषध मागविता यावे यासाठी एक अॅन्ड्रॉईड ॲप ही विकसित करण्यात येत आहे. बाबा रामदेव म्हणाले की, पतंजलीचे स्वतःचे संशोधन केंद्र व निझाम इन्स्टिट्यूट ऑफ मेडिकल सायन्सेस यांनी मिळून हे औषध विकसित केले आहे. दिल्ली व अहमदाबाद या शहरांमध्ये या औषधांच्या कोरोना बाधित रूग्णांवर सर्वप्रथम चाचण्या घेण्यात आल्या. त्यात २८० रूग्ण पूर्ण बरे झाले. औषधांमुळे कोणतीही गुंतागुंत निर्माण झाली नाही व मुख्य म्हणजे सर्वांचे मृत्यु टळले (लोकमत दि. २४/६/२०२०).

काही तासांतच उत्तराखंडच्या आयुष मंत्रालयाने म्हटले की, पतंजलीला दिलेला परवाना कोरोनावरील उपचारांसाठी नव्हे तर रोग प्रतिकारशक्ती वाढवणारे बूस्टर आणि तापावरील औषध यासाठी दिला होता. उत्तराखंडच्या वैद्यकीय परवाने देणाऱ्या प्राधिकरणाचे सहसंचालक डॉ. व्हाय. एस. रावत म्हणाले की, दिव्या फार्मसीने कोरोनावर औषधासाठी परवाना मागितला नव्हता आणि त्यांना तसा परवाना दिलेला नाही. परवाना रोग प्रतिकारशक्ती वाढवणारे बूस्टर आणि तापावरील औषध यासाठी होता. त्यामुळे आयुष विभागाने दिव्या फार्मसीला नोटिस दिली. समाधानकारक उत्तर न आल्यास त्यांना दिलेला परवाना रद्द करण्यात येईल. आयुष मंत्रालयाने पतंजलीला या औषधाचे नाव, त्यातील घटकांची माहिती, ज्या ठिकाणी याचे संशोधन केले त्याची माहिती, नमुन्याचे घेतलेले प्रमाण, संस्थात्मक आचार

संहिता समितीने दिलेली मंजूरी, सीटीआरआय नोंदणी, औषधांचे दिसून आलेले परिणाम आणि अभ्यासातून समोर आलेली माहिती आदी सर्व तपशील सादर करण्यास सांगितले आहे. सोबतच या औषधांची जाहिरात करण्यावर बंदी घातली. (लोकमत दि. २५/६/२०२०).

तसेच महाराष्ट्र राज्याचे अन्न व औषध प्रशासन मंत्री डॉ. राजेंद्र शिंगणे यांनी सुध्दा पतंजलीने बाजारात आणलेल्या कोरोनातील नावाच्या औषधाने कोरोना बरा होत नाही. या औषधामुळे कोरोना बरा होतो असा संभ्रम निर्माण केल्यास अथवा जनतेची दिशाभूल करण्याचा प्रयत्न केल्यास पतंजलीवर औषधे व जादू टोणादी उपाय (आक्षेपार्ह जाहिराती) कायद्यानुसार कारवाई केली जाईल, असा इशारा दिला (लोकमत दि. ४/७/२०२०).

पतंजली कंपनीने आणलेल्या औषधांचे ट्रायल घेतले आहे, असा दावा त्यांच्याकडून केला गेला आहे, पण एखादे क्लिनिकल ट्रायल यशस्वी आहे व संबंधित औषध आता वापरले जाऊ शकते. यासाठी काही निकष असतात. यात किती लोकांवर ते केले आहे. (सॅम्पल साईज), त्या अभ्यासाचा प्रकार कसा होता (स्टडी डिझाईन) त्या क्लिनिकल ट्रायलचे विश्लेषण करण्यासाठी हाती आलेल्या निकालाचे कसे विश्लेषण केले आहे. (स्टॅटिस्टिकल मेथड), त्यांचे नंतर टीकात्मक विश्लेषण (क्रिटिकल ॲनॅलिसिस) झाले का व याचे स्टॅटिस्टीक्स म्हणजे संशोधनातील आकडेवारीचे विश्लेषण करणाऱ्याकडून चाचपणी व इतर तज्ञांकडून मते मागवणे या कुठल्याही पध्दतीने या औषधाचे क्लिनिकल ट्रायल केलेले दिसत नाही.

निष्कर्ष :- ९ जूलै २०२० पर्यंत जगात १२,०५९,२९० लोकांना कोरोनाचा बाधा झालेला आता त्यात भारत तिसऱ्या स्थानी असून भारतात ७,५१,७६८ लोकांना कोरोनाची बाधा झालेली आहे. भारताचा मृत्युदर केवळ ३ ते २.९ टक्के इतका आहे. तर अमेरिकेचा मृत्युदर ५ ते ४.६ इतका नोंदविला आहे. यावरून लक्षांत येते की भारतीय लोकांमध्ये प्रतिकारशक्ती ही इतर देशांच्या तुलनेत अधिक आहे. तरीसुध्दा आरोग्य यंत्रणेकडील दुर्लक्ष भारतीय समाजाला भोवले, भारतातील सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था सक्षम करण्याची आवश्यकता आहे. माणसाच्या जीवनाशी संबंधित असलेल्या आरोग्य क्षेत्राबाबत सगळ्याच सरकारंनी हेळसांड केली. कुठल्याही सरकारसाठी ते प्राधान्य क्षेत्र (प्रायोरिटी सेक्टर) नव्हते, त्याचा हा परिपाक आहे. केवळ रूग्णालयेच नव्हे तर एकूणच आपतकालीन व्यवस्थेचा सामना करण्यास आपण सुसज्ज नाही हे ही दिसले. कोरोनाच्या मुकाबल्यासाठी आपण प्रयत्नांची शिकस्त करित आहोत पण त्याला निश्चित अशी दिशा नाही. कारण आपल्या प्रयत्नांना आधी पासून करायला हवे होते, असे संशोधन आणि उभा रायला हवी होती अशी यंत्रणा आपल्यापाशी नाही. संशोधन, सुसज्ज यंत्रणेअभावी तसेच तज्ञांच्या कमतरतेमुळे व्यवस्था भांबावली आहे. या यंत्रणेत तब्बल ४० हजार पदे रिक्त आहेत.

संदर्भ

१. द. लोकमत दि. ८/२/२०२० पृ. ७
२. द. लोकमत दि. २१/६/२०२० पृ. ४
३. द. लोकमत दि. २८/६/२०२० पृ. ६
४. द. लोकमत दि. ४/७/२०२० पृ. ६
५. द. लोकमत दि. २४/६/२०२० पृ. १
६. द. लोकमत दि. ४/७/२०२० पृ. ९
७. द. लोकमत दि. २/७/२०२०

कोविड-१९ चे संकटात स्थलांतरित मजुरांची दशा आणि आत्मनिर्भर भारत अभियान

डॉ. तात्याजी गेडाम, नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी जिल्हा. चंद्रपूर. tatyajigedam@gmail.com

सारांश:— चीन मधील वुहान शहरा मधून प्रसार झालेल्या कोविड-१९ या आजाराने संपूर्ण जगात धुमाकूळ घातला आहे. या आजाराचा भारतातील पहिला रूग्ण केरळ राज्यात ३० जानेवारी २०२० ला आढळून आला. संसर्ग रोखण्यासाठी एक उपाय म्हणून आपल्या देशात टाळेबंदीची घोषणा केल्याने सारेच जीवनचक्र थांबले. सर्वकाही ठप्प झाल्याने स्वगावी परतण्यासाठी निघालेल्या मजुरांचे खूपच हाल झाले. 'आत्मनिर्भर भारत अभियान योजने' अंतर्गत स्थलांतरीत श्रमीकांसाठी विशेष तरतूद केल्या गेली. तसेच त्यांना स्वगावी परतण्यासाठी श्रमीक रेल्वेची व्यवस्था करण्यात आली. पंतप्रधान गरीब कल्याण योजने अंतर्गत ८० कोटी गरिबांना नोव्हेंबर २०२० पर्यंत मोफत अन्नधान्य दिले जाईल. 'एक देश एक रेशन कार्ड' ही योजना प्रभाविपणे राबविल्यास रोजीरोटीसाठी जाणाऱ्या स्थलांतरित कामगारांना कोणत्याही ठिकाणी धान्य सहजतेने मिळू शकेल.

मुख्य शब्द :- कोविड-१९, टाळेबंदी, मजूर, आत्मनिर्भर भारत.

प्रस्तावना:— चीन मधील वुहान शहरा मधून प्रसार झालेल्या कोविड-१९ च्या आजाराने संपूर्ण जगात धुमाकूळ घातला आहे. 'डब्ल्यूएचओ' ने या आजाराचे 'कोविड-१९' असे नामकरण केले. या व्हायरसचा प्रसार चीनच्या मासळी बाजारातून झाल्याचे सांगण्यात येत होते. काही अभ्यासकांच्या दाव्या नुसार कोरोनाची लागण वुहान शहरातील जैविक प्रयोगशाळेतून झालेली आहे. भारतातील आईसीजीएईबी, नवी दिल्ली येथील संशोधकांनी केरळमधील प्राप्त केलेल्या विषाणूंचा जनुकीय अभ्यास केला. त्याच्या मते कोविड-१९ चा जनुक हा बटवाघुळ्यात आढळलेल्या कोरोना विषाणूशी जास्त मिळता-जूळता आहे. 'न्यूयॉर्क टाइम्स' या दैनिकाने दिलेल्या वृत्ता नुसार कोरोना विषाणूंचा प्रसार हवेतूनही अत्यंत सूक्ष्म कणांच्या माध्यमातून होऊ शकतो त्याचे पुरावे असल्याचा दावा ३२ देशातील २३९ वैज्ञानिकांनी केला. यावरून कोविड-१९ या आजाराच्या उत्पत्तीबाबत अभ्यासकांमध्ये सद्या तरी एकमत नाही. कोविड-१९ या आजाराची लागण रोखण्यासाठी २५ मार्च २०२० पासून टाळेबंदीची घोषणा केली. या काळात अनेक मजुरांना अन्नपाणी निवाऱ्याविना जीवाचे हाल करत राहावे लागले होते. सुरुवातीला वाहतुकीची सर्व साधने बंद असल्याने लाखो मजूर चालत वा मिळेल त्या वाहनाने गावी गेले. त्या नंतर सरकारने विशेष श्रमीक रेल्वे गाड्यांची व्यवस्था केली. आमनिर्भर भारत अभियान योजने' अंतर्गत स्वगावी परतलेल्या स्थलांतरित मजुरांना रोजगारहमीच्या माध्यमातून काम मिळावे, यासाठी 'मनरेगा' योजने करिता ४० हजार कोटी रूपयाची तरतूद करण्यात आली. टाळेबंदीच्या काळात स्थलांतरित कामगार तसेच भूमिहिन मजुरांना जगणे कठीण झाले. शासनाकडून त्यांना अन्नधान्य मोफत देण्यात येत आहे. कोविड-१९ साठीमुळे आपापल्या गावी गेलेल्या मजुरांना परत बोलावण्यासाठी भारतातील अनेक कारखान्यांनी मजुरांना सवलती देऊ केल्या आहेत.

कोविड-१९ आणि टाळेबंदीचे स्वरूप:— देशांमध्ये कोरोनाचा पहिला रूग्ण केरळ राज्यात ३० जानेवारी रोजी आढळून आला ती व्यक्ती चीनमधील वुहान शहरातून परतलेली होती. जगभरात कोविड-१९ च्या आजाराने थैमान घालायला लागल्याने त्याला रोखण्यासाठी व जनतेला जागृत करण्यासाठी २२ मार्चला पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या आवाहानानुसार जनता कर्फ्यू पाळण्यात आला, त्यानंतर २५ मार्च पासून लॉकडाऊनला सुरुवात झाली. आतापर्यंत या टाळेबंदीचे पाच टप्पे पूर्ण झालेले आहेत. लॉकडाऊनच्या काळात लोकांनी शक्यतो घरातच थांबावे असे आवाहन करण्यात आले होते. अत्यावश्यक सेवांना वगळून इतर सर्व सेवा बंद करण्यात आल्या, २० एप्रिल २०२० पासून काही निर्बंध शिथिल करण्यात आले. काही व्यवसायांना संमती मिळाली

शेतीसाठी लागणाऱ्या वस्तूची दुकाने तसेच रस्ते बांधणीसह काही कामे सुरू करण्यास सरकारने परवानगी दिली. किराणा दुकाने उघडण्याचे आदेश २५ एप्रिल रोजी देण्यात आले. अनलॉकचा पहिला टप्पा ८ जून २०२० पासून सुरू झाला. देशात लॉकडाऊनचा सहावा टप्पा १ जुलैपासून सुरू झाला आहे. जगातील बहुतेक देशांनी आता अनलॉकची प्रक्रिया सुरू केली. पण कोरोनाचा कहर सुरूच असल्याने रूग्णांचा वेग वाढतच आहे

भारतीय मजुरांची पाश्चिमात्यी:— शहरी भागात राहणाऱ्या ग्रामीण श्रमिकांचे मन ग्रामीण जीवनाशी निगडित असल्यामुळे त्यांना आपल्या गावी जाण्याची वारंवार इच्छा होते आणि संधी मिळताच ते आपल्या गावी जातात. परंतु ग्रामीण भागातील आपली कामे संपलीत तरी त्यांना शहरात परत जाण्याची फारशी उत्सुकता नसते. म्हणून ते विलंबाने शहरात परत येतात पण आपल्या गावी मात्र तत्परतेने जातात यालाच श्रम अर्थशास्त्रात "श्रमाचे स्थलांतरण" असे म्हणतात.

नुकताच लग्न झालेल्या, विवाहामुळे सासरी राहणे भाग पडलेल्या पण मिळेल तेंव्हा माहेरची आठवण करणाऱ्या व माहेरी परतण्याकरिता उत्सुक असलेल्या मुलीची मनोवृत्ती व आपल्या देशातील औद्योगिक कामगाराची मनोवृत्ती या मध्ये काहीच अंतर नाही. हे जरी सत्य असले तरी सद्याच्या स्थितीत कोरोनाचे संकटात कारखानदार तथा मालकांकडून मिळणाऱ्या वागणूकीमुळे मजूर वाटेल त्या मार्गाने व साधनाने किंबहुना पायी सुद्धा स्वगावी जाण्याकरिता निघाल्याचे आढळून आले.

कामगारांकडे दुर्लक्ष:— सन २०१८ मध्ये देशातील कामगारांच्या सर्वेक्षणाचा जो अहवाल प्रसिद्ध झाला त्यानुसार देशात एकूण कामगार ४६ कोटी ५० लाख होते. त्यापैकी ५२ टक्के स्वयंरोजगार करणारे २५ टक्के पोटासाठी भटकती करणारे होते. १३ टक्के कामगार असंघटीत क्षेत्रात काम करणारे आणि कायमस्वरूपी रोजगार असलेले केवळ १० टक्के होते. तथा 'लॉकडाऊन' मुळे बऱ्याच कामगारवर्गाला तीव्र झळ पोहचणे ओघाने आलेच. व्यक्तिशः मजुरी कमी असली तरी देशाच्या अर्थव्यवस्थेत या कामगारांचा वाटा खूप मोठा आहे. टाळेबंदीच्या वेळी या श्रमीकांचा अजिबात विचार करण्यात आला नाही. संपूर्ण देशातील सर्व व्यवहार ठप्प केल्यावर या मजुरांवर काय संकट कोसळेल याचा आधी विचार करण्याचे काम वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचे होते. परंतु त्यांनी त्याचा विचार केला नाही. त्याचाच परिणाम म्हणून उत्तरप्रदेश आणि बिहारकडे शेकडो किलोमीटर चालत हजारो कामगारांचे तांडे निघाल्याचे क्लेशकारी चित्र पाहणे देशाच्या नशिबी आले. कोरोनाच्या आधिच भूकेंने प्राण जाण्याचे भीषण वास्तव त्यांना डोळ्यापुढे दिसत होते. सरकार त्यांच्या राहण्या-जेवणाची सर्व सोय करेल. हे टाळेबंदीच्या घोषणे

सोबतच जाहीर केले असते तर दोन-चारशे किलोमीटर चालत जाण्याचे अग्निदिव्य करावे लागले नसते.

कोरोणाचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी टाळेबंदीचा मार्ग स्विकारला त्यानंतर अनेक प्रश्न उपस्थित झाले संपूर्णतः टाळेबंदी असल्यामुळे अर्थचक्राचा विस्कळीत झालेला गाडा पुन्हा सुरळीत करण्यासाठी शासन यंत्रणा कामाला लागल्या. मात्र अर्थकारणाचा पाया असणाऱ्या कामगारवर्गाकडे लक्ष देण्यास सरकारने फारच विलंब केला. आपल्या देशात कामगारांच्या भ्रवशावर मोठमोठे कारखाने आणि उद्योगधंदे चालत असतात देशातील अर्थकारणात या कारखान्यांचा आणि उद्योगांचा विशेष वाटा आहे. एकंदरीतच या कारखान्यांमध्ये मजुरीवर, काम करणारा वर्ग देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा पाया आहे. मात्र, हा पाया पूर्णपणे ढासळला जात असल्याचे चित्र सर्वत्र बघायला मिळत आहे. मजुरांवर अत्यंत बिकट परिस्थिती ओढवली आहे. मात्र, या काळात सरकारपासून ते कारखानदारापर्यंत सगळ्यांनीच त्याकडे दुर्लक्ष केले.

सुरक्षेच्या दृष्टीने पहिला लॉकडाऊन जाहीर करण्यात आला. संपूर्ण टाळेबंदीत हाताला काम नसल्यामुळे स्वगावी जाण्याचा निर्णय अनेकांनी घेतला. दिल्लीच्या बसस्थानकावर झालेल्या गर्दीमुळे मजुरांचा प्रश्न चव्हाट्यावर आला होता. एकामागोमाग दिवस गेले आणि तिसऱ्या लॉकडाऊनची घोषणा करण्यात आली. त्या काळात राज्य सरकारनी मजुरांसाठी निवारा केंद्रे उभारली मात्र, मजुरांची पुरेपूर व्यवस्था करण्यात राज्य सरकारे अयशस्वी ठरली. संकटकाळात आपले मूळ गांव आणि घर जवळ करण्याचा विचार मजुरांच्या मनात सातत्याने येत होता. परिणामी संयमाचा बांध फुटला आणि ज्यांनी महिनाभर दम धरला त्यांनी सुद्धा जवळचे पैसे संपत आल्यामुळे घराकडची वाट धरली. रस्त्यावरून त्यांना आडकाठी होत असल्यामुळे अनेकांनी जीवाशी खेळ करत जंगलातून आणि रेल्वेरूळांच्या मार्गांनी जाण्याचा निर्णय घेतला या दरम्यान संपूर्ण देशाला सून करणारी घटना औरंगाबादजवळ करमाड येथे घडली. रेल्वे अपघातात एकाचवेळी १६ मजुरांचा अंत झाला. त्यामुळे सर्वत्र खळबळ उडाली. राज्य सरकारने प्रत्येकी पाच लाख रूपये अशी मदत मृतांच्या कुटुंबीयास दिली. मात्र, देशाच्या विविध भागात घराकडे जात असतांना छोट्या-मोठ्या अपघातात मजुरांचा मृत्यू होतांना आढळून आले. एखादी गाडी मागे घेतेवेळी आडोशाला आराम करणाऱ्या मजुराला चिरडून टाकते. एखादी भरधाव वेगाने येणारी गाडी सायकलवर जाणाऱ्या नवरा-बायकोला धडक देते. मरणाऱ्यांची संख्या कमी असल्यामुळे त्याकडे कुणाचे लक्ष जात नाही. अशांना मदत कोण करणार? हा प्रश्न उत्तरावाचून कायम राहातो. तिसऱ्या लॉकडाऊनमध्ये सरकारचे याकडे लक्ष गेले. आणि विशेष श्रमिक रेल्वेगाड्या सोडण्यात आल्या. राज्य सरकारने बस सेवा पुरविण्याचा निर्णय घेतला. मात्र या दरम्यान काही गर्भवती महिला रस्त्यावर चालताचालतांनाच बाळांना जन्म दिल्या आहेत. कडक उन्हात चालतानांचा त्राण सहन न झाल्यामुळे गाव अवघे ४०-५० कि.मी. वर अंतरावर असतांनासुद्धा दम सोडल्याच्या बऱ्याच घटना घडल्या आहेत.

सरकारने मजुरांकडे लक्ष वळवले मात्र, यंत्रणा आणि मजुरांमध्ये संवादाचा प्रचंड अभाव जाणवत होता. ट्रक, कटेनर, टेम्पो मिळेल त्या वाहनाने जीव धोक्यात घालून मजूर प्रवास करत होते. प्रवासी मजुरासोबत पकडल्यास ट्रकचालकावर गुन्हा दाखल केल्या जात होते. त्यामुळे जोखमिचे काम असल्याचे कारण पूढे करत, मजुरांकडून २.५ हजार ते ३ हजार रूपये घेऊन एका टेम्पोत ७०-७० जण कोंबून जनावारासारखी ने-आण केली जात होती. हे मजूर परतले नाहीत तर कारखाने, उद्योग

पुन्हा आपल्या पायावर मजबुतीने कसे उभे राहणार, असे अनेक प्रश्न उपस्थित होत आहेत. दरम्यान कारखाने सुरू केले तरीसुद्धा मजुरांचा तूटवडा निर्माण होत आहे. अशी कुरकुर उद्योगकांनी सुरू केली आहे परंतु सध्या स्थिति मजुरांना त्यांच्या घरापर्यंत पोहचवणे महत्वाचे आहे. सरकारने कामगार वर्ग हा आपल्या अर्थव्यवस्थेचा पाया आहे. हे लक्षात घेऊन पुढची पाऊले टाकणे गरजेचे आहे. अन्यथा येणारा काळ आपल्यासमोर यापेक्षाही गंभीर प्रश्न निर्माण करू शकतो.

देशातील असंघटीत कृषी व ग्रामीण मजूर अत्यंत हलाखीच्या अवस्थेत जीवन कंठीत आहेत. त्यांच्या जीवनात सुधारणा करण्याच्या हेतुने विविध संघटना विभिन्न प्रकारच्या सुधारणा सुचवित असतात. पण यांना रचनात्मक आधारावर कृषी मजूर, कामगार संघटना, शेतकरी व सरकारी अधिकारी यांच्यात सामंजस्य केवळ कायद्याच्या आधारावर न साधता भावनात्मकतेवर असणे अत्यावश्यक आहे.

केंद्र सरकारचे सर्वोच्च न्यायालयात स्पष्टीकरण: कोरोना साथ व लॉकडाऊनमुळे अनेक राज्यात अडकून पडलेल्या स्थलांतरित मजुरांना १ मे पासून श्रमिक विशेष रेल्वेगाड्यांनी त्यांच्या गावी नेत असतांना त्यापैकी ११० जणांचे कोरोना संसर्ग व अन्य आजारांनी रेल्वे हद्दीत निधन झाले. ४,६११ श्रमिक विशेष रेल्वे गाड्यातून तब्बल ६३.०७ लाख स्थलांतरित मजुरांनी प्रवास केला. काही स्थलांतरित मजूर रेल्वे मार्गातून चाललेले असतांना रेल्वेगाडीखाली सापडून ठार झाले. त्यांचा समावेश आजाराने मरण पावलेल्या मजुरांच्या आकड्यात आलेला नाही. रेल्वे गाड्या व रेल्वेस्थानकांमध्ये पिण्याचे पाणी किंवा जेवणाची पुरेशी उपलब्धता नसल्याने स्थलांतरित मजुरांचा मृत्यू झाला असा एकही प्रकार घडला नाही. असे केंद्र सरकारने सर्वोच्च न्यायालयात स्पष्ट केले. स्थलांतरित मजुरांच्या मृत्यूंनंतर त्यांच्या वारसदारांना प्रत्येकी आठ लाख रूपयाची भरपाई लवादाने मंजूर केली आहे.

आत्मनिर्भर भारत अभियान योजना:- 'आत्मनिर्भर' याचा अर्थ 'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही भूमिका लक्षात घेऊन आपल्या देशातल्या नागरिकांचे हित साधण्यासाठी आवश्यक ती पावले उचलणे होय. कोरोनामुळे उद्भवलेल्या अभूतपूर्व संकटाची कोणीही कल्पना केली नव्हती. हे संकट भारतासाठी एक नविन संदेश व संधी घेऊन आली. कोरोना आणि लॉकडाऊनमुळे कोलमडलेल्या अर्थव्यवस्थेला उभारी देण्यासाठी पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी भारताच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १० टक्के म्हणजे २० लाख कोटी रूपयाचे विशेष आर्थिक पॅकेज आत्मनिर्भर भारत अभियान योजनेला गती देण्यासाठी घोषित केले. शेतकरी, श्रमिक, गरिब, मध्यम वर्गासह समाजातील सर्व घटकांना या पॅकेजमुळे नवी दिशा मिळेल. कोरोना संकटामुळे हादरलेल्या अर्थव्यवस्थेला पुन्हा स्थिरस्थावर करतांना आपला देश अधिक आत्मनिर्भर व्हावा, ही पंतप्रधानांची भावना रास्त आहे.

भूक ही माणसाची सर्वात मोठी आणि प्राथमिक गरज आहे आणि सुदैवाने अन्नधान्याच्या बाबतीत आज आपला देश स्वयंपूर्ण आहे. भारतात फार मोठ्या प्रमाणात मनुष्यबळ आहे त्याला योग्य तांत्रिक कौशल्याचे प्रशिक्षण देऊन अनेक उत्पादनाचे आपणच माहेरघर होऊ शकतो. आत्मनिर्भरचा नारा खूपच उत्साहवर्धक आहे. परंतु, तो प्रत्यक्षात आणण्यासाठी शासनस्तरावर प्रचंड प्रयत्न होणे अत्यावश्यक आहे.

'मनरेगाला' बळ:- महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजना म्हणजे 'मनरेगा' स्वगावी परतलेल्या स्थलांतरित मजुरांना रोजगारहमीच्या माध्यमातून काम मिळावे, यासाठी आत्मनिर्भर

भारत अभियान योजने अंतर्गत ४० हजार कोटी रूपयांची तरतूद करण्यात आली. मनरेगासाठी अर्थसंकल्पात केलेल्या ६१ हजार कोटी रूप्या व्यतिरिक्त ही तरतूद आहे. या योजने अंतर्गत राज्यांना त्यांच्या सकल उत्पन्नाच्या पाच टक्के बाजारातून कर्ज घेण्याची परवानगी दिली असून कोरोनाच्या आपत्तीशी लढण्यासाठी राज्यांना ४.२८ लाख कोटी निधि उभारता येईल. सरकारने मनरेगाची तरतूद वाढवून दिल्याने दिवसाला ३०० कोटी मनुष्य दिवस रोजगार निर्माण होतील, मोसमी पाऊस तोंडावर असतांना परत गेलेल्या मजुरांसह या योजनेत काम करणाऱ्या सर्वांना याचा लाभ होईल. यातून जलसंधारणाची कामे केली जाणार असून त्यातून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला उत्तेजन मिळेल.

आर्थिक पॅकेज:- लॉकडाऊनमुळे उद्योगधंदे बंद झाले. कित्येक लाख लोकांचा रोजगार गेला. असा फटका बसलेल्या कोट्यावधी लोकांना मदत करण्यासाठी अर्थमंत्री निर्मला सितारामन यांनी १ लाख ७० हजार कोटी रूपयाचे आर्थिक पॅकेज जाहीर केले. त्याद्वारे दुर्बल घटकातील लोकांच्या खात्यावर काही रक्कम वळती करण्यात आली. तीन महिने अन्नधान्य मोफत तसेच स्वयंपाकाचा गॅस मजुरांना देण्यात आला.

लॉकडाऊनमुळे रोजगार गेलेल्या अथवा रोजगारासाठी जाणे शक्य नसलेल्या ८० कोटी लोकांसाठी केंद्र सरकारने प्रधानमंत्री गरिब कल्याण अन्न योजना जाहीर केली. त्याद्वारे मजुरांना मोफत गहू, तांदूळ व दाळ दिली जाते. ती नोव्हेंबर २०२० पर्यंत सुरू राहणार आहे.

स्थलांतरीत कामगारांसाठी रोजगार योजना:- कोविड-१९ च्या संसर्गामुळे कुलुपबंदी सुरू झाल्याने जे कामगार मोठ्या शहरातून व राज्यातून स्वगावी परतले त्यांना रोजगार देण्यासाठी केंद्र सरकार गरीब कल्याण रोजगार योजना राबविण्याचे ठरविले आहे. या योजनेत १२ मंत्रालयांचा सहभाग असेल आणि श्रमीकांना १२५ दिवस या योजनेतून काम मिळेल. ही योजना बिहार, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, राजस्थान, झारखंड आणि ओडिशा या सहा राज्यातील ११६ जिल्ह्यात राबविली जाणार आहे. जे जिल्हे मागास आहेत आणि जिथे सर्वाधिक कामगार परतले आहेत अशा ठीकाणी राबविण्यात येणाऱ्या या योजनेसाठी ५० हजार कोटी रूप्याची तरतूद करण्यात आली आहे. या योजनेची सूरवात बिहारच्या खगडिया जिल्ह्यातून केली आहे.

सीलांतरित मजुरांसाठी स्वतंत्र आयोगाचा विचार:- स्थलांतरित मजुरांच्या रोजगारांसाठी स्वतंत्र आयोग स्थापन करण्याचा विचार केंद्र सरकार करत असल्याची माहिती पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी ३० जून २०२० ला 'मन की बात' या कार्यक्रमात दिली. कोरोनामुळे लाखो स्थलांतरितांना विविध प्रकारच्या हालअपेष्टा, आव्हानांना सामोरे जावे लागले. त्याची दखल घेत मजुरांकडे कोणत्या प्रकारचे कौशल्य आहेत याची माहिती घेऊन या स्थलांतरित मजुरांना त्यांच्या गावालागत रोजगाराची तसेच स्वयंरोजगाराची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी प्राप्त माहितीच्या आधारावर लघु उद्योगांची निर्मिती करण्याच्या दृष्टीने स्वतंत्र आयोग नियुक्त करण्यात येणार असून यापुढे

आत्मनिर्भर बनण्यासाठी स्थानिक उत्पादनांना देशांतर्गतच नव्हे तर जगभर बाजारपेठ निर्माण करून 'मेक इन इंडिया'ला प्राधान्य द्यावे लागेल. असे नरेंद्र मोदींनी सांगितले.

महाराष्ट्र राज्यात नोकरीसाठी भूमिपुत्रांचा संधी:- राज्यातील भूमिपुत्रांना रोजगाराची संधी उपलब्ध व्हावी म्हणून, 'महाजॉब्स' पोर्टल सुरू करण्यात आले असून या माध्यमातून नोकरी देणारे व मागणारे यांना एकत्र आणण्यासाठी हे पोर्टल असून याचा फायदा उद्योजक व बेरोजगार युवकांना होईल. राज्यातील उद्योगात ५० हजार रोजगार उपलब्ध आहेत. महाजॉब्स पोर्टलद्वारे अभियांत्रिकी, लॉजिस्टिक, केमिकल आदी १७ क्षेत्राची निवड करण्यात आली आहे. स्थानिक भूमिपुत्रांना नोकरीची संधी मिळावी यासाठी अधिनिवास प्रमाणपत्राची अट यामध्ये आहे. त्यामुळे राज्यातील बेरोजगारी संपविण्यासाठी मदत होईल.

कामगारांना परत बोलावण्यासाठी सवलतीचा वर्षाव:- कोविड-१९ मुळे लावण्यात आलेल्या लॉकडाऊनमुळे लाखो मजूर आपापल्या राज्यात परतले आहेत. आता सरकारने लॉकडाऊन उठवून अर्थव्यवस्था पुन्हा खुली करण्याची प्रक्रिया सुरू केली असून त्यासाठी आवश्यक असणारी श्रमशक्तीच उपलब्ध नसल्यामुळे कामगारांना पुन्हा बोलावण्यासाठी भारतातील अनेक कारखान्यांनी अनेक सवलती देऊ केल्या आहेत. काही कंपन्यांनी मोफत प्रवास तिकिटे, राहण्यासाठी घरे आणि अन्न या सारख्या सवलती जाहीर केल्या आहेत.

निष्कर्ष:- कोविड-१९ या आजाराचा प्रसार चीन मधील वुहान शहरा मधून झाला. या आजाराच्या उत्पत्ती बाबत अभ्यासकांमध्ये सद्या तरी एकमत नाही. आजाराचा संसर्ग रोखण्यासाठी उपाय म्हणून केलेल्या टाळेबंदीच्या घोषणेमुळे सारेच जीवनचक्र थांबून कामगारांची रोजी रोटी पूर्णपणे बंद झाली. लॉकडाऊनच्या काळात लोकांनी शक्यतो घरातच थांबावे असे आवाहन करण्यात आले होते. आत्मनिर्भर भारत अभियान योजनेला गती देण्यासाठी २० लाख कोटी रूपयाचे विशेष आर्थिक पॅकेज घोषित केले. सरकारने मनरेगाची तरतूद वाढवून दिल्याने दिवसाला ३०० कोटी मनुष्य दिवस रोजगार निर्माण होणार आहेत. कामगारांना पुन्हा बोलावण्यासाठी भारतातील अनेक कारखान्यांनी अनेक सवलती देऊ केल्या आहेत.

संदर्भ

१. श्रम अर्थशास्त्र लेखक डॉ. सुधीर बोधनकर श्री साईनाथ प्रकाशन १, भगवाघर कॉम्प्लेक्स, धरमपेठ, नागपूर १०, पृ. क्र. ११३
२. श्रमाचे अर्थशास्त्र, डॉ. प्रभाकर देशमुख, विद्या प्रकाशन, रुईकर मार्ग, नागपूर २, पृ. क्र. १९
३. कामगार विश्व: दशा आणि दिशा, डॉ. गो. नि. हडप, रसिकराज प्रकाशन, केंद्रीय विभाग, नागपूर, पृ. क्र. २६२.
४. दैनिक लोकमत, नागपूर, दि. ५ एप्रिल, पृ. क्र. ३, दि. २ जुलै, पृ. क्र. ४, दि. ७ जुलै २०२०, पृ. क्र. १
५. दैनिक देशोन्नती, नागपूर, दि. १४ मे २०२०, पृ. क्र. १, दि. १५ मे २०२०, पृ. क्र. १, दि. १६ मे २०२०, पृ. क्र. ४.
६. दैनिक लोकसत्ता, नागपूर, दि. १५ मे २०२०, पृ. क्र. ११, दि. १८ मे २०२०, पृ. क्र. १, दि. १ जून २०२०, पृ. क्र. १.

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
 Website - www.snmorcollege.org.in / www.journalsnmcsp.org.in
 Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

